

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון
החוג למדע המדינה

פרדוקס התקשורת הישראלית: מגמות של שימור על רקע שינויים פוליטיים

שגיא אלבז

העבודה מוגשת לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב
כחלק ממילוי הדרישות לקבלת תואר שלישי

מרץ 2012

העבודה הנוכחית בוצעה בהנחייתו של ד"ר אמל ג'מאל

תודות:

לד"ר אמל ג'מאל שהעיר והאיר, ביקר ועודד, תמך ודחף - ובעיקר התווה עבורי את הדרך לאורך כל העבודה.

לפרופ' מיכל שמיר על הנכונות לעזור ועל העצות המועילות.

לד"ר אבי גרפינקל על הביקורת הבונה.

לליאת ורהפטיג ולמרדכי יצחק על העזרה בגיוס המרואיינים.

ל'קשבי', המרכז להגנת הדמוקרטיה בישראל, על הסיוע בהקלטת החומרים הנחוצים כל כך למחקר זה.

לאסף תדהר על היכולת להכיל את מחויבותי למחקר במהלך העבודה המשותפת.

וכמובן למשפחתי ולהורי, מקור ההשראה שלי, שחינכו אותי ללמוד ולהרחיב דעת.

לנורית ויעקב גינדס על החום, האהבה והפרגון.

ומילה אחרונה לנתלי שלי, שתמכה גם ברגעים הקשים, וליוותה את העבודה מתחילתה ועד להבשלתה.

1. מבוא

מטרת העבודה הנוכחית היא לבדוק כיצד משתקפות תמורות סוציו-פוליטיות משמעותיות בישראל - תהליכי שלום, מלחמות ותוכניות כלכליות מהפכניות - בסביבה תקשורתית משתנה. על רקע חילופי האליטות וחוסר היציבות במערכת הפוליטית הישראלית, אבקש להצביע על מגמות של שימור ושינוי בייצוג קבוצות הכוח ובסיקור סוגיות הליבה המדיניות, הבטחוניות והכלכליות במדיה. בנוסף, אנסה לאפיין ולהשוות את הדמיון ו/או השוני בתכנים על ציר הזמן - בתוך ובין כלי התקשורת הנחקרים, ולהציע הסבר אליטיסטי לממצאים האמפיריים השונים.

1.1 שאלות המחקר

שתי שאלות מרכזיות עומדות בלב העבודה: (1) באיזו מידה משקף הפלורליזם המבני בשדה התקשורת, שראשיתו בתחילת שנות התשעים, מגמות של שינוי בסיקור התמורות הפוליטיות והכלכליות שהתרחשו בשנים 1993-2006?
(2) כיצד ניתן להסביר את הקשר בין שינויים בסביבה הפוליטית והכלכלית לבין סוג ואיכות התכנים בעידן של תקשורת רב ערוצית?

משאלות מחקר אלה נגזרות שאלות משנה נוספות:

- באילו נסיבות מתחולל שינוי בדפוסי סיקור של סוגיות ליבה לאומיות הקשורות לערך הבסיסי ביותר באתוס הציוני: ישראל כמדינה יהודית?¹ וכיצד משתתפת האליטה השלטת בהבניה התקשורתית של הזהות הלאומית?
- האם הסיקור התקשורתי במצבי חירום ומלחמות תואם לתרבות הביטחון בישראל או שונה ממנה?
- האם הסיקור התקשורתי של נושאי כלכלה וחברה השתנה בעקבות המעבר למדיניות כלכלית ניאו-ליברלית?
- מהם השיקולים שמנחים את תהליך ההפקה והייצור החדשותי, וכיצד פרקטיקות עיתונאיות מקדמות עולם תוכן אחיד או מגוון?

1.2 הטענה המרכזית

התזה המוצעת כאן נשענת על ההנחה כי חילופי שלטון בישראל מתורגמים לתמורות אידיאולוגיות, אולם אלה אינן חורגות "ממתחם הסבירות" הקונצנזואלית (יער ושביט, 2001). התקשורת נעה כמטוטלת בין מגמות מנוגדות והלכי רוח משתנים, המיוצרים על ידי מערכות כוח שונות, אך נוטה על פי ההסבר המשוער לשמר את תפיסות היסוד הלאומיות, הבטחוניות והכלכליות, עליהן נעמוד בגוף העבודה. הגורם המבני מכתוב מערכת יחסים קבועה מראש בין אליטה פוליטית, ללא קשר לשייכותה המפלגתית, לבין אליטה צבאית וכלכלית, כאשר הקירבה האישית והמוסדית ביניהן מבנה מציאות אידיאולוגית בדרך אליטיסטית (עציוני-הלוי, 1997: 20).

¹ חוק הרשות השניה לטלוויזיה ורדיו, תש"ן - 1990 מצייץ בסעיף 5: תפקידי הרשות וסמכויותיה, תחת תת סעיף ב' כי "במילוי תפקידיה תפעל הרשות במגמה לטיפוח אזרחות טובה ולחיזוק ערכי הדמוקרטיה וההומניזם" ובתת סעיף הבא מיד אחריו: "למתן ביטוי למורשת היהודית וערכיה ולערכי הציונות" - עמוד 5 (<http://www.rashut2.org.il/editor/UpLoadLow/b-55.pdf>).

הדבקות של האליטה בליבה ערכית מחדדת את האבחנה בין שינוי מהותי (essence) לבין שינוי המבוסס על רושם או הופעה (appearance) חיצוניים. המהות נתפסת כקיום ממשי המצוי מעל לכל גילוי כלפי חוץ (Barbalet, 1983: 21) ומשמשת, בהשאלה לענייננו, כנרטיב על שמתייחס למציאות האמיתית ולא לשינויים פרסונליים ואידיאולוגיים המתרחשים גם הם במציאות, אך לא משנים אותה. הדגש על "נראות" (visibility) רבת פנים ועל קטגוריות מהותניות מעטות וקבועות מעצים את הדימוי הפלורליסטי של התקשורת, אך בפועל מגן על הסדר הקיים והאליטה השלטונית.² במחקר הנוכחי ייעשה ניסיון לחשוף את רובדי העומק של השיח מתוך גילויים תקשורתיים (media manifestations), שמסווים תובנות ורעיונות חדשים על בסיס אינטרסים משותפים של בעלי כוח.

מבני העומק של הסיקור התקשורתי הם השתקפות של שלושה מרכיבי יסוד בתרבות הפוליטית הישראלית. האחד הוא לאומיות יהודית שהוגדרה על ידי האליטות הפוליטיות במסמך המכון של מדינת ישראל - מגילת העצמאות, והפכה לאורך השנים לחלק אימננטי מהציונות. המרכיב השני הוא תרבות הביטחון שגובשה לאור מורכבות ורציפות הסכסוך הישראלי-ערבי/פלסטיני, ושיקפה, לדעת קימרלינג, את האינטרסים של קבוצות חברתיות דומיננטיות (קימרלינג, 2001ב): 299). המרכיב השלישי, ליברליזם כלכלי, מיצב עצמו כיסוד חשוב בתרבות הפוליטית בישראל (Shafir and Peled, 2002), והביא לשינויים מהותיים בהרכב האליטה העסקית בשנות התשעים (אהרני, 2007). לקהילה העסקית היה תפקיד חשוב בעיצוב השיח הליברלי (Shafir and Peled, 2002), שהשתלב היטב בתפיסה הניאו-הגמונית בישראל.

ביסודו של מחקר זה עומדת ההנחה כי "סדר היום הלאומי" אינו אלא שם קוד למערך האמונות והערכים של האליטה, שמזהה את האינטרס שלה עם אינטרס הכלל. לבעל הכוח, ההון או הידע אין עניין רב בשינוי ובחידוש. זהו היסוד הלא דמוקרטי שטבוע במבנה חברתי המשמר פערים בין אליטות לציבור הרחב. הסוציולוגים האמריקאים לזרספלד ומרטון מייחסים לתקשורת את מגמות השימור של הסדר הקיים. לדבריהם, אמצעי התקשורת מבססים את הקונפורמיזם של ההמונים ומעודדים אותם לקבל את הסטטוס קוו החברתי-כלכלי (Lazarsfeld and Merton, 1957). כתוצאה מכך, הם מסייעים לבעלי האינטרסים הפוליטיים והכלכליים לשמור על כוחם והשפעתם. בשל כך שואל באגדיקיאן בספרו "המונופולין של המדינה" אם אכן אמצעי התקשורת מסוגלים למלא אחר תפקידם המסורתי³ - תיווך בין הכוחות החברתיים השונים - בעת שהם עצמם הפכו לאחד ממקורות העוצמה של הכוחות הללו (Bagdikian, 1982).

² במלים אחרות, התקשורת אינה יוזמת שינויים מרחיקי לכת, אלא משתקת, בלשונה של ננסי פרייזר, "תיקונים משמרים" ולא "תיקונים משנים" בתרבות הפוליטית הישראלית.

³ לאסוול (Lasswell, 1960) מנה שלושה תפקידים חברתיים לאמצעי התקשורת: א. סיקור המציאות - הכוונה כאן היא למתן מידע חדשותי (news) לציבור אודות המציאות. ב. פרשנות - הבעת דעות (views). התקשורת מצרפת מידע ומייחסת אותו להקשר רחב יותר, ואף נוקטת עמדה בנושא המסוקר. ג. העברת מורשת - התקשורת, במודע או בהיסח הדעת, משמשת כסוכן סוציאליזציה, המנחיל תכנים תרבותיים לדור החדש. לדעת לאסוול, פונקציות אלה חיוניות לחברה ויש לבחון עד כמה הן באות לידי ביטוי בעבודת התקשורת, ומהן השפעותיהן החברתיות. במרוצת השנים נוספו שתי פונקציות נוספות: גיוס ובידור. פונקציית הגיוס קיימת גם במדינות דמוקרטיות וליברליות. מטרתה לקדם ולטפח אינטרסים לאומיים וערכיים, בעיקר בעתות משבר בטחוני, כלכלי או אקולוגי וליברליות. (McQuail, 2000). הפונקציה הבידורית היא אסקפיסטית בעיקרה, ומשמשת כזירה להפגת מתחים ולחצים (Wright, 1960; כץ וגורביץ', 1973).

את מורכבותו של הקשר בין האליטות, הנגזר בין השאר ממבנה החברה ומוסדותיה, נבחן במישור התקשורתי. כך לדוגמה, נוכל לבדוק האם תקשורת פרטית בבעלות אנשי עסקים מסוגלת לבקר את האינטרסים הכלכליים של האחרונים; כך למשל, נוכל לראות באיזו מידה מסתמכים כתבים על מקורות מידע מוסדיים; וכך גם נוכל לגלות באילו נסיבות מצליחים עיתונאים להתנתק משייכותם הלאומית ולגלות נאמנות לזהותם המקצועית.

1.3 רקע תיאורטי

הפולמוס התיאורטי סביב מגוון התכנים החדשותיים במדיה והמקורות הממלאים תפקיד בהבנייתם, משמש נקודת מוצא למחקר הבודק באיזו מידה משקפים התכנים התקשורתיים את התהליכים הפוליטיים והכלכליים ואת השינויים המבניים במפת התקשורת.

חוקרים ביקורתיים מדגישים כי חדשות נוטות להיות מוגבלות מאוד ברוחב שדה הראייה שלהן, ללא קשר לעלייה במספר הערוצים והתחרות ביניהם. את הסיקור החדשותי משווה גאנס לאידיאולוגיה המבוססת על "מערכת של ערכים פוליטיים קבועים, משולבים, נוקשים ומפורשים" (Gans, 1979: 29). קו המחשבה של בורדייה, בדבר הזרימה המעגלית של המידע, מבהיר נקודה זאת: "...התוצרת העיתונאית הומוגנית הרבה יותר מכפי שאנו סבורים. ההבדלים הבולטים ביותר ביניהם, הנובעים בעיקר מהגוון הפוליטי של העיתונים, מסתירים קווי דמיון עמוקים, הקשורים בעיקר לאילוצים שכופים עליהם מקורותיהם בתוספת עוד שורה שלמה של מנגנונים, שהחשוב בהם הוא היגיון התחרות" (בורדייה, 1999: עמ' 23-24). צורת חשיבה זו מנסה להתמודד עם ההשקפה הרווחת, לפיה תחרות מבטיחה בהכרח גיוון. בראייתו של בורדייה, תכתיבי השוק מייצרים תחרות תקשורתית מדומה שאינה מעוררת שונות ומקוריות, אלא דווקא מכוונת לשימור הערכים המקובלים.

פן ביקורתי נוסף המאפיין את דפוס העבודה התקשורתית הוא ייצוג דל ושלילי של מיעוטים וקבוצות שוליים. עבודות רבות שנכתבו על נושא מקיף זה מחזקות את ההנחה כי, מחד, אמצעי התקשורת משעתקים את התרבות הפוליטית הדומיננטית, המזוהה עם האליטות ומערכות הכוח השליטות; ומאידך, מסתירים ולפרקים גם משמיצים ומשחירים קולות אלטרנטיביים, המשויכים לקבוצות מיעוט לאומיות ואתנו-תרבותיות.⁴

לעתים, לפונקציות אלו יש השלכות שליליות על המערכת החברתית שבה הן מתקיימות. השפעותיהן על הרווחה החברתית של הפרט או הקבוצה מכונות בפי רייט דיס-פונקציות (Wright, 1960). כך למשל, במקרים רבים הסיקור התקשורתי מעורפל ואינו מלא (פרטי מידע רבים חסרים); הפרשנות מוטה לכיוון מסוים ולא ניתן מקום להגדרות אלטרנטיביות; הגיוס אינו כולל קבוצות מוחלשות או מיעוטים; העברת המורשת מקדמת ערכים של קבוצות חזקות בחברה; והבידור פונה למכנה המשותף הרחב (והנמוך) ביותר ואינו פלורליסטי.

⁴ ראו בעניין זה מחקרים בארץ אודות דפוסי הסיקור כלפי המיעוט הערבי: קורן, 1994; אבו-ריא, אברהם ו-וולפספלד 1998; אסיה, 2000; פירסט, 2001; דור, 2001; נייגר, זנדברג ואבו-ריא, 2001; Wolfsefeld, 2001; First, 1998; Avraham and Aburaiya, 2000; Avraham, Wolfsefeld and Aburaiya, 2000; Avraham, 2002, 2003; First and Avraham 2003.

מחקרים אודות מזרחים ותושבי ערי פיתוח: יסיף, 1995; אברהם, 2000, 2003; Avraham, 2002. עולים חדשים: לשם, 1993; אליאס, 2003. הומואים: קמה, 2003. נכים: קמה, 2003. נשים: למיש, 1997. ראו גם מחקר של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו מאת אברהם ואחרים (2004) על "הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא". מחקרים בולטים בעולם (רשימה חלקית בלבד):

Hall, 1977; Tuchman, 1978; Perkins, 1979; Van Dijk, 1988, 1993; Entman, 1990; Greenberg and Brand, 1994; Van Zoonen, 1994; Campbell, 1995; Gross, 1998; Morley, 2000; Beaudoin and Thorson, 2005; Kawai, 2005; Sezgin and Wall, 2005.

מנגד, תיאורטיקנים התומכים בגישת הפלורליזם הליברלי מצדדים בהתפתחויות טכנולוגיות המובילות לדעתם למגוון של תבניות ומקורות חדשניים (Norris, 2000: 311). טענה זו גורסת כי השונות בתכנים התקשורתיים משפיעה על היווצרותו של מרחב ציבורי ממשי, מעמיקה את הפלורליזם ופוגעת ביכולת של האליטות הפוליטיות והכלכליות לפקח על זרימת המידע (McNair, 1998; Norris, 2000). למעשה, ריבוי הערוצים והתכנים מאפשר לצרכנים לקבל או לדחות את המסרים המוצעים להם, ולפרש את הסיפור החדשתי במנותק מתכתיבים של בעלי כוח או עניין (McNair, 1998).

הדיון התיאורטי שתואר לעיל רלוונטי גם להקשר הישראלי. בעשורים האחרונים חלו תמורות מפליגות בשדה התקשורתי: המבנה והארגון התחלפו, הטכנולוגיה התפתחה, המימון השתנה. במעגל הרחב יותר התרחשו שינויים משמעותיים בספירה הפוליטית והכלכלית. המחקר המוצע יבדוק את הקשר בין תמורות במפת התקשורת, ובמיוחד הפלורליזם המבני בתוכה, לבין מדיניות הסיקור בסביבה פוליטית וכלכלית משתנה.

מתוך מודעות לטרנספורמציות שחלו בפוליטיקה, בכלכלה ובחברה בישראל, ולאור תוצאות מהפכת התקשורת (המעבר למערכת מבנית רב ערוצית) בשני העשורים האחרונים, ניתן לצפות למודיפיקציה בדפוסי הסיקור של סוגיות פוליטיות מרכזיות. ציפייה זאת, המקופלת בדגם האחריות החברתית⁵, מתבססת על הנחה מוקדמת, ערכית ביסודה, כי על תקשורת המונים בחברה דמוקרטית מוטלת האחריות לבטא שינויים במערכת הפוליטית ובמקרה החברתי, ולתת במה למגוון רחב של דעות ועמדות, המשקפים את עלייתם של כוחות חדשים וקולות שונים.

חשוב להדגיש כי הדיון התיאורטי סביב הקשר בין מבנה התקשורת למגוון התכנים התרבותיים כבר קיים בישראל. בעניין זה, כותב אלמוג: "הגדלת מספרם של ערוצי התקשורת והרחבת נושאו ותחומיו של הכיסוי העיתונאי מעמיקות את הפלורליזם התרבותי והרעיוני של הדמוקרטיה הישראלית..." (אלמוג, 2004: 274). התזה של אלמוג מתיישבת עם מחקרים אמפיריים בנושא סדר היום (Sheafer and Weimann, 2005; Sheafer, 2007) המראים כי כלי התקשורת בישראל מפעילים אמות מידה שונות, חלקן רגשניות (Sheafer, 2007), להערכת מדיניות הממשלה, ואלה משפיעות על עוצמת המסר וכיוונו, ועל השיפוט הפוליטי של הציבור (תהליך המכונה priming). רועה, לעומת זאת, קובע כי התקשורת נוטה לקונפורמיות, המשתקת כל יוזמה לדיון "מעורר" ומחדש מבחינת מסריה (רועה, 1994: 151).

הדמיון בשיח התקשורתי אף הופך לגלוי ומכריע יותר בתקופות של עימות. דניאל דור, שבדק את תפקודה של העיתונות העברית בעת אינתיפאדת אל-אקצה, מסיק כי "העיתונים סיפקו

⁵ לדיון מורחב בנושא זה, ראו:

Siebert, F. S., Peterson, T., Schramm, W. (1956), Four Theories of the Press, Urbana: University of Illinois, pp. 73-103; Rivers, W. L., Schramm, W., Christians, C. G. (1980), Responsibility in Mass Communication, 3d ed., New York: Harper & Row, pp. 43-50; Lambeth, E. B. (1995), "Global Media Philosophies", in Merrill, J. C. (ed.) Global Journalism, New York: Longman, pp. 9-12.

לקוראיהם תמונת עולם חדשותית חד-צדדית, חלקית, מצונזרת, לעתים קרובות מתלהמת, ובכל מקרה בלתי מאוזנת בעליל...” (דור, 2001 : 9). טענה ברוח דומה עולה גם ממחקרם של ניר ורועה, שהוכיחו כי הסיקור של האינתיפאדה (הראשונה) בעיתונות העברית מיעט לחרוג מכללי הקונצנוס (Nir & Roeh, 1992).

המחקר הנוכחי שונה מקודמיו בכך שהוא מתעתד לבחון את הקשר בין פלורליזם מבני לשינוי תוכני ברמה האמפירית. המערך המתודולוגי שיפותח כאן נועד לעקוב מקרוב, הן בנקודת זמן אחת והן לאורך זמן, אחר מידת הקורלציה בין שינויים פוליטיים וכלכליים לבין מדיניות הסיקור במבנה תקשורתי פלורליסטי. בעבודה זו אנסה לבחון את דפוסי הסיקור התקשורתיים, תוך הישענות על שלוש רמות של ניתוח שינויים פוליטיים: (1) שינוי פרסונלי - תחלופה של אליטות, פועל יוצא של מהפכים פוליטיים. (2) שינוי אידיאולוגי משמר מציאות - תיקון תוצאות לא הוגנות של הסדרים חברתיים שונים, תוך שימור המסגרת הבסיסית שמחוללת אותם. (3) שינוי אידיאולוגי מתקן מציאות - תיקון ההסדרים החברתיים דווקא באמצעות שינוי מבני של המסגרת הבסיסית שמייצרת אותם.⁶

כידוע, השינויים הפרסונליים היו גורפים: אף ממשלה לא הצליחה לשמור על רציפות שלטונית מאז בחירות 1992. עובדה זו ראויה לציון מיוחד, מכיוון שחילופי שלטון מהווים כר פורה לשינוי האקלים הפוליטי והחברתי במדינה ולתפנית בתכנים ובייצוג התקשורתיים (אברהם, 2000). עם זאת, השינוי האליטיסטי, כשלעצמו, אינו הסבר ממצה להבנת תפקוד המדיה. גם ניתוח של שינוי אידיאולוגי, חשוב ככל שיהיה, נותר חלקי ללא התייחסות לרובד המבני העמוק (הכוונה לערכי היסוד של התרבות הפוליטית) המכתיב לעתים התנהגויות או עמדות פוליטיות.

קיימת הסכמה סוציולוגית רחבה כי אנו חיים במצב פוסט הגמוני, עם שקיעתה של תנועת העבודה לדורותיה (שפירא, 1984; אייזנשטדט, 1989; הורוביץ וליסק, 1990). קימרלינג מכנה זאת קץ שלטון האחוס"לים: ראשי תיבות של אשכנזים, חילונים, ותיקים סוציאליסטים ולאומיים (2001א'). בעבודה זו אבקש לסייג את העמדה המקובלת ולטעון כי הרכב השלטון אמנם השתנה, כמו גם המדיניות, בפרט זו הכלכלית, אך עלייתו של מעמד חדש בחברה המורכב משכבה מצומצמת של בעלי ממון הנתמכת על ידי הנהגה פוליטית, והנטייה לשמר את תרבות הביטחון לאורך השנים יצרו מצב הגמוני חדש, אחיד וכוהני - לא פחות מקודמו.

במסגרת ההגמוניה חדשה, שעוצבה בתחילת שנות התשעים, נוצרה תשלובת צרה של אליטות השולטת על מערכות ריכוזיות ורבות עוצמה (עציוני-הלוי, 1997 : 22). עם כינונה של הגמוניה זו, אומצו כללי משחק, המשמרים את מאזן הכוחות בחברה. מחמת קוצר היריעה, אין בכוונת המחקר להצביע על הסיבות לעליית ההגמוניה החדשה,⁷ אלא להראות מדוע תחלופה של אליטה שלטונית הנאמנה לליבה ערכית אינה פורצת את מסגרות השיח המקובלות במדיה.

⁶ פרייזר מכנה שינוי אידיאולוגי משמר מציאות כ"תיקון משמר" ושינוי אידיאולוגי מתקן מציאות כ"תיקון משנה" (פרייזר, 2004 : 285).

⁷ לניתוח היסטורי-סוציולוגי מפורט בעניין זה, ראו ספריו של קימרלינג: "קץ שלטון האחוסלים" (2001א) ו"מהגרים, מתיישבים, ילידים" (2004).

1.4 מודל תיאורטי

המקור ממנו שואבת העבודה את עיקר הנחותיה וטיעוניה הוא התיאוריה האליטיסטית. בהתאם להנחה הבסיסית שאין להפריד בין חלוקת הכוח בחברה לבין אופיה הדמוקרטי של המדינה, נקבע כי ריכוז הכוח בידי מעטים פוגע בקיומו של מרחב ציבורי פתוח החיוני להבטחת ההליך הדמוקרטי. מרחב זה, המכונה בפי תיאורטיקנים "שוק חופשי של רעיונות", פועל ללא מגבלות, כל עוד נשמר עיקרון חופש הביטוי - זכות יסוד הנבחנת לרוב על פי מימוש עיקרון חופש העיתונות. על בסיס הספרות המחקרית פותח מודל תיאורטי המניח כי שלוש קבוצות כוח: אליטות פוליטיות, צבאיות וכלכליות - הממוקמות במוקדי הכוח המרכזיים של החברה הישראלית - משתמשות בכלי התקשורת כדי לגייס הסכמה ציבורית רחבה לסדר הקיים וכדי להצדיק את שלטונן. בין השאר, הן מגבשות ליבה ערכית קונצנזואלית שעיקרה הם: א. לאומיות יהודית. ב. תרבות בטחונית. ג. ליברליזם כלכלי. כל אחת מסוגיות הליבה האלה מיוצרת, משוכפלת ומופצת להמונים בתיווך אמצעי התקשורת - אותם מנגנוני הסכמה אידיאולוגיים הכפופים לאליטות.

1.5 מתודולוגיה

ממצאי ומסקנות המחקר מושתתים על ניתוח תוכן חדשותי - איכותני לצד כמותי - של שני סוגי מדיה: עיתונות כתובה ("ידיעות אחרונות" ו"הארץ") וטלוויזיה ציבורית ומסחרית (ערוצים 1 ו-2). הבדיקה האמפירית בנויה ממספר קריטריונים לניתוח התקשורת (המפורטים בפרק 4), אשר עוברים קידוד ושיפוט קפדני, ומראיונות עומק עם עיתונאים בכירים ואליטות פוליטיות.

שבעה אירועי מדיה נבחרו כמקרי מבחן: שלושה אירועים מדיניים - הסכמי קמפ דייוויד ב-1978, תהליך אוסלו בשנים 1993 ו-1995, ועידת קמפ דייוויד ב-2000; שני אירועים צבאיים - מלחמת לבנון הראשונה ב-1982, מלחמת לבנון השנייה ב-2006; ושני אירועים כלכליים - התוכנית לייצוב המשק ב-1985, התוכנית הכלכלית של בנימין נתניהו ב-2003. המחקר שם דגש על תפקוד התקשורת באירועי 1993-2006 משתי סיבות מרכזיות: אף מפלגה לא שמרה על רציפות שלטונית מעבר לקדנציה אחת, והמונופול בשידורי הטלוויזיה הסתיים לאחר 25 שנים. ההצדקה להכללת אירועים נוספים מ-1978-1985 - תקופה המאופיינת ביציבות פוליטית ובטלוויזיה מונופוליסטית - נעוצה בתועלת שניתן להפיק ממערך מחקר השוואתי המבקש לבחון את ייצוג האליטות ואת סוגיות הליבה במדיה.

1.6 תרומת המחקר

המסקנות וההסברים המוצגים לאורך הניתוח - מקורם למעשה בשני מאפיינים הייחודיים לעבודה זו. הראשון שבהם הוא הניסיון - הנדיר יחסית בחקר התקשורת - להבחין בין ליבה ערכית לבין ערכים משתנים בסיקור; והמאפיין השני הוא ההסבר האליטיסטי למגמות השימור בשיח החדשותי חרף השינויים המבניים במפת התקשורת.

תרומה מקוּנה נוספת היא בניתוח התכנים הכלכליים. מוזר ככל שזה נשמע, עד לזמן קתיבת עבודה זו, לא פורסם אף מחקר השוואתי בעברית הבוחן את סיקור התוכניות הכלכליות בתקשורת.

1.7 שלבי המחקר היישומי

החלק הראשון של ניתוח הממצאים בוחן את דפוסי הפעולה התקשורתיים בזמן אירועים מדיניים. הבדיקה כוללת שני סעיפים. האחד הוא היחס התקשורתי לאליטות הפוליטיות הישראליות כקבוצות מסוקרות וכמקורות מידע המעורבים - בין אם במישרין ובין אם בעקיפין - בייצור התכנים החדשותיים. השני הוא פירוק הערך "מדינה יהודית" לשלוש סוגיות ליבה הנדונות בכלי התקשורת: א. זכות השיבה לפליטים הפלסטינים. ב. גבולות הקבע ומיקומן של ההתנחלויות בהסדר הסופי. ג. מעמד המקומות הקדושים בירושלים.

החלק השני מתייחס למכלול הייצוגים הביקורתיים של התקשורת במהלך מלחמות. תחילה נבדק הייצוג של האליטות הפוליטיות והצבאיות, ולאחר מכן נותחה דרגת התלות התקשורתית במקבלי ההחלטות. בהמשך עמדנו על גילויים שונים של תרבות בטחונית בכיסוי המערכות הצבאיות, ועל יחס העיתונאים לגורמים בינלאומיים המנסים לקדם הצעות להפסקת אש במהלך הלחימה.

החלק השלישי עוסק בניתוח תכנים תקשורתיים של תוכניות כלכליות מחוללות שינוי. ראשיתו באפיון מושאי הסיקור, יוזמי התוכניות ומתנגדיה, תוך שימת דגש על הרטוריקה של הפרשנים הכלכליים; והמשכו בביקורת על כיסוי המחאה והשביתות ועל מסגור העוני ופיטורי העובדים.

הפרק האחרון מסכם את הממצאים והמסקנות של עבודה זו. בסיומו מוצעים כיווני מחקר נוספים הנעדרים מתחום התקשורת הפוליטית.

2. מסגרת תיאורטית

הפרק התיאורטי במחקר יהיה חלק מביקורת רחבה יותר אודות ריכוז העוצמה בידי גוף מצומצם, המורכב משלוש אליטות: פוליטית, צבאית וכלכלית, המעצבות, ביחד ולחוד, את התכנים והייצוג התקשורתיים. מעמדן ועוצמתן של אליטות אלה, גם ביחס לאליטות אחרות בחברה הישראלית, גלויים וברורים. בהקשרים רבים, יש מידה של הסכמה ביניהן לגבי סוגיות ליבה בטחוניות וכלכליות, וזו, כפי שנראה בניתוח התוכן התקשורתי, עומדת מעל מחלוקות בין זיקות ונטיות פוליטיות ומעל עימותים אפשריים.⁸ מקום נוסף, מצומצם יותר, יוקדש לפרקטיקות עיתונאיות ולשאלה כיצד הן תורמות להבניה של הטקסט.

2.1 אליטה פוליטית: ריכוז לצד ביזור הכוח

כדי להבין כיצד מיתרגמת עוצמה פוליטית לכוח תקשורתי, דהיינו להשפעה מעצבת של האליטות על התכנים החדשותיים, עלינו ראשית לנתח את מושג העוצמה ולהצביע על בעלי הכוח בחברה. ההנחה המובלעת בהצגת סדר דברים זה היא שהתקשורת, כמוסד חברתי, כפופה לפוליטיקה ולא להפך. כפי שנראה בהמשך, זוהי תלות מבנית שאינה ניתנת לניתוק.

לית מאן דפליג כי המדינה המודרנית מאפשרת לגוף הפוליטי העומד בראשה לצבור עוצמה באופן שלא היה ידוע קודם לכן. אין מדינה, ולו הדמוקרטית ביותר, שיכולה לשמור על הסדר הציבורי והביטחון (פנים וחוץ) ללא הפעלת כוח פיזי או סימבולי.⁹ מי שמופקד מטעמה על אחזקת והקצאת המשאבים החומריים והתרבותיים לחברה היא קבוצה מצומצמת של אנשים. במשטרים דמוקרטיים זוכה קבוצה זו לגיטימציה מהרוב על שליטתה רק לאחר הבטחת הליך תקין וחופשי של בחירות.

ואולם, אין פירוש הדבר שבידי העם, הריבון, נמצא ייצוג ופיקוח סופי על סדר היום הציבורי ומימוש של הטוב הכללי. השאלה המרכזית שעולה בהקשר הזה היא מי באמת שולט, כלומר בידי מי נמצא הכוח. רוברט דאל נאמן לעמדה כי עוצמה ניתנת לבדיקה בהתאם להתנהגות הפרטים הרציונלים. הגדרתו הרחבה לעוצמה מתייחסת למספר פרמטרים גלויים:

(1) המקור או הבסיס לעוצמה של שחקן אחד על פני שחקן אחר. יש המבחינים בין שני בסיסי או טיפוסי עוצמה: עוצמה בין אישית שמקורה ביכולת של A לכפות על B לעשות משהו שלא היה עושה מרצונו החופשי (Dahl, 1957: 203), ועוצמה מערכתית שמקורה בסמכות של מוסד לפעול לקידום מטרות כלליות ולא פרטיות (Lehman, 1977: 63-89).¹⁰ המחקר הנוכחי מתייחס לתלות

⁸ קביעה זו מתבססת על בחינת הספרות המקומית, ובמיוחד על ניתוח הספר "אליטות פוליטיות בישראל" (2007), המתמקד ב-14 אליטות שונות.

⁹ לפי בורדייה, המדינה מרכזת ארבעה סוגי הון במובן של כוח: הון פיזי, הון כלכלי, הון תרבותי (מידע) והון סימבולי. ריכוז זה מבדיל את המדינה כגוף ייחודי, רב עוצמה, שמשוגל להפעיל כוח על שדות שונים תוך ניצול אחד, או יותר, מסוגי ההון העומדים לרשותו (Bourdieu, 1999).

¹⁰ מורגנטאו (1968) אף הרחיב את מעגלי העוצמה ליחסים בין אומות. מעגלים אלה משולים למוג האוויר: כולם מדברים עליהם, רק מעטים מבינים אותם לעומק. כשם שמטאורולוגים מנסים לחזות תופעות אקלימיות, כך מנסים מדינאים ומנהיגים להבין את הדינמיקה של שינויים בהתפלגות העוצמה בין אומות ולהכיר בהשפעתה על מעמד המדינות במערכת הבינלאומית (Nye: 1991: 25). חשוב להבין כי העוצמה היא יחסית ולא מוחלטת, משתנה ולא

שפיתחה התקשורת באליטות הפוליטיות, הצבאיות והכלכליות - תלות שמקורה ביחסי הקירבה של עיתונאים עם פוליטיקאים ואנשי צבא, ובהכרה כי העיתונות חייבת לשמור על מערכת יחסים תקינה עם השלטון ו/או בעליו הכלכליים כדי להמשיך להתקיים ולצבור רווחים.

(2) האמצעים או הכלים העומדים לרשות A המפעיל עוצמה על B. האליטות, למשל, יכולות "להחרים" כתבים ביקורתיים, למנוע את כניסתם של עיתונאים לאזורים 'רגישים' מבחינה בטחונית, להטיל צנזורה על כלי תקשורת ועוד.

(3) רמת העוצמה של A ביחס ל-B. מדידה של עוצמה אינה משימה פשוטה, משום שלא תמיד קל לזהותה, בוודאי לא באופן מיידי. לפיכך, כדי להתגבר על קשי המדידה, מציע דומהוף (Domhoff, 1983: 11-13) להשתמש בשלושה אינדיקטורים המנוסחים כשאלות: *מי מרוויח?* תשובה אחת, מיני רבות: בעלי ההון (חלקם מחזיקים בבעלות על כלי תקשורת). *מי שולט?* מקבלי ההחלטות במערכת הפוליטית. *מי מנצח?* הצד שמצליח ליזום, לשנות או להטיל וטו על מדיניות מסוימת (כפי שנראה בהמשך, זהו המדד הקשה ביותר למדידה, משום שהיבטים מסוימים בתהליך קבלת ההחלטות נסתרים מהעין). קריטריון נוסף, ששימש את האנטר, הוא עריכת שאלון בקרב אזרחים המתבקשים לדרג את זהות האנשים בעלי העוצמה הרבה ביותר בחברה. הקבוצה הנבחרת, האליטה שבידיה עיקר העוצמה (אנשי העסקים במקרה של האנטר), היא גם זו שזוכה למוניטין הגבוה בחברה (Hunter, 1953).¹¹

(4) טווח העוצמה של A על פני B, כלומר כמה משאבים (כלכליים, תרבותיים, אינפורמטיביים) מנוצלים, ביחד ולחוד, על ידי A כדי לשנות את התנהגותו של B. הסיפור של יאיר עמיקם, לשעבר כתב ועורך חדשות ב"ידיעות אחרונות", ממחיש היטב את יחסי הכוחות הלא שוויוניים בין שני שחקנים פעילים במרחב המסחרי-תקשורתי:

"נאסר עלי לטפל בנושאים מסוימים, בעיקר בתחום הכלכלי. בהיותי כתב צעיר רציתי להכין תחקיר קטן על מכונית בשם 'אלפא סוד', שהיה בה איזושהו פגם. ואז נאמר לי: 'ילד, שב בשקט. החברה מפרסמת פה בכמויות'" (מספר 28 ברשימת המרואיינים).

ניתן לזהות בעוצמה יחס של סיבתיות. האמירה כי A (בסיפור שלעיל, העורך בהנחיית המו"ל) מפעיל עוצמה על B (כתב צעיר בעיתון) שקולה, לדברי דאל, לקביעה כי ההתנהגות של A מכתיבה

קבועה. שיעור הצמיחה בקרב חברות שונות אינו זהה, ופריצות הדרך הטכנולוגיות והארגוניות מעניקות יתרון גדול יותר לחברה אחת מאשר לרעותה (קנדי, 1992: 15).

¹¹ דאל מציע שלושה קריטריונים למדידת עוצמה. א. קריטריון של תורת המשחקים. שחקן ציר בקואליציה מנצחת ניחן בעוצמה רבה מעצם העובדה שקולו מכריע את תוצאות ההצבעה. אך מכיוון שהמדידה מוגבלת רק לפעולת ההצבעה, הרי שתועלתה מצומצמת מאוד. יסודות חשובים אחרים בחיים הפוליטיים כמו שכנוע, תמריץ וכפייה נעדרים מסוג כזה של מדידה.

ב. קריטריון ניוטוני. העוצמה נמדדת על פי מידת השינוי ב-B שמיחסת ל-A. ככל שגדול יותר השינוי ב-B, כך גדולה יותר עוצמתו של A. שיטת מדידה זו אינה לוקחת בחשבון כי גורמים שונים, מלבד A, עשויים להיות רלוונטיים בתהליך השינוי של B.

ג. קריטריון כלכלי. בעוד שתורת המשחקים מתמקדת בעמדת הציר של A והמידות הניוטוניות מתרכזות בשינויים ב-B, הקריטריון הכלכלי מתייחס למחיר שמשלמים A ו-B גם יחד (Dahl, 1968: 413-414).

את ההתנהגות של B (Dahl, 1968: 410).¹² דוגמה נוספת להפעלת עוצמה, מצד מו"ל "ידיעות אחרונות" כלפי עיתונאי, נמצאת בתיאור הבא של מוטי קירשנבאום, מבכירי אנשי התקשורת בישראל:

"באחד הטורים שכתבתי בידיעות אחרונות' הזכרתי את משפחת מוזס. למחרת, כשקראתי את הטור ראיתי שזה ירד בעריכה ולא פורסם. פשוט לא היה. שם, אם נגעת במשפחה או במפרסם גדול - נגמר הסיפור, אין חופש עיתונות" (33).

חשוב לציין כי חלוקת הכוח משתנה בהתאם לתחום הפעילות של הקבוצה השלטת, כלומר העוצמה אינה מרוכזת בזירה אחת. מנהיים, למשל, אינו מגביל את הדיון על העוצמה רק לספירה הפוליטית או הכלכלית. הוא מייחס לאליטה תרבותית במדינה דמוקרטית כוח רב בהשוואה לצבא או לחברות כלכליות גדולות, שכן "נשק ניתן לאכסן ולהרוס, אך לא רעיונות" (Mannheim, 1968: 65). ג'ון פורטר גורס בעקבות המושג "סולידריות אורגנית", המיוחס לדורקהיים, כי הדיפרנציאציה (בידול) בחלוקת העבודה והתפקידים בחברות מודרניות מונעת ריכוז של כוח בידי מוסד חברתי מסוים. לדידו, כוח אינו משאב השייך רק לבעלי משרה פוליטית; הוא משותף גם לנושאי תפקידים במערכות כלכליות, אדמיניסטרטיביות, צבאיות ואידיאולוגיות (Porter, 1965). יש לציין כי המחלוקת בספרות האמריקאית סביב ריכוז או ביזור הכוח בחברה אינו סותר את הטענה כי בכל ארגון חברתי יש משום יחסי כוח שמתגלמים בשליטה ובכפיפות; לאמור, בעל הכוח ניצב תמיד אל מול גורם הכפוף לכוח (Simmel, 1950). לשון אחר, הכוח הוא תוצר של יחסי חליפין, שאין בהם הדדיות או סימטריה (Blau, 1962: 115-118).

ראסל כותב כי עוצמה היא מושג בסיסי במדעי החברה, כשם שאנרגיה היא מושג בסיסי בפיזיקה: "בדומה לאנרגיה, גם לעוצמה צורות ביטוי רבות, כמו עושר, חימוש צבאי, סמכות אזרחית, השפעה על דעה. אף אחת מהן לא כפופה לאחרת, ואין צורת ביטוי אחת שממנה נגזרות האחרות" (Russell, 1995: 9).¹³ עמדה זו עולה בקנה אחד עם הגישה שהוצגה כאן עד כה, ובה בעת שונה ממנה. מפני שמוקדי העוצמה, הלובשים בישראל שלוש פנים מרכזיות, שואבים את כוחם מן הקשר ההדוק ביניהם, ולא מיכולתם לשמור על מעמד נפרד ועצמאי. כך למשל, אם האליטה הפוליטית תחליט לשנות את מדיניות הקצאת המשאבים בישראל, היא תפחית משמעותית את הריכוזיות במשק, הנשלט בידי 20-10 משפחות. כל עוד היא לא תעשה זאת, חלוקת הכוח בחברה תישאר בעינה.

ובר מגדיר עוצמה כ"הסתברות של שחקן אחד בתוך מערכת יחסים להיות בעמדה שבה יוכל לממש את רצונו למרות התנגדותם של אחרים..." (Weber, 1978: 53). ואולם ההגדרה של ובר חלקית, משום שאינה לוקחת בחשבון מצבים שבהם עוצמה קיימת גם ללא הפעלתה. הגדרה

¹² גם פולסבי מזהה קשר של סיבתיות בחקר העוצמה. זו, לדעתו, מובנת כיכולת של שחקן אחד (הכוונה ליחיד, או לקבוצה של פרטים הפועלים בתיאום) לעשות דבר מה המשפיע על שחקן אחר באופן שמשנה את ההסתברות למתכונת רגילה של אירועים ספציפיים בעתיד (Polsby, 1963: 3-4).

¹³ חשוב לציין כי אין הגדרה אחידה ל'עוצמה', והנטייה לבלבל בינה לבין מושגים שכיחים אחרים כמו 'השפעה', 'שליטה', 'או סמכות' היא רבה (ראו פירוט אצל: Lasswell and Kaplan, 1950; Dahl, 1957; Partridge, 1963; Rose, 1967).

נוספת, של סטיבן לוקאס, רואה בעוצמה "השפעה של A על B באופן שמנוגד לאינטרסים של B" (Lukes, 2005: 37). לוקאס, כמו ובר, מקבל את הנחת סך האפס (zero-sum), לפיה ככל שגדלה עוצמתו של A, כך קטנה עוצמתו של B. בנוסף, שתי ההגדרות מגבילות את חופש הבחירה או הפעולה של חסר העוצמה במצבי קונפליקט. אלא שלוקאס, בשונה מוובר, מתאר עוצמה במונחים של השפעה מעצבת (ולא של הפעלה ממשית) על השחקן החלש (B) באופן שסותר את האינטרס האמיתי של B. במחקר אנסה להראות כי עיתונאים נטו לקבל את המסגור הבטחוני של האליטה הצבאית מבלי שאולצו לעשות כן. דומה כי לתפיסת הביטחון של האליטה ולמעמדה בחברה יש השפעה מעצבת על אופן הסיקור.

ההמשגה של פרסונס, לעומת זאת, שונה בתכלית, משום שהוא קושר עוצמה לסמכות ולהסכמה ולא לכפיה. לדעתו, "האיום באמצעי כפיה, ללא לגיטימציה או הצדקה, אינו צריך להיות מכונה שימוש בעוצמה..." (Parsons, 1967: 331). פרסונס רואה במוסדות חברתיים, המרכזים סביבם כוח, מנגנונים חלוקתיים המחייבים שיתוף פעולה בין קבוצות, וכלים להסדרת חובות חברתיות והגשמת מטרות קולקטיביות (Parsons, 1957: 140; 1967: 308). העובדה שפרסונס ממעט ליחס חשיבות להיבט הקונפליקטואלי של העוצמה, מחלישה את הגדרתו משום שאינטראקציות אנושיות מושתתות בצורה חלקית על הסכמה.

ההגדרה המוצעת כאן מנסה ליצור סינתזה בין ובר ללוקאס באופן הבא: *עוצמה היא היכולת של X לשנות או לשמר את דפוסי החשיבה ו/או ההתנהגות של Y בניגוד לאינטרס של האחרון, גם ללא הפעלת כוח פיזי*. בהגדרה זו יש משום תרומה למימד ההתנהגותי ולמימד התודעתי גם יחד, וכן לקונפליקט הקיים בין שחקנים, נקודה שמוצנעת אצל פרסונס. בנוסף לכך, השפעה של עוצמה, שאצל רוב ההוגים נשענת על שינוי בעמדות או בהתנהגות הצד החלש, צריכה להיבחן גם בהיעדר שינוי. שכן, האליטות מבקשות להיאחזו במוקדי הכוח שלהן ולבסס את מעמדן, לעתים על חשבון הרוב, באמצעות שימור הסטטוס קוו. כך קורה שערכי ליבה, המיוצרים על ידי האליטות, זוכים למסגור תקשורתי בולט גם כשהמציאות הפוליטית או הכלכלית משתנה. לפעמים היכולת לשמר לאורך זמן תפיסות הגמוניות, ומנגד לטשטש עמדות חדשות, המערערות את הסדר הקיים ואת המחשבה המקובלת - היא המעידה על עוצמת האליטה. נקודה זו, שלא הודגשה מספיק בהגדרות התיאורטיות לעוצמה, תבוא לידי ביטוי במחקר המוצע.

התיאור המתומצת לעיל הוא רק הקדמה לשאלות מי משתמש בעוצמה, ובאילו דרכים הדבר נעשה. בספרו Who governs? משנת 61', המתבסס על מחקר בניו הייבן, קונטיקט, מבקש דאל לבדוק מי מפעיל את העוצמה. לצורך כך, הוא חקר תהליך קבלת החלטות בשלושה תחומים: חינוך ציבורי, פיתוח עירוני ומינויים פוליטיים. ממצאיו מראים כי כל הקבוצות הפעילות בניו הייבן אחזו בכוח השפעה דומה, וכי אנשים מרקע חברתי שונה מקבלים החלטות ממניעים מגוונים בכל אחד משלושת התחומים. העיסוק הפוליטי הוא תוצר של יחסי גומלין תחרותיים ושיתופיים בין קבוצות שמשמרים את שיווי המשקל של המערכת השלטונית (Truman, 1951). במלים אחרות, העוצמה מבוזרת ולא מרוכזת בידי גורם דומיננטי מסוים. מסקנה זו הובילה את דאל לומר כי החברה בניו הייבן היא פלורליסטית ולא אליטיסטית (Dahl, 1961). בהקשר זה טוען

פולסבי כי זיהוי הגורם המכריע בקבלת החלטות מאפשר לחוקר לקבוע מיהם הפרטים והקבוצות בעלי העוצמה בחברה (4: Polksby, 1963).

ואולם, ההיקשים מהמחקר בנוי הייבן כמקרה מייצג מעלים מספר תהיות: האם תהליך קבלת החלטות גלוי אכן משקף את יחסי העוצמה בחברה? האם לא מופעלים מנגנונים של הדרה כנגד קבוצות מסוימות? שאלות אלה מהוות את עיקר הביקורת כלפי דאל, ולפיה ההתמקדות בהפעלת העוצמה ולא במקורותיה אינה משמשת הוכחה לפלורליזם אזרחי.¹⁴ לעתים העוצמה מופעלת בעת שאינדיבידואלים בעלי כוח משתמשים בערכים חברתיים ובפרקטיקות מוסדיות כדי להגביל את הדיון הפוליטי לסוגיות שבאופן יחסי לא מזיקות להם. זהו הפן הסמוי או השקט של העוצמה, עליו עמדו החוקרים בכרך ובארץ במאמרם המפורסם: "שני היבטים לעוצמה" (Baratz & Bachrach, 1962). עוצמה זו מקלה על האליטות להעלות לסדר היום הציבורי סוגיות המשרתות את האינטרסים שלהן, ובמקביל למנוע מאלה הפוגעות בהן כל סיכוי להיראות או להישמע (Bachrach & Baratz, 1962). ההטיה (mobilization of bias) של הנושאים קובעת, לפי שאטשניידר, את גבולות הלגיטימציה של השיח הפוליטי ואת ההצדקה לנקיטת מדיניות הנתמכת על ידי המעמד הגבוה (Schattschneider, 1960).

ובהשאלה: השלטון, כידוע, מפיץ מדי יום מידע רב המיועד למערכות כלי התקשורת. כיצון חדשות, הבחירה מה להפיץ ומה להסתיר נמצאת בידיו. עיתונאי שמנסה להעלות לסדר היום הציבורי נושא שלשלטון יש אינטרס להשתיק או לכל הפחות להדחיק, מסתכן בנידוי ממקור המידע העיקרי שלו. לפיכך, עליו להתחשב במכלול השיקולים המקצועיים, לרבות שמירה על יחסי עבודה תקינים עם מקבלי ההחלטות.

יתרה מכך, ההתמקדות בחקר תהליך קבלת החלטות מקפלת בתוכה הנחה מובלעת, לפיה עוצמה נמדדת על פי תוצאות של יעדים המוגדרים מראש,¹⁵ וכפועל יוצא מכך מתעלמת משינויים חברתיים לא צפויים, החורגים, מהכוונות המקוריות של בעלי הכוח (Partridge, 1963). הביקורת, אם כן, היא כנגד גישתו החד מימדית של דאל שאינה מבחינה בין "החלטות" (decisions) גלויות ל"אי החלטות" (non decisions). ההחלטה שלא להחליט, כמו גם הוויתור על השתתפות במשחק הפוליטי, משלימה את העוצמה הגלויה ככלי לשימור המצב הקיים, ממנו נהנית הקבוצה החזקה בחברה (Bachrach & Baratz, 1963).

הוגים פלורליסטים, כמו דאל ופולסבי, מתרשמים מריבוי קבוצות האינטרס בחברה האמריקאית, המשתייכים, לדבריהם, לבסיסי עוצמה שונים, אולם מסכימים כי פעילות ציבורית היא הרגל המאפיין יותר את המעמד הגבוה ומעמד הביניים מאשר את המעמדות הנמוכים (Polksby, 1960).

¹⁴ וורנג עורך אבחנה בין עוצמה כדיספוזיציה (dispositional), כלומר כפוטנציאל של אדם להשיג יעדים גם ללא שימוש באמצעים העומדים לרשותו, לבין עוצמה אפיזודית (episodic) המופעלת ברגע נתון או במקרה מסוים (Wrong, 1988). היכולת להמיר עוצמה פוטנציאלית (הנמדדת בבעלות על משאבים) בעוצמה ממומשת (הנמדדת בשינוי התנהגותם של אחרים) היא תופעה מוכרת ביחסים בינלאומיים (Nye: 1991).

¹⁵ הנחה זו נשענת על ההגדרה הקלאסית של ראסל לעוצמה, אשר שימשה רבים מהתיאורטיקנים הפלורליסטים: "Power may be defined as the production of intended effects" (Russell, 1995: 25).

חוקרים אחרים מדגישים כי הכוח נצבר לאחר ויכוחים ומאבקים בין שחקנים המתחרים על השגתו (Lasswell and Kaplan, 1950: 81). כך או אחרת, תהליך קבלת החלטות קבוצתי, מעצם קיומו, מצביע על קונפליקטים בין שחקנים. הקונפליקט, המניע את הדינמיות של הדיון והתהליך עצמו, נפתר בקביעת מדיניות מסוימת. עימות ישיר בין שחקנים מאפשר לחוקר לאמוד את היכולות של המעורבים בו להשפיע על התנהגות האחרים ועל תוצאות התהליך (Polsby, 1959).¹⁶

אותו עימות בין קבוצות כוח מתנהל גם ביחס לתקשורת. "מודל התחרות הפוליטית" שמציע וולפספלד (Wolfsfeld, 1997) מתאר את המאבק הקיים בין השלטון לבין מתנגדיו - ובהם גורמים חוץ פרלמנטריים - על עצם הגישה לאמצעי התקשורת השונים. אלא שבניגוד לחלוקה של וולפספלד, זירת ההתמודדות העיקרית על מסגורי המדיה כאן כוללת את הממסד הפוליטי: הממשלה, ובדרגת עוצמה פחותה - האופוזיציה (ראו להלן את הדיון בהרכב האליטות). מה שחשוב להבין הוא שהערך החדשותי של מושא הסיקור אינו מנותק מן הכוח הפוליטי שלו. עלינו לראות כיצד כל גילויי הכוח - יוקרה חברתית, השפעה פוליטית, יכולת ארגונית, שליטה על משאבים חומריים (כגון נכסים כלכליים) ו'רכיסי' (למשל, מידע) - מציבים את האליטה בעמדת יתרון מול מתחריה על המסגור התקשורתית.

עוצמה פוליטית יכולה להתקיים מאותה נקודת זמן שבה קבוצות מגדירות מהן עמדותיהן לגבי סוגיות ציבוריות בולטות. מה שפחות ברור הוא היכן למקם צורות ביטוי אחרות לעוצמה, כמו מניפולציה והרתעה,¹⁷ שלא בהכרח מאפיינות קונפליקט פוליטי גלוי לעין. לפי אבחנתו של לוקאס, סדר הדברים הוא הפוך: את העוצמה - היינו את היכולת של A לעצב את ההתנהגות של B - אין לאתר בקונפליקט גלוי או סמוי, אלא בהיעדר קונפליקט (Lukes, 2005). מצב זה מתקיים כאשר פרטים וקבוצות בחברה לא מצליחים לממש את האינטרסים החשובים להם; שכן המעמד הדומיננטי מעצב את תודעתם וקובע מה טוב ומה נכון עבורם. ברוח פוקויאנית ניתן לקבוע כי כוחות ומערכות מסוימים בחברה משתמשים בעוצמה כדי לעצב ו'לנרמל' את מבנה האישיות של הפרטים (Foucault, 1978). הצינור שדרכו מנסה השלטון למשמע את הציבור הוא המדיום התקשורתית (לסוגיו). למעשה, התלות שמפתחים עיתונאים במידע רשמי - תוצר של יכולת האליטה ליזום מהלכים פוליטיים מכריעים (בעלי ערך חדשותי רב) ולפקח על זרימת המידע - מגבילה מראש את טווח הראייה האידיאולוגית.

העיסוק בשאלות של חלוקת העוצמה והדרכים למימושה הוא חשוב, אך נותר חלקי ללא התייחסות למבנה החברתי ולגורם ההנעה של הקבוצה השלטת. פרט לניתוח הבוחן פעולה, עשייה, או השתתפות פוליטית, יש לציין גם את המימד המבני של העוצמה - כדי להראות, בהמשך המחקר, כיצד מונחל ההיגיון הפנימי של השדה הפוליטי, האליטיסטי, על השדה התקשורתית.

¹⁶ דאל ופולסבי נשענים על הניתוח הקלאסי של לאסוול וקפלן, אשר קובעים בתמציתיות כי "עוצמה היא השתתפות בקבלת החלטות" (Lasswell and Kaplan, 1950: 75).

¹⁷ הרתעה היא מושג מרכזי בדיסציפלינת היחסים הבינלאומיים, אך הגדרתה ישימה גם בניתוח יחסים בין קבוצות או פרטים. במובן כללי יותר, הרתעה היא "שכנוע היריב כי העלויות ו/או הסיכונים הכרוכים בדרך פעולה מסוימת גדולים מיתרונותיה" (George and Smoke, 1974: 11).

2.1.1 אליטה, דמוקרטיה, ומה שביניהן

סקירה של ספרים ומאמרים העוסקים בחקר התקשורת הפוליטית מגלה ממצא מעניין: מרבית הנסיונות להגדיר את המסגרת התיאורטית של הדיסציפלינה נוטים להמעיט בחשיבות המשתנה הפוליטי, על אף שלרוב מדובר במשתנה הבלתי תלוי. אמנם, הספרות המחקרית משאירה לפוליטיקה מקום רב בתהליך הניתוח של הממצאים, אך אין בה מספיק התייחסות לתיאוריות פוליטיות. במחקר זה האליטה, והכוח העומד לרשותה, הם המשתנים הבלתי תלויים, ואילו ייצוג האליטות וכיסוי סוגיות הליבה הלאומיות במדיה הם המשתנים התלויים (ראו להלן בפרק הרביעי). לצורך בירור הקשר בין שני המשתנים, חשוב לקיים דיון תיאורטי קצר על אודות האליטיזם.

תיאורטיקנים הנמנים על אבות הגישה האליטיסטית בחנו מוקדי עוצמה והשפעה בניסיון לנתח שינויים, מציאותיים ומדומים, במבנה ובסדר חברתי. כך למשל, פארטו שם דגש על התכונות הפסיכולוגיות של האליטות וראה בהן מקור לשליטתן בחברה. ההמון, על פי אבחנתו, הוא חסר פנים, ולכן ניתן לשליטה. האליטה, בניגוד לכך, שואפת לכוח וקיים בה רצון ובעיקר דחף קבוע לשלוט על הרוב.¹⁸ מוסקה, לעומת זאת, גרס כי שלטון המיעוט על הרוב נובע מפערים עמוקים ביכולת הארגון והאחידות של שתי הקבוצות; כלומר, אל מול המון מפוצל ובלתי מלוכד, ניצב מיעוט מאורגן שנהנה מעליונות אינטלקטואלית וחומרית (Mosca, 1939: 53).

ההגות של מיכלס משלבת בין הפן הפסיכולוגיטי של פארטו לפן הארגוני של מוסקה. לדברי מיכלס, ארגון שהוקם כדי לשרת אנשים, מדיר בהדרגה את חבריו מתהליך קבלת ההחלטות, ובכך מכשיר את התנאים להיווצרותו של מבנה החונק את הדמוקרטיה - זהו חוק הברזל של האוליגרכיה. זאת ועוד, משלב בחירתה ואילך, ההנהגה החדשה מחפשת דרכים להבטחת המשך שליטתה. עצם קיומו של השלטון, כלומר הישרדותו, הופך למטרתה העיקרית של האליטה. המגמות האוליגרכיות, על פי תזה זו, הן אינהרנטיות, חלק מטבע האדם השואף לכוח (Michels, 1962). לא זו בלבד שהתשוקה המתמדת וחסרת המנוח של האדם להשגת עוצמה נמשכת, היא אף גוברת משום שהוא אינו יכול להבטיח "את הכוח ואת האמצעים לחיות חיים טובים, שיש בידו בשעה זו, מבלי לרכוש כוח נוסף" (Hobbes, 1946 [1651]: 70). השאיפה לכוח בשילוב עם הנטייה לאוליגרכיה מסבירות כיצד הכרעות פוליטיות מתרחשות על ידי יחידים, מנהיגים בפוטנציה, המתמודדים על קולו של העם (Schumpeter, 1966: 269). אותו יסוד של תחרות בין מנהיגים - זו המהות של דמוקרטיה. הבוחרים, לעומת זאת, אינם מכריעים בשאלות של מדיניות (ibid: 282).

מיכלס מספק מספר הסברים לשאלה כיצד מצליחה האליטה לשמור על כוחה: ראשית, להמון עצמו יש צורך פסיכולוגי להיות מונהג. הוא נוטה להעריך מנהיגים ולהופכם לדמויות פולחן (Michels, 1962: 88). חוסר התושייה של ההמון נותן את ההכשר לשליטת האליטה. שנית, ההמון פחות משכיל מהאליטה שמתאימה מבחינת כישוריה לשלוט בארגון מקצועי ומורכב (ibid: 107).

¹⁸ פארטו שאב את עיקר השראתו מספרו המפורסם של מאקיאוולי: "הנסיך", במרכזו עומד הטיעון כי האנשים הם כפויי טובה, חשדניים ואינם יציבים, לכן על הנסיך (השליט) לכפות את דעתו עליהם (מאקיאוולי, 1988: 30). ראו גם: Pareto, V. (1970), "Elites and Force", in Olsen, M. E. (ed), Power in societies, New York: Macmillan Publishing, pp, 114-122.

שלישית, לרשות האליטה עומדות תכונות כמו יציבות וקביעות, וכן מסורת המאפשרת לה להמשיך לשלוט ולקבוע מי יירש אותה (ibid: 117-128).

פארטו, מוסקה ומיכלס מציעים הסבר מדעי לפוליטיקה, יותר מאשר מקדמים עמדה פוליטית או אידיאולוגית. אף אחד מהם לא התייחס לאליטיזם מנקודת מבט ערכית או מוסרית, אלא ניסה לבחון, גם באופן אמפירי, את התנהגות האליטה (Field and Higley, 1980). כתיבתם רוויה בקטגוריות משמרות שמקורן בתפיסה כי ההיסטוריה אינה מתקדמת דרך מהפכות ואינה מכוונת לתיקון כולל של החברה (Putnam, 1976; Parry, 2005). עם זאת, השאיפה ליציבות פוליטית אינה בהכרח מנוגדת לשינוי. לעתים קרובות האליטה השלטת מכתובה את קצב ההליכה בדרך שמשמרת את השלמות של המוסדות הבסיסיים בחברה (Prewitt and Stone, 1973: 230-1; Dye,) (1995: 26-27).

הפרדיגמה האליטיסטית הקלאסית לא עברה שינויים רבים במרוצת השנים, ונותרה בשולי מדעי החברה, עד אמצע שנות השבעים של המאה ה-20. חוסר הסכמה על מושגי מפתח ומחלוקת סביב המתודולוגיה המתאימה לחקר האליטות היו בעוכריה (Moyser and Wagstaffe, 1987). נוסף על כך, בניגוד למרקסיזם שהפך לתנועה פוליטית ואינטלקטואלית רבת השפעה, האליטיזם התקשה למצוא כוחות פוליטיים מאורגנים שפיצו את הבשורה של מנסחיו (Higley and Pakulski, 2000). המושג אליטות פוליטיות, כשלעצמו, עורר בעיות ייחודיות בפני חברות דמוקרטיות. לפני הכל, הקושי קיים ברמה הפילוסופית: איך ניתן ליישב את עובדת שלטון האליטה עם מסורת נורמטיבית המדגישה עקרונות כמו ממשל עצמי, ריבונות העם וערכים דמוקרטיים (Prewitt and Stone, 1973: 130).

ניסיון מעניין לצמצם את הדטרמיניזם הגלום בהגותו של האליטיזם הקלאסי ולהרחיב, תחת זאת, את גבולותיו הדמוקרטיים, מצוי בעבודתם של פילד והיגלי. שני החוקרים מציעים נוסחה דמוקרטית לאליטיזם, המתנת את חוסר השוויון בין האליטה ליתר הקבוצות בחברה. על פי גישתם, האליטה ממשיכה להחזיק בעוצמה פוליטית משמעותית, אך פעולותיה מוגבלות ועליה להתחשב בתביעות ההמון. במלים אחרות, השיקולים הפוליטיים של האליטות מותאמים להעדפות של הקבוצות הלא אליטיסטיות (Field and Higley, 1980), ובה בעת כפופים לתביעות מפורשות או מרומזות מלמטה (Daalder, 1966: 71). המודל התיאורטי של היגלי ומור מצדד בשלטונה של אליטה קונצנזואלית, המורכבת מקבוצות יריבות מבחינה אידיאולוגית שפועלות בתוך מפלגות, תנועות וארגונים מתחרים, אך מחויבות לפשרות ולכללים לא כתובים המגנים על מוסדות ותהליכים פוליטיים קיימים (Higley and Moore, 1981).

המודל המתואר לעיל מנסה לגשר על עקרונות האליטיזם והדמוקרטיה הייצוגית, אך נדמה כי עקרונותיו מטשטשים את עקבותיה של הפרדיגמה האליטיסטית הקלאסית, ולא מוסיפים נדבך חדש לחשיבה הדמוקרטית. בחלקו, מדובר אפילו בתובנות המסתמכות על דגם 'הדמוקרטיה הקונסוציונלית' (Consociational Democracy), שגובש על ידי לייפהארט כבר בשנות השישים. דמוקרטיה קונסוציונלית פירושה שלטון המבוסס על 'קרטל של אליטות' (מושג שטבע דרנדורף),

שנועד להפוך דמוקרטיה בעלת תרבות פוליטית מפוצלת לדמוקרטיה יציבה. תנאי חשוב להצלחת דמוקרטיה זו הוא חתירה לפשרה ולשיתוף פעולה בין אליטות המייצגות אינטרסים מנוגדים ותת תרבויות יריבות. הבנה בדבר הסכנות הכרוכות בפיצול פוליטי מחייבת את האליטות לפעול לשימור המערכת ולשיפור יציבותה (Lijphart, 1969), וכן לחלוקת העוצמה (power sharing) בקרב קבוצות יריבות (Lijphart, 2004).

בספרם הקלאסי, "התרבות האזרחית", טענו אלמונד ו-ורבה כי הצורך לשמור על איזון בין עוצמה שלטונית לבין היענות שלטונית (כלפי האזרחים) הוא אחת המשימות המרכזיות של הדמוקרטיה. לשון אחר, האליטה נזקקת לעוצמה כדי לשלוט ולאכוף את החלטותיה, תוך כיבוד הנורמה של אזרחות פעילה ומשפיעה (Almond and Verba, 1963). וככל שעיקרון האיזון מופר לטובת האליטות, כך פוחתת מידת ההשפעה של האזרחים, ולהפך: פיזור בלתי מוגבל של עוצמה בקרב האזרחים עלול להוביל לכאוס ואף לאנרכיה (Mannheim, 1968: 56).

השאלה כיצד מושג האליטות מתיישב עם רעיון הייצוגיות בדמוקרטיה עמדה בלב ההגות המודרנית. המודל התחרותי להשגת עוצמה, במסגרתו מתמודדים מנהיגי המפלגות על קולו של העם, מנסה לגשר על המתח בין השניים (Mannheim, 1956; Schumpeter, 1966). מודל זה מגביל את התפקיד ההשתתפותי של הפרטים בדמוקרטיה לזכות ההצבעה, ומותיר בידי האליטה את העיסוק הבלעדי בשאלות של מדיניות.¹⁹ שומפטר סבור כי התיאוריה הדמוקרטית הקלאסית העניקה לבוחרים משקל רב מדי, כמעט לא סביר, של יוזמה (Schumpeter, 1966). כמו חסידים נוספים של הדמוקרטיה האליטיסטית, גם הוא מערער על כוח השיפוט של האדם הפשוט ומדבר על הסכנה הטמונה בהתפתחות 'חברת ההמון' (Kornhauser, 1959), ובפוליטיזציה אינטנסיבית של פרטים שתוביל לפרץ רגשות ואינסטינקטים אוטוריטריים (Le Bon, 2002) הפוגעים ביציבות הדמוקרטית. מכאן המסקנה כי מיסוד ארגונים והליכים פוליטיים, ולא גיוס המונים והשתתפות פוליטית, הם תנאי ליציבות ולסדר, במיוחד בחברות שעוברות שינויים חברתיים וכלכליים מהירים (הנטינגטון, 1978; Berman, 1997).

המטרה העיקרית של מנסחי המודל התחרותי היתה לבודד את הפן הפרוצדורלי של התיאוריה הדמוקרטית מהיבטיה המהותיים ולהתמקד בצרכים ובפונקציות של המערכת כמכלול ולא בטיפוח של אזרחות פעילה ואחריות. ואולם, בעשותם כך הם שינו את פני הדמוקרטיה: מדוקטרינה פוליטית רדיקלית, היא הפכה לשיטה פוליטית שמרנית (Walker, 1966). בביקורתו על הדגם התחרותי מציין בוטומור כי שמירה על מערכת דמוקרטית אינה תלויה בתחרות בין אליטות, אלא ביצירת תנאים המאפשרים לרוב להשתתף בתהליכי קבלת החלטות המשפיעות על גורלו שלו (Bottomore, 1968). פרוצדורות דמוקרטיות כמו בחירות קבועות, ריבוי מפלגות ודיון

¹⁹ גיימס מדיסון, נשיאה הרביעי של ארצות הברית וממנסחי כתבי הפדרליסט (קובץ מאמרים על חוקת ארצות הברית) צידד בעיקרון האבחנה (distinction) בין בוחרים לנבחרים, המייחס לאחרונים תבונה ומידות מוסריות גדולות יותר (Manin, 1997). מדיסון הוא מייצג מובהק של העמדה הפדרליסטית הרואה בקיומו של הליך בחירות דמוקרטיים, על בסיס קבוע, ולא בדמיון או קירבה חברתיים בין נציגי הממשלה לציבור הבוחרים, את האמצעי האפקטיבי ביותר להגנה על האינטרסים של הגוף הבוחר. גם רוז מדבר על נורמות, מוסריות לכאורה, שעוגנו בתרבות הפוליטית של אנגליה ועיקרן: יחס של כבוד לעליונות של מעטים ואמונה כי לא כל הבוחרים ראויים לכהן במשרות פוליטיות. יראת הכבוד הזאת מביאה לכך שהבחירות הדמוקרטיות הן למעשה ההגבלה היחידה על כהונת ותפקוד המנהיגים (Rose, 1964: 41-42).

ציבורי ממשות את פוטנציאל ההשפעה של האזרחים ומצמצמות את גבולות התמרון והמניפולציה של קבוצות כוח דומיננטיות. אבל הליכים אלה, המקובלים במשטרים דמוקרטיים, אינם משחררים את הנשלטים מן העוצמה הגלויה של המעמד השליט (Aron, 1966: 209) וממהלכי ההונאה וההטעיה של הפוליטיקאים (Page and Shapiro, 1983: 189).

החוקרים מקלוסקי וזאלר בחנו את התפקיד שממלאת האליטה הפוליטית בדמוקרטיה האמריקאית. לדבריהם, המעורבות הפעילה של האליטה בחיים הציבוריים תורמת להכרת המערכת הפוליטית ולהפנמת האתוס האמריקאי שמרומם את המסורת הדמוקרטית. מתוך כך, הם מסיקים כי האליטה נושאת ומייצגת את התרבות הפוליטית של האומה (McClosky and Zaller, 1984), ומחויבת לנורמות דמוקרטיות - הרבה יותר מאשר ההמון (Kornhauser, 1959: 67; Almond and Verba, 1963: 27; Rosenbaum, 1975; Welsh, 1979: 161).

התיאוריה האליטיסטית של הדמוקרטיה (כפי שזו מכונה על ידי ווקר) ביקשה להתמודד עם המגבלות של האליטיזם הקלאסי בכמה מובנים. ראשית, היא הרחיבה את נקודת המבט שלה על הקבוצות הלא אליטיסטיות בחברה במקום להתמקד רק בחקר האליטות. שנית, היא מיתנה את החלוקה הדיכוטומית בין אליטה פוליטית עצמאית, רבת עוצמה, הקובעת את אופיה של החברה, לבין המון לא מאורגן ונטול השפעה. שלישית, היא ערכה אבחנה בין "אליטות אסטרטגיות", שיכולת ההשפעה שלהן על החברה היא רבה, מגוונת וממושכת, לבין אליטות המעוררות תשומת לב חלקית ורגעית (Keller, 1979: 20). במקרה הישראלי, האליטות הפוליטיות, הצבאיות והכלכליות הן המרכז של מבנה החברה, ומעמדן וכוחן ביחס לאליטות אחרות אינם מוטלים בספק.²⁰ רביעית, היא המירה את התפיסה הדטרמיניסטית של סדר קיים וקבוע מראש בראייה אופטימית יותר של בחירה ושינוי חברתי, הגם שאינו מהפכני.

החולשה העיקרית של הגישות הניאו-אליטיסטיות טמונה בכך שלא ברור היכן עובר קו הגבול בין האליטיזם לדמוקרטיה. דומה כי המשגה של אליטיזם דמוקרטי מחייבת התייחסות למרכיבים מהותיים כמו הרכב האליטה (כמות ואיכות), הקשר בין קבוצות אליטה ושיעור התחלופה של אליטות - כל אלה מעידים על מקומה ומידת ההשפעה של האליטה בדמוקרטיה. לניתוחם של אלה נקדיש את השורות הבאות.

²⁰ זו המסקנה שעולה מקריאת פרקי הספר "אליטות חדשות בישראל" (2007).

2.1.2 התנאים לקיומן של אליטות

ביסוד מחקר זה עולה הטענה כי הדינמיקה שהובילה למיסוד הפעילות של אמצעי התקשורת נשענה בעיקרה על עוצמת האליטה, וכי קשרים הדוקים בין עיתונאים למוקדי כוח פוליטיים התבססו על אינטרסים משותפים שיצרו תשתית לגיבוש ליבה ערכית מוסכמת. כדי לעמוד על טיבם ומהותם של קשרי הגומלין בין האליטה הפוליטית לאנשי התקשורת, וכדי להבין את הדרך שבה מתגבשים ומופצים ערכי הליבה לציבור הרחב, יש לדון תחילה במושג אליטה ולהציע הגדרה חדשה למחקר האמפירי.

מבחינה כמותית, המושג אליטה מיוחס כמעט תמיד לקבוצה קטנה של פרטים, בעלי כוח והשפעה על הסדר הקיים. דרנדורף, למשל, העריך כי רק 200-300 אליטות, בעלות כוח, פעלו במערב גרמניה בשנות השישים (Dahrendorf, 1968: 219). תומאס דיי זיהה 7,314 עמדות בכירות בארצות הברית המאוישות על ידי 5,778 אנשי אליטות (אנשים מסוימים מחזיקים בשתי עמדות לפחות) - מנהיגים ומנהלים סמכותיים העומדים בראש מוסדות עסקיים, ממשלתיים, משפטיים, חינוכיים, אזרחיים ותרבותיים במדינה.²¹ מדובר בקבוצה גדולה יותר מהתשלובת התעשייתית-צבאית-פוליטית של מילס (Mills, 1956), אף שכוח השפעתה קטן מזו האחרונה.

הרכב האליטה במחקר זה אינו עולה על מאות. נכללים בו אישים מרכזיים משלושה מוקדי כוח המשפיעים במידה ניכרת על סדר היום הציבורי בישראל: (1) אליטה פוליטית - חברי הממשלה והכנסת. (2) אליטה צבאית - כל קציני המטה הכללי של צה"ל (המטכ"ל). (3) אליטה כלכלית - בעלים של עיתון או בעלי מניות בערוץ מסחרי החולשים על תחומים עסקיים מגוונים, ותאגידים כלכליים המפרסמים מוצרים ושירותים נבחרים במדינה.

בספרות המחקרית קיימות מספר הגדרות מקובלות לאליטה המציינות במפורש מי נכלל בשורותיה. אייזנשטדט, למשל, מגדיר אליטות "כקבוצות המחזיקות בעמדות בכירות יחסית ברובד החברתי ו/או אוחזות בעמדות הנהגה, השפעה ועוצמה" (Eisenstadt, 1951: 223). לאסול מגדיר אליטה כ"מעטים שבידיהם רוב מכל דבר בעל ערך; כל היתר הם אנשים מהשורה" (Lasswell, 1965: 3). לפי גידנס, אליטות הן "אינדיבידואלים המחזיקים בעמדות פורמליות מוגדרות של סמכות בראש ארגון או מוסד חברתי" (Giddens, 1994: 348). דגש מיוחד על מרכזיות הסמכות המוסדית במחקר ניתן למצוא גם בהגדרה הבאה לאליטה: "אנשים המחזיקים בעמדות סמכותיות בארגונים ציבוריים ופרטיים רבי עוצמה ובתנועות בעלות חשיבות, וכתוצאה מכך מסוגלים להשפיע על החלטות אסטרטגיות" (Higley et al, 1991).

במחקרים רבים נעשה שימוש לא עקבי במושגים שונים המתארים עולם תוכן דומה. כך גם בהקשר של המושג אליטה, שמופיע בספרות תחת שמות מתחלפים, מקצתם חופפים, אחדים מהם סותרים. 'אליטת כוח' (power elite), 'מעמד שולט' (ruling class), 'מעמד עליון' (upper class), 'מעמד מושל' (governing class), 'מעמד פוליטי' (political class) הם חלק מרשימה ארוכה של

²¹ ראו פרקים 2 ו-7 במהדורה השביעית של הספר "מי מנהל את אמריקה" (Who's running America), שיצא לאור ב-2002.

מושגים שהתחרו בהגדרה לאליטה. דומה כי רדוקציה לשונית למונח 'מעמד', על הקשריו המרקסיסטיים, הופכת את הכלכלה, ולא את הפוליטיקה, לגורם המעצב את החברה. התיאוריה האליטיסטית מתנגדת לתפיסה זו מתוך דבקות בעליונות העיקרון הפוליטי (Giddens, 1972: 170-171); לשיטתה, כל ניסיון להפוך את סדר הדברים מקורו בחוסר הבנה של ההתפתחות האנושית לאורך ההיסטוריה. האליטיזם, להבדיל מהמרקסיזם, מתנער מאבחנה בין מעמדות שונים מבחינה כלכלית, ותחת זאת עורך חלוקה בין אליטה פוליטית להמון.

הקריסה של משטרים אוטוריטריים והמעבר של מדינות לדמוקרטיה במהלך המאה ה-20 (א'דונל ושמיתר, 1998; Linz and Stephan, 1996; Huntington, 1991) הפיחו רוח חיים בהגדרות המיושנות לאליטות. הוגה הדעות האיטלקי, ג'ובאני סרטורי, פיתח תיאוריה דמוקרטית שמציבה את האליטה, אותה הוא מכנה 'ועדה' (committee), במרכז. הוועדה היא קבוצה שלטת, יציבה וממוסדת שמקבלת החלטות (לרוב בפה אחד) במגוון רחב של נושאים, ומספר חבריה אינו עולה על 30 (Sartori, 1987: 227-229). גם דאל, ממייצגיה המובהקים של התיאוריה הפלורליסטית, מדבר על תחרות פתוחה בין אליטות, אלא שהמושג 'אליטה' מקבל בכתביו משמעות מעודנת יותר. שכן, הוא מתייחס ל"אנשים בפסגה" (top persons) שמובילים קבוצות אינטרס רבות (Parry, 2005), ולא לקבוצה קטנה שמנותקת מן הציבור.

ההגדרה המוצעת כאן מתארת את האליטה באופן הבא: *קבוצה מצומצמת של אנשים, בעלי עוצמה פוליטית ותרבותית, אשר שולטת על הרוב המכריע בחברה, בהסכמה או בכפייה, ומשפיעה על הסדר הקיים*. בניגוד להגדרות שהוצגו לעיל, ההגדרה שלנו אינה מתעלמת מהפן התרבותי של העוצמה. שהרי אחת ממטרות העבודה היא לבחון את מידת מעורבות קבוצות הכוח בייצור התכנים ובקביעת גבולות הייצוג של המרחב הציבורי והתרבותי - שהתקשורת היא חלק חשוב ממנו. מעורבות זו אין פירושה התערבות. ההגדרה במחקר הנוכחי לא מתמקדת רק בהפעלת העוצמה, אלא רואה בהשפעה המעצבת של האליטה על החברה (ובהשאלה: על שדה העיתונות) ביטוי ל"כוח על" (power over) ולא ל"כוח ל..." (power to). כאשר התקשורת מסתמכת על מקורות מידע רשמיים, מדווחת על פעילות המערכת השלטונית ומקשרת את האירועים המסוקרים לטענות היסוד של השלטון, מותר להניח כי דפוסים אלה לא רק מרמזים על הפעלת לחצים חיצוניים, אלא גם על הפנמת כללי עבודה ברוח האידיאולוגיה המרכזית. על כן, כדי להיטיב להבין את מושג העוצמה, יש לבחון את מכלול היחסים בין בני האדם (במקרה זה, יחסי אליטות ועיתונאים), על יסוד ההסכמה והכפייה שבו (King, 1986). בכל האמור להגדרת המושג "אליטה פוליטית", הרי שהיא מזכירה בקווים רבים את ההגדרה הכללית לאליטה: *קבוצה מצומצמת של אנשים, בעלי עוצמה פיזית ותרבותית, המשתייכת למערכת הפוליטית, ושולטת על הרוב המכריע בחברה, בהסכמה או בכפייה, תוך שהיא משפיעה על הסדר הקיים*.

כל ההגדרות המצוטטות במחקר אינן מתייחסות במישרין לפן האיכותי של הרכב האליטה. שאלת הזהות האישית של חברי האליטה היא סוגיה מהותית, רחבה יותר, מכל הגדרה תמציתית. ראשיתו של דיון זה בתיאור היכולות והתכונות האישיות של האליטות כמקור לשליטה ואחדות. שתיים מהן בולטות במיוחד בניתוח של פארטו (שבוחר במהלך רטורי המנוגד להאנשה):

(1) היכולת לצרף אובייקטים או רעיונות שונים, לא אחת מנוגדים, ולתת להם משמעות חדשה; היסוד הקומבינטורי במבנה האישיות של האדם מעיד על יצירתיות, ובעיקר על עורמה, תכונה המאפיינת שועלים. (2) השאיפה לכוח והנכונות לעשות בו שימוש כדי להמשיך לשלוט מזכירה, לדעת פארטו, את כושר המנהיגות של האריות (Pareto, 1963: 1515-1516). במוקדם או במאוחר יופר האיזון - בין התכונות - הנחוץ לשלטון האליטה. אובדן הכוח והסתמכות על עורמה בלבד ינוצלו על ידי אליטת נגד ("אריות"), שתחליף את האליטה השלטת ("שועלים"), תהליך הקרוי בפי פארטו "מחזור האליטות" (circulation of elites) (Pareto, 1966: 57). נראה כי שתי התכונות הללו (עורמה וכוח) מכוננות זו את זו באופן דיאלקטי: האליטות צומחות מתוך שינוי שהן עצמן מחוללות, ומשמרות את המציאות המשתנה במטרה להנציח את שלטונן.

בעקבות פארטו, ניתן לטעון כי ככל שהתכונות והערכים של בני האליטה דומים זה לזה, וככל שהנאמנויות והאינטרסים ביניהם משותפים ולא נפרדים, כך הסיכוי לכינונה של אליטה הומוגנית ומאוחדת גדול יותר. באנלוגיה, עבודה זו מבקשת להוכיח את הטענה הבאה: ככל שערכי הליבה הלאומיים מוסכמים על חברי האליטה, כך גם נכונות התקשורת לערער על ייצוגים תרבותיים הגמוניים, המשקפים, מצדיקים ומשמרים את הסדר הקיים בחברה, ואת יחסי הכוח המתקיימים במסגרתו, נמוכה יותר.

לרוב, מידת אחדות האליטה ורמת יציבות המשטר קשורות זו בזו. בברית המועצות, לדוגמה, צמחה והתבססה אליטה מאוחדת ובלתי חדירה בחברה שוויונית לכאורה מבחינה מעמדית (Aron, 1950). קבוצה אחת בלבד ריכזה את כל הסמכויות בידיה ושלטה ללא כל גבולות בחייהם הפרטיים של האזרחים מן השורה (Linz and Stephan, 1996). הבסיס לאחדות של האליטה הוא אידיאולוגי (היגליי ומור מכנים קבוצה זו בשם: "ideologically integrated elite"). ההסכמה בין חברי האליטה מבוססת, לפחות כלפי חוץ, על עמדות משותפות, בעוד שקונפליקטים מתרחשים כמעט תמיד מאחורי הקלעים של המערכת השלטונית (Higley and Moore, 1981: 582). החשש מפגיעה במונופול השליטה הביא לפיתוחה של מערכת שליטה ריכוזית, סמכותית ומאוחדת שמרכיביה סותרים את סוג ומבנה האליטות בחברה דמוקרטית. התפרקות ברית המועצות בראשית שנות התשעים מוסברת, על פי אותו היגיון, בפילוג שחל בתוך האליטה השלטת ובהיעדר לכידות פוליטית ומורלית (Lane, 1996).²²

השיח הדמוקרטי על אודות אופי האליטה נמתח על ציר מנוגד: מצד אחד שלילת אחדות מוחלטת, ומצד שני ההכרה בכך שפיצול מוחלט מערער את היציבות השלטונית. לפי איזנשטדט, תחרות והבדלים בין אליטות חיוניים למשטר דמוקרטי פלורליסטי, ובלבד שהם לא חורגים ממסגרת ערכית מוסכמת (איזנשטדט, 1978). הכוונה היא לתרבות פוליטית שבה מתנהלים ויכוחים בין אליטות ונשמרים כללי המשחק הפוליטיים. הנכונות לשמור על יציבות המשטר ואופיו הדמוקרטי, חרף חילוקי הדעות בין מנהיגי הקבוצות, מאפיינת אחדות מסוג אחר שאינו אידיאולוגי. זוהי "אחדות מוסכמת" (consensually integrated) שמקורה בנטייה של האליטה

²² במונחיו של מנהיים, "ככל שמספר האליטות בחברה רב יותר, כך גדל הסיכוי כי אליטה יחידה תאבד את השפעתה כמנהיגה..." (Mannheim, 1940: 86).

לבטא עמדות ציבוריות מעוררות מחלוקת, בד בבד עם תמיכתה במוסדות ובפרוצדורות של המשטר הדמוקרטי (Field and Higley, 1980: 37).

כפי שכבר צוין קודם לכן, מודל האליטה הקונצנזואלית של הייגלי וחבריו מזכיר את דגם הדמוקרטיה ההתאגדותית של לייפהארט, אך עם זאת שונה ממנו. לפי מודל האליטה הקונצנזואלית, האינטראקציה האישית בין מנהיגי הקבוצות היא ריכוזית ומשותפת למספר מוגבל של אנשים המייצגים את הקבוצות העיקריות בחברה (Higley and Moore, 1981: 584). למעשה, נוצר מבנה פוליטי ששואב את רעיונותיו ממודלים שונים של שליטה - מעמדיים, אליטיסטיים ופלורליסטיים כאחד. האליטות הפוליטיות קשורות זו לזו באופן הדוק, בדומה לאופן שבו מתארים המודלים המעמדיים והאליטיסטיים את יחסי הכוח בין חברי ההנהגה השלטת; ובאותה העת הן מתחרות על כוח, סמכות ושליטה, אך מגיעות לפשרה - לפי האבחנות הפלורליסטיות (Higley et al, 1991: 36). עם זאת, מודל האליטה הקונצנזואלית לוקה בחסר: הוא מניח (באופן מוטעה) כי התרבות הפוליטית בכל חברה דמוקרטית היא בהכרח פלורליסטית, והתחרות על הבכורה בשוק הרעיונות היא חופשית. מנגד, הדגם של לייפהארט מתאים יותר לחברות שסועות ומפוצלות על רקע אתני, ונועד לשרת מטרה מוגדרת: להגן על הזכויות והאינטרסים של המיעוט, וזאת באמצעות טיפוח של מנגנוני הידברות בין מנהיגי הקבוצות היריבות בחברה (Lijphart, 1969, 1977, 2004).

קשה להתעלם מן המימדים של אחדות האליטה - אפילו בגרסתם המתונה של הייגלי ועמיתיו - שסותרים לא אחת את רעיון הייצוגיות בדמוקרטיה. בהקשר זה נכונה הטענה כי ככל שהאליטה הפוליטית מגובשת יותר מבחינה חברתית בתוך עצמה ועם קבוצות כוח אחרות, כן היא תורמת לאופי האליטיסטי של החברה (עציוני-הלוי, 1997: 143).

לצד הגות קלאסית שמנתחת את אופן ההתנהגות של האליטות השלטוניות, קיימת מסורת אחרת באליטיזם ששמה דגש על היבטים מוסדיים ומבניים בשימור יחסי העוצמה.²³ כך למשל, מילס מבקר את חלוקת הכוח בחברה האמריקאית בשנות החמישים ומאתר בה שלושה מרכזי עוצמה מוסדיים: הממשל הפדרלי, התעשייה הכבדה והצבא. לדבריו, המקור לעוצמה אינו באישיות של האדם, הממלא פונקציות בכירות ויוקרתיות ומחזיק במשאבי כוח, אלא במיקומו בהיררכיה המוסדית (Mills, 1956: 10-11).²⁴

²³ תדה סקוצ'פול, מהקולות הבולטים להחזרת המדינה למרכז ההתעניינות במדעי החברה, ראתה במדינה מערך ארגוני אוטונומי של קבלת החלטות ויישומן וניסתה לבחון אילו אינטרסים וסדרי עבודה יש למדינה כמוסד, להבדיל ממוסדות חברתיים אחרים (סקוצ'פול, 1993). התיאוריה של סקוצ'פול אמנם פחות מתמקדת בדומיננטיות של האליטות (מנהיגי מפלגות והפקידות הבירוקרטית) ויותר בהשפעה של מוסדות המדינה על הסדר הקיים, אך היא מהווה בסיס לניתוח אליטיסטי אודות המדינה. מייקל מאן מצדד בגישה אחרת, מאוזנת מזו של סקוצ'פול, לפיה המדינה, כשחקן פוליטי מרכזי, מושפעת הן מהפן האישי, האליטיסטי, והן מהפן המוסדי (Mann, 1993: 55-56).

²⁴ רייזמן חושב כי ההפך הוא הנכון: הכוח בחברה האמריקאית מבוזר, ומה שמניע את היחיד הוא לא החיפוש אחר הכוח, אלא השאיפה לקונפורמיות עם האחרים, המוכרים לו (Riesman, 1966: 239; Kornhauser, 1966). עמדה אחרת, נוספת, ביחס לחלוקת התגמולים בחברה מביעים דיוויס ומור, ועיקרה: המבנה הריבוני עונה על צורך חברתי (למשל, הבטחת תמריצים לאנשים המוכשרים ביותר בחברה), ויש להבינו במנותק ממושג העוצמה. במילים אחרות, חוסר השוויון, כתופעה אוניברסלית, תורם ליציבות החברה, להרמוניה ולשימור הסדר הקיים (דיוויס ומור, 1973).

בעקבות מילס, דוחים בארטון והייגלי את הנטייה הבולטת של המחקר לבדוק את המאפיינים הסוציולוגיים והתפקוד של האליטות, ובו זמנית להזניח מבנים שמעצבים ומתעלים את ההתנהגות של חברי האליטות (Burton and Higley, 1987). כך או כך, מבנים נוטים להישמר ולשקף את יחסי הכוח החברתיים, בדיוק כפי שאליטות מנצלות מעת לעת נסיבות היסטוריות וקונפיגורציות לא אליטיסטיות כדי לחולל שינויים יסודיים במבנה החברה.

על כן, נכון יהיה לומר שהאליטה פועלת בתוך הסדרים ומבנים חברתיים המשמרים את הריבודים וההיררכיות הקיימים בחברה. לצורך זה, היא מחזיקה בידע רב המהווה משאב של כוח. פוקו אף טוען כי לא ניתן להפריד בין ידע לעוצמה. על פי היגיון זה, הידע צומח מתוך עוצמה מסוימת, ובסופו של דבר התפתחות הידע מקנה עוצמה למי שמחזיק בו (Foucault, 1980). האליטה שואפת להעביר חלק מהידע שברשותה לציבור דרך אמצעי התקשורת, כדי לשלוט בהגדרות של הסדר הקיים. בכך היא מקבעת את מעמדה הן כמקור מידע חשוב והן כמושא חיוני לסיקור. הואיל וכך, אחת ממטרות המחקר היא להראות באיזו מידה מתורגמים עקרונות החשיבה הלאומיים של האליטות הפוליטיות לתכנים תקשורתיים הומוגניים, כמעט במנותק מהתנודות הפוליטיות והשינויים החברתיים שמתרחשים במרחב הציבורי.

2.2 תפקוד התקשורת: בין נאמנות לאליטה הפוליטית במדינה למחויבות ערכית לחברה

אליטה פוליטית המתעתדת לשלוט לאורך זמן זקוקה לתשתית ארגונית והסכמה רעיונית-אידיאולוגית (Christenson et al., 1971: 29; שפירא, 1984: 11). שליטה ארגונית במדינה וזהות רעיונית משותפת של חברי הקבוצה השלטת מחייבות לצד הימצאותם של מנגנוני דיכוי (צבא, משטרה, בתי סוהר), גם הפעלה של מנגנונים אידיאולוגיים (מוסד המשפחה, מערכת החינוך, אמצעי התקשורת ועוד),²⁵ המתוארים בספרות כמשאבי עוצמה 'רכים' (Nye, 1991: 188-201). הקשר בין מבנה חלוקת הכוח בחברה לבין שינויה של הזהות הקולקטיבית הוא ברור: ככל שהכוח מתפזר בין מספר גדול יותר של אליטות, המייצגות קבוצות נבדלות זו מזו, כך יופיעו יותר פרשנויות לזהות ויווצרו לחצים רבים יותר לשינוי (יער ושביט: 2001: 1233). מכאן שרק מאבק על הסדר הנורמטיבי ועל הגדרת הזהות התרבותית של המדינה, אשר עומד במרכז היחסים החברתיים והכוח הנגזר מהם, יכול להוביל לערעור המצב ההגמוני.

אמצעי התקשורת הם צורות פדגוגיות המכוונות את האזרחים למערכת שלטת של נורמות, ערכים, מנהגים ומוסדות (Kellner, 1995: 9). התקשורת, על כל מרכיביה, משמשת כמנגנון חברתי מרכזי בהבניית התודעה הציבורית, והיא בעלת תפקיד סוציו-תרבותי חשוב בבנייה ובעיצוב פני הקהילה (Carey, 1989). האליטה המכהנת בראש הנהגת המדינה רואה בה מנגנון אידיאולוגי, המתווך בינה לבין ההמון. לקבוצה השלטת יש אינטרס להיעזר בכלי התקשורת כדי לשמור על כוחה ולמנוע את קריסתו של המשטר ההגמוני. מנגד, להמון הנשלט, קל וחומר לקבוצות המוחלשות בחברה, יש עניין בשינוי הסדר הקיים במטרה להיטיב עם מצבם הכלכלי-חברתי. אמצעי התקשורת שמוצאים עצמם בתווך, בין שני קטבים אלה, מנסים לתמרן בין התביעות הסותרות של האליטות וההמון.

התפקוד של המדיה בתוך הניגוד הזה הוא מבחן לחוסנה של כל חברה דמוקרטית. עקרונות מרכזיים כמו ייצוג רחב של דעות ועמדות, זכות הציבור לקבלת מידע אמין וביקורת על מעשי השלטון,²⁶ יכולים למצוא עצמם בעימות עם צרכי האליטה השלטת. חשוב להבין כי כל החלטה של השלטון על פיקוח או צנזורה היא ניסיון להטיל על המציאות סדר שלא בהכרח קיים בה. מצב זה עלול לחזק דפוסים תרבותיים אנטי דמוקרטיים, ולהעניק קדימות לפתרונות הנוחים לשלטון, גם כאשר אלו כרוכים באמצעים כוחניים הפוגעים בחברה החופשית ובעקרונות המוסריים שביסודה.

כבר בכתביו של טוקויל, ובמיוחד בספרו הקלאסי: "הדמוקרטיה באמריקה", עמד חופש העיתונות במרכז הדיון על הדמוקרטיה. גם ג'ון סטיוארט מיל, מההוגים המרכזיים של הליברליזם המודרני, כתב על יכולתם של כוחות חברתיים שונים לבטא את עצמם בעיתונות: "בכל מקום ומקום יש ציבור ידוע שדעות היחידים המהווים אותו נקראות 'דעת הקהל', אבל ציבור זה אינו ממין אחד בכל המקומות: באמריקה מהווים אותו כל האוכלוסים בני הגזע הלבן,

²⁵ החלוקה למנגנוני דיכוי ואידיאולוגיה, המאפשרים שמירה על הסדר הקיים במדינה, היא פרי פיתוחו של ההוגה החברתי, לואי אלתוסר (Althusser, 1971).

²⁶ נוריס רואה בתקשורת פורום אזרחי לדיון פלורליסטי, סוכן מגייס להשתתפות ציבורית ו'כלב שמירה' שתפקידו להגן על חירויות אזרחיות ופוליטיות (Norris, 2000: 22-35).

ובאנגליה - על פי-רוב בני המעמד הבינוני... והנה חידוש עוד גדול מזה: עכשיו אין ההמון מקבל את דעותיו מבעלי המשרות הגבוהות בכנסיה או במדינה... החושבים בשבילם הם אנשים הדומים מאוד להם עצמם, שהם מדברים אליהם, או מדברים בשמם, בפזיזות על עמודי העיתון" (מיל, 1966: 115). לדעת מיל, גם אם הדעה של האליטה מוסכמת על הרוב המכריע, הרי שאם לא תינתן רשות לצאת נגדה, ואם לא ישתמשו ברשות הזאת, כי אז עלולה הדעה להיות מעין דעה קדומה, שבני האדם ידבקו בה על בסיס לא רציונלי (ראו אצל Lambeth, 1995: 9). באופן כזה תתפתח ספירלה תקשורתית שמרוממת, בכל פעם מחדש, דעה אחת בלבד (Noelle-Neumann, 1974).

הוגים פלורליסטים הניחו כי המרחב הציבורי המודרני, בו אמור להתקיים דין ודברים פתוח בסוגיות פוליטיות, מתאפשר בזכות אמצעי התקשורת. במרחב זה "מתקיימת זרימת מידע, דעות ופרשנויות בנוגע לכל מה שנתפש כ'ענייני הכללי', או כל אותם עניינים שהאליטות מגדירות אותם ככאלה" (קימרלינג, 2004: 147). לקיומו של מרחב ציבורי מתלווים מספר תנאים: דיון פומבי שנערך רק בסביבה דמוקרטית, היעדר כפייה ושוויוניות (כל חברי השיח הם שווים ערך); שמירה על תרבות דיון; ויכולת התאגדות שמובילה להקמתן של תנועות חברתיות, קבוצות אינטרס ומפלגות (Habermas, 1996).

בשנים האחרונות מתחזקת התפיסה כי אמצעי התקשורת עוברים בהדרגה תהליך של "mediatization", לאמור הם אינם עוד ערוצים פאסיביים להסכמה פוליטית, אלא ארגונים עם כללים ומטרות משלהם שאינם תמיד חופפים לאלה של הפוליטיקאים, ומפעם לפעם אף מתנגשים עמם (Mazzoleni and Schultz, 1999: 249). לפי גישות נוספות, התקשורת לא מסתפקת בדיווחים 'מבחוץ' על פוליטיקה; שלא כמו בעבר היא משתתפת פעילה המשפיעה 'מבפנים' על תהליכים פוליטיים (Blumler, J. G. and Gurevitch, 1995: 3). התומכים בפלורליזם סבורים כי לאור חדירת התקשורת לפוליטיקה, חל פיחות בסמכות האליטות להכתיב את הסיקור החדשותי, ובה בעת גדל הפיקוח הציבורי על מעשיהן (McNair, 1998: 57). על פי רציונל זה, האליטה הפוליטית יכולה לקדם את מסריה בדרכים שונות (ראו להלן), אבל חזקה ככל שתהיה, היא אינה מסוגלת לכפות על הציבור פרשנות אחת בלבד לסיפור החדשותי (ibid). מדובר במאבק בין קבוצות על חשיפה באמצעי התקשורת ולא במשחק סכום אפס שבו רק צד אחד מרוויח והאחר מפסיד. אמנם, הרווח של בעלי העניין (The Stakeholders) אינו שווה, אך במשולש היחסים של גרבר וחבריה - תקשורת, פוליטיקה וציבור - המיקוח מוביל לפשרות שכרוכות בוותורים הדדיים על הייצוג התקשורתי (Graber et al, 1998: 4-11).

לעמדה פלורליסטית זו שותפה גם פיפה נוריס שמבקרת את התיאוריות אודות media malaise, לפיהן חשיפה מוגברת לחדשות מובילה לתופעות של בורות ואדישות פוליטית ולחוסר אמון ציבורי במוסדות הרשמיים. לטענתה, פיתוחן של טכנולוגיות מדיה חדשות, לצד ריבוי ערוצי התקשורת, העשירו ולא הורידו את רמת הדיון הציבורי, ביססו ולא ערערו את הפלורליזם. לפיכך, את האחריות לכל תחלואי החברה אין להטיל על המדיה, אף שקל ונוח לעשות זאת, אלא על המערכות החברתיות והפוליטיות שלא מצאו להם מרפא (Norris, 2000).

למרות האמונה בשיח פתוח ופלורליסטי, מעמדו של המרחב הציבורי, ובעיקר מאפייניו הביקורתיים, נפגעו באורח משמעותי. גם האברמאס, ממעצבי המושג "המרחב הציבורי", הבין כי המדינה המודרנית ריכזה בידה כוח רב, הרחיבה את שליטתה בתחומים רבים והפכה לסוכן מרכזי בהסדרת הספירה הציבורית (Habermas, 1996).²⁷ בעניין זה, מבקר האלין את האברמאס שמתעלם, לדעתו, מיתרונות הקשר בין המדיה למדינה - קשר שנועד להגביר את השקיפות של פעולות השלטון, אולם מסכים עמו כי הזיקה ביניהם מקדמת תמונת מציאות הרצויה לאליטה הפוליטית (Hallin, 1994).

לעתים קרובות, כאשר אליטות פוליטיות עוסקות בתכנון אסטרטגי, מקבלות החלטות, או מבצעות מדיניות כלשהי, הרי שהן מייצרות חדשות. בעיני התקשורת, האליטות ראויות לפרסום חדשותי (newsworthy) ונחשבות למקור מידע עיקרי. בזמן שהן מחוזרות על ידי עיתונאים הממתינים למוצא פיהן, קבוצות חסרות כוח פוליטי מסתננות לאמצעי התקשורת דרך 'הדלת האחורית' בעקבות התנהגות אלימה של חבריה (Wolfsfeld, 1997), או לנוכח קוניונקטורה פוליטית שאחת מסימניה היא מחלוקת אידיאולוגית בתוך האליטה השלטת.

הכוח התקשורתי של כל קבוצה פוליטית נקבע על פי שיעור הייצוג ואיכות הייצוג של חבריה או תומכיה. 'הכחדה סמלית' פירושה הדרה ממערכות הייצוג ומשותפות בעיצוב המרחב הציבורי והתרבותי שהתקשורת היא חלק חשוב ממנו (Tuchman, 1978). במובן זה, הייצוג הסמלי הפך למשאב של כוח (Gross, 1991). גרינברג וברנד, למשל, בחנו את הדימוי של קבוצות מיעוט (בעיקר שחורים והיספנים, אך גם נכים) במדיה משנות השבעים עד שנות התשעים, וגילו כי לאורך זמן עלה שיעור הנראות (visibility) התקשורתי של השחורים (Greenberg and Brand, 1994). עם זאת, ההקשר בו הופיעו נותר בעייתי: בדרך כלל הם הוקעו כקרימינלים או נתפסו כנטל ואיום חברתי (Hartmann and Husband, 1973; Campbell, 1995). בהתבסס על מחקרים קודמים ניתן לומר כי ככל שהעוצמה הפוליטית של קבוצה מסוימת מרובה יותר, כך גדל הייצוג התקשורתי של חבריה, וכך מושקע מאמץ ניכר יותר בהבנייתה הסמלית כנורמטיבית (Van Dijk, 1988; Gross, 1991). ואילו קבוצה או תנועה פוליטית הקוראת תיגר על מערך האמונות והערכים המקובלים בחברה תתקשה לזכות בייצוג תקשורתי ראוי.

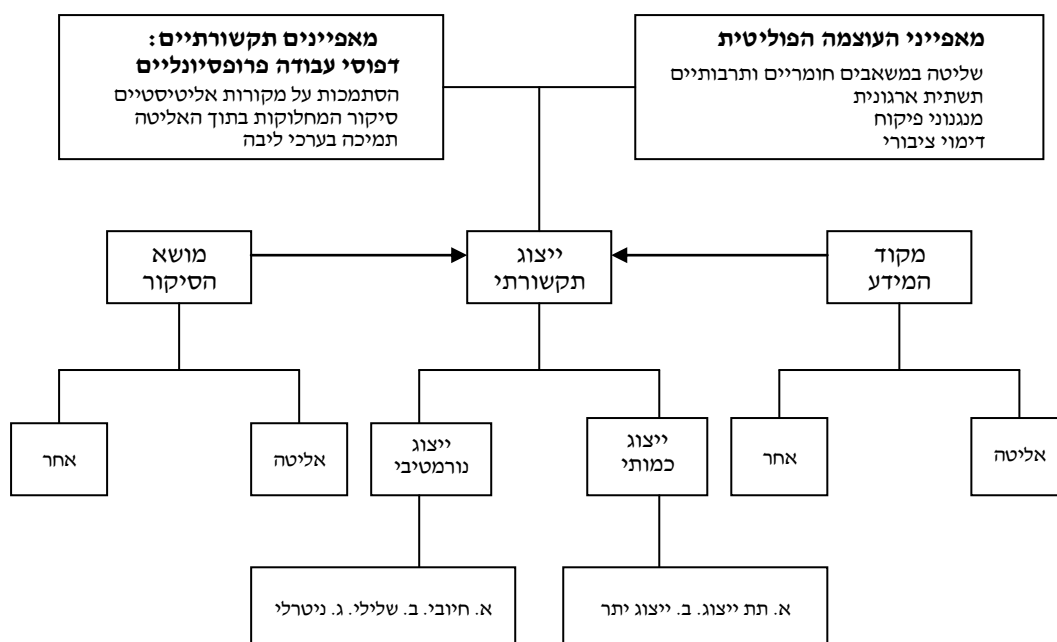
הכוח הפוליטי של האליטה מתורגם לכוח תקשורתי הודות ליכולת שליטה במשאבים חומריים (תקציבים, מסים, נכסים, משרות, זיכיונות וכו') ובמשאבים תרבותיים (כגון: סמלים, זהויות, משמעויות ועוד), לתשתית ארגונית יציבה (כפי שמתאר מוסקה), ולמיומנות גבוהה בבניית מנגנוני פיקוח (חוקים, תקנות וסנקציות) וביצירת דימוי ציבורי חיובי. האליטה מפתחת אסטרטגיות תקשורתיות במטרה להסתיר או לחשוף סיפורים בדרך שתיטיב עמה ותקדם את יעדיה

²⁷ מעמדו של המרחב הציבורי הושפע ממערכות כוח נוספות שאינן נוגעות למדינה. מוסדות ציבוריים שונים - מפלגות, תנועות חברתיות, איגודים מקצועיים וגורמי השוק הפרטיים התחרו בינם לבין עצמם על השגת משאבי כוח. אמצעי התקשורת, שהיו אמורים לתווך בין קבוצות אינטרס שונות תוך אימוץ העקרונות של המרחב הציבורי, קרי, מתן גישה שווה וחופשית לכל האזרחים, לא מילאו את תפקידם. גיטלין אף טוען, במידה רבה של צדק, כי אמצעי התקשורת "פוררו" את המרחב הציבורי, ותחת זאת יצרו "מרחבונים" (sphericules) חברתיים שחיקו מגמות של סגמנטציה, פרגמנטציה ותנועות צנטריפוגליות (Gitlin, 1998: 172-173).

הפוליטיים בהצלחה (Cockerell et al, 1984; Negrine, 1996; Pfetsch, 1998), במיוחד במצבי חירום (Hutcheson et al, 2004). לצורך כך, היא מקימה מערך דוברות, שאחראי על עיצוב המסרים ומדיניות ההסברה הכוללת של הממשלה, מגייסת יועצי תקשורת מנוסים ומקצועיים (Pfetsch, 1998) ונוקטת בדפוסי פעולה מגוונים, חלקם כוחניים ומניפולטיביים - כמו למשל הפעלת צנזורה, הגבלות על תנועת עיתונאים, איומים, ספינים, חרם, הדלפות מכוונות - ואחרים 'נקיים' יותר - מסיבות עיתונאים, נאומים, תדריכים, ראיונות. בבריטניה, למשל, הושקעו משאבים כספיים ניכרים על ידי ממשלת תאצ'ר - משאבים שלא עמדו לרשות הקבוצות היריבות - כדי 'למכור' לציבור את מדיניות ההפרטה של המפלגה השמרנית בשנות השמונים (Negrine, 1996: 10). 'יחסי הציבור של המדינה' (the public relations of the state) הם חלק ממערך שיווק משומן שמלווה בעשורים האחרונים כל פעילות ממשלתית בעלת משמעות ציבורית רחבה (Deacon and Golding, 1994: 4-7).

לצד מקורות עוצמה חיצוניים, שמשלימים זה את זה ונמצאים מחוץ למערכת התקשורתית, יש מקורות אחרים, פנימיים, לקשר ההדוק בין עיתונאים לגורמי כוח פוליטיים (ראו תרשים 1 להלן). כך למשל, כתבים ועורכים חוברים לימקדמי חדשותי (news promoters) - מונח המיוחס לסוציולוגים מולוץ' ולסטר (Molotch and Lester, 1974) - רשמיים, למשל שרים וחברי פרלמנט, משיקולים כלכליים, פנים ארגוניים. שהרי האליטה הפוליטית, מעצם טיבה, מייצרת חדשות, ותכופות אף מנסחת אותן עבור כלי התקשורת בצורות שונות: מקומוניקטים, גילויי דעת ועד להודעות ותגובות רשמיות של לשכות הממשלה והשרים. שני הצדדים, אם כך, יוצאים נשכרים: הכתבים מקבלים תוך פרק זמן קצר מידע אמין (לכאורה) בעלות מינימלית, שאינו מצריך בדיקה נוספת והצלבה (Herman, 1993: 26), ואילו הפוליטיקאים קובעים את גבולות הידע הציבורי במרחב המצוי מחוץ לטווח ההתנסות המיידית של האינדיבידואל (Fishman, 1980: 152).

תרשים 1: מקורות העוצמה וביטוייה התקשורתיים

התרשים שלעיל מבקש להמחיש את הטיעון המרכזי במחקר כי התקשורת נעה כמטוטלת בין מגמות מנוגדות והלכי רוח משתנים, המיוצרים על ידי מערכות כוח שונות, אך נוטה על פי ההסבר המשוער לשמר תפיסות יסוד לאומיות, בטחוניות וכלכליות, גם כשהאליטות מתחלפות. הקונצנזוס התקשורתי לגבי תפיסות אלה עשוי להיסדק רק לאחר שחלק מקבוצות הכוח מתחילות להטיל ספק באמיתותן. במלים אחרות, העיתונאים ממלאים תפקיד חשוב בהפצת שינויי מערך האמונות והערכים של האליטות, אך בוודאי לא יוזמים אותם. וולפספלד מרחיב את מסגרת ההתייחסות המוצעת כאן באמצעות דגם מעגלי, (politics-media-politics) PMP, הקובע כי שינוי פוליטי מוביל לשינוי בסיקור התקשורתי שמוביל בתורו לשינוי פוליטי נוסף (Wolfsfeld, 2004).²⁸

ליחסי הגומלין בין האליטה הפוליטית למוסד התקשורתי יש השלכות מרחיקות לכת על מעמדו של הטקסט: ככל שהתקשורת מתכנסת סביב מקורות מפתח מעטים ונושאים אחדים, כך גם הגיוון בתכנים התקשורתיים פוחת (Shoemaker and Reese, 1996). גישת ה-indexing (Bennett, 1990), לדוגמה, רואה בתקשורת מדד הפורש בצורה ברורה את הדינמיקות של הוויכוח הממשלתי, אך נוטה להתעלם מעמדות שאינן ממסדיות. בנסיבות אלה, תשקף הביקורת התקשורתית טווח צר של דעות ולא תחרוג מ"מרחב המחלוקת הלגיטימית" בתוך האליטה (Hallin, 1986; McChesney, 1999). היא תטפח חשיבה קונפורמית מבלי לדכא לחלוטין חילוקי דעות, דרך הצגת עמדות לא קונצנזואליות ככפירה מוזרה או כתופעה חריגה שרק תמהוניים מסוגלים לבטאן (Miliband, 1969: 238).

לפי גאנס, הדיווח החדשותי מקדם את המסרים של האליטות והשכבות המבוססות, ובלבד שהם מבטאים את ערכי האומה (Gans, 1979: 60-62). ואולם, כפי שמסביר פלדמן, עמדות ואמונות פוליטיות מאורגנות במבנים קוהרנטים על ידי אליטות פוליטיות ורק לאחר מכן "נצרכות" על ידי הציבור (Feldman, 1988: 417). לפיכך, מערכות החשיבה והאמונה של ההמונים מתגבשות ומתלכדות סביב ערכי ליבה (Converse, 1964), שממילא מיוצרים או נתמכים על ידי האליטות ועומדים מעל לכל ביקורת.

העובדה שהתקשורת מציגה מנעד קולי רחב שנע בין מחלוקות פנימיות בתוך האליטה לוויכוחים סוערים בין אליטות עלולה להטעות. במקרים רבים הפולמוס מתנהל במסלול מוכר שאינו חורג מגבולות המפה הערכית שסומנו על ידי המערכת השלטונית. התקשורת מתווה את הדרך 'הנכונה' המקובלת על הרוב ומנסה, בשפתו של ברנייס, "להנדס הסכמה", היינו להפעיל "עקרונות מדעיים ופרקטיקות בדוקות כדי לשכנע אנשים לתמוך ברעיונות ובתוכניות" (Bernays, 1957: 159). ברנייס מסביר כי זוהי תמצית ההליך הדמוקרטי, אך מבהיר כי לעתים "לא ניתן להגיע להחלטות משותפות המבוססות על הבנה כללית של הציבור... ובמקרים מסוימים מנהיגים דמוקרטיים חייבים ליטול חלק בהנדסת ההסכמה לטובת ערכים ויעדים חיוביים מבחינה חברתית" (ibid: 160).

²⁸ בשונה מוולפספלד, אינני מתיימר לטעון כי שינוי בסיקור התקשורתי בהכרח מוליך לשינוי פוליטי נוסף.

קארן סבור כי התקשורת, כמו הכנסיה בעבר, מסייעת להמונים לפתח פרספקטיבה, על עצמם ועל העולם. וכשם שהתרחבות הכנסיה הנוצרית באירופה בתחילת ימי הביניים הניחה את היסודות לכוחו של האפיפיור, כך גם התפתחות תקשורת ההמונים הולידה קבוצות כוח חדשות (Curran, 1982). וכפי שהיו עימותים בין האפיפיורות לבישופים ולמלכים בימי הביניים, כך קיימות מחלוקות בין התקשורת למוקדי כוח פוליטיים. אולם הקונפליקטים הללו, ככל שהם נדירים מבחינת חשיבותם, נכללים בדרך כלל בתוך מסגרת מוסרית שנותנת לגיטימציה למבנה החברתי הקיים. לאמיתו של דבר, הביקורת מופנית אל האליטה בשל השגות על מדיניותה ולא מכוונת להסדרים האליטיסטיים עצמם (Herman, 1993: 27). קארן מסיים את האנלוגיה במשפט כי הכמורה החדשה של אמצעי התקשורת המודרניים תפסה את מקומו של הסדר הישן כסוכנת אידיאולוגית עיקרית שמייצרת הסכמה עבור המערכת הפוליטית (Curran, 1982: 228).

ההעדפה המובנית לעמדות של בעלי הכוח במדיה מאפשרת להם להפוך, בלשונם של הול ועמיתיו, לימגדירים הראשוניים (primary definers) של הנושאים החשובים שמשפיעים במישרין על סדר היום הציבורי. על פי רוב, ההגדרה של קבוצות כוח מלווה את העיסוק בנושא הנדון וקובעת את נקודת ההתייחסות להיבטים נוספים הקשורים בו (Hall et al, 1978: 58). עם זאת, המושג 'מגדירים ראשוניים' הוא רחב מדי משום שאינו מביא בחשבון את המאבק בין מקורות רשמיים על הבניית הסיפור החדשותי (Schlesinger and Tumber, 1994: 18). כך, במקרים של מחלוקת בין חברי ממשלה לגבי סוגיה כלשהי, מתעוררת השאלה מיהו המגדיר הראשוני? ובאותה העת עולה התייה האם - בניגוד להיגיון מאחורי המושג - מדובר בכמה מגדירים שונים? על מנת להכריע בעניין זה, יש לבדוק את היררכיית העוצמה של המקורות. לדוגמה, נשיא ארצות הברית נהנה מגישה כמעט בלתי מוגבלת למדיה. הוא מסוגל לחסום בכל רגע נתון את נגישותם של מקורות אחרים לצינורות התקשורתיים (Molotch and Lester, 1974: 107-108) גם ללא שימוש בסוגי העוצמה העומדים לרשותו.

יתרה מזו, מיקומה של האליטה במוקדי הכוח אינו מבטיח לחבריה, בוודאי לא באופן גורף, את זכות ההגדרה הראשונית. פעמים רבות, עליה לנקוט בפעולה אסטרטגית (strategic action) כדי להקדים את יריביה הפוליטיים במאבק על עיצוב סדר היום התקשורתי (Schlesinger, 1990: 77-78). מן הצד האחר, עיתונאים פועלים במעגלים שסובבים את האליטות, וכל מאמציהם מופנים למקומות שבהם מתקבלות ההחלטות הפוליטיות.²⁹ לא זו בלבד שהאזרח מן השורה מתרחק מזירת התקשורת, אלא שגם קהל היעד של המדיה מכוון יותר לאליטה מאשר לציבור ההמונים (Davis, 2003: 673). השאלה העיקרית שנותרה, לפיכך, פתוחה היא האם הסיקור התקשורתי מוטה אידיאולוגית לטובת האליטה השמרנית או האליטה הליברלית (Domke et al, 1999).³⁰

²⁹ לאנג ולאנג הראו כי סדר היום הציבורי בזמן פרשת ווטרגייט נבנה דרך המחזוריות של הפעילות התקשורתית שממוקדת באליטה, ובמקרה המבחן של מחקרם - בנשיא ניקסון (Lang and Lang, 1983).

³⁰ גאנס, למשל, מבקר הצהרות שנשמעות מפייהם של גורמים ניאו-שמרנים כאילו התקשורת האמריקאית נשלטת על ידי אליטה ליברלית. לטענתו, העיתונאים מנסים (ובדרך כלל גם מצליחים) לשמור על איזון בין ערכים ליברלים לערכים שמרניים (Gans, 1979). יותר מהכל, ההטיה התקשורתית היא תוצאה של הסתמכות על מקורות אליטיסטיים רשמיים, בין שהם מוזכרים בשם ומזוהים עם מפלגתם (דמוקרטים או רפובליקנים), ובין אם לאו (Mayer, 2005: 321-322). בהקשר זה, מעניין לציין כי יש פער בין ההשקפות הפוליטיות של העיתונאים האמריקאים, שנוטות לכיוון מרכז-שמאל (Weaver and Wilhoit, 1991: 25-26; Johnstone et al, 1976: 92-93).

כאמור, המסורת האליטיסטית הליברלית מכירה בקיומם של ויכוחים ומחלוקות בין האליטות. העמדה השמרנית, לעומת זאת, רואה באליטות ביקורתיות, שלא לדבר על גורמים דיסידנטים בתוכן, מקור לחתרנות ולערעור היציבות. למרות ההבדלים ביניהן, שתיהן גם יחד מסכימות כי התפקיד ההשתתפותי של הציבור, וכל שכן השפעתו על תהליך קבלת ההחלטות, מוגבלים למדי. התקשורת, לפי הרמן, מתנערת מביקורת עקרונית, בפרט בתחומי חוץ וביטחון, ומההבטחה - שלה עצמה - לספק לציבור מידע מאוזן ומהימן (Herman, 1993). הקירבה האידיאולוגית לאליטה השמרנית, שנובעת גם מאינטרסים כלכליים משותפים (ראו להלן סעיף 2.6), פוגמת בהילה האובייקטיבית כביכול של הדיווח החדשותי, וזאת על אף התמקצעות ארגוני התקשורת המודרניים. לפי הגישה הביקורתית, ששורשיה נטועים עמוק בגישות ניאו-מרקסיסטיות, אמצעי התקשורת אינם עוד מתווכים ניטרליים ואוטונומיים, אלא מכשירים אידיאולוגיים המשמרים את כוחה של המדינה והאליטה השלטונית (Herman, 1977; Herman and Chomsky, 1988; Herman, 1993).

התקשורת, כך נראה, מאמצת בהדרגה קו ביקורתי כנגד הממסד רק במקרים של חילוקי דעות בקרב האליטות הפוליטיות (Cook, 1998; Couldry and Downey, 2004). לרוב, היא אינה מסוגלת ליזום שינויים באקלים בפוליטי במדינה, אלא נגררת אחר מהלכים שמובילה המערכת השלטונית. מלחמת ויאטנם היא דוגמה לכך: הסיקור הביקורתי החל ב-1968 (למעלה מארבע שנים אחרי פריצתה) רק לאחר שגורמים מן האליטה הפוליטית עוררו שאלות לגבי תכלית המלחמה. אלא ששאלות אלה, כך נטען, לא חוללו מפנה אמיתי בסיקור: העיתונות המשיכה לדבוק בקו פטריוטי, בדרך שבה תיארה את האמריקאים בוויאטנם ("הבחורים הטובים"), ומיסגרה את גבולות השיח למימדים מצומצמים מאוד שניתן היה להתאימם לדוגמה (dogma) הממסדית המוכרת (Hallin, 1986; Herman and Chomsky, 1988).

במחקר הנוכחי תוצע אבחנה בין ביקורת אינסטרומנטלית הבודקת את דרך ההתנהלות של האליטות, לבין ביקורת מהותית המתמקדת בהיגיון ובמניעים המנחים אותן. הביקורתיות מהסוג הראשון מתייחסת לפעולה קונקרטי, לאופן שבו היא מנוהלת או מבוצעת, תוך קבלת ההסדרים הפוליטיים המחוללים אותה. הסוג השני הוא ביקורתיות מאתגרת המערערת על הסדר הקיים, ממנו נגזרות רבות מן הפעולות הקונקרטיות.

כיצד, אם כן, ניתן להסביר את אופי הביקורת ואת התכנים החדשותיים בכלל? תשובה לכך יכול לספק מחקרו של סטנלי כהן (Cohen, 2001), הבנוי ממודל סינון החדשות. לפי מודל זה, התבנית המארגנת את האירועים הראויים לפרסום יכולה להיות פוליטית (בחירת החדשות משרתת את האינטרסים של החזקים ותומכת באידיאולוגיה השלטת), תרבותית (התוויה של תפיסה משותפת להבניית מציאות חברתית), או ארגונית (תפיסה מבנית ומערכתית לגבי חשיבותו של סיפור טוב). יש לומר מיד כי המודל של כהן מספק תמונה רב מימדית, ובה בעת חלקית, להבנת התוצרים

לבין ממצאים של מחקרים רבים בדבר הטיה תקשורתית לימין (Puette, 1992; Gitlin, 1994; McChesney, 2004). יש בכך כדי ללמד על היעדר קשר ממש בין ערכים חדשותיים לאידיאולוגיה של עיתונאים. לדיון נוסף על ההטיה בתקשורת האמריקאית ראו: Groseclose and Milyo, 2005.

העיתונאים משום שנעדרת ממנו המסגרת הנרטיבית של הטקסט, זו שקולטת ומייצגת את המציאות באופן חלקי וסובייקטיבי.

ככלל, עיתונאים נוטים לדבוק במסגרת נרטיבית שמקרב את ההמונים להנהגה הפוליטית (Hutcheson et al, 2004: 46). אלא שהנרטיב הוא קטגוריה פרשנית מובהקת להבנת המציאות (Jameson, 1981) בדרך שאינה מלאה ואובייקטיבית. כך לדוגמה, העיתונות האמריקאית אחרי אירועי 11 בספטמבר 2001 התמסרה לנרטיב של הממשל באופן שהפך אותה לחלק בלתי נפרד ממנו. כלומר, לפעמים התקשורת ממלאת תפקיד שאינו רק פוליטי, אלא גם שלטוני, ובמקרים מסוימים יש להתייחס אליה כאל "רשות רביעית" השייכת לממשל (Cook, 1998).

מסקנה דומה עולה גם ממחקרו של יעקב ידגר על גלגוליו של הנרטיב הלאומי בעיתונות הישראלית. העיתונות, לדידו, אינה שמאלנית או ימנית; היא פשוט מגויסת וממסדית. ובמילותיו שלו: "האליטה העיתונאית הפגינה מחויבות עקרונית מתמשכת להפצתם ולשכתובם של הנרטיבים השונים בתקופות השונות, תחת מה שנהוג לכנות 'התגייסות' עיתונאית למען מערכת הערכים הדומיננטית בכל תקופה" (ידגר, 2004: 9).

ההתגייסות של אמצעי התקשורת למסד, במיוחד בעתות משבר, היא תופעה אוניברסלית שמוסברת גם בשיקולים ארגוניים. לפי טוכמן, עורכי החדשות מעבדים אירועים חשובים, חלקם לא צפויים, לדבר שבשגרה על ידי התאמתם לנוהלי עבודה רגילים (Tuchman, 1973). הם יוצרים רפרטואר של אירועים מהעבר המשמש בסיס להערכת דרך פעולתם בהווה (Zelizer, 1993: 224). ובעתות חירום, כאשר הבלתי צפוי מפורש כאיום ממשי על ביטחון המדינה או על הסדר החברתי, עיתונאים מאמצים נקודת מבט לאומית כדי להפוך את האירועים החריגים לשגרתיים (Zandberg and Neiger, 2005: 133). מכאן יוצא כי קווי הדמיון בשגרת העבודה (work routines) העיתונאית מצמצמים את שונות הסיפורים החדשותיים ומבליטים את אופיים הלאומי (Epstein, 1973: 243).

המלחמה האחרונה בעיראק, במרץ 2003, היא דוגמה נוספת למונוליות חדשותית ולתלות תקשורתית באליטה השלטת. עיתונאים אמריקאים בכירים הבינו כי הסיקור העיתונאי במהלך מלחמת המפרץ הראשונה (ב-1991) היה שטחי, חד מימדי וכפוף למניפולציות של גורמים רשמיים. בניסיון לשנות את ההסדרים התקשורתיים הקודמים, נוהלו מגעים עם הפנטגון - זמן קצר לפני מלחמת המפרץ השנייה - בסיומם הוסכם כי הכתבים ישובצו (embedded) ביחידות הצבא. ההנחה היתה כי שילוב עיתונאים ביחידות הלוחמות ישרת הן את הממשל והן את התקשורת. אולם בפועל מי שנהנה מאסטרטגיה תקשורתית זו היה הממשל. מערכות החדשות והעיתונאים נדרשו לחתום, עוד בטרם שובצו ליחידות הלוחמות, על מסמך המפרט את מגבלות הסיקור החדשותי. לדוגמה: חל איסור על דיווח של פעולות צבאיות שעתידות להתרחש, על החזקתם של מכשירי לווין או טלפונים סלולאריים, על צילום שחושף היערכות בטחונית, על הפצת תמונה של אסירי מלחמה ועוד (Tumber and Palmer, 2004: 16).

בדומה למלחמת המפרץ הראשונה, האזרח האמריקאי הושפע מסיקור צר, מוטה, אחיד, אנקדוטי ומנותק מכל הקשר. הממשל שוב שלט במידע והעביר את מסריו בהצלחה מתוך כוונה ברורה להשיג הכרעה תודעתית בקרב האזרחים. לאמצעי התקשורת היו ציפיות לשנות את דפוסי הסיקור האוהדים והסובייקטיביים, אך התוצאה נשארה זהה חרף האסטרטגיה התקשורתית המוצהרת.

לעיתונות הבריטית, בחלקה המכריע, לא היתה אפילו כל יומרה לניטרליות. לטענת קולדרי ודונוני, רבים מהעיתוננים מילאו תפקיד חשוב בשינוי דעת הקהל בבריטניה לטובת תמיכה במערכה הצבאית בעיראק בשלושה אופנים: א. יצירת הסכמה (ראו הדיון על המושג "להנדס הסכמה" שהוזכר לעיל); ב. בניית סמכות - ניסיונות השכנוע לתמוך במלחמה נשענו, במונחי של ובר, על הסמכות הכריזמטית של ראש הממשלה, טוני בלייר, ועל המומחיות של ראשי המודיעין הבריטי. אלה הדמויות שנועדו לשוות לדיווחי העיתונות חזות של ידע אובייקטיבי, ומנגד להטיל ספק בסמכות ובאמינות של שחקנים אחרים - כמו נשיא צרפת, ז'אק שיראק - המתנגדים למלחמה (Couldry and Downey, 2004: 275-276); ג. בחירה סלקטיבית של עובדות/מסגרות פרשנות. פרסונס מציין כי "המדע הוא לא רק השתקפות של המציאות, אלא גם מערכת סלקטיבית של התייחסות חברתית למציאות" (Parsons and Shils: 1967: 167). במלים אחרות, 'העובדות' הן לא המציאות עצמה, אלא אמירות או גילויי דעת על המציאות. יתכן מאוד כי עובדות מסוימות אכן אמיתיות, אך הן עדיין סלקטיביות בהשוואה ל'מציאות הטוטאלית' (ibid), הערת שוליים מס' 8 אצל פרסונס).

עם זאת, לצד ערוצים מערביים ממוסדים שהביעו תמיכה נלהבת במניעי מלחמת המפרץ השנייה, נמצאו עיתוננים אחדים כמו ה-Guardian וה-Independent הבריטיים שנקטו עמדה ביקורתית נגד המערכה הצבאית וניסו לערער על הנרטיב הרשמי של ארצות הברית ובריטניה (Ackerman, 2003; Couldry and Downey, 2004). ואולם, קולות ביקורתיים אלה, עם כל חשיבותם, עמדו בצל עיתונות מגויסת ומתמסרת הספוגה בדימויי קרב.

לפעמים הדימויים התקשורתיים של עימותים מטשטשים את הגבולות שבין האמיתי לבין הייצוג של האמיתי.³¹ הקושי להבחין בין השניים נובע מכך שרק חלק מהטענות מוצגות כעובדות, כאמיתות שאין לערער עליהן, בעוד שטענות אחרות נתפסות כחלקיות ואפילו כמסולפות. במחקר שבדק סיקור של קונפליקטים חברתיים נמצא כי המציאות הסימבולית בחדשות הטלוויזיה מעוותת את המציאות האמיתית, בכך שהיא מציגה עימותים באור פשטני ורגשני, וכסכסוכים שאפשר לפותרם בקלות יחסית, מעבר לממשות האובייקטיבית הנראית לעין (Cohen, Adoni and Bantz, 1990).

³¹ זה לפחות מה שטען הפילוסוף והסוציולוג ז'אן בודריאר לאחר מלחמת המפרץ הראשונה ב-1991. כלולין המרקד על חבל, הוא התחכם והתפתל בלשונו כדי להוכיח שהמלחמה בעיראק התרחשה רק על מסכי הטלוויזיה. תיעוד ההפגזות המדויקות (הודות לפצצות "החכמות") וצילום חלקי של ההרג בצד האחר סיפקו לצופים תמונת עולם סטרילית, אשר גרמה לבודריאר לשאול אם אכן פרצה מלחמה ולתהות האם המסרים בתקשורת האמריקאית הם אכן ייצוגים טבעיים של המציאות (Baudrillard, 1995). המדובר כמובן בשאלה רטורית שהתשובה החיובית עליה מאוששת את התפיסה הפוסט-מודרנית בדבר משבר בייצוגיות.

המודל האובייקטיבי של העיתונות מניח כי ניתן לתאר את העולם באופן מונוליטי ופסאודו-מדעי. הנורמה של אובייקטיביות מנחה עיתונאים להפריד עובדות מערכים ולדווח רק על עובדות (Schudson, 2001: 150).³² המודל מתנגד לריבוי המשמעויות והפרשנויות של הטקסט העיתונאי, ובכך מנציח נקודת מבט אחת, כזו שאינה מערערת, ובוודאי לא מאיימת, על הסטטוס קוו הפוליטי. האתגר, אם כן, הוא לנסות לשלב בין עובדה לערך מבלי להזניח את המטרה החשובה של גילוי האמת (Ettema and Glasser, 1998).

במחקריו על דעת הקהל האמריקאית מדגיש זאלר כי ההשפעה של האליטה על האזרחים ניכרת יותר בעתות חירום (Zaller, 1992). הציבור קשוב יותר למדיה ומשהה את פעילותו הרגילה כדי לקרוא, להאזין או לצפות במאורע החריג ובתגובות של האליטה השלטת למתרחש סביבה. בדרך זו הוא נחשף למסגור של פריטי מידע רבים, שמסייעים לו לגבש דעה על מושאי הסיקור ולתת את דעתו גם על מה שמוצג בשולי האירוע המרכזי. השפעה זו אף גוברת כאשר האליטות מאוחדות מבחינה פוליטית ולא מפולגות על פי קווים מפלגתיים או אידיאולוגיים (Zaller, 1994). ברוח הקונצנזוס מושגת שליטה אליטיסטית (elite domination) אפקטיבית - מצב שבו האליטה משפיעה על צורת החשיבה של רבים מהאזרחים - שאולי היו נמנעים מלדבוק בה, לו נגישותם למידע היתה מלאה.

לכאורה, מחדלים בטחוניים היו קטליזטור לפגיעה באמון שהציבור רוחש לאליטות ולהתפתחות של גישה עימותית ביחסי עיתונות-שלטון גם במקרה הישראלי. התפנית החלה זמן קצר אחרי מלחמת יום הכיפורים (גורן, 1989; ברזילי 1991; עציוני-הלוי, 1993). עקב השחיקה במעמדו של הממסד הבטחוני בחברה ובפוליטיקה, הפכו כלי התקשורת לקבוצת לחץ ביקורתית כלפי השלטון (ברזילי, 1992). מגמה זו נמשכה בזמן מלחמת לבנון הראשונה (ובמידה מסוימת גם בשלביה הסופיים של מלחמת לבנון השנייה), אולם, כמו במקרה של מלחמת ויאטנם, היא בלטה רק לנוכח ההסתבכות בבוץ הלבנוני והתגברות הביקורת מתוך הממשלה (Liebes, 1997: 40-41).

מרכזיות הביטחון בחברה הישראלית ומעורבות צה"ל בפוליטיקה הן אמות מידה ראויות לדיון הבא במחקר, שיעסוק באליטה הצבאית כשותפה מכריעה לעיצוב התכנים וסדר היום התקשורתי.

³² לפי רועה וכהן, העקרונות של העיתונות "האובייקטיבית" האידיאלית הם: א. רטוריקה של איזון. ב. רטוריקה של עובדתיות. ג. רטוריקה של ניטרליות. שני החוקרים קוראים תיגר על האידיאולוגיה המקצועית של 'עיתונות מדעית' וסבורים כי סיפורי החדשות הם כלים ליצירת משמעות ולא להעברת מידע גולמי (Roeh and Cohen, 1992).

2.3 האליטה הצבאית: מקור עוצמתה ותרומתה לתרבות הביטחון

כדי להשיב על השאלה האם הסיקור התקשורתי בעת מלחמות תואם לתרבות הביטחון בישראל או שונה ממנה, עלינו להסביר כיצד הפך הכוח הצבאי למרכיב יסודי בתרבות הפוליטית הישראלית, ולהראות באיזו מידה עיצבה האליטה הצבאית - ביחד עם האליטה הפוליטית - את השיח הציבורי בנושאי צבא וביטחון לאומי.

רבים מחוקרי משולש היחסים צבא-חברה-פוליטיקה הצביעו על האופן שבו מצב מתמשך של איום קיומי, הנשקף למדינה, מעצים את משקל הביטחון הלאומי בתהליך קבלת ההחלטות, ומחזק את המעמד של האליטה הצבאית, ושל גורמי כוח אחרים הקשורים אליה, במערכות האזרחיות.³³ איום זה, ממשי או מדומה, מביא לידי כך שמתוך החלופות הקיימות, מועדפת אופציית הפעלת הכוח, וגם - חשוב לא פחות - מאפשר לאליטה הצבאית חופש פעולה וחסיונות מפני פיקוח אזרחי הדוק (בן-אליעזר, 2000).

הגישות המסורתיות שנכללות תחת אסכולת "היחסים בין הצבאי לאזרחי" (civil-military relations) מניחות (בטעות) כי יחסי הגומלין בין שתי האליטות, הצבאית והפוליטית, מובילים להפרדה מוחלטת, פיזית ואידיאולוגית, של הצבא מהספרה האזרחית, ומחזקים את הפיקוח האזרחי על הצבא (Huntington, 1957: 10, 80). הנחות אלה עומדות בסתירה למודל שיווי המשקל (equilibrium model) של סרקסיאן שמבוסס, בתמצית, על קשרי גומלין ושותפות קרובה בין האליטה הצבאית הפרופסיונלית לאליטה האזרחית (Sarkesian, 1981: 291-292). מודל חלופי אחר מדבר על התאמה (concordance) ולא על הפרדה, לאמור: הסכמה בין צבא לאליטה פוליטית על ערכים ויעדים משותפים לא רק שאינה מעודדת התערבות צבאית בפוליטיקה, אלא אף מרתיעה את הצדדים מדפוס פעולה שכזה (Schiff, 1995: 12).

הגישות הביקורתיות, ששתיים מהן הוזכרו לעיל, מערערות על ההבניה האידיאלית של עיקרון ההפרדה, עיקרון שאינו קיים גם בישראל. האליטה הצבאית (במקרה שלנו: המטכ"ל), כך נראה, מנצלת את חולשת הפיקוח האזרחי, ובעיקר את רפיון הכוח של המערכת הפוליטית, להגברת מרחב הפעולה שלה ולהשגת יעדיה הביטחוניים (Peri, 2006).

המטרה בחלק זה היא לבחון את האופן שבו השתרשה תרבות הביטחון בישראל, תוך תיאור תרומת האליטה הצבאית לכינונו של אתוס הביטחון. שני גורמים עיקריים, שינומקו ויפורטו להלן, עומדים ביסוד עוצמת הצבא - המקור לתרבות זאת - ובלב השיח הצבאי: (1) קיומה של "רשת בטחונית" לא פורמלית, בעלת עוצמה רבה, שחבריה - אנשי ביטחון בכירים ושחקנים בעלי השפעה בתחומים אזרחיים שונים - חולקים תפיסות משותפות בנושא הביטחון הלאומי של ישראל ופועלים לקידום צרכי הצבא ולהטמעת הערכים הצבאיים במערכת הפוליטית ובחברה האזרחית, שאחת ממתווכיה הבולטים היא תקשורת ההמונים (ברק ושפר, 2008). (2) 'השתלטות'

³³ טענה זו מחלחלת ועוברת כחוט השני כמעט בכל 11 המאמרים הכלולים בספר: "צבא שיש לו מדינה: מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל". עורכים: גבריאל שפר, אורן ברק ועמירם אורן. ירושלים: הוצאת כרמל.

החשיבה הצבאית על החשיבה הפוליטית-האזרחית, המעניקה לגיטימציה להפעלת כוח גם במצבים שבהם דרך הפעולה הצבאית אינה הכרחית (לוי, 2003).

בסעיף הבא ייעשה ניסיון להראות כיצד האליטה הצבאית מצליחה להפיץ ולהטמיע את תכני התרבות והתודעה הבטחונית בסביבה הפוליטית, באילו נסיבות היא בוחרת לרתום את נכסיה החומריים והסמליים כדי לזכות בהון פוליטי, ועל מה מבוססת מערכת היחסים שלה עם האליטה הפוליטית. ברור כי מקרה המבחן של ישראל הוא חריג. היותה מדינה דמוקרטית, הנתונה בסכסוך צבאי מתמשך עם שכנותיה, מייחד אותה מרוב הדמוקרטיות בעולם. לפיכך, הרשימה התיאורטית הבאה תישא אופי מקומי.

2.3.1 מיליטריזם כערך, מרכזיות הביטחון כנתון

ההתדיינות הציבורית בשאלה: "האם החברה הישראלית מיליטריסטית?" נעשתה פתוחה יותר בשני העשורים האחרונים, ומשתתפים בה פוליטיקאים, אינטלקטואלים, אנשי תקשורת ועוד. אל מול הגישה הממסדית, גוברים קולותיהם של היסטוריונים וסוציולוגים פוליטיים ביקורתיים. המבקרים חלוקים ביניהם לגבי שורשי המיליטריזם הישראלי ואופני הביטוי שלו. בספרו: "דרך הכוונת", טוען אורי בן-אליעזר (1995) כי מערכת היחסים בין הדור הצעיר לאבות המייסדים, עוד בתקופת היישוב, הפכה את הדרך הצבאית לעיקרון מארגן בחשיבה ובפוליטיקה הישראלית, שנים רבות אחרי קום המדינה.

כרמי ורוזנפלד מציעים פריודיזציה שונה להתפתחות המיליטריזם הישראלי: פרק הזמן הראשון, מ-1948 עד ל-1967, מאופיין במיליטריזם 'פשוט', אשר כרוך בהוצאות נמוכות יחסית על ביטחון; פרק הזמן השני, מ-1967 ואילך, נתפס כמיליטריזם 'גבוה' שניכרים בו שתי מגמות חופפות ומשלימות: הקצנה לאומית וגידול ניכר בתקציב הביטחון, תוצר של כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה והקמת מפעל ההתנחלויות (כרמי ורוזנפלד, 1993: 315-308).

קימרלינג, לעומת זאת, גורס כי ישראל היא דוגמה מובהקת לאב טיפוס של המיליטריזם האזרחי, שהולך ומתעצם מראשית שנות התשעים של המאה ה-20. תמציתו של מיליטריזם זה היא בכך ששיקולים פוליטיים, כלכליים, או אידיאולוגיים מוכפפים במרבית המקרים לשיקולים בטחוניים, שמהווים חלק אינטגרלי מהעקרונות המארגנים של החברה (קימרלינג, 1993: 129).

על רקע זה, שואלים המבקרים מה עומד בבסיס תפיסת החברה הישראלית כמיליטריסטית. במלים אחרות, מדוע, על פי תיאורו של מוטי גולני (2002), "התמכרה" החברה הישראלית לכוח צבאי. ההנחה כאילו אין לישראל אופציה מדינית שתספק את צרכיה הבטחוניים - מוצדקת או מוטעית ככל שתהיה - יכולה להסביר את חשיבות הכוח צבאי כמכשיר של הרתעה ואת הלגיטימציה לשימוש בנשק (יניב, 1994; Pedatzur, 1998). אפילו בתקופות של רגיעה, עולות תחושות של חיים תחת מצור ומחשבות על הישרדות במרחב גיאו-פוליטי מאיים. בנסיבות אלה, נדחקות סוגיות חברתיות חשובות לשולי סדר היום לטובת עיסוק מתמיד בבעיות בטחוניות, מה שיכול אולי לרמוז על התפתחותה של 'מדינת קסרקטין' (garrison state) המנוהלת על ידי מומחים לאלומות (Lasswell, 1941). אף שהתיאור של לאסוול אינו מתאים לישראל (כפי שנראה להלן),

המודל שהוא מציע יכול לשמש מסד רעיוני לדיון בשאלה: באיזו מידה מעצבת האליטה הצבאית ("מנהלי האלימות", בלשוננו של לאסוול) את מדיניות הביטחון הלאומי של ישראל.

דומה כי האליטה הצבאית לבדה אינה יכולה להנחיל את ערכיה ואת דרך החשיבה שלה להמון. על חברה מוטלת המשימה ליצור קשרים בלתי פורמליים עם שחקנים בעלי עוצמה פוליטית וכלכלית במטרה להשפיע על המציאות בכלל ועל העוגן המרכזי של המדיניות, תחום הביטחון הלאומי, בפרט. קשרי הגומלין בין החברים, שלכל אחד מהם יש אינטרסים דומים ולוגיקה צבאית משותפת, מתפתחים לכדי מארג חברתי-תרבותי המכונה בפי ברק ושפר (2008) "רשת בטחונית".

העובדה שהאליטה הצבאית מכוננת מערכת של אינטראקציות, זיקות והשפעות הדדיות עם קבוצות כוח אזרחיות המתווה את הדרך לפעילות מוסכמת, היא שמסבירה את חדירת תרבות הביטחון לחשיבה הפוליטית-האזרחית, והיא שמעידה על היחלשות הפיקוח על הצבאיות, כלומר על מנגנוני הלגיטימציה לשימוש בכוח. אך ספק רב אם התרופפות הפיקוח על התרבות הצבאית עומדת בניגוד להתגברות הפיקוח על תפקוד והתנהלות הצבא, כפי שסובר יגיל לוי (2010). במחקר זה ייעשה ניסיון לבחון את הטענה של לוי כי התקשורת לקחה חלק בפיקוח המתהדק על תחומי הפעילות המבצעית של הצבא (שם: 4).

כנגד הגישה הביקורתית קיימת, כאמור, עמדה מסורתית המטילה ספק בתיוג החברה הישראלית כמיליטריסטית (ליסק, 2001; Ben Meir, 1995; Lissak, 1983). ליסק (2001) מסכים עם הקביעה כי הלכי רוח מיליטריסטים היו קיימים בתקופת היישוב ובשנות החמישים, זמן קצר אחרי קום המדינה, אולם טוען כי תופעות אלה היו זמניות וחולפות. פרי מאמץ את ההשקפה, לפיה בחברה הישראלית קיימות קבוצות הנושאות ערכים מיליטריסטים, אך מתנגד לקביעה כי האידיאולוגיה ההגמונית בישראל נגועה במיליטריזם. לדעתו, ישראל בראשית דרכה, כמו כל תנועה לאומית, עשתה שימוש בכוח צבאי למימוש יעדיה הבטחוניים. אולם, דווקא כשהיה נדמה כי הופעל כוח יתר, גברה השפעתן של קבוצות חברתיות ביקורתיות על הממשלתית (פרי, 1996). מסקנה זו מתיישבת עם מחקריו האמפיריים של ענבר שניסה לבחון את תפיסת המלחמה כערך נשגב בציבוריות הישראלית. לפי ממצאיו, האליטה, ובכלל זה הציבור, מסתייגים משימוש לא הכרחי בכוח צבאי (Inbar, 1990; Barzilai and Inbar, 1996).

המחלוקת בשאלת המיליטריזם והשפעתו על החברה הישראלית היא יסודית, אך לא מהותית בהקשר למחקר המוצע. מקורה בתפיסות ערכיות שונות השוללות או מצדיקות את המלחמה הנמשכת ואת האלימות הנגזרת ממנה. כך למשל, האמירה כי ישראל היא מודל ל'אומה במדים' (nation in arms) - מודל שמדגיש את נכונות כלל האזרחים להירתם למאמץ המלחמתי (Rapoport, 1962) - כוללת מנייה וביה היגד על היותה מיליטריסטית (בן-אליעזר, 2001: 57). מנגד, יש הרואים באותו מודל גם סימן לגלויים של אזרוח הצבא (הורוביץ וליסק, 1990: 252). לענייננו, חשובה הסכמתם של הוגים מסורתיים וביקורתיים כאחד באשר למרכזיות נושא הביטחון הלאומי בהוויה הישראלית.

הביטחון הלאומי הוא יסוד מרכזי כל כך בתרבות הפוליטית של ישראל, והמשאבים שהוא תובע מרובים כל כך, עד שאין זה מפתיע לגלות שהאליטות השולטות במדינה פיתחו בהדרגה מסגרת חשיבה צבאית המעוגנת היטב בתרבות הכללית של האומה. תרבות בטחונית זו היא עיקרון מארגן ממוסד המבוסס על גרעין משותף של ערכים קיומיים ועל עיסוק מתמיד בשאלות של מלחמה ושלוש. את תרבות הביטחון אין למקד רק בהסדרים מוסדיים או ברשימת כללים מקיפה ופרטנית, אלא במערכת ערכית הנטועה עמוק בקרב האליטה הצבאית והאזרחית.

תמימות הדעים לגבי מרכזיות הביטחון הלאומי בתרבות הפוליטית הישראלית מוליכה את המחקר בהיסט קצת שונה מהמקובל. במקום לחזור על עמדות מוכרות ביחס לדומיננטיות של הצבא בחיים האזרחיים, המחקר המוצע יצביע על גורמי הכוח שמאפשרים את המשכיותה. במקום לבחון את הפעולה הצבאית או המדיניות הפוליטית, ולאורך להבין את דרך החשיבה הצבאית כעיקרון מארגן, ייעשה ניסיון להראות כיצד התקשורת משקפת אינטרסים של שימור עצמי וכוח, המזוהים עם האליטה הצבאית.

2.3.2 מערכת היחסים בין האליטה הצבאית להנהגה הפוליטית

מסקירת הספרות עולה כי ההשפעה של האליטה הצבאית על ההנהגה האזרחית ניכרת לעין ונובעת, בין השאר, מחולשתה של האחרונה להכריע בשאלות החשובות ביותר שעל סדר יומה הלאומי של המדינה (יניב, 1994: 469). הנוכחות הקבועה של קציני צבא בכירים במסדרונות הממשל והחיכוך שנוצר בין שני הדרגים הפכו את הגנרלים לשחקנים אקטיביים בזירה הפוליטית הישראלית, שמקדמים תהליכי שלום (הסכם אוסלו) מחד, ותומכים בפתרונות כוחניים (אינתיפאדת אל-אקצה) מאידך (Peri, 2006).

עוצמתה של האליטה הצבאית ניתנת למדידה בעזרת מספר פרמטרים: (1) קציני הצבא הבכירים, ובעיקר אגף המודיעין של צה"ל (אמ"ן), הם חוד החנית העיקרי בקביעת האסטרטגיה הבטחונית ולפעמים גם המדינית של הממשלה (יניב, 1994). אמנם ועדת אגרנט, שחקרה את מחדל מלחמת יום הכיפורים, ביקרה את המונופול של אמ"ן על הערכת המודיעין הלאומית, והמליצה לחזק את מחלקת החקר של משרד החוץ ולהקים יחידת הערכה בתוך 'המוסד'³⁴; אך המלצות אלה אומצו באופן חלקי בלבד, וגם כיום מופקד אמ"ן על הערכת המודיעין הלאומית הן במישור הצבאי והן במישור המדיני (להרחבת היריעה בנושא זה, ראו: Peri, 2006: 260).

(2) השפעתו של הפיקוד הצבאי העליון על תקציב הביטחון - נושא אזרחי טהור - היא מכרעת. היות שמשאבי המדינה מוגבלים, להחלטה על גובה תקציב הביטחון יש השלכות מרחיקות לכת על נושאים אזרחיים אחרים. בהשוואה לעולם, נטל הביטחון בישראל גבוה במיוחד: בעשור האחרון הוקצו לביטחון מדי שנה כ-18%-16% מתקציב המדינה.³⁵ סימן נוסף למעמדו המיוחד של תקציב הביטחון הוא האופן שבו מתנהלים ההליכים לאישורו. תקציב זה אינו מונח באופן גלוי

³⁴ דו"ח ועדת אגרנט (1975), תל אביב: עם עובד, עמ' 28-33.

³⁵ ב-1999 עמד תקציב הביטחון על 36 מיליארד ש"ח מתוך כלל תקציב המדינה שהסתכם בכ-215 מיליארד ש"ח; ב-2004 הוקצו לביטחון 46.9 מיליארד ש"ח מתוך 254.7 מיליארד ש"ח; וב-2008 חלקו של הביטחון היה 51.3 מיליארד ש"ח מתוך 315.8 מיליארד ש"ח. הנתונים לקוחים מפרסומים רשמיים של משרד האוצר.

על שולחן הכנסת משיקולי ביטחון, ומשום כך גם אינו נידון בוועדת הכספים במסגרת הדיונים על חוק ההסדרים והתקציב (נויבך, 1994: 21).

(3) בתוך לשכתו של משרד רה"מ מכהן מזכיר צבאי, קצין בדרגת אלוף, הממונה על ידי הרמטכ"ל, ולפיכך מחויב אליו וכפוף לו לחלוטין. בדומה לכך, גם לשר הביטחון יש מזכיר צבאי שמרכז את הטיפול בנושאים הנוגעים לצה"ל ולגופי קהיליית המודיעין, ומקיים קשרי עבודה שוטפים עם המזכיר הצבאי של ראש הממשלה (Peri, 2006: 261).

(4) גיוסם של קצינים בכירים לתפקידי ייצוג והנהגה פוליטית, ממש עם פרישתם מהצבא ("הצנחות", בלשונו של בן-אליעזר), מבטא את הכוח והמוניטין שרכשו בציבוריות הישראלית.³⁶ ההתייחסות לכוחם היא טבעית, כמעט מובנת מאליה, ואין בזירה הפוליטית מי שמוכן או יכול לערער עליה. מעניין לציין כי גנרלים שפשטו את מדיהם והתפקדו למפלגות פוליטיות, השתלבו במפה הפרלמנטרית, על כל מרכיביה וגווניה.

אף שהאליטה הצבאית צידדה מזמן לזמן בפתרונות מדיניים ולא צבאיים, ואף שאנשיה התפקדו למפלגות שונות מכל גווני הקשת הפוליטית, אין בכך כדי לבטל את ההיבט המבני של כוחה בחברה ואת השפעתה על המערכת הפוליטית בישראל. על מנת להבין את מקור הכוח של האליטה הצבאית, יש הכרח לבחון כמה נקודות מבט. ראשית, חשוב להדגיש כי עוצמה צבאית היא תולדה של תהליכים היסטוריים בחברה - שכן אלמלא הסכסוך הפוליטי במזרח התיכון, ניתן היה לקדם סדר יום אזרחי ולמתן בצורה משמעותית את הדומיננטיות של ראשי הצבא בציבוריות הישראלית. על רקע זה בולטת הטענה כי לביטחון הלאומי, מאז תקופת היישוב, אין משמעות צרה, במובן של הגנה פיזית; מדובר במערכת תרבותית שנועדה להבטיח את שלמות העם היהודי ואת זיקתו למולדת (צפדיה, 2010), ובתפיסה סדורה הנטועה עמוק בשיח הפוליטי של ההנהגה (צור, 2010).

שנית, ראוי לשים לב להתנהגות הגלויה של האליטה הצבאית בתהליך קבלת החלטות, אך גם לאתר את הפרקטיקות הסמויות - הנסתרות לעתים מהעין - של חבריה הפועלים להסדרת גבולות השיח.³⁷ כך למשל, בזכות היותו מקור הידע, הפך המטכ"ל - יותר מאשר הדרג המדיני - לסמכות האפיסטמולוגית בכל הנוגע לעימות האלים עם הפלסטינים לאורך האינתיפאדה השנייה (מיכאל, 2008).

שלישית, יש להניח כי כל התייחסות לעוצמה הנמדדת רק על פי דפוסי הפעולה של האליטה הצבאית תהיה חלקית בלבד. ההנחה כי הכוח וההליכים הפוליטיים מסתכמים במכלול של פעולות פומביות, ללא מבנה מוסדי שקודם להם, עומדת ביסוד הגישה ההתנהגותית (behaviorism). אך במובנים רבים הכוח להוציא לפועל החלטות בעלות משמעות פוליטית וצבאית

³⁶ ראייה זו מתיישבת עם הגישה של האנטר, שמוזהה עוצמה על פי מידת המוניטין שמיוחסת לאליטה מסוימת בחברה (Hunter, 1953).

³⁷ המאבקים מאחורי הקלעים על אישור תקציב הביטחון, בשם הדאגה לביטחון המדינה, הם מקור אחד, מיני רבים, לעוצמה הסמויה של האליטה הצבאית.

נתונות בידי היררכיות מוסדיות ורשתות מדיניות (policy networks) (ברק ושפר, 2010),
השוואות את כוחן ממבנה חברתי ריכוזי.

נדמה כי שוררת תמימות דעים לגבי המעורבות (יש שיאמרו: התערבות) של האליטה הצבאית בפוליטיקה. המחלוקת היחידה בין חוקרי הצבא בישראל נוגעת למידתיות של מעורבות זו, ולשאלה האם הניטרליות הפוליטית של האליטה הצבאית היא תנאי הכרחי לדמוקרטיה. בעיני פרלמוטר, הצבא בישראל הפך לקבוצת לחץ אפקטיבית יותר בתקופות שבהן היתה הפרדה בין אליטות צבאיות לפוליטיות. באופן פרדוקסלי אולי, דווקא המיזוג בין האליטות טיפח את הרעיונות הדמוקרטיים של האומה (Perlmutter, 1969: 134; Maman and Lissak, 1996: 71).³⁸ כנגד זאת, התזה של עצינוני-הלוי מצדדת בהפרדה, כיסוד חיוני בדמוקרטיה, אף שזו לא תמיד מוחלטת. לדבריה, מעורבות האליטה הצבאית בעיצוב המדיניות הממשלתית נוגעת לסוגיות ליבה הנתונות עדיין במחלוקת פוליטית בישראל, ולפיכך מנוגדת לעקרונות הדמוקרטיה (Etzioni-
(Halevy, 1996).

עם הרחבת המגעים בין האליטות הצבאיות לבין האליטות הפוליטיות חל צמצום בפער העמדות ביניהן (הורוביץ וליסק, 1989: 266). תוצאה מסוכנת זו משליכה על התרבות הפוליטית בישראל ועל האיזון בין המדינה לחברה האזרחית - מרכיב חשוב בתפיסה הפלורליסטית. היא גם מסבירה כיצד הדמיון בחשיבה והנוכחות באותם מעגלים ציבוריים מקלים על המעבר מעמדות הכוח בצבא לקצה הפירמידה השלטונית האזרחית: הממשלה.

הכלים התיאורטיים שמציע הסוציולוג Morris Janowitz, מהאבות המייסדים בחקר יחסי חברה-צבא, מסייעים לנו לראות עד כמה ישראל היא מקרה חריג של אי הפרדה בין מערכות כוח. ג'נוביץ מציג מודל דמוקרטי של אליטות פוליטיות-צבאיות, השונה באופן מהותי מהדגם הישראלי. לפי מודל זה, האליטות חייבות להיבדל זו מזו "בצורה חריפה" (Janowitz, 1957: 10). השוואה הנסמכת על ספרות מחקרית מקומית מגלה מצב חריג: צה"ל לא רק מושפע מהמערכת הפוליטית, אלא גם משפיע עליה (פרי, 1985: 36).

בנוסף לכך, המודל "הטהור" מדגיש כי מנהיגים צבאיים מצייתים לממשלה לא בגלל אמונתם ביעדי המלחמה, אלא מתוך מחויבות למקצועם כלוחמים (Janowitz, 1957: 11). בישראל, לעומת זאת, הצבא אינו פרופסיונלי או אופציונלי, אלא מוסד המחייב כל אזרח (למעט ערבים וחרדים הזוכים לפטור) לשרת בו. ההשוואה למודל הדמוקרטי של ג'נוביץ מובילה למסקנה, כי מעורבות האליטה הצבאית בפוליטיקה, שנראית טבעית גם בשל היות צה"ל "צבא העם", פוגעת בעיקרון בסיסי של כל משטר דמוקרטי, לפיו על הצבא להיות כפוף להנהגה הפוליטית.³⁹

³⁸ עמדתו של פרלמוטר עולה בקנה אחד עם גישתו של ג'נוביץ, הרואה בפעולות הצבא, כל עוד הן אחראיות, מוגבלות ומגיבות בחיוב לסמכות אזרחית, חלק מתהליך קבלת החלטות במשטר דמוקרטי (Janowitz, 1971: 343). ואולם ג'נוביץ, בניגוד לפרלמוטר, סבור כי מערכת הערכים והחשיבה של האליטה הצבאית שונה לחלוטין מזו האזרחית, וכי אין לטשטש את האבחנה ביניהן (Janowitz, 1957, 1971).

³⁹ ביום עיון שהתקיים ב-12 בינואר 2005 באוניברסיטת תל אביב, תחת הכותרת: "אין עם מי לדבר: מבט ביקורתי על הקשר פוליטיקה-תקשורת", טען העיתונאי בן כספית כי צה"ל לא איפשר לבנימין נתניהו לצאת מלבנון בזמן כהונתו הראשונה כראש ממשלה. אמירה זו מבטאת את השפעתם של קציני צבא בכירים על המדיניות הממשלתית

בהקשר זה, נכון יהיה לומר כי מאפייניו ומהותו של השיח הבטחוני בתקשורת מושפעים מיחסי הדרג הצבאי עם הדרג המדיני ומחילופי המידע והידע ביניהם. מכאן שכל שינוי במימד התוכן וההמשגה הצבאיים, הנובע מאופי מערכת היחסים בין הדרגים, יכול להוביל לתמורות בסיקור התקשורת. בספרו החשוב "מלחמה ואסטרטגיה" עומד הרכבי על ההבדלים התהומיים בין האליטות הצבאיות לפוליטיות - במנטליות, ברקע, בגישה ובמטרות - שגורמים לחיכוך בלתי נמנע בין הדרגים (הרכבי, 1990: 516-521). אל מול הפערים הפסיכולוגיים והמקצועיים הללו העדיפו חוקרים אחרים להדגיש את האמונה של הצבא והפוליטיקאים במערכת ערכית המעניקה צידוק למשטר הקיים, ואת הקירבה האידיאולוגית בין שתי האליטות (Perlmutter, 1969; Peri, 1977; Lissak, 1983; Ben Meir, 1995). פרט לזיקה זו, נתפס הצבא כזרוע מבצעת של הממשלה המנותקת מתהליכים ומוסדות פוליטיים (Perlmutter, 1969; Ben Meir, 1993). פרי מבקר את החשיבה האינסטרומנטלית ומציב מולה מודל תיאורטי אחר המוגדר על ידו כשותפות צבאית-פוליטית; לאמור, לא רק שהצבא מבצע מדיניות בתחום הביטחון הלאומי, אלא שהוא שותף מלא בהתוויתה (Peri, 1983: 172-174).

שותפות זו תלויה גם בתכונות האופי של ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל ומושפעת בין השאר ממערכות היחסים ביניהם. בולט במיוחד מעמדו של הרמטכ"ל, שעוצמתו עולה, לדעת פרי, על זו של עמיתיו בצבאות מערביים אחרים (פרי, 1985: 38); ולראייה: רבים מראשי הממשלה נהגו לקבל החלטות חשובות בעצה אחת עם הרמטכ"ל, לעתים תוך עקיפת שרי הממשלה (ברזילי, 1992: 266).

צה"ל, כמו כל צבא מודרני, הוא ארגון היררכי וריכוזי המורכב מכפיפותם של הדרגים הנמוכים לקצונה הבכירה. למטה הכללי (המטכ"ל), כל שכן לעומד בראשו, יש תפקיד מכריע בעיצוב מדיניות הביטחון הלאומי (Peri, 2006), ועל כן הוא משויך לאליטה. שלא כמו הגדרות אופרציונליות אחרות, ההתייחסות במחקר הנוכחי למטכ"ל כאל אליטה צבאית היא מאוד מצמצמת.⁴⁰ שהרי, כפי שכבר הוסבר, האליטה, מעצם מהותה, היא מושג תיאורטי שמכיל בתוכו רק מעטים, בעלי עוצמה והשפעה.⁴¹

ראוי לציין שוב כי העוצמה הצבאית אינה נמדדת רק בכמות הטנקים או המטוסים של צה"ל, אלא בדפוסי חשיבה צבאיים המעוגנים היטב במדיניות הכוללת של ההנהגה האזרחית. הסיבה לכך שמרכיב הביטחון הלאומי עיצב חלקים נרחבים מהתרבות הפוליטית בישראל נעוצה במעמדו

הכוללת בנושא כה מהותי, השפעה שאינה מקובלת במודלים דמוקרטיים של יחסי אליטות פוליטיות-צבאיות. תמליל ערוך של יום עיון זה, אשר נשא כותרת זהה, פורסם ביולי 2005 ביוזמתו של מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה.

⁴⁰ המטכ"ל כולל את הרמטכ"ל וסגנו; ראשי זרועות היבשה, האוויר והים; ראשי אגפים (מודיעין, מבצעים, תכנון, כוח אדם, טכנולוגיה ולוגיסטיקה); מפקדי פיקוד צפון, מרכז, דרום ועורף; המזכיר הצבאי של רה"מ; מתאם הפעולות בשטחים; מפקד המכללה לביטחון לאומי; מפקד הגיס המטכ"לי בצה"ל; נשיא בין הדין הצבאי לערעורים; פרקליט צבאי ראשי; דובר צה"ל; היועץ הכספי לרמטכ"ל; ראש המינהל למחקר ופיתוח אמל"ח ותשתית טכנולוגית, ומבקר מערכת הביטחון. בסה"כ: 24 חברים, בהם רב אלוף אחד (רמטכ"ל), 18 אלופים ו-5 תתי אלופים. הנתונים לקוחים מאתר צה"ל: <http://dover.idf.il/IDF/About/Commanders>

⁴¹ ההגדרה האופרציונלית של עציוני-הלוי לאליטה צבאית היא רחבה יותר מזו המוצעת כאן. היא כוללת את כל הקצינים, בשירות פעיל ובמילואים, בדרגת אלוף משנה ומעלה (Etzioni-Halevy, 1996: 403). גם ההגדרה של פרי מרחיבה: כ-2,700 קציני קבע בכירים, סגני אלופים ומעלה (פרי, 2007: 123), אף שאין הסבר לשאלה כיצד מפקד גדוד ואפילו מפקד חטיבה מסוגלים לנווט את הפעילות הצבאית הכללית ולהשפיע על דפוסי חשיבה לאומיים.

של צה"ל, שיש בו עוצמה פיזית ורוחנית כאחת, ובמגוון תפקידיו החברתיים.⁴² לפי קימרלינג (2001ב'), הלך המחשבה הצבאי קנה לו אחיזה בחוגים אזרחיים ותרם להבנייתה של תרבות בטחונית הרואה בהפעלת כוח אמצעי לגיטימי לפיתרון בעיות פוליטיות. האליטה הצבאית השתתפה במערכה על עיצוב דמותה של תרבות הביטחון, שמשמעותה המעשית היא חזרה על מלים ורעיונות, תוך שימוש במטענים ערכיים בולטים שנועדו לגייס תמיכה ציבורית, רבה ככל האפשר, במסרים ובאתוסים הצבאיים גם בעתות שלום.

2.3.3 מגמות של שימור בסביבה משתנה

כדי להבין את כוחה של האליטה הצבאית ואת מעורבותה בפוליטיקה, יש לבחון לפני הכל את התמורות שחלו בתוכה ומחוצה לה. בעידן של ריבוי תרבויות ללא רב-תרבותיות (קימרלינג, 1998) חדרו לאליטה הצבאית קבוצות שנמנו בעבר על הפריפריה (בעיקר אמורים הדברים לגבי המחנה הדתי-לאומי) (פרי, 2007 : 126-129). הקצונה הדתית הגיעה לצבא אחרי שעברה תהליך מסוים של אינדוקטרינציה דתית-לאומית, תחילה בישיבות תיכוניות, ולימים בישיבות ההסדר של צה"ל המשלבות לימודי דת עם שירות צבאי. תופעה זו הכשירה את מה שבן-אליעזר (2000) מכנה "קצונה אידיאולוגית".

לצד המיזוג בין צבא לאידיאולוגיה פוליטית דתית, יש שינוי נוסף, מקיף יותר, במבנה, בתפקוד ובייעוד של צה"ל. במושגיו של מוסקוס, צה"ל הוא לא רק מוסד הדוגל בנורמה של הקרבה עצמית ובמשמעת חמורה, אלא גם ארגון המספק תעסוקה לעובדיו ופועל על פי עקרונות של היצע וביקוש (Moskos, 1986). הצבא מבין כי לאור השחיקה במעמדו הסימבולי עליו לספק תנאים כלכליים וחומריים טובים יותר עבור האליטה הפיקודית (פרי, 2007 : 123), כשם שארגון או חברה פרטיים דואגים לתגמל את עובדיהם המוכשרים. וכך, במכלול דפוסי ההתנהגות הארגונית של צה"ל חלו תמורות רבות: חדירה של נורמה ניהולית אזרחית, אימוץ אמות מידה תועלתניות ושימוש בטכניקות פעולה המקובלות במגזר הפרטי כדי להיטיב את תנאי השירות של חיילי הקבע (כהן וסולימן, 1995).

לכאורה, הצבא הישראלי נע במסלול דו-סטרי: אל מול העלייה המתמדת בשיעור הדתיים והמזרחיים (עציוני-הלוי, 1997 : 67-68 ; פרי, 2007 : 128 ; לוי, 2007) בצמרת הפיקוד (חלקם, כאמור, בעלי עמדות פוליטיות מגובשות וברורות), הולך ומתגבש פרופסיונליזם צבאי בישראל. ואולם, התמקצעות זו אסור שתיצור רושם מוטעה: הצבא, מבחירה או מכורח, לא התנזר מכל מעורבות פוליטית. מגעים מדיניים ישירים בין ישראל למדינות ערב הוגדרו תמיד כחלק מהסדרים צבאיים שבהם משתתפים גם אנשי צבא בכירים (הורוביץ וליסק, 1990 : 252). הצורך בשילוב שיקולים אסטרטגיים ופוליטיים בכל הערכת מצב בטחונית חיזק את הקשר בין האליטות הצבאיות והאזרחיות (ליסק, 1978 : 34). מדו"ח ועדת וינוגרד על המערכה הצבאית בלבנון (2006) קל להסיק כי מדובר אפילו בתלות של הדרג המדיני בצבא, או לכל הפחות בקשר גורדי שקשה להתירו: "עמדנו על כך כי הצבא הוא גוף המטה של הממשלה בכל הנוגע לפעולות צבאיות, וכי

⁴² להתפשטות התפקודית (role expansion) של צה"ל, כמוסד צבאי המעורה בחיים האזרחיים, היו מספר ביטויים: החל מיזמות כלכלית, חינוך והכשרה של כוח עבודה, דרך מילוי פונקציות אזרחיות אדמיניסטרטיביות, וכלה במעורבות פוליטית (Lissak, 1976: 13).

בפועל הוא עוסק גם בהיבטים מדיניים, בין היתר בשל העובדה שלרשות הממשלה והעומד בראשה לא עומד מטה מפותח משל עצמם. אמרנו גם כי לצבא יש דומיננטיות מובנית בשל כך, ובשל סיבות היסטוריות, וכי לכן ניתן עודף משקל להמלצות הצבא, ללא יכולת אפקטיבית של הדרג המדיני לאתגר אותו, לעמוד על חולשות המלצותיו, או לבחון את יכולותיו.⁴³

צה"ל בכלל והאליטה הצבאית בפרט מתמודדים עם תמורות סוציו-פוליטיות מרחיקות לכת בחברה ובפוליטיקה הישראלית מזה שני עשורים לפחות. בשורות הבאות אציין בתמצית רק חלק מן השינויים שנוגעים לענייננו - מעמדה וכוחה של האליטה הצבאית בישראל.

השינוי הראשון הוא ערכי: האתוס הקולקטיבי שצמח ביישוב ובשנותיה המעצבות של המדינה (הורוביץ וליסק, 1977) הוחלף במערכת ערכית אינדיבידואלית וניאו-ליברלית. גם בפוליטיקה הישראלית התרחשו תהליכים עמוקים: ממשלות התקשו לשמור על יציבות שלטונית, מפלגות ההמון איבדו מכוחן (גל-נור, 1996), וקבוצות סקטוריאליות ותנועות חוץ פרלמנטריות ניסו לקדם אינטרסים פרטיקולריים, תוך ניצול חולשת המרכז הפוליטי (ליסק, 1998). כך, בהדרגה, צמחה בישראל פוליטיקה "חדשה" (ישי, 1999), שמשתלבים בה גם תמורות דמוגרפיות (תוצאה של גל העלייה ההמוני מברית המועצות לשעבר) וגם מהפכות טכנולוגיות ותקשורתיות. ולבסוף, מאפייני האיום הבטחוני ועקרונות המסגרת להתמודדות עמו אף הם השתנו בעקבות התמורות הגיאו-אסטרטגיות שחלו בסביבה החיצונית (פרי, 2007: 120). נחזור לשינויים אלה ואחרים בהמשך (פרק 3).

ברוב המחקרים, אם לא בכולם, כותבים המחברים כי השינויים המתוארים לעיל השפיעו לרעה על מעמדו הפוליטי והסימבולי של צה"ל, ובכלל זה על עוצמתה ויוקרתה של האליטה הצבאית. ואולם, תמונת המציאות מלמדת כי לא כך הם פני הדברים. כך למשל, בראש רשימת מוסדות המדינה שזוכים לאמון הציבורי הרב ביותר נמצא צה"ל עם 71%, הרבה לפני בית המשפט העליון (49%), הכנסת (29%), ראש הממשלה (17%) והמפלגות (15%) (אריאן ואחרים, 2008: 54-55). דוגמה נוספת היא תמיכת הממשלה בהמלצות ראשי הצבא לפתוח במלחמת לבנון השנייה ב-2006, וההתגייסות הציבורית הגורפת לטובת מערכה צבאית ברצועת עזה כעבור שנתיים. המבצעים הצבאיים האחרונים הוכיחו כי מודל האומה במדים לא נחלש, וכי אתוס השליחות של השירות הצבאי לא נפגע. אפילו השיח אודות 'משבר המוטיבציה', בדבר הנכונות להתגייס ליחידות קרביות או לשרת במילואים, השתנה בשנים האחרונות. החרדה מפני הטרור, בעיקר מאז אינתיפאדת אל-אקצה (בשנת 2000), השיבה את לובשי המדים, אליטות חילוניות ודתיות כאחת, למרכז סדר היום הציבורי כמי שאמורים לפתור את הבעיות הקיומיות של ישראל (לב, 2008) ולהחזיר את המערכת החברתית ליציבות במהירות ובמחיר נמוך ככל האפשר עם השגת המטרה העיקרית של המבצע או המלחמה.⁴⁴

⁴³ מקור: דין וחשבון חלקי: הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006, ירושלים, תשס"ז 2007, עמ' 199, סעיף 87.
⁴⁴ לפי קימרלינג, סדרי העדיפויות החברתיים משתנים במצב של מלחמה, אך נוצרים הסדרים מוסדיים המאפשרים למערכת לתפקד גם בימי חירום ולחזור לשגרה ללא משבר (Kimmerling, 1985: ch. 1).

חלק זה במחקר שם לו למטרה להצביע על קיומם של שני וקטורים שונים בתוך המערכת הצבאית ומחוצה לה. וקטור אחד מייצג מגמות של שינוי במעגל הפנימי של צה"ל (חילופי אליטות ופרופסיונליזם חלקי) ובסביבה החברתית-תרבותית היותר רחבה (ראו לעיל). הווקטור השני נע במסלול מקביל של שימור תרבות הביטחון ומעמד האליטה הצבאית בישראל. חוסר הלימה כזה, שבא לידי ביטוי בהתפתחות של שתי מגמות מנוגדות, עלול להוביל למסלול של התנגשות במקרים שבהם האליטה לא מצליחה להגדיר לחברה מהם גבולות ההרשאה של השינויים. בישראל נשזרים סמלים ודימויים לאומיים בתוך תרבות בטחונית שכל ביקורת נגדה גוררת תגובות של דה-לגיטימציה מצד הממסד והאליטה (יער ושבית, 2001 : 1108), מה שמשכך את הפוטנציאל להתנגשות. בהקשר זה, אחד המיתוסים המרכזיים שהניעו את התרבות הציונית בכל שנותיה הוא סיפור המעטים מול רבים, סיפור שעקבותיו מצויים עוד במקרא (דוד מול גוליית), ובתקופות מאוחרות יותר בהיסטוריה היהודית (כמו למשל, התיאורים ההרואיים על לוחמי מצדה ומרד בר כוכבא) (גרץ, 1995).

כדי להלום את רוח התקופה ואת ערכי היסוד של החברה, יוזמת האליטה הצבאית פעולות תדמיתיות, שבמסגרתן ניתן להגשים ערכים חברתיים חשובים (לבל, 2005 : 24-26). כך, כאמור, משתנות נורמות ניהול מיושנות, מתחלפות אליטות ומתחוללות תמורות - שאחת מסימניה היא פתיחות למערכות אזרחיות כמו התקשורת - מבלי לאבד את ערך הביטחון כערך מרכזי עבור ההנהגה האזרחית, ומבלי להפחית בעוצמתה הפוליטית של שדרת הפיקוד הבכירה בצה"ל.

בחלק הבא במחקר אציג את מעמדה של האליטה הצבאית בזירה התקשורתית. הכלים בהם אשתמש יהיו דומים לאלה שהוזכרו בהקשרים פוליטיים. כך למשל, ניתן להעריך שניטית צמרת צה"ל לראות בכוח (צבאי) מרכיב חשוב בפיתרון מחלוקות פוליטיות תודגש בשיח החדשותי ותלווה בגילויים תקשורתיים של תרבות בטחונית. שיח שכזה יכול להעיד על חולשת אחד ממנגנוני הפיקוח האזרחיים על הצבא - התקשורת - ובכך לסתור את טענתו של יגיל לוי כאילו הפיקוח על תפקוד הצבא דווקא מתחזק. עוד לפני הניתוח האמפירי, אסקור בקצרה את יחסי הגומלין בין העיתונות לבין הצבא והאליטה העומדת בראשו.

2.4 יחסי צבא-תקשורת

קשרי הגומלין בין הצבא לבין אמצעי התקשורת השתנו במשך השנים (Hooper, 1982), על אף שהעיקרון המנחה של עבודתם - שמירה על סודיות מזה, וחשיפת מידע מזה - נותר תמידי וקבוע. בעיניים צבאיות, הסרת הפיקוח על תכנים רגישים עלולה להביא לחשיפת פעולות חשאיות ואף לסכן חיי אדם; בראייה תקשורתית, הטלת צנזורה מכל סוג שהוא מונעת ביקורת על תפקוד הצבא ומסייעת לו להסתיר מידע חיוני מהציבור (Carruthers, 2000).⁴⁵ יתרה מכך, בבסיס המחלוקת ולעתים גם העוינות בין אנשי צבא לעיתונאים עומדים מאפיינים אנושיים שונים בתכלית. החייל או המפקד ניחנים ב'חשיבה צבאית' (military mind) לאומית ופטרויטית (Huntington, 1957; Kennedy, 1993). מנגד, ספקנות, ולעתים איבה, כלפי סמכות הם מסימני ההיכר של עיתונאים רבים (Kennedy, 1993: 13).

ואולם, למרות היריבות הערכית וניגודי האינטרסים, צבאות מכירים בפוטנציאל החיובי הטמון בתפקוד של המדיה, בעיקר בעת מלחמות, ובאפשרות לרתום את המוסד התקשורתי למטרות צבאיות. נוסק ולימור מונים שישה אינטרסים צבאיים המקודמים במרחב הציבורי בתיווך אמצעי התקשורת: (1) לגיטימציה לקיומו של הצבא ולגיוס אליו. (2) תמיכה ציבורית במדיניות הביטחון ובפעילות הצבאית (מה שכונה כאן 'יצירת הסכמה'). (3) שימור מעמדה של המערכת הצבאית והעצמתה (למשל, ניהול דיונים ציבוריים במדיה על הגדלת תקציב הביטחון או על פיתוח מערכות נשק מקומיות). (4) שימוש בתקשורת כנשק אסטרטגי וטקטי. (5) חיזוק המורל של העורף, במיוחד במצבי מלחמה וחירום. (6) יחסי ציבור למערכת הצבאית וטיפוח האתוס הצבאי (נוסק ולימור, 2005: 72-74).

התקשורת, מצידה, פועלת בתוך מערכת אינטרסים משולבת: בראש ובראשונה, הרצון לפרסם מידע בעלות מינימלית. מידע מסוג זה מגיע ממקורות סמכותיים כמו האליטה הצבאית ונתפס בעיני הקהילה העיתונאית כאמין, מדויק ונטול פניות, כזה שאינו מחייב בדיקה נוספת והצלבה מ'מקדמי חדשות' אחרים. שנית, הצורך לצבור רווחים ולגבור על המתחרים. כמו כל ארגון ששואף לרווח, גם התקשורת נתפסת עתה כעסק כלכלי מובהק. סביר להניח שכלי התקשורת יבליטו ידיעות בנושאי צבא וביטחון מחמת חשיבותן הציבורית ומשיקולי רייטינג. שלישית, ההכרח בהמשך קיומה של הצנזורה הצבאית. בעניין זה נכתב כי אמצעי התקשורת בישראל חוששים ליטול על עצמם את האחריות, המתחייבת מביטולה של הצנזורה (נוסק ולימור, 1996: 440). עורכי העיתונים, וכן עורכי מהדורות החדשות ברדיו ובטלוויזיה, הפנימו את עול הצנזורה הצבאית גם במקרים שלא היה בכך צורך (Liebes, 1997: 35) רק משום שלא רצו להיכשל בפרסום העלול לפגוע באינטרסים הבטחוניים של ישראל (סגל, 1996: 77-78). אלכס פישמן, הפרשן הצבאי של "ידיעות אחרונות", מתייחס במפורש לצורך בשימור הצנזורה:

⁴⁵ יאנג וג'סר עורכים אבחנה בין 'מלחמה מוגבלת', שיעדיה אינה מצדיקים הטלת צנזורה מלאה, לבין 'מלחמת קיום' שמאלצת את הצבא להפעילה לנוכח האיום על חירות האזרחים והסכנה לקיומם הפיזי (Young and Jesser, 1997: 18).

"המצב הנוכחי עדיף מן הטעם הפשוט שהחלופה לצנזורה היא בתי משפט. אלמלא הצנזורה, כמות החומר הבטחוני בעיתונות היתה מצומצמת יותר. מערכות העיתוננים לא היו לוקחים סיכון בעבירות צנזורה" (מספר 30 ברשימת המרואיינים).

בראייה היסטורית ניתן למקם את יחסה של התקשורת לצבא ולאליטה העומדת בראשו על ציר אופקי שנמתח בין התגייסות לחתרנות. כך למשל, אמצעי התקשורת, ובמיוחד הרדיו, הפכו לכלי מרכזי בגיוס דעת הקהל לתמיכה במעורבות האמריקאית במלחמת העולם השנייה. כמדיום המוני, זמין ופשוט להפעלה והפצה מהירה, הרדיו ליכד את ההמונים וסימן מחדש את גבולות השיח הפוליטי-צבאי בתוך ארצות הברית (Horten, 2003).

עד מהרה התחוללו תמורות בדפוסי הסיקור של כלי התקשורת, שהאשמו לראשונה על ידי הנשיא האמריקאי ריצ'ארד ניקסון בחתרנות כלפי הממשל והכוחות הלוחמים בוויאטנם: "מלחמת ויאטנם הפכה לסבוכה יותר בשל נוכחותם של גורמים שלא נראו בעבר בזמן שאמריקה ניהלה מלחמה... המדיה החדשותיים האמריקאים שלטו בדעת הקהל בנוגע לתכליתה וניהולה (של המלחמה)... התוצאה היתה דמורליזציה של העורף, וזו העלתה את השאלה האם אמריקה תוכל אי פעם להילחם באויב מחוץ לארצה תוך גילויי אחדות וכוח מבית" (מצוטט אצל Hallin, 1986: 3).

תקשורת ביקורתית, בניגוד לתקשורת מגויסת, משוחררת מתבניות חשיבה קבועות. פעמים רבות, היא מערערת על מוסכמות חברתיות, דעות קדומות, דפוסים מקובלים, ועל כל מה שנתפס כמובן מאליו. בהיותה ביקורתית, היא מנסה לחשוף את האינטרסים של מערכות הכוח בחברה ומחויבת לעסוק בשאלות מוסריות (חומסקי, 2000). במסגרת פעילות שכזו, התקשורת מציעה חלופה להגדרות המוכרות של האליטה השלטת. אם נחזור לדבריו של ניקסון, נראה כי הם אינם מתיישבים עם ביקורתיות יתר, לא כל שכן עם חתרנות תקשורתית. שהרי, התקשורת, כפי שתואר קודם לכן, תמכה בפעולה צבאית בוויאטנם כחלק ממדיניות אמריקאית מוצהרת לבלימת הקומוניזם בדרום מזרח אסיה; וככל שהמלחמה נמשכה ומספר האבידות עלה, כך גבר הקול הביקורתי מתוך הממסד הפוליטי והבטחוני ורק בעקבותיו נשמעה גם הסתייגות תקשורתית מפורשת ממהלכי הממשל והצבא (Wyatt, 1995).

דומה כי דפוסי הסיקור בעת מלחמת המפרץ הראשונה ב-1991 החזירו את הגלגל התקשורתית לעבר דגם ההתגייסות. עיתונאים מיזגו את הרגש הפופולארי ברעיונות ובדימויים שנוצרו על ידי האליטה (Cook, 1994: 124) ועיצבו מיתוס של גבורה למען הציבור (Hallin and Gitlin, 1994: 161). הכתבים היו מוגבלים בתנועותיהם ונתונים לחסדי הצבא, שקיים מדי פעם בפרט תדרוכים רשמיים עבור אמצעי התקשורת (Tumber and Palmer, 2004). לאמיתו של דבר, תמונות המלחמה שהגיעו לאזרחים עברו תהליך של סטריליזציה ועוצבו, בין השאר, בחדרי העריכה של הפיקוד העליון בצבא ארצות הברית (זנד, 2002: 37). זוהי דוגמה מובהקת לעבודת העריכה שנסתרת מעיני הצופים, ולא מותירה עקבות או רמזים לאפשרות של בחירת חומרים אלטרנטיבית (Liebes, 2000: 297). לכן, תנאי מוקדם לקבלת תמונת מציאות מדויקת היא הסרת התבניות המארגנות של עריכת החומרים, ושידור מלא או לכל הפחות מאוזן של הסיפור החדשותי.

שיטת 'השיבוץ' (embedding), שכבר הוזכרה כאן, גיבשה אולי דגם חדש ביחסי צבא-תקשורת, אך לא שינתה את דפוסי הסיקור הקודמים. לפני הכל, החבירה לכוחות הלוחמים בודדה את העיתונאים מזירות לחימה אחרות, והגבילה את הדיווח לרמה הטקטית בלבד. קירבה זו לחיילים הפרה תנאי הכרחי לאיזון הנדרש מכל סיקור: הקפדה על מידה מסוימת של הפרדה בין העיתונאי למושא כתיבתו. עיקרון זה חשוב במיוחד בשעה שמושא הסיקור הוא גם מקור מידע חשוב, אז קיימת סכנה כי העיתונאי יימנע מגילוי העובדות שעשויות לפגוע באובייקט כתיבתו. בספרו "חומת מגן" מדגיש דניאל דור את תחושת ההזדהות העמוקה של הכתבים הישראלים עם חיילי צה"ל הפועלים בשטחים נגד הפלסטינים. תחושה זו מקשה על העיתונאים להתוודע לפעולות בלתי סבירות או בלתי מוסריות של הצבא (דור, 2003). כך, בתפקידים כמשתתפים ולא כמשקיפים מן הצד, הופכים הכתבים לקבוצת מעודדות (cheerleaders) של הצבא (Tumber and Palmer, 2004) במקום לראות את עצמם כפרקליטים נאמנים של הציבור המחויבים לספק מידע אמין ולהתריע על מחדלים בזמן אמת.

במהלך עבודתו, אם כן, נתון העיתונאי בדילמה: עליו לבחור בין נאמנותו לכוח הצבאי לבין דבקו בערכי המקצוע (Allan and Zelner, 2004). זנדברג ונייגר מדמים זאת לתנועה דינמית ומתמדת בין שתי קהילות ונאמנויות: לאומית ומקצועית, שכל אחת מהן נושאת במערך נפרד של ערכים ונורמות (Zandberg, and Neiger, 2005: 138). הקהילה הלאומית נתפסת תמיד במונחים של אחווה ונאמנות בין חברה ונעזרת בשפה כדי לבטא רגשות של שייכות ולכידות חברתית (אנדרסון, 1999). 'אובייקטיביות' היא ערך נשגב, גם אם לא ממומש, בקרב הקהילה המקצועית בארצות הברית, שרואה בו אידיאל מוסרי ועיקרון מנחה לפרקטיקות עיתונאיות (Schudson, 2001: 149).

הווייתו מרצון על נורמות של עיתונות אובייקטיבית, מאוזנת וניטרלית בולט במצבי חירום ואיום על הביטחון הלאומי (Schudson, 2002: 41). במקרים כאלה, עיתונאים מתקשים לשמור בו זמנית על נאמנות לשתי קהילות (וימן, 2003). הם מעדיפים להיצמד לזהות הלאומית ולרגש הפטריוטי ולטשטש את השייכות לפרופסיה.⁴⁶ ואולם, מרגע שהעומת הצבאי דועך, חוזרים העיתונאים להבליט את החברות בקהילה המקצועית דרך תהליך הקרוי 'תיקון פרדיגמה' (paradigm repair). תיקון זה מחזק ערכים פרופסיונליים שנסדקו בשעת חירום (Berkowitz, 2000) ומתמקד ב'דיווח על' ולא ב'דיווח מטעם'.

לאורך השנים, השתמשו האליטות הצבאיות במדיה כדי לגייס את הציבור למלחמה; זאת מתוך אמונה כי במקביל למערכה בשדה הקרב מתנהל גם מאבק על התודעה. היטיב לבטא זאת הרמטכ"ל לשעבר, משה (בוגי) יעלון: "התקשורת היא אכן שיקול אסטרטגי גם בהיערכות לחימה וגם תוך כדי הלחימה ואחריה... צריך להיות ברור שכל מלחמה, גם צבאית, מוכרעת בתודעה".⁴⁷ בפרפרזה על דבריו של יעלון: מלחמה שלא הוכרעה תודעתית סופה שתוכרע לשלילה

⁴⁶ לפי זליזר, עיתונאים הם לא רק חלק מפרופסיה, אלא גם חברים בקהילה פרשנית החולקת שיח משותף ופרשנויות קולקטיביות לאירועים ציבוריים מרכזיים (Zelizer, 1993).

⁴⁷ מקור: "צה"ל והתקשורת בעתות לחימה", דברי יום העיון שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (2002: 58).

מבחינה תדמיתית. מכאן אפשר להבין את חשיבות קשרי הגומלין של האליטה הצבאית עם התקשורת ואת ההתייחסות לאמצעי השידור כאל נשק נוסף בשדה הקרב. אלא שלתמונה המצוירת לעיל יש פן שלילי ועיקרו: ראיית התקשורת כחלק מאמצעי הלחימה והפיכת העיתונאים לשכירי חרב. כך למשל, במאבק על תודעת הציבור האמריקאי במהלך מלחמת המפרץ השנייה השתמשה התקשורת בפרקטיקות פסולות כמו תעמולה, צנזורה, מניפולציה, דיס-אינפורמציה, הונאה ושקרים על מנת לרצות את הצבא והממשל (Macarthur, 2004). הסיבה לקול המוטה נעוצה בהסתמכות על מקורות רשמיים מתוך האליטה הצבאית, ובה במידה התעלמות כמעט מוחלטת מן הביקורת הציבורית (Rendall and Broughel, 2003).⁴⁸

לא במקרה מוזכרת כאן העיתונות האמריקאית בסקירה ההיסטורית על יחסי צבא-תקשורת. זאת משום שארצות הברית היא המדינה הראשונה בעולם שעיינה את חופש העיתונות בחוקה בנפרד מהכרתה בחופש הביטוי (סגל, 1996: 17). אך למרות ההכרה בזכות יסוד זו, כללי העבודה המקובלים הופרו פעם אחר פעם בשם הדאגה לביטחון הלאומי. דוגמה לכך היא דבריו של דן ראדר, מבכירי העיתונאים האמריקאים, שהכריז בראיון ללארי קינג מ-CNN, שבועות ספורים לאחר תחילת המלחמה בעיראק: "ראה, אני אמריקאי. אף פעם לא התלוצצתי עם מישהו, שאני איזשהו אינטרנציונליסט או משהו כזה. וכאשר ארצי מצויה במלחמה, אני רוצה שהיא תנצח, תהא אשר תהא ההגדרה ליניצחון". עתה, אני לא יכול וגם לא רוצה לטעון כי הסיקור חף מדעה קדומה. בעניין זה אני משוחד" (Rendall and Broughel, 2003).

במבט בוחן נראה כי דגם ההתגייסות, כמו גם מודל החתרנות, לוקים בפשטנות יתר. הם, למשל, מתקשים להסביר את קיומה של ביקורת (בעתות רגיעה יותר מאשר בזמנים של משבר בטחוני) שאין בה פוטנציאל חתרני. יותר מכל, תקשורת המונים מנסה להלך בין שני קטבים - התגייסות וחתרנות - כדי לשמור על הילה אובייקטיבית כלשהי. מצד אחד, היא מבקשת לשוות לעצמה דימוי עצמאי; מצד שני, עליה להקפיד על יחסי עבודה תקינים עם ראשי הצבא. במקרים רבים, הפיתרון לדילמה הוא בחירה בביקורת אינסטרומנטלית, כזו שמביעה הסתייגות מאופן הפעולה של הצבא, אך לא מתכליתה. הכוונה היא לביקורת תקשורתית שמטרתה לתקן הסדרים ודפוסי התנהגות צבאיים מבלי שיש בידה הכוח או הרצון לקעקע את היסודות המוצקים שמכוננים אותם. לעומת זאת, במרכז של הביקורת המהותית ניצבת השאלה מדוע (ולא כיצד) לפעול או להימנע מפעולה. נקודת המוצא של המבקרים יכולה להיות ערכית (המלחמה חורגת מכללי המוסר) אך גם ריאליסטית (המלחמה לא מקדמת אינטרסים לאומיים).⁴⁹ התכלית הסופית של הביקורת היא לחולל שינוי מבני במסגרת הבסיסית שמכשירה את עקרונות הפעולה הצבאיים.

בסופו של דבר, היחס התקשורתי לצבא נמתח על ציר ארוך ומורכב יותר:

⁴⁸ ממחקרים האמפיריים של החוקרים רנדל וברוגל עולה כי 2/3 ממקורות המידע הרשמיים היו צבאיים ורק 1/3 אזרחיים. גם ניתוח המידע נעשה על ידי אנשי צבא בכירים לשעבר שקיבלו תשלום על פרשנותם באולפני החדשות. יתרה מכך, 3% בלבד מן המקורות האמריקאים ביטאו עמדות ביקורתיות כנגד המלחמה, אף שבסקר דעת קהל שנערך בעיצומה של המערכה הצבאית בעיראק הביעו 27% מהנשאלים התנגדות למלחמה (Rendall and Broughel, 2003).

⁴⁹ דוגמה לכך היא המחלוקת בקרב אליטות צבאיות, פוליטיות ותקשורתיות רבות בבריטניה בחודשים שקדמו למלחמה בעיראק ב-2003. הגם שעמדתן העקרונית נגד המלחמה היתה זהה, הנימוקים שהשמיעו היו שונים: חלק מהאליטות השתמשו בטיעונים מוסריים, אחרים דיברו במונחים של אינטרס (Couldry and Downey, 2004: 275).

ככל שהביקורת מהותית יותר, כך התקשורת מתקרבת לדגם החתרני, ולהפך: ככל שהביקורת לובשת אופי אינסטרומנטלי יותר, כך התקשורת מתקדמת לדגם ההתגייסות. לצד ספרות מקצועית שרוויה במחקרים על התגייסות והתמסרות התקשורת לאליטות בתקופות של מלחמה, יש פרסומים אקדמיים על 'עיתונות שלום' (peace journalism). עיתונות מסוג זה אמורה, לדעת תומכיה, לכסות יוזמות שלום, לא פחות ממלחמות (Wolfsfeld, 1998), ולייצג בצורה מאוזנת את האינטרסים של כל הצדדים המעורבים בעימות (Tehrani, 2002). לצורך כך, עליה להשתחרר מכבלי הממסד, שמגבילים את טווח הסיקור והפרשנויות, ולבחור באסטרטגיה של ביקורת מהותית.

כאמור, התקשורת מקיימת יחסי גומלין דינמיים עם הצבא. יחסים אלה אינם משתנים רק במצבי משבר ומלחמה; המקרה של ישראל מלמד כי רצף כרונולוגי של אירועים הקשורים זה בזה מספק תמונה מורכבת יותר על מערכת היחסים בין שני המוסדות. החלק הבא במחקר מבקש לעמוד על טיבם ומהותם של האירועים הללו, ולבדוק באילו נסיבות משתנה הסיקור, מהי רמת הביקורת והאם האליטה הצבאית היא שותפה מרכזית ביצירת השיח של תרבות הביטחון.

2.4.1 השיח הבטחוני בתקשורת הישראלית: שינויים משמרים

את יחסה של התקשורת לממסד הפוליטי והצבאי בישראל נהוג לחלק לשתי תקופות, לפחות בכל הנוגע לנושאי ביטחון. בתקופה הראשונה, לאחר קום המדינה, נתגבשה מסורת אשר הביעה תמיכה בלתי מסויגת בעמדות הממשלה והצבא בסוגיות של חוץ וביטחון. אחד ההסברים לדפוסים שיקור אלו, שזכו להגנה מלאה מצד המערכת המשפטית, היה 'הצידוק' הבטחוני. תחת איצטלה של בעיות ביטחון לאומי ניתנה הצדקה לדיכוי חופש הביטוי ולהגבלת עיקרון זכות הציבור לדעת (Lahav, 1993), למעט מקרים חריגים כמו בג"צ 'קול העם' ו'שניצר'.⁵⁰ את התפנית בסיקור התקשורת חוללה מלחמת יום הכיפורים באוקטובר 1973. חשיפת ה'מחדל' המודיעיני וחוסר המוכנות הצבאית למתקפה המצרית והסורית גרמו לירידה של ממש באמון התקשורת בצה"ל. אמצעי התקשורת האשימו את האליטה הצבאית והפוליטית בתוצאות הקשות של המלחמה והעניקו לתנועות המחאה סיקור נרחב ואוהד (ברזילי, 1991: 27-28). איתן הבר, שהיה אז כתב צבאי של "ידיעות אחרונות", מתאר את המפנה בסיקור התקשורת:

"עד 73' לפחות עורכי העיתונים עודדו קירבה לפוליטיקאים ואלופי צה"ל. המודל היה אורי דן ואריק שרון: אורי דן אכל כל היום מכף ידו של אריק שרון, ו'מעריב' פרח בגלל הסקופים שהיו לו. אני במקביל חיפשתי את מי ששונא את אריק שרון, כאלה שרצו 'לדפוק' אותו, והגעתי ליגנדי רחבעם זאבי. באותם ימים קיבלת טפיחות על השכם אם היית מחובר לכמה קצינים ופוליטיקאים. זו היתה תקופה שעיתונאים במפורש היו מזוהים עם פוליטיקאים או עם קציני צה"ל. נפתלי לביא היה מזוהה עם משה דיין ושמעון פרס, שייקה בן פורת היה מזוהה לחלוטין עם שמעון פרס, אני הייתי מזוהה לחלוטין עם יצחק רבין ומאוחר יותר עם אהוד ברק. השאיפה של

⁵⁰ שני פסקי דין אלה מורים במפורש, כי ניתן לפגום בחופש הביטוי רק כאשר ישנה ודאות קרובה לפגיעה בביטחון המדינה. ראו: בג"צ 73/53 חברת "קול העם" בע"מ נ' שר הפנים, פ"ד ז' 871; בג"צ 680/88 שניצר נ' הצנזור הצבאי הראש, פ"ד מב (4) 617. לפרשנות מעמיקה על פסקי דין אלה ראו פרק 2 בספרו של זאב סגל (1996): "חופש העיתונות - בין מיתוס למציאות", שדן רבות בקשר שבין חופש העיתונות לביטחון המדינה.

העיתונאים היתה להגיע לזה. עיתונאי שלא היה לו 'סוס' לרכוב עליו גמר את הקריירה. אחרי מלחמת יום הכיפורים הריאקציה היתה ממש מנוגדת, הפוכה ובעיקר קיצונית" (מספר 18 ברשימת המרואיינים).

פרי מציע לקוראיו לבחון את השיח הבטחוני בתקשורת על פי חלוקה מפורטת וממוקדת יותר שנפרשת על פני חמש תקופות. הראשונה שבהן, תקופת "העיתונות המתבטלת", החלה עוד לפני הקמת המדינה ונמשכה עד לראשית שנות השישים. בתקופה זו בלטה העליונות המוחלטת של הממשלה והצבא על פני התקשורת בכמה מובנים: עיתונאים ראו בעבודתם סוג של שליחות לאומית, כתבים פיתחו תלות כמעט מוחלטת במקורות רשמיים ועורכי העיתונים פעלו תחת צנזורה צבאית חריפה. היחלשות בן גוריון ועליית אשכול לשלטון מציינות את המעבר לתקופה שנייה של פתיחות יחסית בשיח הבטחוני, כזו שאינה כופרת בלגיטימיות של מודל ההתגייסות. הניצחון במלחמת ששת הימים, ראשית התקופה השלישית, החזיר את הגלגל לאחור. התקשורת סגדה לאליטה הצבאית וטיפחה את האתוס סביב 'פולחן הגנרלים'. סימנים ראשונים לפגיעה בקונצנזוס התקשורתי סביב צה"ל ולהצבת סימני שאלה באשר להערכות המצב הבטחוניות של המודיעין החלו להופיע בתקופה הרביעית, בעקבות תוצאות מלחמת יום הכיפורים ב-1973. ההלם מ'המחדל' הכשיר את הקרקע להתפתחות שיח ספקני, לעתים ביקורתי, ביחס לגרסאות הרשמיות של המטה הכללי, והעמיק את ההבנה בקרב רוב העיתונאים כי יש להכיל על תחום הביטחון כללי משחק דומים לאלה שכבר מיושמים בתחומי סיקור אזרחיים. השקיעה בבוץ הלבנוני ב-1982 והתנהלות הדרג הצבאי באינתיפאדה ב-1987, שדווחו בהרחבה בכלי התקשורת, רק האיצו את השחיקה במעמדה של האליטה הצבאית. המעבר בשנות התשעים למודל של עיתונות מתעמתת מסמל את הפרק החמישי והאחרון בחלוקה של פרי. לפי מודל זה, התקשורת, על ריבוי ערוציה, רואה עצמה כמי שאמורה למלא שליחות ציבורית של ביקורת על מוסדות המדינה, ובכלל זה גם הממסד הצבאי (Peri, 1998: 218-229).

פרי סבור כי השינוי בשיח הבטחוני נובע מן החידושים הטכנולוגיים בתחום התקשורת ומן השינויים בתרבות הפוליטית הישראלית, שאחד מביטוייה המרכזיים הוא שקיעתו של אתוס הביטחון. ואולם, כישלון ועידת קמפ דייוויד ביולי 2000 ופרוץ אינתיפאדת אל-אקצה כעבור חודשיים הוכיחו פעם נוספת כי דירוגו הגבוה של הביטחון הלאומי בהיררכיית הערכים לא השתנה.⁵¹ החרדה מפני הטרור ושגרת הפיגועים העמידו לכאורה בסכנה את שאלת ההישרדות הלאומית והפרטית כאחד. הקבלה אקזיסטנציאליסטית זו בין גורלו של הקולקטיב הלאומי לבין הקיום האישי הציבה בפני התקשורת אתגר גדול מבעבר באשר לאופן טיפולה בסוגיות בטחוניות (פרוש ו-וולפספלד, 2006: 117).

חשוב לציין כי הכיסוי התקשורתי של הטרור אינו מנותק מסיקור מלחמות; האחד קודם בזמן לאחר. כך למשל, אירועי הטרור ב-11 בספטמבר 2001 הובילו למלחמה האמריקאית באפגניסטן ובעיראק (Munshi, 2004), כשם שמבצע "חומת מגן" ב-2002 נתפס בעיניים ישראליות כתגובה

⁵¹ ההתייחסות לערכים בכלל ולערך הביטחון בפרט כאל מערכת היררכית מקובלת מאוד בקרב פסיכולוגים (Rokeach, 1979; Rokeach and Ball-Rokeach, 1989). בסקרי דעת קהל בישראל נשמר מעמדו של נושא הביטחון כבעיה החשובה ביותר שעל הממשלה לטפל בה (בשיעור של כ-40% מקרב הנשאלים), יותר מאשר נושאי כלכלה וחברה (אריאן ואחרים, 2008: 47).

צבאית לפיגועי ההתאבדות של הפלסטינים (דור, 2003). ההתגייסות של אמצעי התקשורת האמריקאים לצד הממשל בימים ובשבועות שאחרי אירועי 11 בספטמבר היתה מוחלטת. גל של פטריוטיזם שטף את שידורי החדשות (Munshi, 2004). לתבניות הוויזואליות בעיתונות היה תפקיד מכריע בגיוס הציבור לפעולה הצבאית שעתידה להתרחש באפגניסטן (Zelizer, 2002: 65). השיח התקשורתי האוניברסלי שצייד בגלובליזציה נדחק לטובת רטוריקה של עוצמה וביטחון לאומי (Rojecki, 2005). השידור החי של פיגועי הטרור בישראל, שתואר על ידי תמר ליבס בשם 'מרתון האסונות', מילא פונקציה דומה. לטענת ליבס, הטלוויזיה לקחה צד בסיקור הפיגועים, בכך שהיא קראה לממשלה להגיב באופן מידי על כל מעשה טרור (Liebes, 1998: 83).

חוקרי תקשורת ביקורתיים חולקים על האבחנות של פרי בדבר "התערערות הנרטיב ההגמוני" ו"שקיעתו של אתוס הביטחון" בתרבות הפוליטית הישראלית. למרות התגברות הקול הביקורתי, מחקרים מוכיחים כי דפוסי ההתנהגות של המדיה נותרו בעיקרם זהים. ככלל, הדיון התקשורתי בבעיות בטחוניות אינו חורג מגבולות השיח המקובלים (דור, 2001). התקשורת הישראלית מקפידה על רטוריקה הומוגנית ועל נקודת מבט יהודית-לאומית (ברזילי, 1991). גם השקפות נון-קונפורמיסטיות נדחקות לקרן זווית וברוב מקריע של המקרים לא מוצגות בחזית - עמוד החדשות הראשי, אשר נתפס כ"אובייקטיבי" - ולכן הן אינן משנות את התמונה הכוללת.

בעתות משבר ומתיחות בטחוניות, קל וחומר מלחמות, מתערער מעמדה האוטונומי של העיתונות ומטשטשים עקרונותיה הביקורתיים כלפי הממשל והצבא (כהנא וכנען, 1973), והיא נוטה לחזק את הקונצנזוס החברתי (Nir and Roeh, 1992) ולזנוח את תפקידה ככלב השמירה של הדמוקרטיה. ההנחה הרווחת, שנתמכת על ידי האליטות הפוליטיות והצבאיות, קובעת כי מתן פומבי לקשת רחבה של דעות יפגע קשות במורל הלאומי ועלול להחליש את כוח העמידה של המדינה (ברזילי, 1992: 225).

האמונה בעוצמה הצבאית, שהיא תוצר של הקונפליקט הישראלי-ערבי, תרמה לעמדה תקשורתית המצדדת בדרך כלל במדיניות הרואה בכוח את הפיתרון לבעיה פוליטית. גם העדפת הציבור להימנע מביקורת במצבי משבר חיזקה נטיות וגישות תקשורתיות בטחוניות. כך למשל, במחקר שבדק את מחויבות החברה לדמוקרטיה בעת מלחמה, השיבו קרוב למחצית מצרכני התקשורת (45%), כי סכנה מעטה לביטחון המדינה מצדיקה הגבלה משמעותית על חופש העיתונות (פרס ויער-יוכטמן, 1998). הממצאים הללו לא השתנו בחלוף הזמן: סקר שבחן את הביקורת הציבורית על התקשורת במלחמת לבנון השנייה הצביע על כך ש-47.8% מהציבור סברו כי התקשורת היתה ביקורתית מדי כלפי צה"ל (וימן, 2007: 19). מסקר נוסף, שנערך ב-2009 התברר כי 84.4% מהנשאלים היו מרוצים מהערפל התקשורתי ששרר בזמן המערכה הצבאית בעזה ("עופרת יצוקה").⁵² העיתונאים עצמם רגישים יותר לערך חופש העיתונות, אך למעלה ממחציתם הודו כי התקשורת הישראלית "פטריוטית ומגויסת במידה הפוגעת במקצועיות שלה" (פרי וצפתי, 2004: 9).

⁵² תוצאות הסקר הוצגו בתוכנית "תיק תקשורת", בחינוכית 2, ב-22 בינואר 2009.

מסקירת הספרות עולה כי החתירה התקשורתית לקונצנזוס בתקופות משבריות, כמוה כמשחק המציג מחזוריות מעגלית קבועה של רווח. התקשורת משיגה את המידע הרשמי (שנתפס כאמין) מהממסד, מְרַצָּה את קהל היעד (הציבור) שתומך באחדות, ומגינה על האינטרסים הכלכליים של המו"ל והמפרסמים שמכוונים לטעמם של הצרכנים משיקולי רווח. במצב שכזה, הפיתוי של התקשורת לאמץ מדיניות ביקורתית שמקוממת את האליטות והציבור כאחד, הוא אפסי. התוצאה המיידית היא פגיעה בעקרונות בסיסיים של התפיסה הדמוקרטית, שמגדילה את מרחב האחריות של התקשורת להעלות שאלות, לעורר דיון ציבורי ולמתוח ביקורת על מערכות הכוח בחברה, שצה"ל הוא בוודאי אחד מהן.

לאור האמור לעיל, יש לבחון בשיטתיות את השיח הבטחוני בשנות האלפיים מבעד לעדשות ביקורתיות ומתוך השוואה לתקופות מוקדמות יותר או לחברות אחרות. ובפירוט (על דרך השלילה): לא להתעלם מתרומת האליטה הצבאית לתהליך ההבניה של הכוח בסיקור התקשורת; לא לבודד את השיח הצבאי מתרבות הביטחון בישראל; לא לראות בכל ביקורת מדד לשינוי מהותי; לא לנתק את הרקע האישי של הכתבים מהסיקור הצבאי. בכל אלה ממעט המחקר לעסוק מטעמים שיפורטו להלן.

כאמור, חקר התקשורת בעתות משבר ומלחמה התמקד בשתי דילמות מרכזיות: הראשונה, האם על התקשורת להיענות לציפיות של רוב הציבור לגזור על עצמה שתיקה ובמקרים מסוימים אף להתגייס למאמץ הלאומי, או שמא עליה לנקוט בקו ביקורתי? והשנייה, מה צריך להיות היחס בין המחויבות לכללי המקצוע לבין החברות בקהילה לאומית? לצד דילמות מורכבות אלה, חשוב לבחון את היחס של התקשורת לצבא בנקודות זמן שונות: במהלך מלחמה, בין מלחמות ובעתות רגיעה. בחינת השונות הנדונה כאן (ראו פרק 4) ונעדרת ממרבית המחקרים הקודמים חשובה במיוחד. היא טומנת בחובה מימד השוואתי המאפשר למחקר הנוכחי לבדוק, מתוך היחס לצבא, האם לאחר משבר בטחוני או מצב חירום חוזרת התקשורת אל חיק הקהילה הפרופסיונלית, או שהיא נשארת חצויה, קרי נעה בין זהות מקצועית לזהות לאומית.

בישראל התפרסמו עד היום רק שלושה ספרים מקיפים על אליטות. הראשון, "עילית ללא ממשיתים" (1984) של יונתן שפירא, דן באליטה פוליטית כיחידה דורית שירשה את שלטון דור המייסדים של הישוב. הספר השני של חנה עציוני-הלוי, "קשר האליטות והדמוקרטיה בישראל", (1993) עוסק, כפי שמרמז שמו, בקשרים הקיימים בין אליטות השולטות במוקדי הכוח של החברה והפוליטיקה בישראל.⁵³ קובץ שלישי, "אליטות חדשות בישראל" (2007) - בעריכת אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג - מתמקד ב-14 סוגי אליטות בחברה הישראלית.⁵⁴ ספרים אלה, הגם שיש בהם תובנות ואבחנות נוקבות, אינם מתרכזים באליטה הצבאית. גם המחקר הסוציולוגי של הצבא, על היבטיו הפוליטיים והתקשורתיים, ממעט לעסוק באליטה הצבאית, אולי בגלל הדימוי

⁵³ בספרה "מקום בצמרת: אליטות ואליטיזם בישראל" (1997), חוזרת עציוני-הלוי על התזות העיקריות שהוצגו ב"קשר האליטות והדמוקרטיה בישראל".

⁵⁴ ספר נוסף: "פרידה משמוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית" (אלמוג, 2004), המורכב משני כרכים, מוקדש לתיאור היסטורי מקיף של שינוי הערכים בחברה ורק מיעוטו לניתוח שיטתי ועקבי של האליטות בישראל (ראו ביקורת מתודולוגית על הספר בפרק 4).

של צה"ל כ'צבא העם'.⁵⁵ נתון זה מעורר תמיהה, שכן אין אפשרות לנתק את תפקוד האליטה הצבאית, ובכלל זה את נורמות ההתנהגות שלה, מתחומי החברה, הפוליטיקה והתקשורת.

אחד ההיבטים החשובים במחקר הוא היחס של האליטות לערכי היסוד בחברה. כפי שכבר תואר בחלקים קודמים בפרק התיאורטי, ערכי הליבה מיוצרים ומשומרים על ידי האליטה, וכל שינוי במערך האמונות והערכים מותנה באישורה (Lipset, 1967). סוגיית הערכים היא מכרעת גם בחקר התקשורת. אפילו השאלה הבסיסית ביותר שניצבת בפני עיתונאים כמו 'מה קורה?' היא ערכית. שהרי האחריות החברתית לגילוי האמת מחייבת את כלי התקשורת להציג תמונה מלאה של המציאות - חיובית או שלילית ככל שזו תהיה (Ettema and Glasser, 1998). בהקשר זה, מעניין יהיה לבדוק שתי שאלות: האם הסיקור התקשורתי במצבי חירום ומלחמות משקף את תרבות הביטחון בישראל, וכיצד האליטה הצבאית משתתפת בהבניה התקשורתית של אתוס הביטחון.

אחת המטרות של מחקר זה היא להציג את החסינות של ערכי יסוד מפני ביקורת תקשורתית. מטבע הדברים, כישלון מבצעי חמור, כזה שקשה להסתירו ולטייחו, יגרור ביקורת ציבורית ותקשורתית. ואולם, גישה אינסטרומנטלית המותירה מקום לביקורת טקטית לא בהכרח משנה או לפחות מאתגרת את המדיניות הכוללת. הדגש על הסדר הדיסקורסיבי הוא עקרוני, משום שמבני העומק של השיח, ולא ביקורת על מדיניות מסוימת, מבנים את תמונת המציאות התקשורתית.

הנקודה האחרונה, שנוגעת לרקע המקצועי של הכתבים הצבאיים, היא משנית ביחס לנושאים הקודמים, אך עקרונית להבנת יחסי הגומלין בין עיתונאים למקורות מידע. חוקרים נוטים להעניק משקל ממשי לשיקולי עלות-תועלת בבחירה של עיתונאים במקורות, תוך שימת דגש על השגת מידע בדרך המהירה, הקלה והזולה ביותר (Sigal, 1973; Gans, 1979; Fishman, 1980). ואולם, מעטים המחקרים שניתחו את הרקע המוסדי המשותף של הכתבים והמקורות כגורם מאחד מבחינה אידיאולוגית. עניין זה ראוי לציון בהקשר של יחסי צבא-תקשורת בישראל, מכיוון שחלק מהכתבים והפרשנים הצבאיים בעבר ובהווה שירתו בצה"ל כקצינים בקבע.

סוגיות מהותיות אלה, שלא משכו את תשומת ליבם של חוקרי צבא ותקשורת בישראל, תידונה בפירוט בחלק האמפירי של עבודה זו. אך עוד לפני ניתוח הממצאים, המחקר יעסוק באליטות כלכליות, הקבוצה השלישית ברשת המדיניות בישראל, ובשאלה האם תקשורת בבעלות פרטית, המנותקת (לכאורה) מכבלי השלטון, מסוגלת לבקר את קבוצות הכוח ולייצג את מגוון הדעות במרחב הציבורי - ערכי יסוד במודל האחריות החברתית ובחשיבה הדמוקרטית. אולי התשובה, שכבר רמוזה בגוף השאלה, מצביעה על סתירה מובנית בין עיקרון השוק הפרטי לרעיון הדמוקרטי? עוד על כך, בחלק הבא בעבודה.

⁵⁵ בספרו "מצבא העם לצבא הפריפריות" (2007) בוחן יגיל לוי את השינויים בהרכב החברתי של הדרגים הלוחמים בצה"ל - מהסתמכות על מעמד בינוני חילוני אל הישענות על קבוצות פריפריאליות ודתיות - מבלי להרחיב את השיח על אופיו הסוציולוגי של המטכ"ל כאליטה צבאית.

2.5 כיווץ לצורך התרחבות: ההיסטוריה של האליטות הכלכליות חוזרת?

אחת השאלות החשובות העומדות בפני הוגים (כרולס, בוביו ושפירו) הדנים בסוגיות של צדק בחברה דמוקרטית היא כיצד ניתן להבין את הסכמת הרוב למדיניות שמשרתת את קבוצת המיעוט אך מנוגדת לאינטרסים שלו עצמו. ההסבר לדיסוננס נעוץ בחלוקת הכוח בחברה, ובתשובה לשאלה מי שולט, ולא פחות חשוב מכך: מה שולט? כלומר, הכרה בלוגיקת החשיבה וההיגיון שעומדים בבסיס יחסי הכוח. סקירה היסטורית קצרה על חלוקת הכוח הכלכלית במדינה המודרנית תספק לנו את הרקע ההולם ואת ההקשר המתאים להמשגה של 'עיצוב התודעה' בתקשורת - מנגנון אידיאולוגי המעניק לגיטימציה לשליטת המיעוט.

מבחינה היסטורית נחשבת המאה ה-19 לנקודת זמן שבה התחוללו שינויים כלכליים מפליגים באירופה. התפתחותן של מערכות תיעוש חדשות, לצד עלייה בפריון העבודה וצמיחת השווקים הלאומיים, הפכו את בעלי ההון לגורמים דומיננטים ומשפיעים מבעבר (Webster, 1984: 41-42). היחסים בין המדינה לפרט הושתתו על עקרונות של מסחר חופשי, חוקי שוק והסכמים חוזיים. לקראת תום המאה ה-19 החלו לנשב רוחות חדשות ביחס למדינה הליברלית, המינימליסטית, שאינה מעורה בחיי הכלכלה. בבריטניה גברו בהדרגה הקולות לכינונה של מדינה מנחה, מעורבת ודמוקרטית, שמסוגלת לפעול בצורה אורגנית עבור כל השכבות החברתיות (Hall, 1984: 11). ברוסיה, לעומת זאת, תורגמו התפיסות הקולקטיביות למהפכה הבולשביקית ב-1917.

המודל הקיינסיאני הניח את היסודות לנוסחה כלכלית חדשה, שבמסגרתה המדינה גילתה מעורבות בוויסות התהליכים הכלכליים של הקפיטליזם, בריסון התחרות הפרועה ובבקרה על זרימת ההון.⁵⁶ הרפורמות החברתיות שהולידו את מדינת הרווחה בתחילת שנות החמישים של המאה ה-20 הוקפאו כעבור שני עשורים, לאחר שממשלות המערב התקשו לספק שירותים ורשת ביטחון כלכלית לשכבות המוחלשות בחברה.⁵⁷ הביקורת על המעורבות הממשלתית בתחום הרווחה החזירה את כוחות השוק למרכז הבמה הפוליטית, במה שכבר הוגדר כ-Roll Back - "השבת הגלגל לאחור" (Hall, 1984: 13).

תפיסה כלכלית חדשה, ניאו-ליברלית, המקנה לשוק חופש כמעט מוחלט, החלה להתגבש בשנות השמונים. הממשל הרפובליקני בארה"ב (רייגן) והממשלה השמרנית בבריטניה (תאצ'ר) פתחו בשורה של רפורמות, שהפחיתו עד למינימום את מעורבות המדינה בכלכלה.⁵⁸ העדפת הכוח הכלכלי (קניין) על הכוח הפוליטי (דמוקרטיה) מזכירה, לדעת חומסקי, את הסדר החברתי במאה ה-19, שבו הרוב (העובדים) נתפס כספק שירות של מיעוט המרכז סביבו את עיקר המשאבים

⁵⁶ ג'ון מיינרד קיינס, מחשובי הכלכלנים במאה ה-20, הציג את משנתו בספרו הנודע מ-1936: "The General Theory of Employment, Interest and Money", שתורגם ב-2006 גם לעברית.

⁵⁷ לטענת Offe, מדינת הרווחה לא הצליחה לספק את הצרכים האנושיים של השכבות המוחלשות בחברה הקפיטליסטית לנוכח תהליך התיעוש המואץ שרק החמיר את מצבן (Offe, 1972: 481-482).

⁵⁸ להרחבת הידע בנושא ראו:

Caporaso, J. & Levine, D. (1992), Theories of Political Economy, New York: Cambridge University press, Ch. 4, 5.

החברתיים והנכסים הכלכליים (חומסקי, 2000 : 91).⁵⁹ ואולם, לאחר קריסת המערכת הפיננסית בארצות הברית והמשבר הכלכלי העולמי ב-2008, חזרה המוטטלת הביקורתית להטיל ספק בכוחו של השוק החופשי. בחירתו של ברק אובמה לנשיאות ארצות הברית מסמנת תקופה של קפיטליזם מרוסן, כזה שאינו משוחרר לגמרי מרגולציה ומפיקוח ממשלתי או ציבורי.

כדי להבין את השינויים ההיסטוריים שעברו השוק והמדינה בעולם, יש לנתח את השיח האידיאולוגי שהתנהל סביב תפיסות היסוד של האליטות הפוליטיות והכלכליות. שיח זה מחדד את המתח והסתירה המובנית בין קפיטליזם לדמוקרטיה. האייק, למשל, מרבה לדבר על הזיקה שבין חופש כלכלי לחירות פוליטית. כמייצג מובהק של ההגות הליברלית הוא מרומם את זכות הפרט לקניין ומדגיש כי חופש כלכלי (כלומר, קפיטליזם) הוא תנאי הכרחי לדמוקרטיה (האייק, 1998). נוזיק מדבר על זכאות מתוך בחירה חופשית ומתנגד לחלוקת העושר מצד מקור לא ניטרלי כמו המדינה שמפרה לדעתו את עקרונות הצדק.⁶⁰ בדומה להוגים אלה, פרידמן מתאר כיצד ריכוז הכוח בידי השלטון מגביל את החירות של האינדיבידואל (פרידמן, 1978). ואולם, יש לשים לב לכך כי בדבריהם הנחרצים על ביזור הסמכויות הפוליטיות והכוחות הכלכליים אין משום התייחסות לצמיחתם של שווקים בעולם המערבי הלוקים בריכוזיות גבוהה למרות, ואולי בגלל, קיומו של חופש כלכלי.

תיאוריות שעסקו ב"צדק דמוקרטי" ניסו לנתק את החיבור הטבעי לכאורה בין הכוחות הדמוקרטיים לכוחות השוק הנתמכים על ידי המדינה.⁶¹ בהתייחסו לסוגיה זו מסביר בוביו מהו הרקע לסתירה האינהרנטית בין דמוקרטיה לקפיטליזם: בעוד שפוליטיקאים שואפים להשיג עוצמה פוליטית רבה ככל האפשר, בין השאר באמצעות גיוס קולות, יזמים פרטיים חותרים לרווח מרבי (בוביו, 2003 : 109). השאלה האם דמוקרטיה יכולה להתיישב עם ליברליזם וכלכלת שוק עוברת כחוט השני גם בספרו של איאן שפירו: "צדק דמוקרטי". שפירו גורס כי צדק (justice) חברתי כרוך בעיצוב מחודש וייצור של ערכים, המותנים במימוש הליך דמוקרטי (Shapiro, 1999: 232). לשיטתו, רק מאבק דמוקרטי, חשיפת מוקדים של יחסי כוח ועיסוק מתמיד במוסדות ובפוליטיקה יומיומית יסייעו בהשגת צדק זה (ibid).⁶² כוחות השוק, על פי אבחנתו, צריכים להיות כפופים לפוליטיקה, אשר משקפת כל היבט בחיים החברתיים.

⁵⁹ עמדה שונה לחלוטין מוצגת על ידי מילס, שמבקר את מבנה הכוח בחברה האמריקאית בשנות החמישים של המאה ה-20. לטענתו, במהלך המאה ה-19, הכוח הכלכלי היה מפוזר בין מספר רב של עסקים קטנים. רק לקראת סוף אותה מאה, ובעיקר בין שתי מלחמות העולם, חל תהליך של ריכוז הכוח הכלכלי והפוליטי בידי מעטים (Mills, 1956).
⁶⁰ נוזיק, ממנסחי הליברטריאניזם, מציג שלושה עקרונות של צדק היסטורי: (1) צדק ברכישה - שמירה על רכוש פרטי. (2) צדק בהעברת טובין מרצון בשוק החופשי. (3) צדק מתקן במקרה של הפרת שני העקרונות הראשונים (Nozick, 1974: 151).

⁶¹ פוקוימה כינה את הליברליזם הכלכלי "בעל בריתו" של הדמוקרטיה הליברלית (פוקוימה, 1993 : 64).
⁶² שפירו חולק על עמדתו של רולס, כפי שהוצגה בספרו הקלאסי: "תיאוריה של צדק" (Rawls, 1971). רולס ניסח חוק כללי החותר להשגת יציבות דמוקרטית על ידי הכלה של רשימה המורכבת מטובין ראשוניים (primary goods), כמו חירות, עושר וכבוד עצמי (Rawls, 1999: 54). טובין אלו משותפים, על פי רולס, לכל בני האדם, ללא קשר לתפיסת הטוב שלהם. אולם רולס דבק ביצירה של נוסחה ליברלית קונצנזואלית, ניטרלית לכאורה ורציונלית, של "טוב חברתי". בשונה משפירו, הוא נמנע מעקרונות פעולה המנחים מהם הדרכים להשגת צדק זה. בהקשר זה, מוסיפה הוניג בביקורתיות כי רולס מגן על שמירת הצדק מפני ההפרעות של הפוליטיקה; ומדמין תרבות פוליטית ללא קונפליקטים משמעותיים, תרבות אזרחית ללא התנגדות, פרקטיקה של ענישה ללא חרטה ומיסוי ללא תרעומת (Honig, 1993).

בכתביו הביקורתיים על הקפיטליזם מנסה פולנצס למצוא את הדרך הדמוקרטית לסוציאליזם, לאור הניסיון הכושל במזרח אירופה. כסוציולוג פוליטי, ניאו-מרקסיסט, הוא מתנגד לדגם הסובייטי של עוצמה דואלית - בתוך המדינה ומחוצה לה, במועצות המהפכניות (הסובייטים) - ותחת זאת תומך במאבקי ההמון לשינוי יחסי הכוחות בתחומי המדינה (Poulantzas, 1978: 82). למאבקים הללו אין לדעתו תוחלת במדינה קפיטליסטית שנהנית מאוטונומיה יחסית, אך קיומה תלוי בהמשך הזרימה של ההון הפרטי (Poulantzas, 1980). כך, בהיעדר מונופול חוקי פורמלי על העוצמה, מוסוויית השליטה הפוליטית של הבורגנות מאחורי מושגים מופשטים כמו חירות פוליטית ושוויון (Jessop, 1978: 19), ומופעלים מנגנונים סמויים המנרמלים מבנה חברתי של הון בנפרד מעבודה.

הדיון הניאו-מרקסיסטי על חלוקת הכוח בחברה אינו מוגבל רק לשדה העסקי. מיליבנד, למשל, סבור כי העוצמה הפוליטית של אנשי עסקים אינה מוטלת בספק. העובדה שהם מיוצגים בממשלה ובמערכות כוח נוספות במדינה ממחישה את מידת המעורבות של חברה בפוליטיקה (Miliband, 1969: 58). ההפעלה האינסטרומנטלית של הכוח בידי האליטה הכלכלית היא מוטיב חוזר אצל מיליבנד (Gold, 1975: 35). כפי שכבר נכתב, ניתוח הבוחן פעולה מנסה להתחקות אחר הזהות של גורמי הכוח, בין אם מדובר ביחידים ובין אם מדובר בקבוצות. גישה נוספת רואה במבנים ולא בפעולות את המקור לכוח הכלכלי של האליטות (ibid: 35-40) - כלומר, הצבר הון הוא פונקציה של מיקום בתוך ארגון או מבנה חברתי. מרדוק סבור כי שתי הגישות משלימות זו את זו: הראשונה בוחנת את הפעולה מתוך הכרה במגבלות החירות וחופש הבחירה; והשנייה מתמקדת במבנים המגבילים (אך לא מבטלים) את טווח הפעולות האפשריות (Murdock, 1982: 124). בצדק נטען כי כל ויכוח הנסוב על יחסי כוח ושליטה מחייב ראייה משולבת של פעולה מכוונת ושל אילוצים מבניים (Golding and Murdock, 1991: 19).

באנלוגיה למחקר הנוכחי ניתן לטעון כי עוצמת היתר של הבעלים, המשקיעים והמו"לים בארגוני התקשורת מוסברת במבנה הארגוני המקנה להם מעמד גבוה לאין שיעור מיתר העובדים, ובהם גם העורכים והכתבים. עם זאת, כל עוד הגורמים הכלכליים מעוקרים מהשפעה על פרסום התכנים, אין למיקומם הגבוה בהיררכיה הארגונית משמעות מעשית.

ואולם, מעדויות מקומיות של עיתונאים בכירים עולה כי בעלי הממון מעורבים בעבודה העיתונאית עצמה. כך מספר לנו פרשן בכיר בכלי תקשורת מרכזי (ציטוטים של מרואיינים נוספים יובאו בפרק החמישי):

"מאז ששוקן, מו"ל 'הארץ', החליט על מעבר לחוזי העסקה אישיים של עיתונאים בשנות השמונים, ומאז שמשפחת נמרודי רכשה את מעריב בשנות התשעים - חל שינוי עצום בהשפעה שיש למו"ל על התוכן בעיתון. אם בעבר המו"ל עמד מול איגודי עיתונאים מאוד חזקים, וכתוצאה מכך היה מחויב להשאיר את הבמה לאנשי המקצוע, הרי שכיום התפקיד שלו השתנה. הבעלים הוא הקול הדומיננטי במערכות העיתוניים ובטלוויזיה. לעומת זאת, אגודת העיתונאים הולכת ונשברת לחלוטין. אני סגרתי את תא הכתבים הצבאיים בתחילת 2009, כי לא היה בזה כבר שום טעם וערך".

אף שהן יונקות את רעיונותיהן ממסורות תיאורטיות שונות, נראה כי יש שתי נקודות השקה בין הגישות הניאו-מרקסיסטיות והאליטיסטיות: (1) הניאו-מרקסיזם חולק על הטענה של המרקסיזם הקלאסי כי המעמד הכלכלי הוא הגורם היחיד בהיסטוריה שמעצב את יחסי הכוחות בחברה. הול מדבר על יחסי גומלין מורכבים בין המדינה לחברה: מחד, בכוחה של המדינה לעצב את החברה, ומאידך היא מושפעת ממנה (Hall, 1984). במלים אחרות, הפוליטיקה היא לא רק תוצר של היחסים הכלכליים בין המעמדות השונים בחברה, אלא גם גורם שמשעתק את יחסי הייצור. (2) שלא כמו בשיח הקלאסי, עיון בכתבים הניאו-מרקסיסטים מגלה ממצא מפתיע: המושג 'אליטה' מחליף לעתים תכופות את המושג 'מעמד' שמזוהה כל כך עם הז'רגון המרקסיסטי. מאחר שמשמעויות המלים (או צירופי המלים) מבטאות את קטגוריות החשיבה של הכותב, ניתן לראות בסמנטיקה המוזכרת כאן עיקרון שמקרב בין שתי התיאוריות.

ניסיון מעניין לשלב בין אליטיזם למרקסיזם נעשה בספרו של גיימס ברנהאם: *The Managerial Revolution*. ברנהאם טען כי הקפיטליזם, כשיטה כלכלית וחברתית, נע במסלול של דעיכה ומוחלף במבנה חברתי המורכב מאליטות ניהוליות בעלות עוצמה כלכלית ופוליטית (Burnham, 1960). למעשה, אופן הניהול של ההון ולא הבעלות עליו הפך את המנהלים לאליטה הדומיננטית בחברה. ניהול הכלכלה אמנם הופקע מבעלי ההון, כפי שחזה מרקס, אך לא נמסר למעמד העובדים אלא לאליטה ניהולית חדשה. במובן מסוים, זהו "אליטיזם בתבלין מרקסיסטי" (Parry, 2005: 46). תיאורטיקנים נוספים שאינם ניאו-מרקסיסטים שותפים לעמדה זו. פרסונס מבהיר כי מנהלים פרופסיונליים ולא בעלי הון ורכוש נמנים עם האליטה העסקית (Parsons, 1957: 132). לפי גידנס, בעלי ההון (האליטה הישנה) מפקידים את נכסיהם אצל מנהלים (האליטה החדשה) ששולטים בפועל על התפוקה ועל פריון העבודה (Giddens, 1972: 355-356). באופן דומה, ניתן לומר כי ארגוני תקשורת נתפסים בעיני בעליהם כעסק כלכלי המצדיק את הצבתו של איש עסקים בראש ההיררכיה הארגונית, מעל העורך הראשי. עם זאת, חשוב לזכור: מנהלים מגיעים לעמדות השפעה בעסקים גדולים רק לאחר שרכשו את אמונם של הבעלים, ומשעה שכשלו - הם עלולים לאבד את משרתם. עובדה פשוטה זו, שהודחקה על ידי הוגים אלה, מלמדת על התלות הקבועה של המנהלים בבעלי ההון.

לכן, על מנת לדון באופן שבו מתמודדים חוקרים עם שינויים בשוק העולמי, צריך להסביר את ההתפתחויות המבניות בחברה דרך הפעולות של האליטה, ובאותו אופן להבין את הבסיס המבני לפעולה. חשיבה אינטגרטיבית שכזו היא חיונית להבנת התמורות והתהליכים העמוקים שעברו החברה והכלכלה העולמית בעשורים האחרונים. הסיבות העיקריות לשינויים הן עליות האידאולוגיה הניאו-ליברלית והעמקת תהליך הגלובליזציה, בהשראת הכלכלה והתרבות האמריקאית (Waters, 1995). למגמות אלה יש השלכות כלכליות מרחיקות לכת על מבנה השוק וחלוקת הכוח בחברה. אחת מהן היא צמיחת תאגידי ענק, לאומיים ובינלאומיים, החובקים עסקים שונים ומגוונים בתחומי התעשייה והשירותים. שילר מציין כי תהליך הקונסולידציה בשוק התרחש במקביל לשחיקת הכוח של העבודה המאורגנת (Schiller, 1989). כחלק ממעגל האחריות הציבורית והדמוקרטית ניתן היה לצפות כי הרוב (ציבור העובדים) יוכל לקבל סעד משפטי והגנה ממשלתית בשעה שזכויותיו מופרות על ידי המיעוט (המעסיקים), אך לטענת המבקרים דווקא

חברות כלכליות פרטיות, חלקן מהמובילות בשוק האמריקאי, נהנו מסובסידיות ממשלתיות בזמן משבר כלכלי (Chomsky, 1999: 38), ללא קשר לשאלה אם הממשל הוא דמוקרטי או רפובליקני (Ferguson, 1995: 7; McChesney, 2004: 49-50). בתמצית, שינוי יחסי הכוח הבין מעמדיים לטובת ההון הביא לגידול בפערים הכלכליים והגביר את הקיטוב בין עשירים לעניים.

במחקר זה נבדוק, בין השאר, האם הסיקור התקשורתי של נושאי כלכלה השתנה בעקבות המעבר למדיניות כלכלית ניאו-ליברלית, או במלים אחרות: האם השיח הכלכלי בתקשורת משקף מדיניות ממשלתית המצדדת בהפרטה ובצמצום תקציבי הרווחה, או שמא מבקר אותה? כדי לענות על שאלות אלה, חשוב לבחון את צמיחת התאגידים וריכוזיות השליטה - תופעה מבנית כלל עולמית שתעשיית התקשורת נכללת בה (ראו להלן בסעיף 2.6).

עד כה, תיארונו את המחלוקת בין הוגים ליברלים המדגישים כי חופש כלכלי (קפיטליזם) הוא תנאי לדמוקרטיה, לבין תיאורטיקנים ניאו-מרקסיסטים הסוברים כי חופש פוליטי (דמוקרטיה) לא יכול להתקיים לצד חופש כלכלי. מחקר זה ינסה להראות כי מאחורי מלים כמו "חירות" ו"חופש" מסתתרים אינטרסים אישיים המונחים על ידי בעלי כוח. בהקשר של הליברליזם מדובר במתן הכשר להצבר כוח של אליטה כלכלית; ובמסגרת הניאו-מרקסיזם ניתנת, מדעת או שלא מדעת, לגיטימציה להתחזקותה של אליטה פוליטית. לפי סרטורי, שתי האבחנות נכונות, אך דמוקרטיה, מעצם מהותה, היא "פוליארכיה של אליטות נבחרות" (Sartori, 1973: 126)⁶³, ובתור שכזו אין לתת קדימות לכוחות הכלכליים (שאינם נבחרים). שכן הפיתרון לבעיות כלכליות-חברתיות מונח בסופו של דבר לפתחה של הפוליטיקה (ibid: 401).

בנקודה זו יעבור הדיון במחקר לעיסוק באליטות הכלכליות של ישראל לנוכח השינויים במבנה השוק וחוסר היציבות במערכת הפוליטית. תמורות אלה, שהתחוללו ביתר שאת בתחילת שנות התשעים, הפרו את מאזן הכוחות בין הכלכלה לפוליטיקה (ושרטטו מחדש את מפת התקשורת המקומית).

⁶³ פירוש המילה פוליארכיה הוא 'שלטון הרבים'. דאל רואה בדמוקרטיה פוליארכית מערכת פוליטית המורכבת משישה מוסדות פוליטיים: א. נציגים נבחרים. ב. בחירות חופשיות והוגנות. ג. חופש ביטוי. ד. מקורות מידע חלופיים. ה. חופש התאגדות. ו. אזרחות כוללת - הכוונה לזכויות אזרחיות המתמשות במוסדות פוליטיים של דמוקרטיה ייצוגית שהוזכרו כאן (Dahl, 1998: 92).

2.5.1 תמורות בכלכלה הפוליטית ובהרכב האליטות של ישראל

אין חולק על הקביעה כי המשטר הכלכלי של מדינת ישראל עבר שינוי עמוק במשך השנים. בעשור הראשון למדינה היה הרוב המכריע של המפעלים העסקיים הגדולים בבעלות ממשלתית, הסתדרותית או בבעלות מוסדות לאומיים (אהרני, 2007: 82). כובד משקלו של המשק הלאומי והציבורי בכלל ההון החליש - אך לא ביטל - את הסקטור הפרטי (הורוביץ וליסק, 1990: 169). הממשלה לקחה על עצמה את תפקיד היזם הכלכלי, שלטה ביבוא ההון הלאומי ועסקה בצבירתו ובחלוקתו, פיקחה על הפעילות של הסקטור הפרטי ויזמה את תהליך התייעוש בסוף שנות החמישים (בן-פורת, 2001: 562-563). כתוצאה ממדיניות הרווחה של הממשלה שנמשכה עד סוף שנות השבעים (דורון, 2003),⁶⁴ התפתחו בישראל שלושה סקטורים - ציבורי-ממשלתי, הסתדרותי ופרטי - שאינם שווים בכוחם. בנקודת זמן מסוימת, עליה חלוקים החוקרים, השתנה המשטר הכלכלי בישראל.

כאמור, סימנים מוקדמים להופעת המשטר החדש הופיעו במחצית השנייה של שנות השבעים, ובמיוחד לאחר המהפך הפוליטי ב-1977. באותה שנה, עם עליית הליכוד לשלטון, הכריזה הממשלה על ליברליזציה בכל תחומי הכלכלה, לרבות נסיגה הדרגתית ממעורבות ישירה במשק ומכירת נכסים וחברות ממשלתיות לגורמים פרטיים (אקשטיין ואחרים, 1998: 159). למרות השינויים הכלכליים שחוותה, ישראל נקלעה למשבר עמוק שאיים על יציבות המשק. הצמיחה היתה אפסית, החובות החיצוניים האמירו ושיעורי האינפלציה השנתית הגיעו בשיא המשבר, ב-1984, ליותר מ-400% (בן בסט, 2001: 1; אהרני, 2007: 85).

מאחורי ההחלטה המשותפת של מפלגות הליכוד והעבודה לכוון באותה שנה ממשלת אחדות לאומית עמד יותר מהכל הצורך הדחוף להבריא את הכלכלה. שני הגושים הפוליטיים שהרכיבו את הממשלה היו חצויים בשאלות מדיניות אך תמימי דעים בנושאים כלכליים (Ben-Porat, 1993: 150). ממשלה זו חתמה בשנת 1985 על תוכנית החירום לייצוב המשק, שיש הרואים בה נקודת ציון חשובה במעבר לכלכלת שוק (בן בסט, 2001). במסגרתה הוחלט בין השאר על צמצום הגירעון בתקציב, על הקפאת השכר במשק, על הגבלת שער החליפין ועל קיצוץ בסובסידיות למוצרי יסוד ובשירותים סוציאליים. ואכן, בהשפעת התוכנית, הגירעון פחת, המחירים במשק התייצבו, וחשוב מכך: האינפלציה ירדה ל-10% בלבד במחצית השנייה של 1985 (Aharoni, 1998: 138).

אחרים סבורים כי המבנה הכלכלי של ישראל החל להשתנות בסוף שנות השמונים בעקבות המעבר לכלכלת שלום וההשתלבות במשק העולמי (ביכלר וניצן, 2001: 13). מדיניות השלום של ממשלת רבין-פרס בשנים 1992-1995 הניבה פירות כלכליים מרובים בעידן הגלובליזציה. משקיעים זרים, ברובם חברות ענק בינלאומיות ואמריקאיות, החלו לגלות עניין במשק הישראלי לאחר הסכם אוסלו בספטמבר 1993. ברם, השיח הכלכלי של האליטה הפוליטית והכלכלית נשזר במסרים גלובליים, ניאו-ליברליים, שהפרו את שיווי המשקל בין הפוליטיקה לכלכלה: המדינה,

⁶⁴ שיוו מציינת כי שנות השבעים היו תקופת השיא של מדיניות הרווחה בישראל. תקציבי הממשלה לנושאים חברתיים גדלו בממוצע ב-17% במחצית הראשונה של שנות השבעים, וב-8% בממוצע לשנה במחצית השנייה של שנות השבעים (קרי, 140%) (שיוו: 2008: 25).

כך התברר, ביקשה להשתחרר מאחיזתה שלה בשוק, מתוך בחירה, ולפתוח בצעדי הפרטה מואצים (רם, 1999; Ben-Porat, 1993).

מדיניות ההפרטה הוצאה דווקא בשנים 1995-1991, שברובן כיהנה ממשלת העבודה. במהלך תקופה זו נמכרו באופן חלקי או מלא 15 חברות ממשלתיות, שהניבו כ-1.5 מיליארד דולר הכנסות למדינה, למעלה מפי שלושה מבשנים 1986-1990 (אקשטיין ואחרים, 1998: 169). בחינה השוואתית של היקף ההפרטה בפרק זמן ממושך יותר, מראשית 1986 ועד מחצית 1996, מגלה כי סך התקבולים ממכירות נכסים ממשלתיים התקרב לארבעה מיליארד דולר (3.619.3 מיליארד דולר, ליתר דיוק), כ-12% מהם בשנים 1986-1990, לעומת 62% בשנים 1991-1993 (כ"ץ, 1997: 213).

גם מעמדה האיתן של ההסתדרות בחברה ובפוליטיקה התערער ומפעליה הכלכליים התנתקו משליטתה (שלו, 1993). הסקטור ההסתדרותי שצמח בשנים הראשונות למדינה והגיע לשיא כוחו בשנות השמונים, נחלש עשור לאחר מכן. כך למשל, המשקל של הסקטור ההסתדרותי בתוצר היה גבוה - 26%, בהשוואה לסקטור הציבורי - 27%, ולסקטור הפרטי - 47%. ואולם, בשנת 1993 שלטה ההסתדרות על 14% בלבד מהייצור, לעומת הסקטור הציבורי - 10%, והסקטור הפרטי - 76% (Aharoni, 1998: 131-132). ההסתדרות נאלצה למכור את מרבית נכסיה הכלכליים לסקטור הפרטי כדי לממן את הגירעונות המצטברים בקופתה.

מבין השינויים והתהליכים שהתחוללו בכלכלה הישראלית בשנות ה-80 וה-90, חשוב לעמוד על טיבה ומהותה של ההפרטה, לפחות ברמה האפיסטמולוגית. למרבה הפרדוקס, נפער חלל תודעתי עמוק בין מושג ה'הפרטה' שמזוהה עם מושגים כמו 'ביזור' ו'תחרות חופשית', לבין מדיניות ההפרטה שהעבירה את השליטה הריכוזית בשוק למספר מצומצם של בעלי הון ותאגידי ענק.⁶⁵ ההון הוא למעשה המוסד העיקרי שבו מתרכזים יחסי הכוח בחברה הקפיטליסטית. בהקשר זה בדיוק כותבים ביכלר וניצן: "הון אינו יחידה מטריאלית, אף לא תהליך ייצור כלכלי - אלא מוסד פוליטי של יחסי שליטה... ההון הוא הצורה החודרנית, הגמישה והמקיפה ביותר של העוצמה שהתקיימה עד היום" (ביכלר וניצן, 2001: 13). מאחר שהחתיירה להצבר הון מדרבנת את האליטות הכלכליות לשלוט על חלקים רבים מהייצור החברתי, הרי שגם מבנה הכוח משתנה ואי השוויון גדל בהתמדה.

ישראל היא דוגמה קיצונית לתופעה שכבר זכתה להגדרה הכלכלית 'פלוטונומיה' שפירושה שלטון העשירים. המדובר בהתעשרות אדירה של האחוזון העליון במדינה המניע את הצמיחה הכלכלית

⁶⁵ מגזין TheMarker בדק ומצא כי שוויים המצרפי של 500 האנשים העשירים ביותר בישראל ב-2007 היה גדול מתקציב המדינה באותה שנה - 81 מיליארד דולר, לעומת כ-70 מיליארד דולר בהתאמה (ראו מאמרו של שלומי שפר: "נישאים על הגאות", TheMarker, יוני 2007, גיליון מס' 77, עמ' 99). על פי דירוג של חברת 'דן אנד ברדסטרטי', המתמחה בתחום המידע העסקי, השווי המצרפי של 20 החברות הגדולות במשק בשנת 2008 הסתכם ב-631 מיליארד ש"ח - פי שניים מתקציב המדינה באותה שנה שעמד על 315.8 מיליארד ש"ח. מובן כי המשבר הכלכלי בסוף 2008 הפר את מאזן הכוחות בין בעלי ההון וחברות הענק למדינה, אך בוודאי שלא השפיע על הצבר וריכוזיות ההון בחברה הישראלית. לעיון בנתונים, ראו צמרת העסקים של ישראל (Dun's 100, 2008), תל אביב: דן אנד ברדסטרטי.

במשק.⁶⁶ נתונים שפרסם גיא רולניק, מבכירי הפרשנים הכלכליים בישראל ותומך מובהק של כלכלת השוק, ממחישים זאת: הרכוש של האחוזון העשיר ביותר בישראל גדול פי 190 מהרכוש החציוני של האוכלוסייה. ואולם לא רק ברכוש ההבדלים עצומים. הפער בין עשירים לעניים ובין עשירים למעמד הביניים גדל במהירות מסחררת: בשנים 1995-2004 גדל השכר הריאלי של 5% העשירים ביותר בישראל ב-31% במונחים ריאליים - בעוד שהשכר הממוצע של 5% העניים ביותר גדל ב-12% בלבד.⁶⁷ כפי שרולניק עצמו כותב, כל אזרח צריך לחשוב אם הדמוקרטיה הישראלית מוגנת או מאוימת מתופעה זו. שכן אילו היה מדובר רק בעושר - מילא. אך עושר פירושו גם עוצמה פוליטית, שעל הגדרתה והשלכותיה הרחבנו בחלקים אחרים של עבודה זו.

מדיניות קליטת העולים היא דוגמה נוספת לשינוי שחל במבנה הכלכלי של ישראל. בשנות השבעים ליווה הממסד מקרוב את תהליך קליטת עולי ברית המועצות לשעבר בארץ. בחודשים הראשונים לשהותם בישראל שוכנו העולים במרכזי קליטה, שם למדו את השפה ונהנו משירותים מגוונים כמו הכוונה מקצועית, תמיכה נפשית, חינוך לילדים וכד'. במקביל, דאגו המנגנונים הממלכתיים לספק לעולים דיור ציבורי ולסבסד עבורם מגוון רחב של אפשרויות תעסוקה (הורוביץ ולשם, 1998: 301).

מדיניות 'הקליטה הישירה' שננקטה בשנות התשעים היתה שונה מהיסוד. במסגרתה הסירו מוסדות הקליטה חלק נכבד מאחריותם לקליטה, תוך העברתה לעולים עצמם, לתנועות וולונטריות ולכוחות השוק (הכהן, 1994: 53; הורוביץ ולשם, 1998: 302-301; 5; Horowitz, 1999). מי שנפגע מאובדן המגע הישיר בין הממשלה לאוכלוסייה החדשה היו קבוצות חלשות של עולים כמו האתיופים, שלא הצליחו לתמרן בתוך סבך המוסדות והארגונים השונים.

באופן דומה, ניתן ללמוד על הקשר בין עלייה לגידול באי שוויון כלכלי מתוך התבוננות בחלוקת העבודה העדתית בישראל (סבירסקי, 1981). השתלבותם הכלכלית והחברתית של העולים האשכנזים, ילידי אירופה ואמריקה, היתה טובה למדי, על אף קשיי הקליטה. העולים המשכילים מברית המועצות שהגיעו ארצה בשנה הראשונה של גל העלייה הגדול (1990), השיגו כעבור שש שנים שיעורי תעסוקה גבוהים במשלח ידם המקורי והתקרבו לשכר הוותיקים (זוסמן, 1998: 183).

לא כך היו פני הדברים אצל העולים המזרחיים, ילידי אסיה ואפריקה, שהתקשו להדביק את הפערים הסוציו-אקונומיים בינם לבין האוכלוסייה הוותיקה. גם פערי ההכנסות בין מזרחים לאשכנזים - שניהם ילידי הארץ - התרחבו בשנים 1975-1995, למרות צמצום הפערים בהשכלה בין הקבוצות (כהן, 1998: 124-125). המסקנה מכל זה ברורה: ככל שאי השוויון הכלכלי גדל, משמעות הדבר שהכנסת העשירונים העליונים עולה ביחס להכנסת העשירונים התחתונים. ומאחר

⁶⁶ לעיון מעמיק בנושא, מומלץ לקרוא את הכתבה המקיפה של דפנה מאור: "על כוכב הפלוטונומיה", מתוך TheMarker, יוני 2007, גיליון מס' 77, עמ' 59-66.

⁶⁷ ראו הטור של גיא רולניק: "הפלוטונומיה הישראלית", TheMarker, 9 במרץ 2007. לפי נתונים נוספים המופיעים בדו"ח ממדי העוני והפערים בהכנסות ב-2005 (עמ' 8), חלקו של העשירון העליון הוסיף לעלות והגיע ל-27.4% (לעומת 26.6% ב-2004). עלייה קלה בלבד נרשמה גם בחלקו של העשירון התחתון בסך ההכנסה הפנויה (מ-1.9% ב-2004 ל-2.0% ב-2005). בנוסף, מדד גייני, אשר מודד את היקף אי השוויון בהתפלגות ההכנסות במדינה, הגיע ב-2005 ל-0.3878 - עלייה של 7.9% בשש שנים.

שבעשירונים התחתונים יש ייצוג יתר למזרחים ולערבים,⁶⁸ גידול באי השוויון כרוך מניה וביה עם התרחבות פערי ההכנסה בינם לבין האשכנזים.

אי השוויון, אם כן, הוא תוצאה של נסיבות זמניות וקונטינגנטיות (כמו למשל, פתיחת שערי ברית המועצות לעליית יהודים לישראל - תולדה של התפתחויות היסטוריות), ושל תמורות אידיאולוגיות, מבניות, הכרחיות כביכול, המתחוללות על ידי קבוצות כוח. תחילה היו אלה האליטות הפוליטיות שריכזו סביבן עוצמה אדירה והכתיבו מדיניות כלכלית מבוקרת (אריאן, 1985: 61-65). אך מתחילת שנות התשעים צידדה המדינה בכלכלה של השוק החופשי, שמשמעה שינוי מבנה השליטה בישראל וצמיחת מעמד חדש - עתיר הון ונכסים (רם, 1999; ביכלר וניצן, 2001; Ben-Porat, 1993).

השינויים במדיניות הכלכלית שגרמו לצמצום הבעלות הממשלתית וההסתדרותית על נכסים עסקיים גדולים הביאו לתמורות בהרכב האליטות הכלכליות, עמן נמנים בעלי הון שהתעשרו בישראל או בחוץ לארץ, בין אם בעצמם ובין אם מירושה - לרוב מתעשיות עתירות ידע ונדל"ן.⁶⁹ אהרני כותב על 'הדור החדש של האליטה העסקית' בנימה אוהדת, כזו שאינה מנוסחת בלשון מדעית: "יהיה אשר יהיה הרקע למוביליות, רבים מן הדור החדש של האליטה העסקית שואפים להגיע ליעילות תפעולית ולמזער את תלותם בשלטון. אלה מהם המנסים לקדם מטרות פוליטיות עושים זאת מתוך דאגה לעתיד המדינה יותר מאשר למען הגדלת העושר האישי" (אהרני, 2007: 112). ה'דאגה לעתיד המדינה' עשויה להקנות לאליטה נקודת זכות, אבל אין בה כדי להעיד על טיב מעשיה. שכן המחבר מתייחס לכוונות חבריה ולא לראיות מוצקות הקושרות את הדאגות למעשים.

אם לחזור לשאלה בתחילת תת הפרק: מדוע המדינה והחברה האזרחית מוותרים, כמעט מרצון, על אינטרסים חיוניים (כמו חלוקה שוויונית יותר של העושר) לטובת האליטות, במקרה זה בעלי ההון, הרי שיש להידרש לשני נושאים מרכזיים שמאפשרים ומבססים את שליטת אנשי העסקים והתאגידים הגדולים: הראשון הוא ריקון המערכת הפוליטית; והשני, תולדה של הוואקום הפוליטי - עיצוב התודעה הציבורית על ידי תקשורת ההמונים (Herman and Chomsky, 1988; Schiller, 1989).

ירידת כוחן של המפלגות,⁷⁰ עמעום הפערים האידיאולוגיים בין ימין לשמאל,⁷¹ שיעור הצבעה נמוך⁷² - הם ביטויים מוחשיים לריקון המערכת הפוליטית. התחושה כי אין ביטוי ממשי להעדפות

⁶⁸ שיעור הערבים בעשירון העליון הוא 0.7% לעומת 99.3% בקרב יהודים ואחרים. נתון זה, מ-2006, לקוח משנתון סטטיסטי לישראל (2008), מסי' 59, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עמ' 297.

⁶⁹ הפרופיל החברתי והעסקי של 500 האנשים העשירים בישראל, ששווי נכסיהם מוערך ב-50 מיליון דולר לפחות, מתואר במגזין TheMarker (יוני 2007), גיליון מסי' 77.

⁷⁰ הספר "קץ המפלגות" (1998), בעריכתו של דני קורן, דן רבות בסוגיית שקיעת המפלגות במערכת הפוליטית הישראלית. מומלצים במיוחד מתוכו מאמריהם של ליסק (עמ' 129-140), גל-נור (עמ' 195-214) וקורן (עמ' 251-262).

⁷¹ תופעה זו מוזכרת רבות בספרות המחקרית המערבית: דה בנואה מדבר על סופה של הדיכוטומיה בין שמאל לימין בצרפת (Benoist, 1995), וקנוצן בוחן שמונה מדינות במערב אירופה, משנת 1973 עד תחילת שנות התשעים, שנעות לכיוון המרכז הפוליטי, ובכך הופכות מושגים של שמאל וימין ללא רלוונטים (Knutsen, 1998).

הציבור מנטרלת את היכולת והרצון של הרוב להשפיע על המערכת הפוליטית. המנגנון השני, עיצוב התודעה, עוסק באופן שבו יחסי העוצמה מעצבים את האינטרסים של הרוב ואת העדפותיו. תהליכים אלה השתלבו והשתקפו היטב בהרכב האליטה התקשורתית: ככל שנחלשו ההסדרים הפוליטיים, וככל שהואצו תהליכי ההפרטה - ויזמים פרטיים הכירו בפוטנציאל הכלכלי של ארגוני התקשורת - כך עלה משקלם של המשקיעים והמפרסמים, במקביל לשחיקת מעמד העורכים והכתבים במדיה (כספי, 2007 : 177).

בשורות הבאות אבקש להציג את התמורות בבעלויות על אמצעי התקשורת כתוצר של שינויים כלכליים מבניים. בנוסף לכך, אנסה להסביר את יחסי ההמרה - הקיימים בתעשיית התקשורת - בין הון כלכלי להון סמלי.

⁷² שיעור ההצבעה בבחירות לכנסת ה-18 (פברואר 2009) עמד על 65.2% בלבד. לעומת זאת, עד שנות התשעים נרשם שיעור מצביעים גבוה מאוד - כ-80% במוצע (ליימן-ווילציג, 1992).

2.6 תקשורת חופשית, מסרים מוגבלים

המחקר מנסה לקשור בין התוכן לבין המבנה הכלכלי שמייצר את התוכן, ואגב כך להסביר את האופן שבו תמורות מבניות במפת התקשורת מביאות לשינוי במדיניות הסיקור - זאת לנוכח אופיה המשתנה של הסביבה הפוליטית והכלכלית.

בתהליך הייצור התקשורתי מעורבים שלושה מעגלים: פוליטיקה, כלכלה ומדיה. באגדיקיאן טוען כי שלושת המעגלים מאוחדים: אילי הון רבים מחזיקים בבעלותם כלי תקשורת, ובנוסף מקיימים קשרים הדוקים עם פוליטיקאים (Bagdikian, 1982). גל ההפרטה, שפקד את מדינות מערב אירופה בשנות השמונים, פגע במונופול של השידור הציבורי (McQuail, 1995; Mazzoleni and Schultz, 1999) והקל על כניסת שחקנים כלכליים חדשים לקדמת הבמה התקשורתית, ממנה נדחקו כוחות פוליטיים שמרניים ששלטו עד אז בעולם התוכן המועדף על ידי המדינה (McQuail, 1995; Norris, 2000). במקביל הוקמו ארגונים שאיגדו תחת קורת גג אחת עיתונאים, בני קבוצות מיעוט, שחתרו (במידה לא רבה של הצלחה) לתיקון השיח התקשורתי בסוגיות רב תרבותיות (Benson, 2005).

בהקשר הזה, ראוי להזכיר את השפעתה הגוברת של רשת האינטרנט (Truetzschler, 1998)⁷³ וצמיחתם של ערוצים מקומיים (כבלים, לוויין) בארץ (לחמן-מסר, 1997; לימור, 1997; ליבס, 1999; שנהר, 2000) ובעולם (Morley, 2000; Mazzoleni and Schultz, 1999: 257; Graber et al, 1998: 9). ששינו את מפת המדיה וענו על צורכיהם התקשורתיים של קבוצות אתניות, דתיות ואחרות, שקודם לכן לא סופקו כראוי. לדעת מקניר, העלייה במספר ארגוני התקשורת חיזקה את השיח הדמוקרטי, העמיקה את מגוון התכנים, המתאימים לתחומי העניין והטעם התרבותי של הציבור (McNair, 1998), ועוררה פולמוס בין קבוצות אינטרס (אלמוג, 2004: 273-274).

לצד ההשקפות האופטימיות ביחס לצמיחת מוסדות התקשורת, נשמעה גם ביקורת. האחידות במסרים התקשורתיים (Bagdikian, 1982) ומסחור התוכן (Mosco, 1996) הביאו חוקרים רבים למסקנה כי תהליך מואץ של ריבוי ערוצים אינו מבטיח גיוון בשוק הרעיונות (Gamson et al, 1992). הפיכת המדיה לתעשייה המניבה רווחים כלכליים גדולים הובילה לתופעה של ריכוז בעלויות בתקשורת בידי תאגידי ענק מעטים (Bagdikian, 1982; Murdock, 1982; Herman and Chomsky, 1988; Schiller, 1989; Thompson, 1990; McChesney, 1999). ביקורת זו גובתה במחקרים אמפיריים שסקרו את מאות הרכישות והמיזוגים שנעשו בשוק התקשורת בארצות הברית לאורך העשורים האחרונים (Bagdikian, 1982; McChesney, 1999). לתאגידי תקשורת אלה זיקה ואינטרסים משותפים עם תאגידים גדולים אחרים, בנקים וממשל, שמשפיעים במישרין על בחירת החדשות הראויות לפרסום (Herman and Chomsky, 1988: 3-14), ומצמצמים בעקיפין את גבולותיו של המרחב הציבורי הממשי.

הבעלות הצולבת (cross ownership) של תאגידי הענק מחישה תהליך של מסחור (commodification) - מצב שבו המוצר התקשורתי הופך למעשה למוצר כלכלי (Mosco, 1996).

⁷³ לצד חוקרים שרואים באינטרנט מדיום דמוקרטי ופתוח לכל (Norris, 2000), יש הסבורים כי המסחור פשה גם בו ומנע ממנו את האפשרות להשתחרר מן השליטה התאגידית (McChesney, 2000; 2004).

האייטס התקשורת, אשר כפוף לשיקולים של נותני החסות המסחריים, צריך להתאים את עצמו לדימוי החברתי, סגנון החיים ולוח הזמנים היומיומי של הקהל. כתוצאה מכך, מסה קריטית מהמידע, שמועבר בתיווך תקשורת ההמונים, עטופה באריזה, ממש כמו מוצר הנמכר בשוק (Bennett, 1983). מגמה זו מתחזקת בעת ששיקול הדעת העסקי מכתוב פעמים רבות את סדר היום התקשורתי. גם המפרסמים משתלבים בתהליך הייצור החדשותי, בעיקר בערוצי הטלוויזיה הפופולאריים, תוך שהם מונעים שידורי תוכניות מורכבות המשלבות מסרים מעוררי מחלוקת, שמשליכים על הלך הרוח הצרכני (Herman and Chomsky, 1988).

בעקבות מקצינסי (McChesney), חוקר תקשורת מוערך באקדמיה ודמות בולטת במאבק בתופעת מסחור היתר (hyper-commercialization) של המדיה, חשוב לעמוד על הסתירה המובנית בין תאגידי מדיה, המונעים מתוך כוונות רווח, לבין תקשורת במדינה דמוקרטית שמחויבת, על פי מודל האחריות החברתית, לשרת את החברה (Rivers et al, 1980: 50)⁷⁴ ולקדם ערכים דמוקרטיים כמו חופש הביטוי, חופש המידע, ייצוג יחסי לכל הקבוצות, שקיפות, גיוון ופלורליזם (Tehrani, 2002: 72).⁷⁵ יותר מכל אידיאולוגיה, הקפיטליזם הוא כר פורה לצמיחת חברה מעמדית שבה הפערים בין עשירים למעמד הביניים והשכבות המוחלשות מתרחבים כתוצאה מחלוקה דיס-פרופורציונלית של ההכנסות (McChesney, 1999: 285). ומכיוון שהעיתונות הפרטית היא חלק מהמערכת הקפיטליסטית, הרי שחלים עליה אותם עקרונות לא דמוקרטיים המשרתים את המיעוט העשיר.

ניתוח סמיוטי של השיח החדשותי מגלה עד כמה כתבים ועורכים שבויים במבנים אידיאולוגיים שמשקפים את סביבתם החברתית-כלכלית ואת מקום עבודתם (Van Dijk, 1988: 28). נמצא כי עיתונאים, המשתייכים ברובם למעמד הביניים, מתנערים משימוש במונח "מעמד העובדים", לרוב בשל הקשריו המרקסיסטיים (Gans, 1979: 24), וממעטים לדווח על עוני - בייחוד בגורמיו ובהשלכותיו החברתיות (McChesney, 2004: 87). סיקור העובדים, כך נטען, הוא שיקוף של עוינות מוסדית ממושכת החודרת למערכות המדיה השונות (Puette, 1992: 6).

קבוצת חוקרי מדיה מאוניברסיטת גלאזגו הסיקה ממחקר על יחסי עבודה-תקשורת כי סיקור השביתות של האיגודים המקצועיים בבריטניה היה מוטה לאורך השנים (בעיקר אמורים הדברים בהצגתם השלילית של עובדי הצווארון הכחול במאבקם נגד המעסיקים והממשלה). שכן, כפי שהראו החוקרים, התקשורת שמה דגש על גילויי השביתה והנזקים שהיא גורמת למשק ולא על המניעים לקיומה (Glasgow University Media Group, 1976: 205-243). בנוסף לכך, מציינים הוגים ביקורתיים כי קולן של קבוצות מוחלשות, מעוטות יכולת ואמצעים כלכליים שחלק גדול מציבור

⁷⁴ מחויבות זו היא אחת מאבני היסוד של תקנון מועצת העיתונות בישראל, שמציין כבר בראשיתו כי "עיתונות טובה חייבת לשרת את החברה באספקת מידע וביקורת בנושאים שיש בהם עניין ציבורי באופן אמין, אחראי והוגן". לעניין זה ראו: <http://www.m-i.org.il/word/takanonim.pdf>

⁷⁵ הוועדה לחופש העיתונות בארה"ב (commission on freedom of the press) הניחה את היסודות למודל האחריות החברתית לאחר מלחמת העולם השנייה. היא פרסמה חמישה עקרונות שאמורים להנחות את עבודת העיתונות. אחד העקרונות מדגיש כי "העיתונות צריכה לנסות לייצג את כל נקודות המבט החשובות, לא רק אלה המוסכמות על המוציא לאור" (מופיע אצל: Siebert et al, 1956: 90).

העובדים נמנה עליהן, לא נשמע מספיק במדיה, בעוד שעמדות התומכות בחלוקה לא שוויונית של העושר והכוח בחברה מקבלות ביטוי תקשורתי ממשי (Murdock and Golding, 1977; Bennett, 1983).

איינגר מצא כי גורם האחריות לעוני הושפע משמעותית ממסגרות המדיה. תחילה הוא חילק את המסגור התקשורתי של העוני בארצות הברית לשתי קטגוריות: חברתית ואינדיבידואלית (במסגור חברתי מדגישים הסיפורים החדשותיים את הזווית הלאומית של העוני, ואת הדרכים להתמודדות עמו. במסגור אינדיבידואלי, לעומת זאת, מכוסה העוני מבעד לאופק אישי-חוויתי). לבסוף, הוא גילה - לאחר שניתח את תשובותיהם של משתתפים בשאלון על סיפורי העוני - כי קיימת נטייה גדולה יותר להטיל את האחריות למצב העוני על הממשלה כאשר המסגור התקשורתי הוא חברתי, ולהפך: ככל שהסיקור החדשותי של העוני מתמקד במקרים פרטיקולריים, כך מוטלת האשמה על העני כאינדיבידואל (Iyengar, 1997).

בעקבות ממצאיו של איינגר, יש לבחון את האמירות הביקורתיות, לפיהן השיח החדשותי מתמקד בסימפטומים של העוני, ולא בגורמים המבניים לקיומו או בכלכלה הקפיטליסטית המכוננת אותו, כחלק מאידיאולוגיה המצדיקה את המבנה החברתי, על כל מגרעותיו ועוולותיו. על פי תיאוריית ההגמוניה, האליטה השלטת מגייסת הסכמה בין מעמדית לסדר הקיים (שכולל גם תופעות של עוני) באמצעות הבנייתו של משטר הגמוני, המשרת כביכול את כל החברה (Gramsci, 1971). בכך היא מטשטשת את הגבולות של העיונות המעמדית ומציגה תדמית אוניברסלית מטעה. בדרך זו, של יצירת הגמוניה תרבותית, המשטר אינו צריך להשתמש באמצעי כפייה בלבד כדי לשרוד (Lawner, 1975), שכן הוא נתפש כ"משטר של אמת" (Foucault, 1980).

לפי גיטלין, המערכת ההגמונית משתנה בצורה מתמדת גם משיקולים כלכליים. היא נשארת הגמונית רק משום שהיא סופגת בהצלחה את ההגדרות הסותרות של האופוזיציה בתוך המבנה האידיאולוגי העיקרי, זה של הקפיטליזם הליברלי (Gitlin, 1979: 264). לתקשורת, כמנגנון אידיאולוגי חשוב, יש תפקיד משמעותי בחשיפת המערכת ההגמונית (Althusser, 1971). היא זו שמהווה "מקור מרכזי להגדרות ודימויים של המציאות החברתית וצורת ביטוי של זהות משותפת" (Mcquail, 2000: 4). הול, ממייצגיה הבולטים של הגישה הביקורתית, טוען כי יצירת קונצנזוס, המושתתת ברובה על מסרים מונוליטיים, ובנייה של לגיטימציה הן ביטוי לאחד ממנגנוני ההשפעה המרכזיים של אמצעי התקשורת (Hall, 1977).

לפי המבקרים, כלי התקשורת ההמוניים, בהיותם ערוצים אידיאולוגיים, אינם ממלאים את תפקיד המתווכים הניטרליים, ונוטים, מתוך מודעות או בהיסח הדעת, לטובתו של המעמד השליט; תפיסה זו אינה אלא ביטוי לביקורת של מארקס כלפי החברה הקפיטליסטית, כפי שהובעה בחיבור 'האידיאולוגיה הגרמנית': "רעיונותיו של המעמד השליט מהווים בכל תקופה את הרעיונות השליטים, כלומר, המעמד שהוא העוצמה החומרית השלטת בחברה מהווה בעת ובעונה אחת גם את עוצמתה הרוחנית... אין הרעיונות השולטים אלא ביטוי אידיאלי לתנאים החומריים השולטים... הם (היחידים המרכיבים את המעמד השליט) שולטים אפוא גם כיוצרי רעיונות,

מסדירים את ייצורם וחלוקתם של רעיונות זמנם" (מארקס, 1965: 251) (הסוגריים לא הופיעו במקור).

ובהשאלה לדברי מארקס: אמצעי התקשורת הורחקו משליטת הציבור והועברו לידיהם הפרטיות של מספר תאגידים עצומים (חומסקי, 2000: 144), שמעצבים ומסמנים את גבולות השיח הציבורי. רבים מתאגידי הענק מחזיקים באמצעי התקשורת ללא קשר לעסקיהם המקוריים כדי לטפח פרספקטיבה אליטיסטית, שרק מבעדה יוכל ההמון להתבונן במציאות ולהפנים את האידיאולוגיה השלטת (Schiller, 1989). התפתחות זו מבטאת את נסיגת הדמוקרטיה מפני שלטון מיעוט של בעלי כוח וממון.

ברוח אסכולת פרנקפורט ניתן למתוח קו ישר בין יציבות החברה המעמדית לבין גיוס ההמונים בתיווך אמצעי התקשורת. לדברי מרקוזה, התקשורת היא מכניזם רב עוצמה, שתפקידו העיקרי הוא לייצר מראית עין של שוויון בקרב כל המעמדות בחברה (מרקוזה, 1969). לפי הוגי האסכולה, התקשורת פועלת כמנגנון אידיאולוגי המשמר את יחסי הייצור, תוך שיכון המתחים החברתיים. על רקע זה, נתפס ההמון כאובייקט סביל של המעמד השליט, ולא כסובייקט פעיל השולט בגורלו (אדורנו והורקהיימר, 1993). השאלה האם התקשורת משקפת את תפיסת המציאות הזאת או שמא היא מעוותת אותה.⁷⁶ כדי להבין את הדרך שבה פועלים כלי התקשורת, יש לבחון הלכה למעשה האם קיים פער בין המציאות החברתית למציאות התקשורתית שבנויה מייצוגים.

במאמרו על הפקת וייצור החדשות, תוקף מייקל שדסון את הטענות של ההוגים הביקורתיים ומטיל ספק בדרכי השכנוע המניפולטיביות של האליטה וביכולתה לקיים מערכת סגורה של שיח בעידן קפיטליסטי שבו האידיאולוגיה פתוחה לתחרות (Schudson, 1989: 269). גם גישת הכלכלה הפוליטית, כפי שהיא מוצגת בכתביהם של חוקרי תקשורת כבאגדיקיאן, הרמן, חומסקי, מרדוק וגולדינג, זוכה לקיתונות של ביקורת. כזכור, הוגי הגישה טענו כי אמצעי תקשורת אמריקאיים מן הזרם המרכזי משתתפים בהנחלה של ערכים הגמוניים ופועלים כסוכנים חברתיים בשירות האליטות השליטות. כנגד זאת, נוריס מציינת כי אפילו בארצות הברית מתקיימת תחרות חופשית בין עיתונות איכותית (C-SPAN, ניו יורק טיימס, Nightline) לבין עיתונות צהובה ובידורית (ניו יורק פוסט, MTV, תוכנית האירוח של ג'רי ספרינגר) על כיסו וטעמו של האזרח (Norris, 2000: 312). שהרי הזדהות מוחלטת עם מערכות הכוח תפגע ביושרה ובאמינות של התקשורת כמוסד הטרוגני הפונה לקהל הרחב (Schudson, ibid). על כן, אין להתפלא כי הטלוויזיה האמריקאית נושאת כביכול באחריות לדימוי השלילי של האליטה העסקית, תוך הצגתה כמושחתת (Stein, 1979: 15-28).

בהקשר זה, חשוב לבדוק מה היקף הביקורת כלפי האליטות הכלכליות והפוליטיות, והאם מסתתרת מאחוריה מחלוקת עקרונית על הנחות היסוד של האידיאולוגיה הדומיננטית. העובדה שהתקשורת רוויה בביקורת כלפי אליטות שסרחו או מעלו בכספים אינה מספקת הוכחה

⁷⁶ גיטלין סבור כי התרבות המסחרית (לרבות אמצעי התקשורת) אינה מייצרת אידיאולוגיה, אלא מעבירה, משעתקת, מעבדת וממקדת אידיאולוגיה הצומחת מתוך קבוצות האליטה בחברה (Gitlin, 1979: 253).

לעצמאותה. השאלה שצריך להציב היא האם עיתונות, ציבורית ופרטית כאחד, מסוגלת להכיל תכנים הסותרים את תפיסת העולם של הקבוצה ההגמונית. העיתונות הבריטית, למשל, דיווחה על אירועים כלכליים חשובים כמו פיחות במטבע המקומי (Cockerell et al, 1984: 100-112) והטלת מס גולגולת (Deacon and Golding, 1994) מבלי לפרוץ את גבולות הוויכוח האליטיסטי; ובאוסטרליה התקשורת ארזה (מאז שנות השמונים של המאה ה-20) נושאים כלכליים מורכבים כמו משברים פיננסיים בעטיפות אליטיסטיות ניאו-ליברליות (Greenfield and Williams, 2007).

הרשימה הנוכחית מצביעה על תמה מרכזית, לפיה את התקשורת, כמוסד כלכלי, יש לנתח במונחי אינטרס. מחד, עליה לייצר הכנסות, כלומר לחתור להשגת רווח - עיקרון בסיסי בקפיטליזם, מאידך, היא צריכה לרצות את הקהל - עיקרון דמוקרטי לכאורה. כלי התקשורת יכולים לתמוך בין שני הקטבים הללו באמצעות דבקותם בהיגיון הלאומי, שמאפשר למערכות הכלכליות השולטות בהם ליהנות מהמשך זרימת ההון ולייצר מראית עין של דאגה לטובת הכלל. מערכות הכוח, הפועלות בחברה דמוקרטית, מסוגלות לשלוט גם בנסיבות של ניגוד אינטרסים עם הרוב, בעזרת תבניות מציאות מטעות. התהליך הוא פשוט: האינפורמציה, שמכילה לכאורה עובדות, "נשאבת" לתוך תבניות ממוסגרות ומוכרות. זו ממוחזרת שוב ושוב, ובסופו של דבר מה שנשאר בתודעה הקולקטיבית הן התבניות שלתוכן מיפו את העובדות, ולא העובדות עצמן.

משול הדבר לאדם שנחשף לגירויים רבים בזמן נהיגה, אך מודע רק לחלקם ומגיב בדרך כלל לאובייקטים מוכרים שמעוררים בו זכרונות ותחושות פנימיות עמוקות. תהליך דומה מתרחש בעת קליטה של אינפורמציה: מלים טעונות ומטאפוריקה רגשית טבועות בתודעת הסובייקט יותר מאשר לשון נקייה. הן מתיישבות עם תבניות חשיבה מהעבר ומקלות על עיבוד וארגון המידע בהווה. כעת נותר לעמוד על אנלוגיה זו מבעד לעדשות ישראליות.

2.6.1 התקשורת בישראל: בין כלכלה לקלקלת שוק

אלמלא השינויים הכלכליים בתחילת שנות התשעים, לא היתה מתרחשת מהפכה במבנה שוק התקשורת בישראל. הרפורמות המבניות במשק, ובמיוחד מהלכי ההפרטה, חוללו תמורות מרחיקות לכת במפת התקשורת. בדומה לתעשיות אחרות במשק הישראלי, גם תעשיית המדיה עברה ברובה לידי אליטות כלכליות החולשות על עסקים מגוונים, עתירי הון. למעשה, שוק התקשורת נהפך לבבואה קטנה של השוק הכללי, על שלל ענפיו וחולאיו. הריכוזיות של ההון במשק גרמה לכך שקבוצות משקיעים מעטות, המרכזות בידיהן את ההון הנחוץ להשקעה עתירת ממון, שולטות באמצעי התקשורת המרכזיים בישראל (אזרחי ואחרים, 2003: 16).

האמונה בכלכלת השוק החופשי, בשילוב עם התפתחויות טכנולוגיות, הובילו לליברליזציה של שוק התקשורת ולהחלטת ממשלה בדבר 'שמים פתוחים', מתוך מטרה לעודד תחרות ולהסדיר מערך שידור מסחרי, רב ערוצי, בטלוויזיה וברדיו (צוקרמן, 2004). כבר ב-1990, עם תחילת שידורי הכבלים, תם המונופול של ערוץ ציבורי אחד בישראל, והחל עידן ריבוי הערוצים בטלוויזיה בידי זכיינים פרטיים ובמימון דמי מנוי. לצעד זה היו השלכות ממשיות על מבנה

מערכת התקשורת בישראל. מעמדה של התקשורת הציבורית (כדוגמת רשות השידור)⁷⁷ הלך ונשחק תוך שנים ספורות מחמת החרפת הפיקוח הפוליטי על ערוציה (כספי, 2008) ומחמת גירעונות וחובות עצומים, בשעה שהעיתונות המפלגתית גוועה כמעט לחלוטין,⁷⁸ גם היא מסיבות פוליטיות וכלכליות.

אבל המהפכה האמיתית התרחשה ב-4 בנובמבר 1993, עת החלו שידורי ערוץ 2 המסחרי, המופעל בידי זכיינים פרטיים, תחת פיקוח של רשות ציבורית ("הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו"). הערוץ החדש, שכיוון למכנה משותף רחב ככל האפשר, כבש את לב הקהל ואת המפרסמים - מקורות המימון לשידורים - ודחק את הערוץ הציבורי (ערוץ 1) מטבלאות הרייטינג. מאז היווסדו נתפס הערוץ, לפחות בעיני שלוש הזכייניות "רשת", "קשת" ו"טלעד",⁷⁹ כעסק כלכלי לכל דבר שנועד לצבור רווחים, ומן הטעם הזה הוצבו בעמדות מפתח מנהלים מקצועיים, בעלי רקע כלכלי, הניחנים במיומנות ניהולית-עסקית גבוהה.

נכון למועד כתיבת עבודה זו, בעלי המניות ב"רשת" הם משפחת שטראוס, אביב גלעדי, וחברות עוגן ים אחזקות (פולאר תקשורת) ו-ל.י.ן - אור שבשליטת אודי אנגיל ומשפחת עופר. הבעלות ב"רשת" היא חלק קטן ממכלול פעילותם הכלכלית החובק ענפים נוספים. עץ השליטה ב"קשת" מורכב גם הוא מגופים/אישים בולטים במשק: קשת - קבוצת שירותי תקשורת בע"מ, משפחת תשובה, אלכס גלעדי, אחין השקעות, וילי נגל ומוזי ורטהיים.

בנסיבות אלה של בעלות 'ברוני התקשורת', מתנגשים לעתים האינטרסים הכלכליים עם העקרונות העיתונאיים. דוגמה לכך היא החלטת "קשת" לדחות את שידור תחקיר התוכנית "עובדה" על מחדל בטיחותי בחברת "ישראייר" שנמצאת בשליטת נוחי דנקנר - מאנשי העסקים המשפיעים בישראל. מסיבות דומות נמנעו הערוצים המסחריים מלשדר את סרטו של מיקי רוזנטל: "שיטת השקשוקה" (2008), שבוחן בביקורתיות את מכירת נכסי המדינה למשפחת עופר. החשש מתביעה משפטית של אחת המשפחות העשירות בישראל ומבעלות השליטה ב"רשת" הניא את ערוצי השידור מהקרנת הסרט, על אף חשיבותו הציבורית.

ב-28 בינואר 2002, כמעט עשור לאחר עליית ערוץ 2 לאוויר, החלו שידוריו של ערוץ מסחרי נוסף - ערוץ 10, שבדומה לקודמו הציע בידור קל להמונים אך בשונה ממנו פעל בצל איומי סגירה לאחר שנקלע להפסדים ולא עמד בהתחייבויותיו לרגולטור לשדר הפקות מקור מקומיות. לאורך השנים ניסו גופים נוספים לרכוש מניות שליטה בערוץ, על אף הפסדיו, וזאת מטעמי יוקרה ומתוך רצון

⁷⁷ רשות השידור הוקמה ב-1965 כגוף ציבורי, אולם כבר בשלבים מוקדמים של הסדרת השידורים שמר המסד הפוליטי על הזכות לאייש את נציגי מליאת הרשות והוועד המנהל (כספי, 2008: 144) ולמנות את מנכ"ל הרשות (לחמן-מסר, 1997: 67). תחילה כללה הרשות את שידורי הרדיו במסגרת 'קול ישראל' ולאחר שלוש שנים נספחה אליה גם הטלוויזיה (ערוץ 1).

⁷⁸ "הצופה", ביטאון המפלגה הדתית לאומית (מפד"ל), נסגר ב-2008 אחרי 71 שנים. קדמו לו "דבר" (מפלגת העבודה) ו"על המשמר" (מפ"ם), שניים מהעיתונים המפלגתיים המשפיעים ביותר בראשית המדינה, שנסגרו באמצע שנות התשעים עקב קשיים כלכליים. דווקא במגזר החרדי עמדו עיתונים מפלגתיים כמו "יתד נאמן" (דגל התורה) ו"המודיע" (אגודת ישראל) על רגליים יציבות מבחינה כלכלית (כספי ולימור, 1992: 49-40).

⁷⁹ בשנת 2005 טלעד הפסיקה את שידוריה לאחר שהפסידה במכרז על זיכיון השידורים בערוץ 2.

אולי להשיג מאחזו של השפעה פוליטית.⁸⁰ בין לבין עודכנה מפת התקשורת המשודרת והמקוונת לנוכח הקמת תחנות הרדיו הפרטיות-אזוריות (לחמן-מסר, 1997: 83-85), שידורי הלוויין ומהפכת רשת האינטרנט (סוגי מדיה אלה חורגים מגבולות עבודה זו. עוד על כך, בספרם של אזרחי ואחרים).⁸¹

כאמור, התפתחות העיתונות הפרטית בישראל - הכוללת היום ארבעה יומונים מרכזיים: "ידיעות אחרונות", "מעריב", "הארץ" ו"ישראל היום"⁸² - התרחשה במקביל לשקיעת העיתונות המפלגתית. העיתון "ידיעות אחרונות" נמצא בבעלות קבוצת "ידיעות אחרונות בע"מ"⁸³ הנשלטת בידי משפחת מוזס ואיש העסקים אליעזר פישמן. באפריל 1995 הוכרז "ידיעות" כמונופול על ידי הממונה על ההגבלים העסקיים, הכרזה שבוטלה בשנת 2010 בעקבות ירידה ניכרת במכירות. העיתון הוא טבלואיד מובהק הן בסגנונו - כותרות עמודי החדשות מודגשות ומורכבות משתיים עד ארבע מלים וצילומי הצבע הגדולים מושכים את תשומת לבו של הקורא - והן בתכניו הפרגמנטריים שמותאמים לקהל יעד רחב, בדומה לערוץ 2, ומכוונים אל האישי ואל הדרמטי. החל מסוף שנות התשעים עבר העיתון טלטלות רבות בשל חילוקי דעות חריפים בין עיתונאים בכירים לבין המו"ל.⁸⁴

היומון "מעריב" נמצא בבעלות נוחי דנקנר, משפחת נמרודי ואיש העסקים ולדימיר גוסינסקי. על פי הסכם הרכישה מ-2011, דנקנר, העומד בראש קונצרן IDB, הוא בעל השליטה בעיתון.⁸⁵ בעבר, עד לפירוק המבנה הקואופרטיבי של העיתון ומכירתו לאנשי עסקים, שמר "מעריב" על יריעה רחבה (כלומר, על תבנית של עמודים גדולים) המאפיינת עיתוני איכות. השינוי בהרכב הבעלות סימן את תחילת המאבק בהגמוניה של "ידיעות אחרונות" ואת הפיכת העיתון לטבלואיד. בספר שפרסם עורך "מעריב" לשעבר, דן מרגלית, מתואר עופר נמרודי כאיש עסקים שאינו בוחל באמצעים לקידום יעדיו הכלכליים.⁸⁶ התנהלות הבעלים (נמרודי ריצה עונש מאסר בגין האזנות סתר), בצירוף התחרות המתמדת עם "ידיעות", לא היטיבה עם "מעריב", שנקלע לקשיים

⁸⁰ נכון לשנת 2009, מצוי הערוץ בשליטת בעלי ההון יוסי מימן, רון לאודר, ארנון מילצין ואיל המדיה רופרט מרדוק (באמצעות חברת News Corp). הרכב הבעלות בערוץ 10, כמו גם בערוץ 2, מתפרסם באתר האינטרנט של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. כתובת האתר: <http://www.rashut2.org.il>

⁸¹ הפרסום של אזרחי, גושן ולשם (2003): "בעלות צולבת - שליטה ותחרות בשוק התקשורת הישראלי" סוקר את מגמות השינוי במפת התקשורת המקומית.

⁸² היומון "ישראל היום" הוא חינמון שהופיע לראשונה ב-30 ביולי 2007. הבעלים הוא המיליארדר שלדון אדלסון, יהודי קשיש, שצבר את הונו מרכישת בתי מלון ובתי הימורים בלאס וגאס ובערים אחרות בארצות הברית. שלושה עיתונים נוספים: "גלובס" (הבעלים אליעזר פישמן הוא בעל מניות ב"ידיעות אחרונות"), "TheMarker" מקבוצת "הארץ" ו"כלכליסט" מקבוצת "ידיעות אחרונות", הם יומונים עם אוריינטציה כלכלית.

⁸³ קבוצה זו חולשת על עסקי תקשורת נוספים, ובהם: רשת המקומונים "ידיעות תקשורת", העיתון הכלכלי "כלכליסט" (שיצא לאור בפברואר 2008), השבועונים "לאשה" ו"פנאי פלוס", הירחון "בלייזר", הוצאת "ידיעות ספרים", אתר האינטרנט YNET, העיתון בשפה הרוסית "וסטי" ועוד.

⁸⁴ דוגמה בולטת לכך היא המשבר שפקד את מערכת העיתון ב-1999 על רקע החלטת המו"ל ארנון (נוני) מוזס לפטר בלי הסבר וללא סיבה נראית לעין את העורך הראשי, אלון שליו, ולהחזיר לתפקיד את מקורבו משה ורדי. להרחבה בעניין זה - ענת באלנט וברוך קרא (1999): "העיתון של המשפחה", *העין השביעית*, גיליון מס' 23, עמ' 15-18. דוגמה נוספת היא פיטוריו של ניר בכר מתפקיד עורך מוסף "7 ימים" בדצמבר 2005. בראיון לתוכנית "תיק תקשורת" (15 במרץ 2007) טען בכר כי רפי גינת, שכיהן באותה תקופה כעורך הראשי של "ידיעות", פעל "בהווייה של חיבור למוקדי כוח כמו האחים עופר ומוזי ורטהיים". לדברי בכר, "בידיעות אחרונות" מתקיימת כל הזמן פעולה אינטנסיבית שאמורה לשרת את האינטרסים של בעלי ההון, כשבדרך נזנחים כל האינטרסים העיתונאיים - ציבוריים". עוד בנושא זה: עמית בן ארויה ודנה וינקלר (2006), "קריסת המשולש", *העין השביעית*, גיליון מס' 61, עמ' 44-49.

⁸⁵ תחת קבוצת "מעריב" נמצאים גם רשת מקומונים, המגוינים "את" ו"מעריב לנוער", הוצאת הספרים "מעריב", אתר האינטרנט NRG ועוד.

⁸⁶ ראו מרגלית, ד. (1997), *ראיתי אותם*, תל אביב: זמורה ביתן, פרק 11.

כלכליים ומקצועיים. בסופו של דבר, לאור ההפסדים המצטברים והחובות הבנקאיים, נמכר העיתון לדנקר.

תאגיד התקשורת, שבמרכזו עומד עיתון "הארץ",⁸⁷ נמצא בבעלות משפחת שוקן (60% ממניות הקבוצה), איל ההון היהודי ליאוניד נבזלין (20%) וחברת ההוצאה לאור מגרמניה - דומונט שאוברג (20%). מעמדו המיוחד של "הארץ" בתקשורת הישראלית נובע מיכולתו לתווך לא רק בין הציבור לשלטון, אלא גם - ואולי אף בעיקר - בין האליטות הפוליטיות לכלכליות (כספי ולימור, 1992: 55). בהיותו ספינת הדגל של קבוצת "הארץ", שומר העיתון על יציבות כלכלית יחסית ועל דימוי אליטיסטי. ואולם, בחורף 2004 עבר היומון הוותיק בישראל טלטלה עזה לאחר שכל שדרת העורכים הבכירה, ובראשה העורך הראשי חנוך מרמרי, התחלפה לאור החלטת מו"ל העיתון, עמוס שוקן, לאחד את המוסף הכלכלי של "הארץ" עם אתר TheMarker. לימים טען מרמרי כי "הארץ" נעשה "כלי לייצור רווח כלכלי",⁸⁸ וכי העיתונות הכלכלית "משרתת את אליטות הממון ומוכרת חלומות לכל השאר".⁸⁹

מעבר להפרת עיקרון התחרות, ריכוז הבעלויות בתקשורת - הכתובה והמשודרת - בידי מספר מצומצם של בעלי הון עלול להעניק יחס מועדף לנבחרי ציבור המקיימים מערכת יחסים סימביוטית עם הגורמים השולטים במדיה. לא פחות חשוב מכך, ריכוזיות השליטה בתקשורת מצמצמת את עיקרון ריבוי הדעות ופוגעת בשוק החופשי של הרעיונות החיוניים להבטחת תקינות ההליך הדמוקרטי. מצב זה עלול להחרים במציאות של בעלות צולבת, שעניינה בעלות זהה על כלי תקשורת שונים. לפיכך, החקיקה הישראלית הטילה שורה של הגבלות על הבעלויות הצולבות בשוק התקשורת. כך נקבע כי בעלי שליטה ביותר מ-24% מזכויות ההצבעה בתאגיד שהוא עיתון, לא יוכלו לקבל זיכיון לשידורים במסגרת ערוץ 2.⁹⁰

למרות שהחקיקה נטרלה במידה רבה את שליטת בעלי העיתונים בערוץ 2, אין חולק כי הבעלות הצולבת, ובוודאי הריכוזיות (כפי שתואר לעיל), בשוק התקשורת בישראל הם בבואה של מבנה המשק כולו. כך למשל, ארנון (נוני) מוזס עומד בראש קבוצת "ידיעות אחרונות", המחזיקה בין השאר ב-17% ממניות חברות הכבלים HOT. דוגמה נוספת היא חברת פולאר תקשורת, אחת מבעלות המניות ב"רשת", שמחזיקה גם בבעלות חלקית על חברת הלוויין yes. על פניה, הגבלה מוחלטת על בעלות של יותר מכלי תקשורת אחד פוגעת בזכות הקניין. אך זכות זו יכולה ואפילו צריכה להיות מופרת בשל האינטרס הציבורי המיוחד בעיתונות חופשית, אינטרס שכאמור עלול

⁸⁷ בקבוצת "הארץ" נכללים גם רשת מקומונים, אתרי האינטרנט TheMarker ועכבר העיר, הוצאת הספרים "שוקן" ועוד.

⁸⁸ דבריו נאמרו בראיון מקיף לרבקה רוזנר (2008): "זה הכול כסף... הגיע הזמן שתבין את זה". טמבל", ארץ אחרת, גיליון מס' 45: עמ' 16-22.

⁸⁹ הציטטה לקוחה ממאמר של מרמרי ב"העין השביעית" (ינואר 2008): "פתאום שמענו בוס", שבו הוא עורך חשבון נפש נוקב על מעמדו של TheMarker בתרבות הישראלית.

⁹⁰ ראו חוק הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו, התשי"ן - 1990, סעיף 41 (ב2) (3). אזרחי ואחרים (2003) מונים שבעה כללים המטילים מגבלות על בעלויות צולבות בשוק התקשורת הישראלי (נספח ב, עמ' 67-78). יש להזכיר כי הצעת חוק מ-2002 של חברי הכנסת יובל שטייניץ ותמר גוז'נסקי שנועדה להטיל הגבלות חמורות יותר על יכולתם של עיתונים רבי תפוצה לשלוט על ערוצי טלוויזיה, טורפדה בעקבות מסע שתדלנות נמרץ של ברוני התקשורת במסדרונות הכנסת. למותר לציין כי במשך כל תקופת הדיונים בהצעת החוק מיעטה העיתונות המודפסת לדון בעניין זה.

להיפגע מבעלות צולבת וריכוזית (סגל, 1996: 21). מסיבה זו, מציעים אזרחי ואחרים (2003) לאסור לחלוטין את קיומן של החזקות צולבות בין ערוצים מסחריים המפיקים שידורי חדשות ואקטואליה.

בכל האמור בשוק התקשורת, יש לבחון האם ריבוי הערוצים אכן מבטיח גיוון בשוק הרעיונות, או שמא דווקא שימור ערכי האליטה מגביל את טווח הפרשנויות האפשריות. ברור כי המעבר לעידן רב ערוצי חשף בפני צרכן התקשורת מנעד אינסופי כמעט של קולות. אלא שריבוי אין משמעו בהכרח גיוון. ייתכן כי הריבוי הוא חסר חשיבות - בבחינת לדבר על הכל ולא לומר דבר (מהותי) - או לכל היותר ביטוי לשמרנות אידיאולוגית, כלומר לשימור גבולות הפרדיגמה של הכוחות ההגמוניים בחברה; ואפשר שהשונות מותרת - כל עוד, היא מוגבלת, מוקעת, או נדחקת לערוצי נישה לא פופולאריים.

מוסדות התקשורת, כך נראה, צריכים להימצא במרחב שבין כוחות השוק המתנגדים לרגולציה לבין מדינה המפקחת במישרין על התכנים. מודל של 'פלורליזם מוסדר' (regulated pluralism) - הסדר חוקי המונע שליטה ריכוזית על כלי תקשורת רבים בידי קונגלומרטים ומפריד את הארגונים התקשורתיים מהמדינה - יכול לסייע בבניית מערכת תקשורת דמוקרטית נטולת פניות כלכליות ופוליטיות (Thompson, 1990: 260-264). הדגם הבריטי של שידור ציבורי, בדמות ה-BBC, מתאפיין באוריינטציה חברתית המהווה חלופה לתפיסה המסחרית בארצות הברית (כספי, 2008: 127-130). שכן, רגולציה מוקפדת על תכנים הכרחית משיקולים ציבוריים, בדיוק כפי שפיקוח על מוצרי מזון, בנייה, חשמל וגז נחוץ מטעמים דומים שאינם בהכרח כלכליים.

המחקר הנוכחי מנסה לבחון את השאלה האם הסיקור התקשורתי של נושאי כלכלה וחברה השתנה בעקבות המעבר למדיניות כלכלית ניאאו-ליברלית. על אף חשיבותה, שאלה זו לא עלתה עד כה לדיון במחקר המקומי. תשומת לב מועטה הוקדשה רק לסוגיית העוני. וולפספלד, למשל, בדק את היקף סיקור העוני בעיתונות היומית. על פי ממצאיו, רק 0.3% מכלל הכיסוי העיתונאי עוסק בצורה ישירה בנושא העוני (לשם השוואה: נמצא כי היקף תכני פעילות הבנקים גדול פי 6 מסוגיית העוני). עוד עולה מהעבודה כי גורמי הממשל ומשרד האוצר עומדים מאחורי רוב הסיפורים על העוני, ולא העניים עצמם. וולפספלד מסיק כי מדורי הכלכלה של העיתונות היומיים משתייכים למועדון אקסקלוסיבי שעמו נמנות רק האליטות.⁹¹ מחקר נוסף על ייצוגי העוני בעיתונות הכתובה בישראל מצביע על נטיית העיתונות למסגר סיפורי עוני בדרך שמחזקת את הסטריאוטיפים וההנחות הקיימות בקשר לעניים (נאוה, 2006). מחקר אחר שנערך ביוזמת הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו, קובע כי הטלוויזיה המסחרית מכפיפה את העוני והמצב החברתי לצרכים של בעליה, ולא לתיקון הסדר הקיים (אברהם ואחרים, 2004: 28).

שלושה מחקרים אלה מצטרפים למאמרים מעטים יחסית של עיתונאים שמבקרים את התנהלות בעלי העיתונות. די לקרוא את הרשימות הרלוונטיות מתוך הקובץ של 'העין השביעית' (2007),

⁹¹ תוצאות המחקר הוצגו על ידי וולפספלד בפורום השולחן העגול של 'העין השביעית', שנערך ב-11 ביוני 2006.

ובמיוחד את המאמר הביקורתי של עוזי בנימין: "בגידת המו"לים", כדי להבין את החלל הריק שנפער במרחב תקשורתי מכוון רווח.⁹²

העבודה המוצעת תנסה לחקור את העמדות האידיאולוגיות של העיתוננים וערוצי הטלוויזיה, מבעד למסך העשן החדשותי המטשטש מעת לעת את מקורותיו האמיתיים של ההון, ומעניק למדיניות המקדמת את ריכוזו בידיים מעטות לגיטימציה מלאה. הכוונה היא לא רק לבדוק את מידת הסיקור של תוכניות כלכליות מטעם הממשלה, אלא לנסות ולבחון את זווית הראייה וההקשר של הסיקור בהתאם לפרקטיקות תקשורתיות המיושמות במגוון רחב של נושאים חדשותיים, לאו דווקא כלכליים. לתיאורן של פרקטיקות אלה יוקדש החלק הבא במחקר.

⁹² לדוגמאות מייצגות - שער שישי: בעלי המאה | עיתונאים מול מו"לים, עמ' 224-203, מתוך הספר: "איפה טעינו - עיתונאים מתבוננים על עצמם", מבחר מאמרים מגיליונות העין השביעית בעריכת עוזי בנימין (2007).

2.7 פרקטיקות תקשורתיות - מנגנונים ליצירת חדשות

העבודה הנוכחית עוסקת בפענוח המסרים והייצוגים העיתונאיים - הן של קבוצות כוח והן של סוגיות ליבה לאומיות, בטחוניות וכלכליות - תוך התייחסות לשינויים סוציו-פוליטיים ולתמורות תקשורתיות בישראל. אך זו אינה ממעיטה, ובוודאי שלא מתעלמת, מערכן של הפרקטיקות העיתונאיות שתורמות אף הן להבניית המוצרים התקשורתיים. בהקשר זה, עולה הטענה כי עיתונאים הם חלק מקהילה פרשנית הלומדת את העבודה מעמיתיה (Zelizer, 1993).

הלימוד הפורמלי המתייחס לשאלה כיצד ארגוני חדשות מפיקים מוצרים חדשותיים החל כבר בשנות החמישים, באמצעות המושג 'שומרי הסף' (gatekeepers). בעיקרו של דבר, תפקיד 'שומר הסף' (עורך בכיר או ראש דסק) הוא כמותי - הפחתת המידע הקיים והתאמתו להיקף העמוד בעיתון או לאורך מהדורת החדשות בטלוויזיה. בנוסף לכך, נדרשות ממנו אמות מידה מסוימות באשר לבחירת המידע הראוי לפרסום. ואולם התהליך אינו כה פשוט, משום שהמידע אינו רק נבחר, אלא גם מובנה (Schudson, 1989: 265).

תהליך ההפקה והייצור החדשותי מורכב ממספר רוטינות ומוסכמות. ראשית, עיתונאים מעדיפים להסתמך על מקורות חדשותיים קבועים, רבי עוצמה, הממלאים תפקידים ציבוריים. סיגל ניתח 2,850 ידיעות פנים וחוץ בשניים מהעיתונים החשובים ביותר בארצות הברית: "ניו יורק טיימס" ו"ווישינגטון פוסט", ומצא כי פקידי ציבור ממסדיים היו המקור ל-78% מהסיפורים (Sigal, 1973: 124). במקום אחר אותרו לא פחות מ-35 סיפורים מרכזיים במהדורה אחת של ה"ניו יורק טיימס", שעסקו ישירות בפעילויות של אליטות פוליטיות (ראו: Welsh, 1979: 2). נתונים אלה מלמדים כי קבוצות כוח לא רק מספקות את חומרי הגלם העיקריים לעיצוב התבניות החדשותיות, אלא גם מצויות במוקד הסיקור התקשורתי, מעצם היותן שחקני מפתח בתהליך קבלת ההחלטות.

שנית, הערך החדשותי מושפע מהאופן שבו עיתונאים תופסים את ציפיותיו ורצונותיו של קהל הצרכנים (Van Dijk, 1988: 155). קמפבל מראה כיצד התקשורת מכוונת את תכניה לקהל יעד הומוגני של לבנים, הנמנים על המעמד הבינוני-גבוה (Campbell, 1995: 134). מנגד, קבוצות מיעוט אתניות ותרבותיות, חסרות עוצמה פוליטית וכלכלית, לא מעוררות עניין ולא נתפסות ככוח צרכני.

שלישית, שומרי הסף קובעים אם ידיעה חדשותית מסוימת תתפרסם בעיתון או במהדורת החדשות, וזאת בהתאם לחידוש שבה, לחשיבותה ולרמת העניין שהיא מעוררת. התלות הישירה של העיתונות, יותר מכל שאר שדות הייצור התרבותי, בביקוש, וכפיפותה לסנקציות של השוק ולטעמו של הציבור (בורדייה, 1999: 59) מבליטות את היתרון היחסי של הקריטריון השלישי - רמת העניין. ידיעות כלכליות חשובות, לעומת זאת, נדחקות לעתים לשוליים כי הן מורכבות מדי ולא מייצרות עניין ציבורי או רייטינג, אם להשתמש בז'רגון המקובל בעולם התקשורת. כך או אחרת, התקשורת מארגנת את המציאות עבור קהל הצרכנים ואומרת לו, בלשונו של ברנרד כהן, לא מה לחשוב, אלא על מה לחשוב (Cohen, 1963: 13).

רביעית, חלה תפנית בתפקוד התקשורת כתוצאה מתהליך הדרגתי של שינוי ערכי, מושגי ומקצועי, שמתבטא בגרסאות חדישות של מודלים וטכניקות סיקור, נרטיבים ואתיקה. ההגות הביקורתית מדגישה כי המסגור מבנה מציאות סמלית יותר מאשר אמיתית (Gross, 1991). לאמצעי התקשורת יש נטייה "לסדר" את האירוע המסוקר, שמטבעו הוא מורכב ומכיל לפרקים עמדות סותרות, בתוך הקשר מסוים, המדגיש פרטים אחדים ומתעלם מאלמנטים אחרים, שאינם עומדים בכפיפה אחת עם הסיפור הכולל. גיטלין מכנה את הפרקטיקות שמבנות את השיח החדשותי בשם 'מסגרות מדיה'. מסגרות אלה הן "דפוסים קבועים של קוגניציה, פרזנטציה, בחירה, הדגשה, פרשנות והדרה של מתן מציאות סימבולית למציאות" (Gitlin, 1980: 6-7). במלים אחרות, ארגון השיח נעשה על פי דפוסים שחוזרים על עצמם, מאחר שמסגרות אלה מאפשרות לאנשי התקשורת לארגן תופעות בדרך שתהיה ברורה, מובנת ומוכרת לקהל הצרכנים.

גדי וולפספלד, שעסק רבות במסגרות מדיה, השווה בין העיתונות הישראלית שסיקרה את הסכם אוסלו, לבין העיתונות הצפון אירית שסיקרה את המגעים לכינונו של הסכם "יום שישי הטוב".⁹³ הממצאים מצביעים על כך שהמסגור התקשורתי של הסכם אוסלו היה ברובו שלילי, בשל התגברות פעולות הטרור, בעוד שהמסגור של הסכם "יום שישי הטוב" היה חיובי, למרות פיגועי הטרור (Wolfsfeld, 2001). לרוב, ממשלות מנצלות את יכולתן לשלוט בזרם המידע ומקדמות את המסגור התקשורתי המועדף עליהן (Wolfsfeld, 1993). התלות של התקשורת באליטה השלטת מעניקה לרשויות השלטון יתרון ניכר על פני יריבים פוליטיים במאבק על המשמעות (the struggle "over meaning") של הסיפור החדשותי (Wolfsfeld, 1997).⁹⁴ עם זאת, כל זמן שהאליטות הפוליטיות מפוצלות, כפי שאירע בעת הסכם אוסלו, כך הקושי של הממשלה לשלוט במסגור התקשורתי גדול יותר.

הערכיות החדשותית, כמו גם המסגור - ובאופן כללי: הפרופסיונליזם התקשורתי, הם תלויי תרבות (Galtung and Ruge, 1965; Wu et al, 1996: 545), ונשענים על דימויים קבועים, רובם שליליים ולא חיוביים, אישיים ולא מוסדיים (Bennett, 1983). אמצעי התקשורת משתקפים את האבחנה בין הסוטה לנורמלי, ובכך קובעים את הגבולות בין טוב לרע, מותר לאסור, חוק לעבירה וכיוצא בזה. תהליך ייצור החדשות מחזק במקרים רבים תוויות שליליות כלפי אנשים, אירועים ומצבים שונים (Davis, 1990). תהליך התיוג הוא כוחני בשני מובנים: א. לא לכל קבוצה יש את הכוח לתייג. החלשים, במרבית המקרים, לא יכולים לתייג את החזקים ולהפוך אותם לסוטים. ב. התיוג מחליש את המתויגים ומוציא אותם מן המחנה של הכלל.

עבודות רבות שנכתבו על מיעוטים בשיח התקשורתי ממחישות זאת. בניתוח שערך על ייצוגם של הומוסקסואלים ולסביות במדיה, טוען גרוס כי הטרורסקסואליות נתפסת כנטייה מינית טבעית ובלעדית שאין לערער עליה. ולא רק זאת: גם כשניתנת במה תקשורתית להופעת הומוסקסואלים, אזי מושקע מאמץ ניכר בהבנייתם הסמלית כסוטים וכמי שקוראים תיגר על מה שנתפס כטבעי ונורמלי (Gross, 1998). אותו סדר טבעי, אגב, ממקם את האישה ביחס לגבר (Van Zoonen, 1994).

⁹³ לפירוט הסכם זה, שנועד לפתור את מעמדה הפוליטי והחוקתי של צפון אירלנד, ראו: Wolfsfeld, 2001: 30-31.
⁹⁴ לפעמים גם מתפתח היזון חוזר בין מסגורי התקשורת למסגורי הקהל ונוצר מעין מעגל קסמים: התקשורת מחזקת עמדות ודימויים שממילא כבר קיימים בחברה (Scheufele, 1999).

ובאופן כללי יותר את החלש ביחס לחזק. נראה שכאשר אדם מתויג כהומוסקסואל, פושע או משוגע, תכונותיו האחרות פשוט נעלמות (שוהם, 2002).

התקשורת מספקת לצרכנים גלריה מגוונת של 'סוטים' וחריגים (Cohen, 1972), תוך מתן תשומת לב גדולה לביזאר, לסנסציה ולדרמה (Cohen, 2001). במקרים רבים היא מעדיפה להבליט "חדשות אי סדר" על פני "חדשות סדר". לאמור, היא מדגישה חדשות שליליות המתארות פגיעה באדם ונזק לרכוש וכן תופעות כמו חתרנות, הרס, חוסר מוסר ואיום, אך ממעטת להתמקד בחדשות חיוביות על יציבות חברתית, שגשוג כלכלי, בנייה, יצירה, שיפור וכו' (Gans, 1979: 52-62). פרקטיקה תקשורתית נוספת היא תיוג של טובים ורעים במצבים קונפליקטואליים. אנטמן, למשל, הראה כיצד התקשורת האמריקאית מסגרה את הפלתו של מטוס קוריאני על ידי הסובייטים באופן שלילי אל מול המסגור החיובי שניתן להפלת מטוס איראני בידי האמריקאים (Entman, 1991: 6).

ככלל, השימוש במונח 'ערכיות חדשותית' אינו תמיד אחיד (ולפיכך מבלבל). לעתים הוא מתייחס לקריטריון בבחירת סיפור חדשותי: האם המידע חריג או מוכר, חשוב או שולי, מקורי או נדוש. לפעמים הוא קשור לנהלים מקצועיים בעבודת העריכה כמו איזון, דיוק וניטרליות. ולפרקים הוא נוגע לנורמות פוליטיות ותרבותיות, כגון פטריטיזם, אינדיבידואליזם או קפיטליזם, שיש עניין לקדמן בחדשות.⁹⁵ דומה כי האבחנה הקלאסית של איינגר בין מסגור אפיזודי (episodic) למסגור תמטי (thematic) מקפלת בתוכה את הערכיות החדשותית, על כל צורותיה. מסגור חדשותי אפיזודי נושא אופי אינדיבידואלי, ממוקד באירוע בודד ומכוון לתוצאה של פעולה כלשהי. ואילו המסגור התמטי הוא מראה הפוכה של קודמו: הקונטקסט הוא ציבורי, מופשט, רחב ועמוק (Iyengar, 1991). כלומר, הבחירה במידע אודות מעשה חריג, לחיוב או לשלילה, תוך האדרת (או השחרת) המסוקר (יחיד או קבוצה) מטעמים פוליטיים היא ביטוי למסגור אפיזודי הנסמך על ערכיות חדשותית - מוטה כמובן.

עם זאת, אין משמעות רבה לטעון כי הסיקור התקשורתי מוטה או אחיד ללא מימד השוואתי. מחקר ייחודי שנעשה בישראל ובחן שינויים חברתיים ערכיים על רקע 20 שנות סיקור טלוויזיוני גילה כי השידור הציבורי (ערוץ 1) דווקא האט מגמות של תמורות בערכים המושרשים עמוק בחברה (Katz et al, 1997). המחברים כותבים כי 20 שנים של שידור ציבורי מונופוליסטי חיזקו את תחושת השייכות לקולקטיב הישראלי ועיכבו את הנהייה החברתית לעבר הדוניזם ואינדיבידואליזם. עם זאת, המהפכה התקשורתית שחוותה ישראל בשנות התשעים החלישה מאוד את התזה שהוזכרה לעיל, ואפילו כ"ץ הודה במקום אחר, בנימה של צער, כי "איבדנו את הטלוויזיה כמדיום של אינטגרציה פוליטית לאומית" (Katz, 1996: 23), היינו המרקע כבר לא עיכב שינויים ערכיים חברתיים אלא נהר בעקבותיהם.

⁹⁵ וולפספלד סבור כי עיתונאים מפרשים את העולם באורח בלתי נמנע מתוך פטריטיזם למדינת הלאום. הדבר ניכר מאוד בהתנגיחות האקטיביות של עיתונאים בישראל לטובת המדינה שמצויה בקונפליקט מתמשך עם שכנותיה (Wolfsfeld, 1997: 40).

בשורות הבאות תוצג סקירה היסטורית קצרה, שתמקם אותנו מחדש בגבולות מחקר זה ותאפשר לנו להצביע על הפער בין שינויים פוליטיים לבין מגמות של שימור תקשורת. לאחר מכן, יוצע מודל המתבסס על המסגרת התיאורטית במחקר וכולל הנחות יסוד הנובעות משאלות המחקר.

3. מבט היסטורי: דינמיקה של שינויים פוליטיים ודמיון תקשורתי

השינויים במערכת הפוליטית ובמרכז החברתי של ישראל מספקים הקשר כללי להבנת התפקוד של אמצעי התקשורת. הספרות המחקרית ניתחה את השינויים הפוליטיים, הכלכליים והאידיאולוגיים הרבים שהתרחשו לאורך שנות קיומה של ישראל, בהן שקיעתן של האליטות הוותיקות (שפירא, 1984), שברון מודל כור ההיתוך (ליסק, 1999), ירידת כוחה של הממלכתיות (אייזנשטדט, 1989), תהליך מתמשך של תנועה מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם (הורוביץ וליסק, 1990), מגמה גוברת של סקטוראליות (יצבי, 1999), דתיות (אגסי, 1984) והפרטה מואצת (כ"ץ, 1997).

הניסיון לכפות הגמוניה פוליטית-תרבותית, בהשראת תנועה העבודה לדורותיה, הביא במרוצת השנים לגיבושן של זהויות ישראליות שונות ובדרך כלל נפרדות זו מזו. הרצון לממש חזון של חברה הומוגנית נתקל בקשיים רבים ובהמשך גם בהתנגדות מצד קבוצות שלא הצליחו להשתלב בפרויקט בניין האומה. בפועל, החל מאבק על דיוקנה של החברה בין מעצבי הזהות האחדה - האליטות השולטות במדינה ובמנגנוניה - לבין זרמים חברתיים המקדמים רעיונות של שונות ורב גונית תרבותית. להלכה, האליטה הפוליטית הציעה מרחב לשונות תרבותית; אך בפועל, תמכה בכור היתוך שמשמעותו העיקרית היא ניתוק מכל המאפיינים הפרטיקולריים של מסורות ואמונות עדתיות ויצירת מערכת תרבותית, שאמנם יש בה אלמנטים תרבותיים מגוונים, אך ביסודה נשלטת על ידי מרכיב דומיננטי אחד (ליסק, 1999). במלים אחרות, האליטה נוטה לתת לגיטימציה לגילויים של פלורליזם תרבותי ודתי כל עוד מוגבל הדיון לספירה הפרטית, אך מתנגדת לפוליטיקה של זהויות, המגייסת את הפרטיקולריות כאמת מידה להשתתפות ופעילות בזירה הציבורית (הרצוג, 1986: 161-169).

סוציולוגים ואנשי מדע המדינה חלוקים לגבי נקודת הזמן, שבה קרס המודל ההגמוני של תנועת העבודה. ניצנים ראשונים למגמה זו נראו כבר בראשית שנות השישים - תחילת ירידת הדומיננטיות של מפא"י והאליטות השולטות בה.⁹⁶ מלחמת ששת הימים וכיבוש השטחים ב-1967 הביאו לתפנית משמעותית יותר במערכת הפוליטית. פרק חדש נפתח בתולדות הפוליטיקה הישראלית, שהתבססה על שני גושים אידיאולוגיים, ולא על מפלגה שלטת אחת ומפלגות בודדות נוספות.

החל משנת '67 ניתן לדבר על משבר המדינה ופירוק השיח ההגמוני בשלושה מובנים: (1) משבר במרחב (טריטוריה) - חל פיצול בעקבות כיבוש השטחים בין מדינת ישראל כמדינת לאום עם גבולות טריטוריאליים ברורים ומוכרים, לבין המושג של ארץ ישראל שמתייחס לטריטוריה החורגת בהיקפה ממדינת הלאום. (2) משבר ניהולי - האמון הציבורי בכושר הניהולי של המדינה קורס בשנות השבעים בעקבות מחדל מלחמת יום הכיפורים ב-1973, ובשל שחיתות בצמרת

⁹⁶ הסתעפות פרשת לבון, חילוקי דעות בין ההנהגה הוותיקה של מפא"י לבן גוריון ותומכיו הצעירים, הרכב קואליציוני צר יחסית - כל אלה ועוד סימלו את הירידה ההדרגתית בכוחה של מפא"י (קורן ושפירא, 1997).

השלטון.⁹⁷ (3) משבר סימבולי - המדינה כבר אינה מושא להזדהות מוחלטת. היא נתפסת כאינסטרומנט ולא כביטוי ללכידות של החברה. הזהות הקהילתית הופכת להיות יותר ויותר דומיננטית, בעוד שהזהות הלאומית המונוליטית מאבדת מכוחה. קימרינג (1993ב) רואה בכך תהליך של מעבר ממדינת לאום למדינה קהילתית.

המחקר הנוכחי בא לטעון, כי הביקורת על השיח הלאומי אינה מבשרת בהכרח על עידן פוסט-גמוני. נכון יותר לומר כי אנו חיים בתקופה ניאו-גמונית שבה, לצד שרידים שנותרו מהאידיאולוגיה הממלכתית, גובשו תפיסות ערכיות ליברליות אשר שמות את הפרט במרכז. מדיניות הליברליזציה וההפרטה לא זו בלבד שלא שינתה את השיח הלאומי, אלא אף תרמה לביצורה של תפיסת צדק אתנו-רפובליקנית (פלד, 1993; יונה, 2005). אותה מדיניות נעזרה ברטוריקה לאומית כדי לצמצם את הפער התודעתי שעשוי להיווצר בין האליטות השולטות לבין הקבוצות האחרות בחברה. אמצעי התקשורת מילאו את תפקיד המתווכים, אך התלות שפיתחו במוקדי הכוח הפוליטיים והכלכליים לא איפשרה להם להתמודד עם ריבוי הקולות החברתיים בצורה מאוזנת. תחושה של חוסר ביטחון קיומי תרמה גם היא לשמרנות של הרוב, שהסתפק בהשארת הסדר על כנו. החשש מפגיעה בביטחון האישי או הלאומי סיכלה כל אפשרות לערער חלוקת הכוח, וקידמה ראייה של שימור עצמי, סטגנציה ודריכה במקום.⁹⁸

שילוב של הפרטה כלכלית עם לאומיות יהודית הפך לפרוגרמה פוליטית מקובלת בעקבות המהפך ב-1977 שהעלה את הליכוד לשלטון. מגמות של פיצול ופילוג בין שני הגושים הפוליטיים בלטו בתחילת שנות השמונים וקיבלו תפנית בשנות התשעים. תרבויות משנה ניצלו את חולשת המרכז הפוליטי ותבעו חלוקה מחדש של המשאבים והכרה תרבותית. במקביל, ספגה מדינת הלאום מכה קשה מכיוון אחר: גל הגלובליזציה ותהליך ההפרטה רוקנו אותה מנכסיה. לחלל הפוליטי חדרו מוקדי כוח חדשים - אליטות כלכליות המחזיקות בהון רב ובבעלות על ארגוני תקשורת - ששינו את כללי המשחק ודחקו את השחקנים המסורתיים - מרכזי המפלגות - לשוליים.⁹⁹

תנועת המטוטלת הפוליטית והשינויים הדמוגרפיים המשיכו ללוות את ישראל לאורך שנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים. ראשית, אופיים של השחקנים הפוליטיים השתנה: משנת 1992 עד 2009 נערכו שש מערכות בחירות לכנסת, בסיומן הודחה מפלגת השלטון מהנהגת

⁹⁷ בהקשר הזה, מעניין לציין כי הפיחות במעמדה של המדינה הישראלית אינו עולה בקנה אחד עם המוניטין הגובר של תיאוריות המדגישות את עוצמתה של המדינה. ניתן להבחין כאן בפער בין תיאוריה לפרקטיקה, לפחות בהקשר של המקרה הישראלי.

⁹⁸ תזה זו נשענת על הניתוח של גיימס סקוט בעניין "הכלכלה המוסרית של האיכר". לפי סקוט, הפחד מפני מחסור במזון הוליד ברוב חברות האיכרים הטרומ-קפיטליסטיות את מה שניתן לכנות "אתוס הקיום". עיקרון הביטחון הקיומי עמד מאחורי רבים מההסדרים הטכניים, החברתיים והמוסריים בסדר האגררי הטרומ קפיטליסטי וגבר על כל שיקול רציונלי של רווח והפסד, אשר עשוי להוביל לשינוי (Scott, 1976). עמדה שונה בתכלית מציג מופקין הגורס כי איכרים חותרים בהתמדה להשיג רווחים, ולצורך כך הם מוכנים להשקיע משאבים ולהסתכן, ולא רק להגן על רמת הקיום שלהם (Popkin, 1979). דומה כי גישתו של סקוט הולמת יותר את ההשקפה האליטיסטית, שרואה בפאסיביות של ההמון את אחד הגורמים העיקריים לאי השוויון המובנה בחברה.

⁹⁹ אורי רם משתמש במסגרת המושגית של "עולמקומיות" (תרגום למושג "גלוקליזציה", שמיוחס לסוציולוג בנג'מין בארבר), כדי לתאר את המשבר של מדינת הלאום. לטענתו, מגמות עולמיות ומקומיות ושילובן הניגודי החלישו את יחידת הארגון והזהות המרכזית של מדינת הלאום (רם, 1999: 100).

המדינה.¹⁰⁰ שנית, במבנה הדמוגרפי של ישראל חלה תמורה משמעותית: למעלה ממיליון עולים הגיעו מארצות תבל, רובם המכריע מברית המועצות לשעבר,¹⁰¹ ושינו את המרקם התרבותי של החברה והמדינה הישראלית.

תהליכי והסכמי שלום (הסכם אוסלו ב-1993 והסכם השלום עם ירדן ב-1994), לצד מתיחות בטחונית וקונפליקטים צבאיים (תחילת האינתיפאדה השנייה ב-2000 ופתיחת מלחמת לבנון השנייה ב-2006), מעידים גם הם על מציאות פוליטית דינמית, כמעט תזזיתית. מפת התקשורת, חשוב לציין, לא נותרה "אדישה" לנוכח התמורות הפוליטיות והדמוגרפיות, והגיבה, לפחות מבחינה ארגונית וטכנולוגית, לסביבה המשתנה.

עם כניסתם של שידורי ערוץ 2 (4 בנובמבר 1993), על זכייניו המסחריים, וערוץ 10 (28 בינואר 2002), ושידורי טלוויזיה בכבלים (1990), לוויין (יולי 2000), תחנות רדיו אזוריות פרטיות, ומהפכת האינטרנט, הפכה ישראל ממדינה חד ערוצית למדינה רב ערוצית (לחמן-מסר, 1997). מחקר זה ינסה להתמודד עם הטענה כי הקמת הערוצים המסחריים הפכה את הקונפורמיזם והשמרנות - תכונות המיוחסות בדרך כלל לערוצים ציבוריים - למהות החבויה בתוך אריזה חדשנית וצבעונית יותר (Bennett, 1983). לטענת המבקרים, פלורליזם מדומה של תקשורת רב ערוצית תרם לגיבושו של כור היתוך חדש, כלכלי, שתלוי בטכנולוגיה גלובלית ומסחרית (McChesney, 1999), המתמחה בהפצת מסרים הומוגניים. תחושת הלכידות ההמונית, המזויפת, שנוצרה בעקבות זאת נובעת מקווי אופי ריכוזיים ומבעלויות צולבות באמצעי התקשורת, שעומדים בסתירה להליך הדמוקרטי שמשמעותו ביזור השליטה (McChesney, 2004).

במסגרת המודל התיאורטי שיוצג להלן, אבקש למפות את האליטות המשפיעות בחברה הישראלית ואת מוקדי העוצמה שלהן. חלוקה זו בצירוף הגדרה מושגית ותפעולית של משתני המחקר, תיחום יחידות הניתוח והצגת המתודה, שיפורטו בפרק על מערך המחקר, יסייעו בקביעת גבולות התוכן והייצוג של השדה התקשורתי בישראל ויתרמו לדיון המתפתח בתקשורת פוליטית תובנות חדשות, תוך הישענות על מושגי מפתח כמו אליטה, עוצמה ועיצוב תודעתי.

¹⁰⁰ רשימת המפלגות שהרכיבו את הקואליציות בתום הבחירות לכנסת: 1992 - עבודה, 1996 - ליכוד, 1999 - ישראל אחת, 2003 - ליכוד, 2006 - קדימה, 2009 - ליכוד. הנתונים לקוחים מתוך אתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/index.html>.

¹⁰¹ בשנים 1990-2001 עלו 1,060,091 עולים, מהם 844,139 שהגיעו מהרפובליקות של ברית המועצות לשעבר. העלייה נמשכת עד היום, אולם במימדים מצומצמים מאוד - 21,180 עולים בלבד בשנת 2005, 7,632 מהם מברה"מ לשעבר (הנתונים לקוחים משנתון סטטיסטי לישראל 2006: טבלה 4: 4).

3.1 המודל התיאורטי: אליטות בישראל ופיזור העוצמה

המחקר הנוכחי מתחקה אחר קבוצות מיעוט בעלות כוח והשפעה, הנהנות מהצבר גדול של הון פוליטי, הון כלכלי והון סימבולי. בבואן לייצר הסכמה תרבותית, נזקקות קבוצות אלה לערוץ כלשהו שיוכל להעביר את המסרים "הנכונים" להמון. בתשתית המודל שלפנינו מוצעת ההנחה, לפיה התקשורת משמשת ערוץ ליצירת הסכמה ולגיטימציה. במהלך סינון ועיבוד המידע, התקשורת משעתקת את ההגדרות המוכרות, בין השאר, על ידי מסגור והפצה של דימויים. פרקטיקות אלה, המשרטטות את גבולות המפה החברתית ומאפיינות את יחסי הכוח בה (ליבס, קמה וטלמון, 2003), משרתות את האליטות הבאות:

(1) *אליטה פוליטית*. התקשורת מתמרנת בין נאמנותה לאליטה המזוהה עם המדינה לבין מחויבותה לחברה - מתוקף היותה מרכיב מהותי במרחב הציבורי הדמוקרטי. אולם, ריכוז מנגנוני ההון הפיזי והסימבולי בידי המדינה והגוף הפוליטי העומד בראשה מקשה על צמיחה של מערכות תקשורת עצמאיות.

(2) *אליטה צבאית*. השפעת הקצונה הבכירה בצה"ל על דרך קבלת ההחלטות בנושאים פוליטיים (הסכמים מדיניים) וכלכליים (תקציב), מחלחלת גם לתקשורת שבה חלק מהכתבים והפרשנים הצבאיים הבולטים היו בעברם אנשי צבא.

(3) *אליטה כלכלית*. תקשורת ההמונים היא חלק מתעשיית ענק, הנמצאת ברובה המכריע בידיים פרטיות מצומצמות. ריכוז בעלות על ארגוני תקשורת רבים בידיים מעטות מוביל למציאות של ריבוי ערוצים, אך מיעוט בשוק הרעיונות ובייצוג החברתי (Gamson et al, 1992).

ברור כי דפוסי הסיקור מושפעים גם מהאליטה התקשורתית, שחבריה הבולטים - בעלים, משקיעים ומו"לים - נמנים עם האליטה הכלכלית. כדברי כספי, "המעבר לאוריינטציה כלכלית בתקשורת העלה את מעמדם של המשקיעים ושל מנהלי הארגונים", בד בבד עם הירידה במשקלם של העורכים והעיתונאים כמקדמי חדשות (כספי, 2007: 177).

בהיבט הפרקטי, הסיבה לפרדוקס המתואר במחקר טמונה במבנה החברתי של ישראל, שמבוסס על שלושה מוקדי עוצמה עיקריים הקשורים בטבורם לאינטרסים משותפים ומאוישים על ידי קבוצות מצומצמות. על בסיס סקירת הספרות המחקרית, אבקש לנסח מספר הנחות יסוד באשר לזירות העוצמה המרכזיות בישראל והתלות שפיתחה התקשורת בהן:

(1) *עוצמה פוליטית* - חל כרסום בכוחה של המדינה,¹⁰² בעיקר מבחינה מוסדית, אך ההיגיון הלאומי, שנקבע על ידי מנהיגות המבקשת לשמר ולחזק את כוחה ושליטתה במדינה ובמוסדותיה, נשמר גם בספירה התקשורתית.

¹⁰² על פי הורוביץ וליסק (1990), הדמוקרטיה הישראלית מתקשה לתפקד בשל "עומס יתר" - מצב בו המדינה נדרשת למלא אחר תביעות רבות וצולבות מצד קבוצות חברתיות שונות.

(2) *עוצמה צבאית* - סדר היום הבטחוני, מבחינה פוליטית וציבורית, עודנו ניכר. ראשי היישוב היהודי בארץ ישראל ראו בדרך הצבאית עיקרון מארגן מרכזי בחברה הישראלית (בן-אליעזר, 1995). עיקרון זה שריר וקיים גם עתה וממזער את העיסוק בשאלות אזרחיות וחברתיות. הוא גם מסביר את המעורבות של האליטה הצבאית בסוגיות מדיניות - מעורבות שהקנתה לה מעמד של שחקן פוליטי מרכזי במדינת ישראל (Peri, 2006: 11) ונוכחות תקשורתית כמקור מידע או כדמות מיוצגת בסיקור החדשותי.

(3) *עוצמה כלכלית* - כוחות השוק המובילים נותרים נאמנים לדפוסי חשיבה לאומיים משיקולי רווח ותועלת. צורת חשיבה זו מאפשרת לנו להבין כיצד ניתן לגשר על הניגוד המבני הקיים בין התפיסה הקפיטליסטית של המדינה לבין הדמוקרטיה שלה. מטבע הדברים, אמצעי התקשורת הדומיננטיים, שנמצאים בבעלותם של בעלי הון ותאגידי ענק כלכליים, נוטים לצדד בהיגיון הקפיטליסטי, שמקדם ערכים כמו תחרות וצבירת רווחים, ולא בעיקרון הדמוקרטי החותר לשוויון וייצוג רחב (Jessop, 1978).

מוקדי עוצמה אלה, המהווים את המשתנים הבלתי תלויים במחקר, ממלאים תפקיד חשוב בהבניית המוצר התקשורתי, אשר מורכב מהמסר התוכני ומהייצוג של פרטים וקבוצות. תרומתו של המחקר לקורפוס המדעי נוגעת לפיתוח תיאורטי שיכול להסביר את הפער שנוצר בין תנודות פוליטיות ושינויים מבניים במדינה לבין מונוליותיות בתכנים העיתונאיים. ההמשגה התיאורטית מקלה על תיחומו האמפירי של המחקר, בדומה לתיאור בטבלה 1. כך למשל, נוכל לזהות מי הן האליטות הדומיננטיות בחברה ולאתר שינויים פרסונליים בהרכבן ולהבין מהם הרעיונות והמטרות האידיאולוגיות שבשמש הן פועלות.

טבלה 1: מיפוי מוקדי העוצמה, תחומי השליטה והתוצאות התקשורתיות:¹⁰³

מי שולט?	מה שולט?	השלכות תקשורתיות
אליטה פוליטית	היגיון לאומי	תקשורת מגויסת
אליטה צבאית	תרבות בטחונית	תקשורת במדים
אליטה כלכלית	רציונל קפיטליסטי	תקשורת ממוסחרת

כמו שכבר נאמר בעבודה זו, יחסי כוח ושליטה נובעים משילוב של פעולה מכוונת, המיוחסת לאליטה מסוימת, ומאילוצים מבניים. לפיכך, ה"מי" בטבלה משפיע על ה"מה", בדיוק כפי שה"מה" נשמר פעמים רבות ללא קשר לזהות הספציפית של האליטה השלטת, וזאת בגלל מבנה חברתי קיים - תולדה של התפתחויות היסטוריות. ככלל, האליטות שואפות לייצב את מבנה חלוקת הכוח, ממנו רק הן מרוויחות, ומנסות לרתום את המדיה לצידן כדי לגייס הסכמה ציבורית, רחבה ככל האפשר, למגמות הקונסולידציה. לשם כך, הן מגבשות ליבה ערכית (moral

¹⁰³ התשובות לשאלות מי שולט ומה שולט, וכן ההשלכות התקשורתיות, כפי שהן מצוינות בטבלה, הוצגו במחקרים קודמים, שחלקם אוזכרו כאן, וייבחנו שוב באופן אמפירי במהלך המחקר הנוכחי.

(core) - או כפי שרולס מכנה זאת 'טובין ראשוניים' (primary goods) - המצויה מעל לכל מחלוקת פוליטית או פערים אידיאולוגיים.

הערך הראשון שמבטא יותר מכל את הציונות, על הגדרותיה השונות, הוא מדינה יהודית. הדת היהודית עברה תהליך של 'הלאמה' במהלך בניית הפרויקט הציוני וביתר שאת עם הקמת מדינת ישראל (שנהב, 2004). זכות היהודים למדינה הוגדרה במגילת העצמאות - המסמך המכונן של מדינת הלאום היהודי הן מבחינה סמלית והן מבחינה משפטית. מרכזיות הדת היהודית בזהות ובתרבות הפוליטית של המדינה עוררה דיון ביקורתי - שמתנהל עדיין בשולי הפוליטיקה והאקדמיה בישראל - באשר למעמד האזרחים הפלסטינים בתוכה.¹⁰⁴ אך לענייננו, חשוב לראות (בין אם מאהדה ובין אם מתוך ביקורת) בערך מדינה יהודית את נשמת אפה של הציונות.¹⁰⁵

הערך השני הוא חלק מתפיסה רחבה יותר שהומשה כאן תחת השם: "תרבות הביטחון". כפי שנכתב לעיל בדיון על האליטה הצבאית, תרבות בטחונית היא מכלול המושתת על ערכי ליבה צבאיים שחודרים לתחום האזרחי, ועל עיסוק מתמיד בשאלות של ביטחון לאומי, תוך דחיקת תחומי פעילות אזרחיים מסדר היום הציבורי, ונטייה לבחור בפתרונות צבאיים לבעיות מדיניות.¹⁰⁶

הליברליזם הכלכלי, שמבוסס על שני ערכים יסודיים: חירות (liberty) ומרכזיות הפרט, הוא המרכיב השלישי בליבה הערכית של ישראל. לפי התפיסה הליברלית, אנשים רשאים לקדם את ענייניהם ללא כל מגבלה, מבלי להיות משועבדים לאינטרסים של פרטים אחרים, קל וחומר למדינה (פרידמן, 1978). האמונה הפילוסופית בחירות הטבעית של האינדיבידואל היתה למשנה כלכלית סדורה שקנתה לה אחיזה גם בישראל במהלך שנות השמונים ובאופן מוחשי יותר בראשית שנות התשעים, אז הואצה מדיניות ההפרטה שצמצמה את מעורבות המדינה בכלכלה.

ערכים אלה נותנים הכשר מוסרי למדיניות התומכת בלאומיות אתנו-רפובליקנית מחד, ובליברליזם כלכלי מאידך. הזהות ההיברידית הזו מייחדת את ישראל, וכפי שהמחקר המוצע ינסה להוכיח גם את התקשורת. שכן, זו האחרונה, מהווה חלק מרכזי ממדינת הלאום ומגבולות השיח הפוליטי המתקיים בה, וככזו היא ממלאת תפקיד חשוב בשמירה על האידיאולוגיה הלאומית (Hall, 1977).

בפרק הבא, אשר עוסק במערכי המחקר, אבקש להראות כיצד ניתן לתרגם את המודל התיאורטי המוצע למחקר אמפירי, בהתאם לקביעת המשתנים והקריטריונים לבדיקת השערות המחקר.

¹⁰⁴ לדיון מעמיק בנושא זה ראו מודל 'הדמוקרטיה האתנית' של סמוחה (Smootha, 1990) ומושג 'האתנוקרטיה' של יפתחאל (2000). עוד על כך: בשארה, 1993; פלד, 1993; פלדמן, 1995; רייטר, 1996; סעדי, 1997; יונה, 1998; רם ויפתחאל, 1999; גביון, 2000; גימאל, 2000;

Zureik, 1979; Smootha, 1989; Kretzmer, 1990; Ghanem, Rouhana and Yiftachel, 1998; Shafir and Peled, 2002.

¹⁰⁵ בסקר שנערך ב-2000, אמרו רוב המרואיינים (כ-80%), להוציא חרדים ו"דתיים מקפידים", כי על המדינה לשאת אופי יהודי, לאו דווקא דתי (לוי, לוינסון וכ"ץ, 2002: 71).

¹⁰⁶ אריאן (1999) מעדיף להשתמש במונח 'דת הביטחון' כ"תערובת של אמונות עמוקות מאוד המבוססות על סמליות לאומית ודתית, מחד גיסא, ועל שיקולים רציונליים ומקצועיים, מאידך גיסא" (עמ' 167).

4. מערך המחקר

בחלק זה אציג מבנה של מערך מחקר לאיסוף ולניתוח נתונים המאפשר לנו לבחון את ייצוג האליטות וסוגיות הליבה בתקשורת הדומיננטית, על רקע תמורות משמעותיות בסביבה הפוליטית והכלכלית של ישראל. תחילה אבקש להציג את השערות המחקר ולהגדיר את המשתנים, ולאחר מכן לתאר את הרציונל המחקרי המבוסס על ניתוח תוכן וראיונות עומק.

4.1 השערות המחקר

מתוך רקע תיאורטי נרחב ועל בסיס מציאות ישראלית הנגזרת מעוצמתן של שלוש קבוצות כוח: אליטה פוליטית, אליטה צבאית ואליטה כלכלית, ניתן לגזור שורה של ציפיות (קרי, השערות) לגבי מבני העומק של הסיקור התקשורתי:

א. הממשלות מתחלפות, המדיניות משתנה, אך הקונצנזוס התקשורתי סביב נושאי הליבה בהסדר הקבע עם הפלסטינים נותר בעינו (גם בתנאים של פלורליזם מבני באמצעי התקשורת). ואולם, ככל שהמחלוקת בין חברי האליטה הפוליטית לגבי אופיו של הסדר הקבע תהיה עמוקה יותר, כך גם נכונות העיתונאים להתפשר בסוגיות ליבה, תוך שמירה על עקרון אופיה היהודי של מדינת ישראל, תהיה גדולה יותר.

ב. השיח החדשותי נבנה ממעמדו ומאופיו העל מפלגתי של הביטחון בישראל, שעקרונותיו מושרשים עמוק בתודעה האזרחית ונטועים היטב בעבודת התקשורת. ברוח זו מעריך המחקר כי קיים קשר בין מדיניות הממשלה והצבא הרואה בכוח (עוצמה) את הפיתרון לבעיה פוליטית לבין גילויים של תרבות בטחונית בסיקור התקשורתי.

ג. הדבקות בערכי ליבה כגורם מאחד, המגייס את מרבית החברה הישראלית, טשטשה את השטחים הפוליטיים והחברתיים וקידמה אידיאולוגיה פוליטית הממזגת בין ליברליזם כלכלי לבין לאומיות יהודית (Shafir and Peled, 2002). בנסיבות אלה, הנטייה התקשורתית לדבוק בשיח כלכלי נאו-ליברלי תהא קשורה למדיניות ממשלתית המצדדת בהפרטה ובצמצום תקציבי הרווחה, ולשינויים בבעלות על ערוצי שידור אלקטרוניים ובאופן מימונם.

ד. עד עתה התמקדנו במעגל החיצוני לתקשורת, הבנוי מסביבה פוליטית משתנה ומשחקנים רבי עוצמה. ואולם, בחינה של סיקור חדשותי עלולה להיות חלקית ללא הפניית מבט למעגלים הפנימיים של הפרופסיה העיתונאית. לפיכך, מוצא המחקר לנכון לצרף טענה נוספת ובצידה ההערכה הבאה:

ד. הנטייה של התקשורת להשתמש במידע שמיוצר ומופץ על ידי האליטה הפוליטית מבנה עולם תוכן, שמקדם את ההגדרות של מערכות הכוח השולטות, ולהפך: ככל שהתקשורת מסתמכת על מקורות מידע עצמאיים יותר (שאינם חלק מהמערכת השלטונית), כך גם המידע החדשותי נעשה מגוון יותר.

4.2 הגדרות המשתנים

תמונת מערכי המחקר אינה שלמה ללא הגדרות מושגיות ואופרציונליות של המשתנים התלויים והבלתי תלויים. אף שמרבית המשתנים הזכרו עד כה במחקר ונכללו בהשערות, יש טעם רב בהגדרתם, וזאת כדי לשמור על מתווה אנליטי וקוהרנטי, שיאפשר את שחזור הממצאים ואת בחינתם מחדש במחקר עתידי. חשוב להבהיר כי ההמשגה והאופרציונליזציה של המשתנים קשורות להשערות המחקר על פי סדר הופעתן (הגדרה 1 של המשתנה הבלתי תלוי, כמו גם הגדרה 1 של המשתנה התלוי, קשורות להשערה א', וכן הלאה).

הגדרות מושגיות למשתנים הבלתי תלויים:

- (1) מחלוקת בין חברי האליטה הפוליטית בדבר אופיו של הסדר הקבע עם הפלסטינים - היעדר הסכמה כללית בקרב חברי הממשלה והכנסת לגבי הפיתרון הכולל לסכסוך עם הפלסטינים.
- (2) עוצמה - היכולת של X לשנות או לשמר את דפוסי החשיבה ו/או ההתנהגות של Y בניגוד לאינטרס של האחרון, גם ללא הפעלת כוח פיזי.
- (3) א. מדיניות ממשלתית המצדדת בהפרטה ובצמצום תקציבי רווחה - מכלול הפעילות הפוליטית של הרשות המבצעת, התומכת במכירת נכסים ציבוריים לידיים פרטיות, ובהפחתת ההוצאה הציבורית על שירותים חברתיים.
ב. שינויים בבעלות על ערוצי שידור אלקטרוניים ובאופן מימונם - תמורות בזהות הגורמים השולטים בשידורי הטלוויזיה והרדיו, ובאמצעי התשלום המייצרים הכנסות ומניבים רווח.
- (4) מידת התלות של התקשורת באליטות - הצורך של עיתונאים במידע חדשותי שמוצר ומופץ ישירות על ידי קבוצות כוח.

הגדרות אופרציונליות למשתנים הבלתי תלויים:¹⁰⁷

- (1) מחלוקת בין חברי האליטה הפוליטית בדבר אופיו של הסדר הקבע עם הפלסטינים - את אי ההסכמה בקרב חברי הממשלה והכנסת ניתן לבדוק במספר אופנים: א. הצבעות בכנסת ו/או בממשלה. ב. נאומים. ג. הצהרות שרים. ד. ראיונות לאמצעי התקשורת. ה. הבעת עמדה (טור אישי/מאמר בעיתון).
- (2) עוצמה - קונולי מונה צורות ביטוי שונות לעוצמה: כפיה באמצעות איום, מניפולציה, הרתעה, כניעה מראש לסמכות, כוח פיזי והתניה (Connolly, 1993: 88-92).
- (3) א. מדיניות ממשלתית המצדדת בהפרטה ובצמצום תקציבי רווחה - תוכנית פעולה למכירת חברות ממשלתיות לידיים פרטיות, והרחבת מעורבותם של גורמים פרטיים במגוון גדול של

¹⁰⁷ השימוש המעשי בהגדרות תפעוליות כרוך לא אחת בבעיה המלווה מחקרים אמפיריים רבים, והיא: האם ההגדרה מייצגת את עולם התוכן של המשתנה. לשם המחשה, ההגדרה של המושג אליטה בעבודה זו מצומצמת יותר מזו של עוז אלמוג. על פי הערכתו של אלמוג, שלא ברור על מה היא מתבססת, מספר חבריה של האליטה הישראלית הוא למעלה ממיליון איש! (אלמוג, 2004: 35). זיהוי המושג אליטה עם המעמד הבינוני, דפוס שכיח בספרו של אלמוג, כמו גם הסברו כי "האליטה הישראלית היא לא רק הקבוצה המשפיעה ביותר על דיוקנה התרבותי של מדינת ישראל, אלא במידה רבה גם זו המושפעת ביותר מהתכנים המיוצרים בסדנאות התוכן של האינטליגנציה הדמוקרטית" (שם), אינה מתיישבת עם ההגדרה המושגית לאליטה, שאלמוג עצמו מזכיר בספרו. בעיה זו של תקיפות תוכן עלולה לפגום בממצאיו של כל מחקר השואף לשמור על נורמות מדעיות. העבודה המוצעת קובעת את מספר החברים בכל אליטה, לסוגיה וגוניה השונים. מספרם הכולל אינו עולה על מאות ונכללים בשכבה זו רק דמויות המשפיעות בצורה ניכרת על סדר היום הציבורי.

שירותים חברתיים (חינוך, בריאות, דיור ותעסוקה). פעילות לשם צמצום הזכאות של אמהות חד הוריות לקבלת הבטחת הכנסה; קיצוץ בקצבאות הילדים, הנכים והקשישים; החמרת התנאים לקבלת דמי אבטלה.

ב. שינויים בבעלות על ערוצי שידור אלקטרוניים ובאופן מימוןם - אם בעבר כל שידורי הרדיו והטלוויזיה היו שידורים ממלכתיים, הרי שמרבית המשדרים בשנות התשעים הם בעלי מניות בערוצים מסחריים שעסקיהם אינם ממוקדים רק בתקשורת, אלא מקיפים גם תחומים עסקיים אחרים. בנוסף לכך, השידורים המסחריים ממומנים מפרסומות, בעוד שהשידור הציבורי ממומן ברובו מאגרה.

(4) מידת התלות של התקשורת באליטות - מדד חשוב לבדיקת דרגת התלות הוא זיהוי מקורות המידע החדשות. מחקרים מראים כי אליטות מוסדיות הן המקורות המצוטטים ביותר והספקים העיקריים של החדשות (Hall et al, 1978; Gans, 1979; Herman and Chomsky, 1988; Bennet, 1990; Hallin, 1994; Deacon and Golding, 1994; Schlesinger and Tumber, 1994; Davis, 2003). לעתים המידע מיוחס לגורם מוסדי גם ללא אזכור שמו, לדוגמה: במשטרה 'אמרו' או 'העריכו', מדובר צה"ל 'נמסר', גורמי ביטחון 'יצאו בקריאה' וכיוצא בזה. דרכים נוספות לחשיפה של תוכן שמיוצר ישירות על ידי האליטות הן הודעות לעיתונות, מסיבות עיתונאים, הצהרות שרים, נאומים, ראיונות מתואמים מראש והדלפות.

הגדרות מושגיות למשתנים התלויים:

(1) הייצוג התקשורתי של סוגיות ליבה - האופן שבו מופיעות שאלות יסוד אידיאולוגיות באמצעי התקשורת.

(2) גילויים של תרבות בטחונית בסיקור התקשורתי - חדירה של ערכים מיליטריסטיים לתחום האזרחי, ומתן הכשר מוסרי לשיח התומך בפתרונות צבאיים לבעיות פוליטיות.¹⁰⁸

(3) שיח כלכלי ניאו-ליברלי - צורת ביטוי לשונית, בדיבור או בכתב, לדרך ניהול משקי המבוססת על שוק חופשי והפרטה ניכרת של נכסים ממשלתיים.¹⁰⁹

(4) מידת הפלורליזם בתקשורת - רמת האחידות או השונות של עולם התוכן והייצוג התקשורתי.

הגדרות אופרציונליות למשתנים התלויים:

(1) הייצוג התקשורתי של סוגיות ליבה - הבדיקה המוצעת כאן נעשית על פי דפוסים מרכזיים של שיח המאפיינים שלושה נושאי ליבה לאומיים, המצויים במחלוקת בין ישראל לפלסטינים: א. זכות השיבה (סוגיית הפליטים הפלסטינים). ב. גבולות הקבע ומיקומן של ההתנחלויות בהסדר הסופי. ג. מעמד המקומות הקדושים בירושלים. לנושאים אלה השלכות מרחיקות לכת על אופיה היהודי של מדינת ישראל מבחינה דמוגרפית וסמלית.

(2) גילויים של תרבות בטחונית בסיקור התקשורתי - מתוך השיח הפוליטי אפשר לאתר כמה היבטים הקשורים לתרבות הביטחון בתקשורת הישראלית: א. השלמה עם מאבק צבאי מתמשך

¹⁰⁸ ההגדרה המוצעת כאן לתרבות הביטחון אינה שונה בצורה מהותית מההגדרה של קימרלינג למושג "מיליטריזם תרבותי" (1993א': 127-128).

¹⁰⁹ לדיון על עקרונות הניאו-ליברליזם ראו: Caporaso, J. & Levine, D. (1992), p. 86.

(יניב, 1994). ב. הכרה בסכנת הקיום של המדינה (קימרלינג, 1993א'). ג. מתן לגיטימציה לפיתרון הסכסוך הפוליטי בין ישראל למדינות ערב והפלסטינים באמצעים אלימים (בן-אליעזר, 1995). ד. שימוש בזיכרון השואה כאנלוגיה לאיום שיש בו פוטנציאל, מדומה או אמיתי, להשמדה המונית (Pedatzur, 1998). ה. דבקות במודל ה"אומה במדים" שמטשטש את האבחנה בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי (פרי, 1985).

(3) שיח ניאו-ליברלי - השימוש באוצר המלים הוא חשוב, כמו גם האבחנה בין התוכן או המשמעות של המילה לבין המטען הערכי שלה: למשל, תיאור כלכלת שוק במונחים חיוביים כמו חופש, צמיחה, יוזמה, נידות, תחרות, ביזור, יעילות, חיסכון, תכליתיות וכו', לעומת הצגת מעורבות ממשלתית בכלכלה כנטל, בזבוז ואי יעילות. המסר הסמוי של הטקסט התקשורתי נבנה פעמים רבות באמצעות מטעני ההערכה. בחירת המלים קובעת לא רק את המטען הערכי, היא עשויה לקבוע ישירות את המסגרת שלתוכה אנו ממפים את האירוע. לדוגמה, האם סיקור של שביטה מתאר עובדים כפורעי חוק או כנציגים של מחאה לגיטימית.¹¹⁰

(4) מידת הפלורליזם בתקשורת - רמת האחידות או השונות של התכנים נקבעת על ידי קידוד של פריטי מידע (יחידות ניתוח) לשתי קטגוריות משמעותיות: שחקנים (אליטות) וערכים פוליטיים.¹¹¹ המטרה כאן היא כפולה: מצד אחד, איתור דפוסי סיקור שכיחים הן של שחקנים חדשתיים והן של ערכים חדשתיים; ומצד שני, מציאת קשר בין הגבולות הערכיים של בעלי העוצמה (השחקנים החדשתיים) לבין הערכים הדומיננטים בעיתונות. עקב ריבוי המשתנים המסבירים ומורכבותם, ייעשה שימוש בשיטת ניתוח תוכן כמותית ואיכותנית, שאמורה לתרום את חלקה לאישוש או להפרכת השערות המחקר.

4.3 ניתוח תוכן

חוקרים רבים מציעים הגדרות שונות לניתוח תוכן. הולסטי קבע כי ניתוח תוכן הוא טכניקה מחקרית להסקת היסקים המזהה באורח שיטתי ואובייקטיבי תכונות מוגדרות של מסרים בתוכן מסוים (Holsti, 1968: 601). קריפנדורף הגדיר שיטה זו כ"טכניקה מחקרית שמטרתה תיאור מדויק של נתונים והסקת מסקנות תקפות מהם להקשרם הרחב" (Krippendorff, 2004: 18).

יש לציין כי רוב מחקרי התוכן האיכותניים משלבים מרכיבים כמותיים. בכך, הם מייצגים מגמה הולכת וגוברת במדעי החברה, אשר ניתן לזהותה עם פלורליזם מתודולוגי. על פי תפיסה זו, המודגשת בספרם של King, Keohane and Verba (1994), גישה מחקרית אחת אינה עדיפה על רעותה. דווקא השאיפה לשילוב של שיטות, גישות ונתונים עשויה להגדיל את הביטחון שלנו בממצאי המחקר (Adcock and Collier, 2001).

את המשתנים התלויים במחקר - היחס התקשורתי לסוגיות ליבה לאומיות, גילויים של תרבות בטחונית, שיח ניאו-ליברלי, מידת הפלורליזם בתקשורת - נבדוק תחילה בעזרת ניתוח כמותי ואיכותני של האליטות בחדשות. האליטה, כקטגוריה לניתוח, מוגדרת כקבוצה מצומצמת של

¹¹⁰ אבחנה זו, בין משמעות של מילה לבין המטען הערכי שלה, היא פרי פיתוחה של פרופ' טניה רינהרט, שעיקריו הוצגו בהרצאה על "ניתוח התקשורת במסגרת הגישה החומסקיאנית" (אוניברסיטת ת"א, 8.3.06).

¹¹¹ חלוקה דומה עורך גם הרברט גאנס (Gans, 1979: 8-15; chapter 2). להסבר כללי על אופן הקידוד, ראו נספח 7.1.

אנשים, בעלי עוצמה פיזית ותרבותית, אשר שולטת על הרוב המכריע בחברה, בהסכמה או בכפייה, ומשפיעה על הסדר הקיים.

כפי שהוסבר בסעיפים תיאורטיים קודמים, מוקדי הכוח בישראל נשלטים על ידי שלושה סוגי אליטות: (1) אליטה פוליטית - חברי הממשלה והכנסת. (2) אליטה צבאית - כל קציני המטה הכללי של צה"ל (המטכ"ל). (3) אליטה כלכלית - בעלים של עיתון או בעלי מניות בערוץ מסחרי החולשים על תחומים עסקיים מגוונים, ותאגידים כלכליים המפרסמים את מוצריהם במדיה.

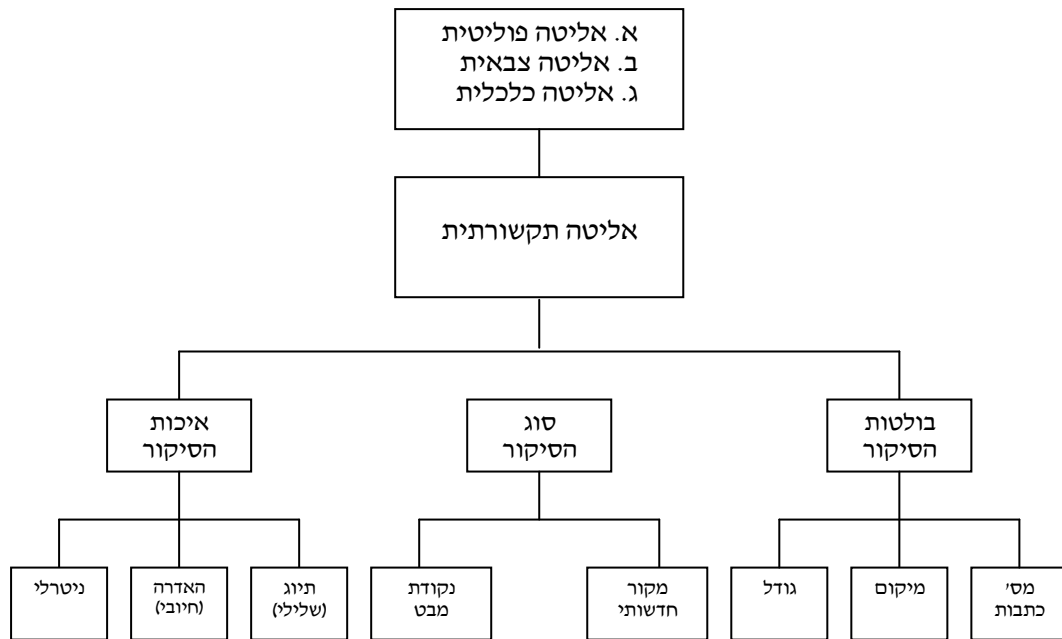
אם כן, האומדן הראשון לניתוח האליטה, לאחר שזו זוהתה וקוטלגה, הוא *בולטות הסיקור*. אומדן זה מורכב ממספר פרמטרים: (1) מספר הכתבות על האליטה בעמודי החדשות בעיתון ובמהדורות החדשות בטלוויזיה. (2) מיקום הופעת האליטה. (3) גודל הכתבה/תמונה בהן מוזכרת או נראית האליטה.

האומדן השני לניתוח האליטה הוא *סוג הסיקור*. אומדן זה משלב שני מדדים. (1) זיהוי מקורות חדשותיים. חדשות נקבעות במידה רבה על פי היכולת, ובמיוחד הכוח, של המקורות לייצר מידע חדשותי הולם (Molotch and Lester, 1974). מחקרים מראים כי מקורות אליטיסטיים שולטים בייצור החדשות (Davis, 2003) וזוכים במאבק על הזכות להגדיר מהן העובדות הנכונות באירוע המסוקר (Bennett, 1983). עקב כך, אין "תחרות הוגנת" על הראייה הפרשנית הנכונה ואין כמעט מקום לפרשנות אלטרנטיבית של העמדה החריגה, ששוב מוצגת כאיום חברתי (Hall et al, 1978). בדיקת סוג המקורות - גלויים וסמויים - תסייע למחקר לקבוע את דרגת התלות של המדיה בשלטון ולהעריך את השלכותיה על מידת ההומוגניזציה של המסרים התקשורתיים.

(2) נקודת המבט. ביקורת הספרות פיתחה כלים לניתוח נקודת ההתייחסות בנרטיב. זווית הראייה של הכתב המדווח נקבעת במקרים רבים לפי מספר ההיגדים הישירים (ציטוטים) של שני הצדדים (או יותר) לאירוע המסוקר. ואולם, מדד זה אינו תמיד מספק ממספר טעמים: ראשית, טווח הקולות הנבחר יכול להיות מאוד מצומצם ושלילי; שנית, הנימה לעתים אפולוגטית, וככזו היא מופיעה בשולי הכתבה כתגובה לטענה או האשמה של הגורם המקטרג; ושלישית, הקול הישיר "נאלם" לפרקים, אך האמירה המודגשת מיוחסת, שלא לציטוט, לאליטה מוסדית.

האומדן השלישי לניתוח האליטה הוא *איכות הסיקור*. סיקור השחקנים החדשותיים מוכתב במידה רבה מהחלה של תיוג או האדרה (גלוריפיקציה). מאחר שאין בספרות הגדרה מקובלת למושג תיוג, אשתמש בו במובן של תווית המציינת תכונות שליליות המיוחסות לתדמית חברתית של אדם או קבוצה (שוהם ורהב, 1983: 16). התיוג יכול להיות כלי יעיל לסטריאוטיפיזציה, המהווה דרך קונבנציונלית לייצג מישהו או משהו באופן שמקפיא ומקבע את אופן הייצוג. האדרה, לעומת זאת, היא העצמה של אדם בדרך חיובית, המלווה גם בדברי הלל ושבח. מחקרים קודמים הוכיחו כי קיים קשר מובהק בין היקף ואיכות התכנים והייצוג התקשורתיים של קבוצות חברתיות מסוימות לבין כוחן הפוליטי והחברתי-כלכלי (Van Dijk, 1988; Gross, 1991). מכאן שהחלוקה הבינארית לתיוג והאדרה היא כלי שימושי לאבחנה בין אליטות לקבוצות חסרות כוח. תרשים 2 מסכם בצורה גרפית את תהליך בדיקת השחקנים בחדשות.

תרשים 2: האופרציונליזציה של השחקנים החדשתיים

קטגוריה משמעותית נוספת היא ערכים בולטים בסיקור החדשתי. במבט ראשון נראית המשימה לזהות ערכים חדשתיים כבלתי אפשרית. תהליך המיון (תרשים 3) עשוי להיות ממושך ללא קריטריונים ברורים המתווים את דרך בחירתם. העיקרון החשוב ביותר הוא הפרדה בין שני סוגי ערכים: ערכים אקטואליים או ארעיים (topical) וערכי ליבה (core). ערכים אקטואליים הם עמדות וביקורות לגבי סוגיות ספציפיות או מדיניות ייחודית (למשל, תוכנית חדשה להורדת שיעור האבטלה). ערכי ליבה, לעומת זאת, עומדים מעל לכל מחלוקת פוליטית ונתפסים כצודקים מבחינה מוסרית. הם מסייעים בעיצוב העמדות האקטואליות, ובמקרים רבים הדעות הקיימות הן רק ביטויים חיצוניים של הגרעין האידיאולוגי בספירה הפוליטית.

מחקר זה יתמקד בערכי הליבה שמאפיינים את הסיקור החדשתי, ובעיקר את הפרשנויות בעיתונים. רשימת הערכים שתוצג להלן אינה מושלמת, וספק רב אם קיימת אחת כזו, אך היא מניחה תשתית רחבה לקבלת רכיביה התוכניים, גם אם לא שוררת הסכמה לגבי הדרך למימושם.

הערך הראשון שנספג יותר מכל ערך אחר בתרבות הפוליטית של ישראל הוא מדינה יהודית. חשיבותו הסמלית, ובמיוחד הקושי לאתרו בסיקור החדשתי, מעוררים את השאלה כיצד ניתן לבדוק ערך כל כך בסיסי באתוס הציוני. העלייה או חוק השבות - ההסדר החוקי לעליית יהודים ולקבלת אזרחות ישראלית - הם הביטוי הערכי והמוסדי הבולט ביותר להיותה של ישראל מדינת העם היהודי. ואולם, העלייה (וכמוה גם חוק השבות), בוודאי מעת שפחתה, לא זוכה לתשומת לב מיוחדת בסיקור התקשורת, ומהטעם הזה אינה מדידה מבחינה אמפירית.

לעומת זאת, שלוש סוגיות מרכזיות הנתונות במחלוקת פוליטית ועומדות בלב הסכסוך הישראלי-פלסטיני: זכות השיבה, גבולות הקבע (ומיקומן של ההתנחלויות בהסדר הסופי) ומעמד המקומות הקדושים בירושלים, מנחות את סדר היום התקשורתי בתקופה שבה שני הצדדים דנים בפיתרון

לקונפליקט, וקשורות באופן הדוק לזהות היהודית של מדינת ישראל. סוגיות אלה נוגעות בעצבים הרגישים ביותר של האתוס הלאומי - קבלת עיקרון זכות השיבה וסימון גבולות הקבע יפרו את המאזן הדמוגרפי במדינה, חלוקת הריבונות או ויתור על המקומות הקדושים במזרח ירושלים יערערו על מעמדה הסמלי של העיר במורשת ובתרבות היהודית.

במחקר זה תיערך בדיקה אמפירית של שלוש הסוגיות שהוזכרו לעיל בניסיון לאתר את המימד הדמוגרפי ואת המימד התרבותי בדבר אופיה היהודי של המדינה.¹¹² ברמה האופרטיבית, הכוונה היא לפרק ולנטרל את הערכים הנבחרים ממשמעותם האידיאולוגית כדי לגלות, עד כמה שניתן, את תהליך ההבניה שבבסיסם. דוגמה לכך היא מחקרו של הפסיכולוג החברתי מייקל ביליג, שהראה כיצד העיתונות הבריטית מאמצת רטוריקה לאומית בנאלית, המשלבת מלים שכיחות ושגרתיות, כמו 'אנחנו', 'שלנו', 'כאן', 'בתוכנו' וכו', שמזכירות לאזרחים את שייכותם למולדת (Billig, 1995).

הערך השני הוא חלק מתפיסה כוללת יותר שמכונה כאן בשם "תרבות הביטחון". בהיבט התקשורתי, המטרה העיקרית היא לזהות את טענות היסוד בסיקור החדשותי ובפרשנות, היינו לבדוק האם הטקסט נשען על תמה מרכזית אחת, צבאית וצרה, או בנוי ממספר רבדים - ממסדיים ועצמאיים, צבאיים ואזרחיים; והאם המסגור לדפוסי הפעולה של הצבא הוא חיובי או שלילי. עמידה תקשורתית מאחורי סדר יום צבאי גם בתקופות של רגיעה מבחינה בטחונית היא עוד סימן היכר לבחינת תרבות הביטחון בישראל.

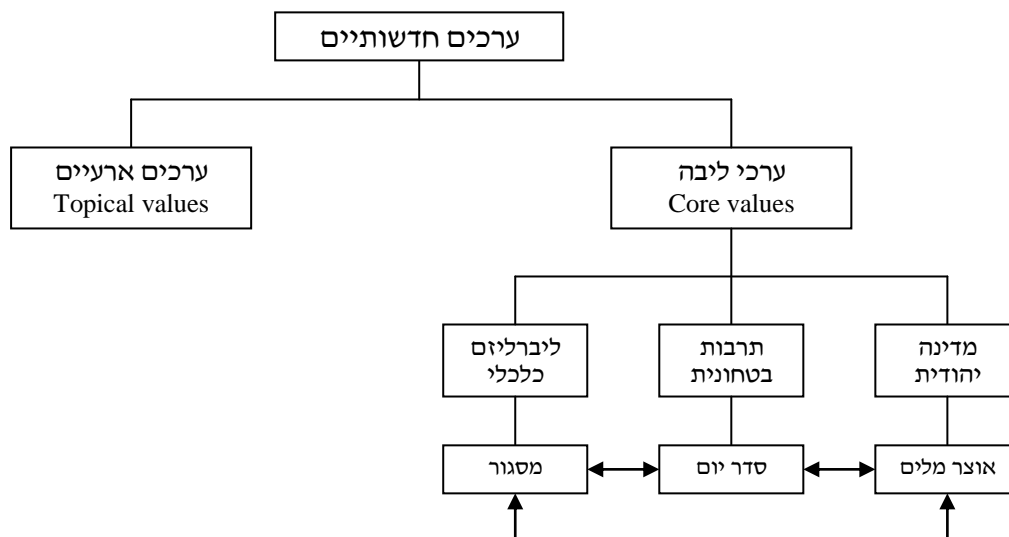
בסקירה התיאורטית בעבודה הודגשה הבעייתיות הכרוכה בהיעדר הפרדה בין הספירה הפוליטית לספירה הצבאית - פן בולט נוסף של תרבות הביטחון. התקשורת, כך נראה, אינה חורגת מדפוס היחסים הזה, אלא להפך: היא מדווחת על ההתרחשויות בזירה הפוליטית בכפוף למעורבות של השחקנים הפעילים בה. משום כך, כתבה או ידיעה חדשותית שתדווח על פגישה מדינית של הרמטכ"ל תקודד הן כאירוע פוליטי והן כעניין בטחוני - בדיוק כפי שלידעות כלכליות רבות יש משמעויות חברתיות, ולהפך. כדי להתגבר על קשיים המלווים כל מאמץ לקטלג כתבה לתחום הסיקור הרלוונטי, מציע המחקר לסווגה בהתאם לזהות הכתב שחתום עליה.

הליברליזם הכלכלי הוא המרכיב השלישי בליבה הערכית. בעקבות הדיון התיאורטי על המסגור, תיבדקנה מסגרות המדיה של הנושאים הכלכליים והחברתיים. בהקשר הזה, המחקר ידון בשתי שאלות: מה אופיו של המסגור - כלכלי או חברתי, אישי או מוסדי? והאם המסגור חיובי או שלילי? הניתוח של מסגרות המדיה מבוסס על השוואה בין שתי תפיסות: כלכלת שוק במובן של חופש, צמיחה, יוזמה, הפרטה, נייזות, תחרות, הפחתת מסים, משמעת תקציבית; וכלכלת רווחה

¹¹² כ"ץ טוען בצדק כי מתיחת ביקורת על המדיה צריכה להיות מעוגנת במחקר אמפירי. הדרך הטובה ביותר לאופרציונליזציה היא השוואה בין התוכן התקשורתי לבין מדדים אחרים במציאות (Katz, 1980: 130). קל, למשל, להפריך טענות אשר יסודן בתפיסות סטריאוטיפיות כמו: "הערבים בישראל מהווים סיכון בטחוני", כאשר בוחנים את מעורבותם השולית בעבירות כנגד ביטחון המדינה. וכך גם לגבי חלקם בכלל תופעת הפשיעה, שאינה שונה ממשמעותית מהמגזר היהודי (רטנר ופישמון, 1998). למרות זאת, הרושם שמתקבל מקריאה, אפילו רופפת, בעיתונות העברית ברור למדי: הערבי הוא גיס חמישי וחשוד כמעט נצחי במעורבות בפלילים (לרשימה מקיפה של הספרות בנושא זה, ראו הערת שוליים מס' 3).

הכוללת עקרונות כמו שוויון, מדיניות סוציאלית, תמיכה ממשלתית, חלוקת הכנסה (צדק חלוקתי), סובסידיות, צמצום פערים. מושגים מרכזיים, כגון אבטלה ותעסוקה, או עוני ועושר ייבחנו מנקודת ראות של שתי התפיסות הכלכליות.

תרשים 3: חלוקת הערכים הדומיננטים בחדשות

לסיכום, המחקר מבקש לגזור מתוך הגישה האליטיסטית והגיונה מגמות של שימור בסיקור התקשורת על רקע שינויים פוליטיים. לצורך כך, ייעשה שימוש בכלים שמציעות גישות שונות בחקר התקשורת: נרטולוגיה, מסגור וסדר יום, בניסיון לאושש את השערות המחקר. בסיומו של תהליך הבדיקה יוצגו הממצאים האמפיריים בהקשר לשאלות המחקר.

המחקר הנוכחי מקפיד להפריד בין ערכים הנובעים מגישה אידיאולוגית מסוימת לבין ערכים הנגזרים מתפיסה פרופסיונלית. המדיניות של ארגוני החדשות לא מנוסחת בכתב בצורה פורמלית, אך במסגרת תהליך סוציאליזציה כתבים ועורכים מפנימים "כללים" הנגזרים מהיחס לסיפורים החדשתיים, ולומדים את דפוסי העבודה מעמיתים למקצוע בזמן אמת (Ettema et al, 1997: 38).

הפרקטיקות העיתונאיות מגלמות את הערכים המקצועיים של ארגוני התקשורת. נוהלי עבודה שמרניים כמו שימוש במקורות חדשתיים קבועים, בחירה סלקטיבית של דמויות ונושאים לסיקור, או חזרה על מלים מסוימות, ניתנים לבדיקה כמותית. לעומת זאת, חקירת הנרטיב וההבניה של הסיפור היא משימה מורכבת יותר, משום שזו כבר קטגוריה פרשנית. ואולם גישה דה-קונסטרוקטיבית יכולה לנתח את השורשים המבניים של השיח על ידי תיאור מורפולוגי (צורני), תחבירי וסמנטי של מלים (Van Dijk, 1988), ואפילו לגלות האם הסיפור החדשתי שומר על קוהרנטיות (הפתיחה משקפת את גוף הכתבה), איזון (לשני הצדדים או שתי העמדות ניתן משקל שווה), מהימנות (הצלבת מידע) וקונטקסטואליזציה (הצגת רקע והקשר רחב).

אחת הדרכים שסייעה למחקר המוצע להתמודד עם קשיים במדידה של משתנים היתה בניית מערכת קידוד. התוקף והמהימנות של מערכת קידוד זו הושגו על ידי שלושה שופטים, בוגרי תואר

ראשון בתקשורת ו/או עיתונאים בהכשרתם, ועמדו במוצע על כ-91 אחוזי הסכמה ביניהם ביחס לערכים השונים בדף הקידוד (מצ"ב נספחים מס' 7.1 ו-7.2). קודם לכן עברו השופטים הכשרה, כולל עריכת מספר מערכים של 'פרי-טסט', בעטיים הגיעו לאחוז ההסכמה שצוין לעיל.

עריכה של מערכי "קדם מחקר" וקביעה ברורה של קטגוריות אנליטיות מצמצמות משמעותית שני קשיים מתודולוגיים: (1) בעיה של תקיפות תוכן - המדד הנבחר אינו מייצג בצורה אופטימלית את עולם התוכן של המשתנה התיאורטי (Berelson, 1971). (2) היעדר מהימנות בין אישית - אי הסכמה בין חוקרים לגבי הממצאים בשל בחירה סובייקטיבית של קטגוריות לניתוח (Lichty and Bailey, 1978: 121; Neuendorf, 2002: 133). הקפדה על בחירת הקטגוריות, תוך שימוש עקבי בהן, והגדרה מדויקת של יחידות הניתוח תסייענה במאמץ להתחקות אחר מגמות של שימור או שינוי בסיקור התקשורת לאורך יחידות הזמן של המחקר.

4.3.1 אוכלוסיית המחקר

המרחב הגיאוגרפי של המדגם כולל את עמודי החדשות בשני עיתונים: "ידיעות אחרונות" ו"הארץ", ואת מהדורות החדשות המרכזיות בטלוויזיה - ערוץ 1 הציבורי וערוץ 2 המסחרי. הסיבה לבחירה בשני העיתונים לעיל נעוצה בכך ש"ידיעות אחרונות" נחשב לעיתון פופולארי הפונה לקהל יעד רחב, בעוד ש"הארץ" נהנה ממוניטין של עיתון איכותי אך אליטיסטי. בעניין זה, ראוי יהיה לבחון את האופי המבני והאידיאולוגי של כל עיתון (לדיון בנושא זה, ראו רועה, 1994: 51-53). באשר לטלוויזיה, הכוונה היא לבדוק את ערוץ 1 השייך לרשות השידור שהיא גוף ציבורי, ואת ערוץ 2 המסחרי, שנתון לפיקוחה של רשות ציבורית, אך ממומן באופן פרטי. בהשוואה לעיתונות המודפסת, מהדורת החדשות בטלוויזיה היא ויזואלית, תמציתית, קצבית וקלה יותר לעיכול. הצופים בה חשופים לכל התכנים בסדר כרונולוגי, לעומת קוראי עיתון שצורכים את המידע לסירוגין, בהפסקות ולעתים גם מן הסוף אל ההתחלה. היכולת לבחון ולהשוות רטוריקות ואסתטיקות שונות של שני סוגי מדיום (כתובה ואלקטרונית) תעמוד במוקד מחקר זה.

הבחירה בחדשות ולא בתכנים "רכים" נובעת מהאופן שבו הן נתפסות על ידי הציבור הרחב. המשמעות האובייקטיבית הניתנת למהדורות ולעמודי החדשות יוצרת את הרושם כי בכוחם לעצב תפיסות הגמוניות, או לפחות לשמר את העמדות הדומיננטיות הרווחות בקרב האליטות. בהקשר הזה, יינתן משקל רב לעמוד הראשון, המהווה את חלון הראווה של העיתון, ולפי לימור ומן (1997: 491), משקף את אופיו, סגנונו ותוכנו, וכן לכותרות המוצגות בפתיחת מהדורות החדשות בטלוויזיה. צירופם של מאמרי המערכת¹¹³ למרחב המדגם יסייע בחישוב הקו המנחה של העיתון ועמדתו הערכית בשאלות ציבוריות בולטות.

¹¹³ מאמר המערכת של "הארץ" מופיע בעמוד הדעות, בחלק ב' של העיתון. כתיבתו מוטלת על אחד מכותבי העיתון הבכירים על פי חלוקה לנושאים (למשל: עקיבא אלדר - התנחלויות, נחמיה שטרסלר - סוגיות כלכליות, וכיוצא באלה). המאמר מודפס רק לאחר התדיינות מערכתית ואישור העורך הראשי. מאמר המערכת של "ידיעות אחרונות" פורסם בעבר בעמודי החדשות; במרוצת הזמן הודפס המאמר במוסף "24 שעות" עד שהוסר לחלוטין מעל דפי העיתון. ד"ר הרצל רוזנבלום, עורך העיתון לשעבר, היה חתום במשך שנים רבות על מאמר המערכת. לאחר מכן נכתב על ידי אחד הפובליציסטים הבכירים בעיתון.

אוכלוסיית המחקר מורכבת מפריטים חדשותיים בעיתונות הכתובה ובטלוויזיה. פריט בעיתון מוגדר על פי סוג הטקסט: ידיעה חדשותית, מאמר, טור דעה, כתבת רקע, תחקיר, סיפור אישי. הפריטים נבדלים זה מזה בכותרות, ולעתים גם בתמונות הנלוות להם. פריט טלוויזיוני מוגדר כיחידת ניתוח המתחילה בקריינות של מגיש החדשות לגבי נושא מסוים, ומסתיימת עם המעבר לעניין אחר. ארבעה סוגים של פריטים טלוויזיוניים עומדים לבחינה: ראיון, קריינות, כתבת שטח ופרשנות.

הקושי הפרקטי להשיג תיעוד מלא של סוגי מדיה נוספים כמו רדיו ואינטרנט וכן עיתונות מגזרית מגביל את היקף מרחב המדגם. עם זאת, בחירה בארבעה כלי תקשורת מרכזיים, מסוגים שונים, יש בה כדי לתת תמונה רחבה, גם אם לא גורפת, של מרבית צרכני החדשות בישראל, אשר קוראים או צופים לכל הפחות באחד ממרכיבי אוכלוסיית המדגם (יצוין כי ערוץ 2 עלה לאוויר בשנת 1993, אי לכך חלק מעולם התוכן במחקר המוצע אינו רלוונטי לגביו).

ההתמקדות בתקשורת הדומיננטית נובעת גם ממרכזיותה בהוויה הציבורית ומיכולתה לקבוע את גבולות השיח הלאומיים. ערוצי התקשורת הסקטוריאליים מכירים בעוצמתה להכליל או להדיר דעות מסוימות, ללא כל הצדקה על פי השקפתם, ומסיבה זו נושאים את לפיד הביקורת נגדה; אך דווקא ההסתייגות הגוברת מתכניה של התקשורת הלאומית מלמדת על כוחה: מעצם היותה אובייקט לביקורת של קבוצות מיעוט, היא מחזקת את תדמיתה כמוסד ממלכתי, ובאופן אבסורדי אולי מגדילה את קהל הצרכנים שלה, גם בקרב מתנגדיה.¹¹⁴

4.3.2 תקופת המדגם ובחירת אירועים לניתוח

מחקר זה בוחר להתמקד בשנים 1993-2006 משתי סיבות מרכזיות: אף מפלגה לא הצליחה לשמור על רציפות שלטונית מעבר לקדנציה אחת, נתון המעיד על תנודות וחוסר יציבות פוליטית. במקביל, בשנת 1993 הסתיים המונופול של רשות השידור בטלוויזיה, עם עליית הערוץ המסחרי לאוויר. על רקע זה, יבדוק המחקר המוצע האם קיים קשר בין השינויים הפוליטיים לבין סוג ואיכות התכנים במדיה.

הייחודיות של שנים אלה, הן בפוליטיקה והן בתקשורת, בולטת במיוחד בהשוואה לתקופה אחרת, מוקדמת יותר. כך למשל, המהפך הפוליטי ב-1977 ותוכנית החירום לייצוב המשק ב-1985 חוללו תפנית משמעותית במדיניות ובשיח הכלכלי. ואולם, על אף הצהרותיה בדבר ליברליזציה ומדיניות של שוק חופשי, השינויים שביצעה ממשלת הליכוד בתחום ההפרטה לא היו מרחיקי לכת (אקשטיין ואחרים, 1998: 159). לפיכך, מעניין יהיה לערוך השוואה בין התקופה המרכזית במחקר (1993-2006) לעידן אחר (1978-1985), של מונופול בשידורי הטלוויזיה, ולבדוק את מקומה של התקשורת בתהליכים הפוליטיים והכלכליים. המטרה היא לאתר מתוך הסיקור התקשורתי איזה מימדים אמורים להישמר ואילו עשויים להשתנות על ציר הזמן, ולהציע הסבר אליטיסטי לממצאים האמפיריים.

¹¹⁴ מחקר על תרבות צריכת התקשורת בקרב הערבים בישראל מאושש את הטענה המוצגת כאן. ציבור זה מנצל את מבנה התקשורת המגוון בארץ, ולצד עיתונות עברית צורך גם עיתונות ערבית - מקומית, אזורית וארצית. לשם המחשה: מרבית הציבור הערבי אמנם מעדיף לצפות בערוץ החדשות של "אל-ג'זירה" (29.6%), אולם נפח משמעותי ממנו צופה בערוץ 2 (11%) ובערוץ הראשון (7.9%), המשודרים בשפה העברית (גימאל, 2006: 21-17).

החל מ-1993 ועד 2006 נבחרו ארבעה אירועים מרכזיים לניתוח, שהתרחשו באקלים פוליטי וחברתי משתנה. נוסף על כך, צורפו שלושה אירועים מכריעים לא פחות משנים מוקדמות יותר - 1978-1985.

להלן רשימת האירועים הנבחרים בשנים 1993-2006 :

אירועים מדיניים: תהליך אוסלו. במהלך שנת 1993 התנהל באוסלו משא ומתן, ראשון מסוגו, בין ישראל לאש"ף, בניסיון לסיים את הסכסוך המתמשך בין שני הצדדים. הניתוח יתמקד בשתי נקודות זמן: 19-12 בספטמבר 1993 - תקופה שלפני ואחרי הסכם "הצהרת העקרונות על הסדרי ביניים של ממשל עצמי" (אוסלו א'), ו-27 בספטמבר עד 5 באוקטובר 1995 - פרק הזמן סביב החתימה על "הסכם ביניים ישראל-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת עזה" (אוסלו ב').

ועידת קמפ דייוויד. ב-11 ביולי 2000 נערך בקמפ דייוויד משא ומתן בין ראש ממשלת ישראל, אהוד ברק, ליו"ר הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת, בחסות נשיא ארצות הברית, ביל קלינטון. הוועידה נועדה להביא לסיום הסכסוך הישראלי-פלסטיני ולהסדר קבע בין הצדדים, אך הסתיימה בכישלון ב-25 ביולי. המחקר יבדוק את כל החומרים החדשותיים במהלך ימי הדיונים בקמפ דייוויד.

אירוע צבאי: מלחמת לבנון השנייה (יולי - אוגוסט 2006). ב-12 ביולי 2006 פתח חיזבאללה במתקפה ארטילרית לאורך גבול הצפון, ובירי לעבר כוחות צה"ל בסמוך לגדר המערכת - פעולות שהובילו לתגובה מצד ישראל ולמלחמה שנמשכה 34 ימים. ניתוח התוכן ייעשה באופן כרונולוגי - מתקיפות חיל האוויר בשבוע הראשון לחימה, דרך פעילותם המוגבלת של כוחות החי"ר והשריון במשך כשלושה שבועות, וכלה במהלך היבשתי הכולל בשלושת הימים האחרונים - עד להפסקת האש. תקופת המדגם - 18 ימים - מספקת תמונה רחבה דיה של המלחמה.

אירוע כלכלי: התוכנית הכלכלית של בנימין נתניהו. תקופה קצרה לאחר כניסתו לתפקיד שר האוצר, במארכ 2003, הגה נתניהו תוכנית שכללה שורה של גזירות - צמצום הגירעון בתקציב, פיטורי עובדים והורדות שכר במגזר הציבורי, פגיעה בשירותי הרווחה וקיצוץ בקצבאות - לצד מספר הקלות ובראשן הורדת מסים. המחקר יתבסס על מדגם מייצג של 13 ימים - מספטמבר 2003 ועד ינואר 2004 - במהלכם הודפסו ושודרו חומרים חדשותיים בולטים הנוגעים למדיניות נתניהו ולתגובות החריפות של ההסתדרות שבאו בעקבותיה.

אירועים נבחרים בשנים 1978-1985 :

אירוע מדיני: הסכמי קמפ דייוויד (18-5 בספטמבר 1978). בקמפ דייוויד נחתמו שני הסכמים. ההסכם הראשון דן בהחלת תוכנית אוטונומיה ביהודה ושומרון וברצועת עזה, שתוחלף בהסדר קבע לאחר חמש שנים. ההסכם השני עסק בפרמטרים להסכם שלום בין ישראל למצרים. בחלק זה ייבחן כל המידע על תוכנית האוטונומיה מתחילת הפסגה בקמפ דייוויד ועד לסיומה.

אירוע צבאי: מלחמת לבנון הראשונה. צה"ל פלש ללבנון ב-6 ביוני 1982 במטרה מוצהרת למנוע את ירי הקטיושות על יישובי גבול הצפון. אך מה שהחל כמבצע מוגבל התפתח למלחמה מעוררת מחלוקת שארכה שלוש שנים. ניתוח התוכן במחקר יתמקד בחמש נקודות זמן מכריעות: (1) תחילת המלחמה (10-6 ביוני 1982); (2) כיתור ביירות ופינוי כוחות אש"ף מן הבירה הלבנונית (אוגוסט 1982); (3) הטבח בסברה ושתילה (ספטמבר 1982); (4) הפיגוע במפקדת צה"ל בצור (נובמבר 1983); (5) החלטת ממשלת ישראל על נסיגה מדורגת מלבנון וחזרת רוב חיילי צה"ל אל הגבול הבינלאומי (1985). בסך הכל נדגמו 16 ימים, תקופה של קונצנזוס בתחילת המערכה ומחלוקת חריפה ככל שהמלחמה הלכה והסתבכה.

אירוע כלכלי: התוכנית לייצוב המשק. בשנת 1985 עמד המשק הישראלי על סף משבר חמור. מטרת תוכנית הייצוב היתה להעלות את המשק על מסלול צמיחה, תוך האטה בשיעור האינפלציה ושיפור בגירעון התשלומים. המחקר ינסה לעמוד על אופיו של הסיקור מנקודות מבט ממשלתית והסתדרותית, ולהצביע על מגמות שונות בפרשנות - כל זאת במדגם מייצג של 14 ימים: מחילוקי הדעות הקשים בין האוצר לעובדים בסוף יוני 1985 ועד לפשרה ביניהם כעבור כחודש וחצי.

מקרי הבוחן הנבחרים מייצגים קשת רחבה של נושאים, שהטביעו את חותמם על הפוליטיקה הישראלית בנקודות זמן שונות. במדינה כמו ישראל שבה סדר היום משתנה חדשות לבקרים, מאגר המאורעות הוא עצום. הואיל וכך הם פני הדברים, חשוב לצמצם את הבחירה לאירועי מפתח, ובלבד שהם אינם מוטים לתחומים או לפרקי זמן מסוימים.

הבחירה באירועים מרכזיים המחולקים לתחומים שונים מובילה את המחקר לנקודה שבה אפשר יהיה לזהות אחידות או שונות בדפוסי הסיקור הן בנקודות זמן אחת והן לאורך זמן.¹¹⁵ בעניין זה ראוי לציין כי המאמץ לתעד מונוליטיות תקשורתית על פני ציר הזמן הוא מורכב יותר, משום שהוא משלב פן השוואתי. לפיכך, נבחרו אירועים מאותו תחום, בעלי אופי דומה, שהתרחשו בתקופות ותחת ממשלות שונות. כך למשל, הדיונים בקמפ דייויד ובאוסלו פרטו, אולי לראשונה מאז מלחמת ששת הימים, על הנימים הרגישים ביותר של הלאומיות היהודית; שתי המערכות הצבאיות בלבנון שיקפו יותר מכל את תרבות הביטחון הישראלית מעצם היותן מלחמות ברירה; התוכניות הכלכליות שגובשו ב-1985 וב-2003 על רקע משבר חמור במשק חוללו שינוי מהותי במדיניות הכלכלית-חברתית של ישראל.

בסיכומו של דבר נדגמו 92 ימי חול¹¹⁶, 182 גיליונות עיתונים ו-105 מהדורות טלוויזיה, ונותחו 4,348 פריטי חדשות: 3,284 פריטים מהעיתונות הכתובה ו-1,064 פריטים מהטלוויזיה.¹¹⁷ האירועים המוצגים כאן ייבחנו בהתאם לקריטריונים ופרמטרים, המופיעים בדפי הקידוד (מצ"ב נספחים 7.1 ו-7.2).

¹¹⁵ יחידות הזמן הנבחרות אינן אחידות מבחינה כמותית בשל היקף התרחשותן והשלכותיהן השונות על סדר היום התקשורתי.

¹¹⁶ למעט סוף שבוע אחד, בסיום מלחמת לבנון השנייה, המדגם לא כולל גיליונות עיתונים ומהדורות חדשות בטלוויזיה בסופי שבוע ובחגים.

¹¹⁷ הסיבה לפערים במרחב המדגם בין העיתונות הכתובה לטלוויזיה נעוצה במועד עלייתו של ערוץ 2 לאוויר (נובמבר 1993), ובתיעוד החדשות בארכיון ערוץ 1 (רק משנת 1983 הוקלטו מהדורות החדשות במלואן). עד אז נשמרו כתבות מעטות יחסית על גבי סלילי מצלמות פילם מיושנות.

על אף היותה מתודולוגיה מועדפת בתקשורת פוליטית, היישום של ניתוח תוכן זניח למדי בחקר האליטיזם (Moyser and Wagstaffe, 1987). טכניקה מחקרית אחרת, מקובלת ושימושית מאוד בשדה האליטיסטי, היא ראיונות עומק חצי מובנים. לתיאורה של טכניקה זו יוקדש החלק האחרון בפרק זה.

4.4 ראיונות עומק חצי מובנים

כשיטה מחקרית, ראיונות עומק חצי מובנים מורכבים ממערך מוסדר של שאלות, שנתון לשינויים בהתאם לדינמיקה שנוצרת עם המראיין. מטרת הראיון היא לנסות ולהבין את מערכת הנורמות, האמונות והמניעים של המראיין (Wimmer and Dominick, 2000) וליצור אווירה פתוחה וגלויה, שתוסיף נדבך אינפורמטיבי חשוב למחקר.

ראיונות עומק חצי מובנים, כמו ראיונות עומק מובנים בשלמות, הם מתודולוגיות שמתמודדות עם בעיות במדידת השפעה¹¹⁸ ועם קשיים בניתוח קשרים סיבתיים (Munck, 2004: 120). תחומי ההשפעה של האליטות על התפקוד התקשורתי יכולים להיבחן באמצעות עריכת ראיונות עם שחקנים דומיננטים, שמבהירים מהן הדרכים להפעלת עוצמה (Turow, 1991: 234), מהי מסגרת היחסים בין הדמויות המסוקרות לבין העיתונאים, כיצד מתפתח תהליך זרימת המידע, על חסמיו השונים, ולבסוף מה מייחד את המוצר התקשורתי המוגמר. ראיונות עומק חצי מובנים, להבדיל מראיונות מובנים בשלמות, מקנים לאינפורמנטים את הזכות להעלות נושאים נוספים לדיון (Moyser and Wagstaffe, 1987). פתיחות זו מייצרת תובנות חדשות ומספקת מערך מורכב של נתונים, שחלקים ממנו ניתנים לשימוש ויכולים לתמוך בתיאוריה או להפריכה (Munck, 2004: 116).

יתרונותיה של שיטת מחקר איכותנית זו הם רבים: בהקבלה לניתוח תוכן, היא מפיקה פרטים רבים בזמן קצר יחסית; בהשוואה לשיטות מחקר מסורתיות כמו סקרים, היא מספקת מידע מדויק גם בנושאים רגישים (Wimer and Dominick, 2000); ביחס למחקר ביהיורלי שבוחן התנהגות ישירה, בעיקר בהיבט של קבלת החלטות (לעניין זה, ראו: Dahl, 1961), היא מסוגלת לבדוק ערכים דומיננטים, אמונות ופרוצדורות מוסדיות המשרתות קבוצות ורעיונות מסוימים, הסמויים מהעין (Dexter, 1970: 10). העבודה הנוכחית מודעת לחסרונותיה של שיטה זו - בחירה סלקטיבית ומועטה יחסית של נחקרים, וקושי ליצור הכללות - ואינה מניחה כי ממצאיה מספקים מענה בלעדי לשאלות המחקר, אלא מוסיפים מימד חשוב לניתוח התוכן.

תוכנית הראיון המוצעת (ראו נספח מס' 7.3) משלבת שאלות בנושאים פרופסיונליים, לצד שאלות בסוגיות ערכיות (אידיאולוגיות). תשובות המראיינים הן חלק ממאגר רחב של נתונים אמפיריים, שנועדו לתקף (או להחליש) את ההסבר התיאורטי לפרדוקס, שנגזר מן הגישה האליטיסטית.

¹¹⁸ לדברי מארץ', המשימה למדוד השפעה היא קשה מאוד, משום שהיא מחייבת צפייה בהתנהגות אנושית ברגע נתון, על בסיס הערכת ידע קיים אודות האורגניזם האנושי במצב רגיל (March, 1955). לא מדובר בניסוי בעכברים, בתנאי מעבדה, המורכב מהתבוננות ישירה על אובייקטים שמצויים תחת בקרת החוקר. היכולת לזהות השפעה על התנהגותו של אדם כלשהו מותנית באיתור נקודת הזמן שבה אירע השינוי, בהשוואה להתנהגות הקבועה, ובגילוי הגורם המשפיע, תוך התחשבות בגורמים נוספים המערבים בתהליך השינוי.

השאלות בראיון נבנו מתוך השערות המחקר והגיון. חומר הגלם העשיר שהתקבל מתשובות המרואיינים סיפק מענה חלקי או מלא לרובן המכריע של שאלות המחקר, אם לא לכולן. חלק מהשאלות בראיון הותאמו לשאלה/השערת מחקר ספציפית (למשל, שאלות שעוסקות בסיקור של נושאים כלכליים רלוונטיות יותר לשאלת המשנה השלישית ולהשערה ג' במחקר, וכן הלאה) וחלק אחר, כללי יותר, התייחס לשתי שאלות והשערות מחקר לפחות (ראו דוגמאות לשאלות מסוג זה בתוכנית הראיון המוצעת). השאלה הפתוחה, בסיום הראיון, איפשרה למרואיינים להאיר ולהעיר נקודה אישית, לבטא עמדה שלא עלתה בראיון ולהציע סיכום/תמצות של רוח הדברים.

עניין נוסף שקשור למתודולוגיה זו הוא אופן הצגת המרואיינים. רובם המכריע לא ביקשו לשמור על אנונימיות, והוצגו בשמם המלא ובתפקידם. דברי המרואיינים עברו עריכה קלה בלבד לפני שצוטטו בעבודה זו. השינויים היו מינוריים מאוד ונעשו במטרה ליצור טקסט קריא יותר, תוך הקפדה על שמירת הסגנון והתוכן של התשובות.

מיקום הראיונות נקבע לפי בקשת המרואיינים - לרוב במקום עבודתם, ובמקרים אחדים בביתם או בבתי קפה. בסך הכל נערכו 40 ראיונות עם אנשי תקשורת בכירים (עורכים וכתבים), שרים וחברי כנסת בעבר ובהווה.

5. ניתוח הממצאים

הניתוח הנוכחי בודק את ייצוג קבוצות הכוח וערכי הליבה בתקשורת. הבדיקה הכמותית והאיכותנית של הממצאים נעשית בשלושה חלקים, שכל אחד מהם מתייחס לאירועי מדיה שונים: (1) אירועים מדיניים - הסכמי קמפ דייויד ב-1978, תהליך אוסלו בשנים 1993 ו-1995, ועידת קמפ דייויד ב-2000; (2) אירועים צבאיים - מלחמת לבנון הראשונה ב-1982, מלחמת לבנון השנייה ב-2006; (3) ואירועים כלכליים - התוכנית לייצוב המשק ב-1985, התוכנית הכלכלית של בנימין נתניהו ב-2003.

בפרק זה נוכל לבחון את תפקוד התקשורת בסביבה כלכלית ופוליטית משתנה, ולזהות - מתוך הסיקור וראיונות העומק - אחידות או שונות בייצוג האליטות ובמסגור ערכי הליבה הן בנקודת זמן אחת והן לאורך זמן. כדי להגשים את מטרות המחקר, נערוך השוואה בין תקשורת כתובה לתקשורת משודרת, ונעמוד על ההבדלים בין עיתונות פופולארית לעיתונות איכותית, ובין טלוויזיה ציבורית לטלוויזיה מסחרית.

5.1 אירועים מדיניים - עיתונות כתובה וטלוויזיה

בשורות הבאות אנתח את דפוסי הפעולה הכמותיים והאיכותיים של התקשורת בזמן אירועים מדיניים. הבדיקה תכלול שני סעיפים מרכזיים. האחד הוא היחס התקשורתי לאליטות הפוליטיות הישראליות כקבוצות מסוקרות וכמקורות מידע המעורבים - בין אם במישרין ובין אם בעקיפין - בייצור התכנים החדשותיים. השני הוא פירוק הערך "מדינה יהודית" לשלוש סוגיות ליבה הנדונות בכלי התקשורת: א. זכות השיבה לפליטים הפלסטינים. ב. גבולות הקבע ומיקומן של ההתנחלויות בהסדר הסופי. ג. מעמד המקומות הקדושים בירושלים.

בניתוח שלושת האירועים המדיניים בעיתונות הכתובה נכללו 935 פריטים: 168 מהם בקמפ דייויד 1978, 400 בתקופת אוסלו בשנים 1993 ו-1995, ו-367 בקמפ דייויד 2000. 469 פריטים הודפסו ב"הארץ" ו-466 פריטים ב"ידיעות אחרונות". במדגם הטלוויזיה נמצאו 309 פריטים: 8 בקמפ דייויד 1978 (ראו להלן את ההסבר לייצוג הנמוך של הפריטים), 123 בתקופת אוסלו, ו-178 בקמפ דייויד 2000. 173 פריטים שודרו בערוץ 1 ו-136 פריטים שודרו בערוץ 2.

בתמצית, הממצאים מלמדים על כך שהקונצנזוס הקיים במדיה סביב נושאי הליבה הלאומיים נסדק בעקבות העמקת המחלוקות האידיאולוגיות בין חברי האליטה הפוליטית הישראלית. ואולם, חילוקי דעות אלה, במיוחד בנושא ירושלים, דווקא מלכדים את השיח התקשורתי סביב הערך המרכזי של הציונות: ישראל כמדינה יהודית, המוסכם על רוב אנשי האליטה, מהקואליציה ומן האופוזיציה. במובן זה, השיח על ירושלים, כמו השיח על זכות השיבה וגבולות הקבע, מציית למערכת כללים והנחות המשותפים לשלטון. למהפך התודעתי בעולם המושגים של התקשורת קדם פיצול אידיאולוגי בתוך האליטה הפוליטית על מעמד העיר בהסדר הקבע (כפי שעולה מהשערה א' במחקר). מכאן נובע שהעיתונות מתקשה לגבש תפיסת עולם אידיאולוגית נפרדת מזו של האליטה בנושאי הליבה.

5.1.1 הסכמי קמפ דייויד 1978

בקמפ דייויד נחתמו שני הסכמים הקובעים כי החלטות מועצת הביטחון של האו"ם 242 ו-338 הן הבסיס החוקי לשלום. ההסכם הראשון דן בהחלת תוכנית אוטונומיה ביהודה ושומרון וברצועת עזה, שתוחלף בהסדר קבע לאחר חמש שנים. ההסכם השני עסק בפרמטרים להסכם שלום בין ישראל למצרים והתבסס על התחייבות ישראלית לנסיגה מכל סיני.

בתום משא ומתן אינטנסיבי שכמעט נקלע למשבר, חתמו נשיא ארצות הברית ג'ימי קרטר, נשיא מצרים אנואר סאדאת וראש ממשלת ישראל מנחם בגין על הסכמי קמפ דייויד בטקס חגיגי בבית הלבן שנערך ב-18 בספטמבר 1978. עיון קצר בהסכמים מעלה כי לצד התחייבות ישראלית ברורה לסגת מסיני, נותרה הסוגיה הפלסטינית מעורפלת: לא היתה בהם כל התחייבות לעתיד ירושלים (אל ההסכמים צורפו מכתבים בדבר מעמד ירושלים, שבהן הצהיר בגין כי העיר לא תחולק ותישאר בירת ישראל, בעוד סאדאת הכריז כי ירושלים הערבית היא חלק בלתי נפרד מן הגדה המערבית ועליה להיות בריבונות ערבית [מרקוס, 1979: 304]), למעמד הקבע של הגדה וחבל עזה ולגורל ההתנחלויות. נושא הפליטים נוסח באופן זהיר ולא מחייב תוך קביעת "נהלים מוסכמים לשם ביצוע מהיר, צודק וקבוע של הפתרון" לבעיה זו (שם: 301). חוסר הבהירות הותיר מקום לפרשנויות שונות, חלקן סותרות, והניח סוגיות רבות לפיתרון לעתיד לבוא (שם: 183-190 Quandt, 1986: 254-257; ב-27 בספטמבר 1978 אישרה הכנסת את הסכמי קמפ דייויד ברוב גדול של 84 תומכים, 19 מתנגדים ו-17 נמנעים).

במהלך ימי הוועידה נבדקו 168 פריטים חדשתיים מן העיתונות הכתובה. 99 פריטים פורסמו בעיתון "ידיעות אחרונות" ו-69 פריטים הופיעו בעיתון "הארץ". בהתחשב בכך שנותחו כל הפריטים שהופיעו בימי חול בשני העיתונים מפתחת הדיונים בקמפ דייויד ועד לחתימת ההסכמים (5-18 בספטמבר 1978), ובהינתן היקף הסיקור החדשתי המצומצם יחסית (באותה תקופה מנה החלק החדשתי כ-8 עמודים בממוצע בכל אחד מהעיתונים), הרי שמדובר במספרים גבוהים למדי.

בארכיון הטלוויזיה של רשות השידור אותרו 8 פריטים חדשתיים בלבד. הסיבה לכך היא טכנית: ערוץ 1, ששמר עדיין על מונופול בשידורי הטלוויזיה, הקליט, תיעד וערך בארכיון הסרטים שלו פריטים בודדים במצלמות פילם מיושנות (רק משנת 1983 הוקלטו מהדורות חדשות מלאות, תחילה בקלטות בטא ולאחר מכן באופן דיגיטלי). לאור נתונים אלה, מידת ההיקש מן התכנים הטלוויזיוניים תהיה מוגבלת מאוד.

הניתוח הנוכחי מראה כי הרוב המכריע של אנשי האליטה הפוליטית בישראל, ובמיוחד ראש הממשלה בגין, זכו לייצוג תקשורתי גבוה ולביקורות אוהדות (מה שלא ניתן לומר על מתנגדי ההסכם). עם זאת, הריחוק הכפוי ממקבלי החלטות - לנוכח האיפול על תוכן השיחות - הפחית את התלות במקורות מידע רשמיים, והוביל באופן פרדוקסלי ליצירת עיתונות עצמאית המעמתת את הקורא עם מרכיבי מציאות שונים ולעתים אפילו סותרים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם השערה ד', לפיה ככל שהתקשורת מסתמכת על מקורות מידע עצמאיים יותר (שאינם חלק מן האליטה השלטונית), כך גם המידע החדשתי נעשה מגוון יותר.

מבדיקת התפלגות סוגיות הליבה מתברר כי שאלות זכות השיבה וירושלים הוזכרו רק בשולי הסיקור. לעומת זאת, סוגיית הריבונות בגדה וגורל ההתנחלויות בתוכה עוררה את תשומת לבם של העיתונאים. בימים ההם ראתה האליטה הפוליטית במפעל ההתיישבות ביטוי לזכותו של העם היהודי על מולדתו. ניסיונות הממשלה לטשטש את המרחב הפיזי בין ארץ ישראל למדינת ישראל לא עמדו אז במבחן הביקורת של "ידיעות אחרונות" וערוץ 1. מורת רוח מסירוב הממשלה להכריז על קבלת עיקרון הנסיגה מהגדה הובעה רק בעיתון "הארץ".

בולטות האליטה הפוליטית בישראל

כאמור, לפי ההגדרה במחקר הנוכחי, האליטה הפוליטית בישראל כוללת את חברי הממשלה והכנסת, מהקואליציה ומן האופוזיציה. קבוצות אחרות - ובהן גם אליטות לא ישראליות - מוזכרות בשם "אחר" לאורך ניתוח האירועים המדיניים (תיאור הקבוצות האחרות, והייצוג התקשורתי שלהן חורג מגבולות עבודה זו).

כדי למדוד את משתנה הבולטות של האליטה הישראלית, יש לחשב את חלקה היחסי בסיקור האירוע. משמעות הדבר היא הצורך לקודד את כל הכתבות החדשותיות שמכילות תגובות, הצהרות וראיונות של שרים וחברי כנסת - לצד תיאור הכוונות ו/או המעשים שלהם - וכן את מאמרי הפרשנות והדעה שמתמקדים בדמויות פוליטיות מסוימות. הסיווג "התמקדות באליטה הפוליטית" נקבע כאשר אחד מאנשיה (במקרים רבים מדובר בראש הממשלה) מוזכר באחת או יותר מכותרות הפריט - כותרת גג, כותרת ראשית, כותרת משנה, כותרת ביניים - כשהוא מצולם, כשהוא מוצג בנושא העיקרי בפתיח הכתבה, או כשהוא מופיע פעמיים לפחות בגוף הטקסט כיוזם, טוען, וכגורם מצוטט.

הממצאים בטבלה מס' 1.1 מראים כי מספר הפריטים ב"ידיעות אחרונות" שעסקו באליטה הפוליטית בישראל היה קרוב לשני שלישי (64.6%) מסך הפריטים על דיוני קמפ דייויד. בעיתון "הארץ", לעומת זאת, החלוקה היתה כמעט מאוזנת: 35 פריטים התמקדו באליטה הפוליטית, ו-34 פריטים שסווגו לקטגוריה "אחר" דנו בעיקר בצד המצרי והאמריקאי. בתוך כך, מעניין היה לגלות את שיעור הנִקְאוֹת של ראש ממשלת ישראל דאז, מנחם בגין, בעיתונות הכתובה: ב"ידיעות אחרונות" זכה בגין לאזכור ב-58 מתוך 64 הפריטים שהתמקדו באליטה הפוליטית, וב"הארץ" עמד היחס על 29 מתוך 35 פריטים. הנתונים הללו מעידים על מרכזיות תפקיד ראש ממשלה בישראל כ'מקדם חדשות', במיוחד באירועים מדיניים בעלי משמעות היסטורית. דמויות אחרות מן האליטה הפוליטית שסוקרו בקמפ דייויד היו שר הביטחון עזר ויצמן, ושר החוץ משה דיין, שמילאו תפקיד חשוב במהלך השיחות. מנגד, חברי כנסת, המתנגדים להסכם, קיבלו זכות תגובה ראשונית רק ביום החתימה על ההסכמים.

טבלה 1.1: התפלגות הפריטים בדיוני קמפ דייויד לפי קבוצת התייחסות

קבוצת התייחסות	ידיעות אחרונות	הארץ	סה"כ
אליטה פוליטית בישראל	64 (64.6%)	35 (50.7%)	99 (58.9%)
אחר	35 (35.4%)	34 (49.3%)	69 (41.1%)
סה"כ	99 (100%)	69 (100%)	168 (100%)

נתון נוסף המראה את הבולטות הגבוהה של האליטה הפוליטית בעיתונות הוא מיקום הפריטים העוסקים בקבוצה זו. לפי הממצאים בטבלה מס' 1.2, 58 מתוך 90 הפריטים שהודפסו בעמודים הראשיים של "ידיעות אחרונות" ו"הארץ", התמקדו באליטה הפוליטית בישראל (רק 10 מהפריטים על קבוצה זו הופיעו בעמוד 4 ומעלה). היחס בין התפלגות הפריטים על האליטה הישראלית לבין התפלגות הפריטים שממוקדים ב"אחר" (הכוונה, כאמור, לכתבות שמתרכזות בגורמים לא אליטיסטים בישראל, בצד המצרי, בממשל האמריקאי וכיו"ב) דומה בשני העיתונים: 26.2% (אליטה פוליטית בישראל) מול 10.1% ("אחר") בעמוד הראשון של "ידיעות אחרונות", ו-46.4% (אליטה פוליטית בישראל) מול 31.9% ("אחר") בעמוד הראשון של "הארץ". למותר לציין, כי קבוצות השואפות להשפיע על עיצוב סדר היום הציבורי מייחסות חשיבות רבה למיקום הפריט בעמודי החדשות.

טבלה 1.2: מספר העמוד בעיתון לפי קבוצת התייחסות

הארץ		ידיעות אחרונות		קבוצת התייחסות מספר העמוד
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
22 (31.9%)	32 (46.4%)	10 (10.1%)	26 (26.2%)	1
7 (10.2%)	2 (2.9%)	20 (20.2%)	29 (29.3%)	2-3
5 (7.2%)	1 (1.4%)	5 (5.1%)	9 (9.1%)	4 ומעלה
34 (49.3%)	35 (50.7%)	35 (35.4%)	64 (64.6%)	סה"כ

מטבלה מס' 1.3 עולה כי הדיווחים מקמפ דייויד על האליטה הפוליטית בישראל תפסו מקום בחלקים החשובים של עמודי העיתונים כיאה למרכזיות האירוע ולמעמד המשתתפים בו. רוב הפריטים שפורסמו במקומות הבולטים של עמוד העיתון, קרי בשליש העליון שלו, התמקדו באליטה הישראלית - 28 מתוך 39 ב"ידיעות אחרונות", ו-23 מתוך 32 ב"הארץ" - ולא בקבוצות אחרות. עוד ניתן לראות כי למרות האיזון הכללי ב"הארץ" - 35 פריטים על האליטה הפוליטית בישראל, לעומת 34 פריטים שמתעלמים מאליטה זו - החדשות השלטוניות בעיתון מודפסות בחלקים הנצפים ביותר של הגיליון והעמוד עצמו, ללמדנו שלא תמיד קיימת התאמה בין ריבוי הפריטים לבין מיקומם בעיתון.

טבלה 1.3: התפלגות מיקום הפריטים בעמוד העיתון לפי קבוצת התייחסות

הארץ		ידיעות אחרונות		קבוצת התייחסות מיקום הפריט
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
9 (13%)	23 (33.3%)	11 (11.1%)	28 (28.3%)	עליון
19 (27.6%)	10 (14.5%)	13 (13.2%)	22 (22.2%)	מרכז
6 (8.7%)	2 (2.9%)	11 (11.1%)	14 (14.1%)	תחתית
34 (49.3%)	35 (50.7%)	35 (35.4%)	64 (64.6%)	סה"כ

הדגש על מיקום הפריט בעמוד חשוב במיוחד. לקליטה הוויזואלית של כתבה אחת על פני השנייה יש היבט קוגניטיבי. רשתית העין מזהה מספר רב של סימנים וקווים, אך בפועל מנסה למפות, תוך כדי תהליך הקליטה, את הנתונים הבולטים - כמו מיקום הפריט בעמוד, מידת הגופן בכותרת ושטח הכתבה (ראו להלן) - לתבניות מארגנות שקובעות את המידע הנבחר לקריאה.

מדד נוסף לבולטות הוא גודל הפריטים בעיתונות הכתובה. עיון בטבלה מס' 1.4 מגלה כי כל פריטי החדשות ב"ידיעות אחרונות" שהשתרעו על יותר מחצי עמוד - 13 בסך הכל - התמקדו באליטה הפוליטית הישראלית, וכי אין ב"הארץ" אפילו פריט אחד בגודל זהה על קמף דייוויד. הסיבה לכך היא שעמוד החדשות ב"הארץ" מודפס בתבנית של יריעה רחבה ומושתת יותר על מלים מאשר על מרכיבים חזותיים - מה שמסביר את ריבוי הפריטים בעיתון המכסים פחות מרבע עמוד. ב"ידיעות אחרונות" מספר המלים הממוצע לכתבה קטן בהשוואה ל"הארץ", אך שטח הפריט גדול יותר בגלל השימוש בכותרות ענק ובתמונות.¹¹⁹

הממצא העיקרי בטבלה שמצביע על בולטות האליטה הפוליטית ב"הארץ" נוגע ל-5 פריטים ששטחם הוא רבע עד חצי עמוד. אין בתוכם כל נגיעה, אפילו עקיפה, לרחשי לב הציבור הממתין לחדשות מקמף דייוויד, אלא התרכזות במעגל המצומצם של המשלחת הישראלית בראשות בגין.

טבלה 1.4: התפלגות גודל הפריטים בעיתונים לפי קבוצת התייחסות

הארץ		ידיעות אחרונות		קבוצת התייחסות גודל הפריט
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
-	-	-	13 (13.2%)	מעל חצי עמוד
-	5 (7.2%)	3 (3.1%)	14 (14.1%)	רבע עד חצי עמוד
34 (49.3%)	30 (43.5%)	32 (32.3%)	37 (37.3%)	פחות מרבע עמוד
34 (49.3%)	35 (50.7%)	35 (35.4%)	64 (64.6%)	סה"כ

מי המקור? ניתוח סוג המידע

באופן כללי ניתן לומר כי הקול של האליטה הפוליטית בישראל הועם במהלך סיקור ועידת קמף דייוויד, וזאת משני טעמים: (1) נציגי שני הצדדים למשא ומתן החליטו להטיל איפול תקשורתי על תוכן השיחות מחשש להדלפות. (2) האופוזיציה, ברובה הגדול, הביעה תמיכה במדיניות הממשלה, בעוד שמתנגדי ההסכם סבלו מתת ייצוג.

כאשר מנסים לנתח את סוג המידע בהיעדר תגובות רשמיות מצד ההנהגה (שכאמור גזרה על עצמה שתיקה), מבינים עד כמה חשוב לעקוב אחר נקודות התייחסות בכתבות. כלומר, במקום לזהות את המקורות הגלויים, שלרוב מצוטטים בשם, צריך לבדוק האם המידע בכתבה מיוחס לגורם מוסדי חסוי או מבוסס על מקור של צד מסוים מבלי לנקוב בשמו. לצורך כך, נבדקו מקורות המידע בכל אחת מן הכתבות הראשיות שפורסמו בשני העיתונים בימי הוועידה.

¹¹⁹ גודל הפריט נקבע ביחס לפריטים האחרים בעמוד החדשות, מבלי להחשיב את הפרסומות שמשובלות בו.

קריאה מדוקדקת של הכתבות ב"ידיעות אחרונות" מובילה לממצאים שסותרים אולי את הציפיות המוקדמות. טבלה מס' 1.5 מראה כי לא נעשה שימוש מופרז במקורות מידע ישראליים, אך נוכח האיפול הרשמי על מהלך השיחות, ברור שהבחירה במקורות מגוונים היתה מאולצת. כך למשל, רון בן-ישי, כתב העיתון בתרמונט הסמוכה לקמפ דייויד, הסתמך על מקורות מידע שונים זה מזה בכתבה ראשית מ-14.9.78, המדווחת על "התקדמות רצינית בקמפ-דייויד". לקורא אין שום יכולת לדעת את זהותם האישית של המקורות, לא מן התיאור בכותרת המשנה שמזכירה מקור אמריקאי עלום שם ומקור מצרי אנונימי, לא מגוף הטקסט שמספר על "מקורות מהימנים", "מקורות מוסמכים" ו"משקיפים מדיניים" מבלי לציין את מוצאם הלאומי, ולא משלוש הפסקאות האחרונות שמתייחסות למקורות מצריים סמויים שש פעמים.

עם זאת, בדיקה יסודית מגלה כי המגדירים הראשוניים לכתבות הם במרבית המקרים "חוגים המקורבים למשלחת הישראלית", "מקורות ישראלים בכירים", "מקורות יודעי דבר במשלחת הישראלית", או "מקורות מוסמכים, המקורבים למשלחת הישראלית". לאמור, לא די להצביע על מספר המקורות - יש להראות את מיקומם בכתבה ולקבוע את גרסתו של מי בחר העיתון להדגיש. נדמה שהכותרת הראשית מ-10.9.78 מבהירה זאת: "מקור ישראלי מזהיר מאופטימיות יתרה על הישגי הפיסגה עד כה". אף שהכתבה נשענת על מקור ישראלי, מקור מצרי, גורמי ממשל, "מקורות יודעי דבר" ותקשורת אמריקאית, מובן - מעצם העובדה שהכותרת הראשית נושאת ומייצגת את עמדתו של צד אחד לסיפור - כי המסגור הוא ישראלי. המידע המהותי בה מיוצר על ידי צמרת האליטה הפוליטית ומגיע מן הגורמים המקורבים אליה.

הממצא הבולט ביותר שעולה מן הכתבות הראשיות ב"הארץ" הוא הלשון המסויגת של הסיקור. צירופי מלים כמו "נראה כי", "יש להניח", "יש לשער", "אם כך יהיה", "יתכן ש..." מאפיינים את הכתיבה של העיתון. כותרת הגיליון: "מסך סודיות ירד על קמפ דייויד" (6.9.78), ממחישה את הקושי הכרוך בהשגת מידע רשמי ומהימן. הכתבים ניזונים מרסיסי שמועות על התפתחויות לכאורה במגעים בין בגין לסאדאת. יואל מרקוס משתף את קוראיו בנסיגות העיתונאים לפתוח את 'ברזי ההדלפה' ומספר על העלטה סביב השיחות. ידיעה ראשית מ-13 בספטמבר, החתומה בידי מרקוס, מגוללת מספר גרסאות, חלקן סותרות, של מקורות שונים, רובם לא גלויים. לא ניתן להבין מן הטקסט גרסתו של מי אמינה יותר. הכותב נמנע מהכרעה בין הנרטיבים לא משום שאינו מעוניין להכריע, אלא משום שהעובדות אינן ידועות לו (בדרך זו הוא גם משחרר עצמו מאחריות לגילוי האמת). כך הוא בוחר להציג את ריבוי הידיעות והגרסאות על המתרחש כביכול בקמפ דייויד:

"בבורסת החדשות' בתורמונט נפוצו הלילה והבוקר ידיעות רבות וסותרות, כגון על ביקור פתאומי של חוסיין בפיסגה או בדבר 'לחצים אדירים' שמפעיל קארטר על בגין. לפי גרסה אחת, חלה התקדמות בתחום הגדה; המיכשול העיקרי הוא עתה דווקא סיני וסאדאת דורש להוריד משם את כל היישובים הישראליים. לפי גרסה אחרת, שהופצה על ידי סוכנות 'אסושיאייטד פראס', למרות מאמציו הגדולים של הנשיא קארטר ללחוץ על בגין, הוא לא הוציא ממנו ויתורים. כשנשאל הדובר (הכוונה לדובר הבית הלבן, ג'ודי פאוול - ש.א.) על כך ענה: 'זה נכון

שהנשיא קארטר עושה מאמצים, אך לא ללחצים אלא להצלחת הוועידה ואני יכול לומר כי שני הצדדים מגלים גמישות. בכך רמז כי אין הלחץ מופנה באופן בלעדי על ישראל".

בשלב זה ניתן לומר כי עיתון "הארץ" אימץ, מחוסר ברירה, גישה עצמאית בבחירת מקורות המידע, לפחות בכתבות הראשיות. שני הצדדים למשא ומתן, ישראל ומצרים, לא היו מספיק נגישים לכתבי העיתון, ולפיכך נוצרה תלות גדולה יותר בממשל האמריקאי ובגורמים אחרים שזהותם אינה גלויה. את המידע החסר מילאו גם דיווחי התקשורת הזרה, ובכלל זה סוכנויות הידיעות בעולם, שצוטטו ב-7 מהכתבות הראשיות במהלך תקופת הסיקור (טבלה מס' 1.5).

טבלה 1.5: חלוקת מקורות המידע בכתבות הראשיות של שני העיתונים

לא ידוע	תקשורת זרה	ארצות הברית	מצרים	ישראל	
5	4	6	8	7	ידיעות אחרונות
8	7	7	3	5	הארץ

כאמור, ההתייחסות התקשורתית למתנגדי ההסכם היתה מינורית מאוד. ב"ידיעות אחרונות" נמצאו שני פריטים בלבד שביטאו את קול המתנגדים מתוך האליטה הפוליטית, וזאת אחרי שהדיונים בקמפ דייויד כבר עמדו על סף סיכום. ח"כ משה ארנס מהליכוד, שהצביע נגד הסכמי קמפ דייויד, קבל על כך שהכנסת לא מדווחת על התקדמות השיחות בין ישראל למצרים (17.9.78). דעתו זו הוצנעה בידיעה קצרה בעיתון שהורכבה משורות אחדות ומוקמה בעמוד 7 של החלק החדשותי. ביום האחרון לוועידה, ב-18 בספטמבר, פורסמה ידיעה, בעמוד האחורי, ובה הובאו גם תגובות המתנגדים להסכמות בקמפ דייויד, כולל ציטוט של ח"כ גאולה כהן, מסמלי המחאה נגד השלום עם מצרים, בכותרת המשנה: "אביע אי אמון בבגין. זו נסיגה משתי גדות לירדן".

אם המדד לסיקור תקשורתית הגון הוא שיקוף של מגוון הדעות הרווחות בציבור על פי חלוקת הכוח הפוליטי בכנסת, יוצא שהעיתון פוגע בעיקרון הייצוג. הקביעה הזאת מסתמכת על השוואה בין הייצוג 'האמיתי' של מתנגדי ההסכמים, שעמד על כ-16% בהצבעה במליאת הכנסת (19 מתוך 120 חברי כנסת הצביעו נגד ההסכמים) לבין הייצוג 'המתווך' ב"ידיעות אחרונות" שהסתכם בשני אחוז בלבד (2 מתוך 99 פריטים). פריט נוסף ויחיד בעיתון ביטא את מכלול הקולות ברחוב הישראלי באופן ששיקף נאמנה את הדעה הציבורית על הסכמי קמפ דייויד, אך לא היה בו כדי לשנות את התמונה הכוללת.

בעיתון "הארץ" לא נמצא כלל ייצוג למסתייגים מן הדיונים בקמפ דייויד אשר נמנים עם חברי האליטה הפוליטית. ידיעה אחת, קצרה יחסית, על התארגנות של כ-200 רבנים, שקבעו כי החזרת שטחים אסורה לפי ההלכה (7.9.78, עמ' 5), היתה האמירה היחידה בגנות הוועידה בכל תקופת הסיקור ב"הארץ".

בכל האמור במאמרי המערכת, חשוב להבחין בהבדלים שבין גישת "ידיעות אחרונות" לבין גישת "הארץ" כלפי הממשלה והעומד בראשה, מנחם בגין. במאמר מערכת שכותרתו: "סיום בקול דממה דקה", עורך ד"ר הרצל רוזנבלום, העורך הראשי של "ידיעות אחרונות" באותה תקופה, אבחנה ברורה בין הצד הפשרן לצד הנוקשה בדיוני קמפ דייויד:

"... משלחתנו הספיקה במשך השבועיים שחלפו להציע למצרים ולאמריקאים ויתורים כל כך מרחיקי לכת לעומת תכנית האוטונומיה ההתחלתית שלנו שכאשר פרטיהם יתגלו ויוודעו הם יעוררו תמהון; ... מול פני הוותרנות שלנו לא קמה כל רוח וותרנות מקבילה אצל הצד שכנגד, והדרישה המצרית למתן מאה אחוז של סיפוק לתביעותיהם תוך כניעה ללא תנאי של הישראלים נשארה כפי שהיא היתה בתחילה" (17.9.78).

יש לתמוה על דבריו של ד"ר רוזנבלום, שנכתבו בצל השמועות על קשיים במשא ומתן בין ישראל למצרים, שכן אפילו הוא עצמו מודה באותו מאמר כי "האיסור שהוטל על מסירת האינפורמציה מהמתרחש בוועידת קמפ דייויד באמריקה נטל מאתנו כל אפשרות ליצור לעצמנו תמונה נאמנה על דיוניה". על כן, הוא מבסס את קביעותיו על "יסוד חלקי אינפורמציה מקוטעים שהודלפו משם...".

לעומת זאת, "הארץ" קורא בקול רם לבגין שלא לחזור מקמפ דייויד בידיים ריקות, ומתאר את ראש הממשלה כמי שמתבצר בעמדותיו, בשעה שלאמיתו של דבר לא היה בידי העיתון מידע מוצק על כוונותיו האמיתיות. כך נכתב במאמר המערכת של "הארץ" שנשא את הכותרת "קשיי מהות ולא קשיי ניסוח":

"... אם לא נטעה לחלוטין, הרי ראש הממשלה מקפיד על עמידה מהצד; הוא חומק ככל שהוא יכול, מלהיפגש עם המנהיג המצרי ודואג לפרסם הכחשות: אין זה נכון שישראל הסכימה לקבל את העיקרון של נסיגה בגדה וברצועה, ואין אמת בגרסה שהוא מוכן לתת ידו לכינון מעין קונדומיניון עם ירדן בחבלים אלה של הארץ" (17.9.78).

קטע זה מוביל אותנו לדיון על סוגיות הליבה ולטענה בדבר ניסיון כלי התקשורת לשמר את ערך המדינה היהודית. זאת, על סמך בחינת סיקור נושאי הליבה הלאומיים המצויים במחלוקת בין ישראל למצרים.

בולטות הערך מדינה יהודית

כפי שכבר הוזכר בפרק המתודולוגי, הערך מדינה יהודית נבדק בהתאם לשלושה נושאי ליבה שפתרונם, במסגרת משא ומתן מדיני לשלום, עשוי להשפיע על אופיה היהודי של מדינת ישראל. הכוונה לזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים, לגבולות הקבע (ומיקומן של ההתנחלויות בהסדר הסופי) ולמעמד ירושלים. כידוע, הבעיה הפלסטינית היתה במשך חודשים סלע המחלוקת העיקרי בין ישראל למצרים. מכאן שיש טעם רב בבדיקת סוגיות הליבה, הגם שהפלסטינים ונציגם, אש"ף, לא השתתפו בדיונים בקמפ דייויד.

מבדיקת התפלגות נושאי הליבה בעיתונות הכתובה מתברר כי שאלת הריבונות בגדה וגורל ההתנחלויות בתוכה זכתה לתשומת לב מיוחדת - 25.6% מכלל הפריטים בתקופת הדיונים בקמפ דייויד התייחסו לשאלה זו - בניגוד לסוגיות זכות השיבה וירושלים שהודרו כמעט לחלוטין מהשיח העיתונאי (טבלה מס' 1.6). בהסתכלות כוללת על הנתונים, לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין העיתוננים באשר להתפלגות נושאי הליבה, פרט אולי לשאלת ירושלים שעלתה ב-6 מהפריטים ב"ידיעות אחרונות", לעומת פריט אחד בלבד ב"הארץ". את הייצוג הדל של ירושלים ניתן להסביר בהחלטת ישראל ומצרים להסתפק בצירוף שני מכתבים נלווים להסכמים המבהירים מחדש את חוסר ההסכמה הבסיסי הקיים לגבי עתיד העיר.

טבלה 1.6: התפלגות נושאי הליבה בעיתונות הכתובה

נושאי הליבה	ידיעות אחרונות	הארץ	סה"כ
זכות השיבה	2 (2.0%)	2 (2.9%)	4 (2.4%)
גבולות-התנחלויות	24 (24.2%)	19 (27.6%)	43 (25.6%)
ירושלים	6 (6.1%)	1 (1.4%)	7 (4.1%)

לכאורה, אין הכרח לעסוק בשאלת זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים. שכן, ההתייחסות התקשורתית אליה היתה שולית בשני העיתונים: רק פעמים ספורות (4 ליתר דיוק) זכתה לאזכור, וגם אז בגוף הידיעה ולא בכותרת הראשית או המשנית. ואולם, לעתים הרצון להבין טקסט פירושו לבדוק את מה שחסר בו - ומתוך מה שחסר בו, או נדחק לשוליו, אפשר ללמוד על העיקר. כך למשל, "ידיעות אחרונות" דיווח ב-10 בספטמבר כי "הנושא הפלשתיני נידון בעיקר בהקשר לגדה המערבית, ולא בהקשר רחב יותר של בעיית הפליטים הפלסטינים..." (עמ' 7). למחרת נכתב בשני העיתונים, הנסמכים על דיווחי כלי התקשורת במצרים, כי אחת מנקודות המחלוקת שטרם יושבה קשורה למעמד הפלסטינים בפזורה. לאמור, הסיקור התקשורתי הדל של סוגיית זכות השיבה עלה בקנה אחד עם האמונה המשותפת לישראל ולמצרים בדבר הצורך להגיע להסכם, שיעגן בצורה מעורפלת ולא מחייבת את המחויבות ההדדית לפיתרון בעיית הפליטים. העובדה כי אף נציג משתי המשלחות לא התבטא בנושא, כולל ביום החתימה על ההסכמים, היא המעידה אולי על חוסר התוחלת בשיחות בין הצדדים על שאלת הפליטים.

שאלת הריבונות בגדה המערבית ורצועת עזה

כאמור, הריחוק הכפוי ממקבלי ההחלטות הציב בפני הכתבים אתגר חדש: התמודדות עם פרספקטיבות הסותרות לעתים את העמדה הדומיננטית של הממשלה בעניין ריבונות הגדה ורצועת עזה, על כל היישובים הישראליים בגבולותיהן. דוגמה לכך יכולה לספק כתבה שפורסמה ב-7 בספטמבר בעמוד הראשי של "ידיעות אחרונות". תחת הכותרת: "קרטר יציע לבגין וסאדאת להפריד את הדיון בריבונות מהדיון בהסדרי בטחון", נדרש הכתב רוך בן-ישי למקורות שונים כדי להרכיב את חלקי הפאזל הקטנים לכדי פסיפס שלם אודות שאלת הריבונות בגדה וברצועת עזה. בפתח של הידיעה הוא מזכיר "מקורות מוסמכים במשלחת האמריקנית", שאמרו כי הנשיא קרטר יציע "לנתק את המו"מ על הריבונות בשטחים מן המו"מ על הסדרי הבטחון". בגוף הכתבה מגיבים "חוגים במשלחת הישראלית" להצעה האמריקאית בהסתייגות. התפקוד של הכתב עומד כאן למבחן. הוא כבר לא ניזון ממקור אחד שמספק לו את זווית הראייה הצרה על המשך קיום ההתנחלויות תחת ריבונות ישראלית, אלא מציג נקודת מבט נוספת, זו של ארצות הברית.

באופן פרדוקסלי, העיתונות נאלצה לשלם מחיר גבוה על חוסר תלותה במקורות רשמיים מן המשלחת הישראלית. סקירה של כותרות העמוד הראשון ב"הארץ" מעלה, למשל, כי דיווחי העיתון לוקים בחוסר אחידות:

"הבדלי דעות מהותיים בקמפ-דייוויד" (כותרת ראשית)

"עיתוני מצרים: תקווה להצהרת עקרונות ולהחלטה להמשיך במו"מ"

"משבר ראשון"

"עתונאים מצריים - פסימיים; עתונאים ישראליים - אופטימיים"

הכותרות הללו פורסמו ב-10 בספטמבר, בחלוף חמישה ימים מתחילת הדיונים בקמפ דייוויד. הן מתייחסות להערכות בדבר הסיכוי להגיע להסדר על הגדה ועזה ולהסכם על מעמד ההתנחלויות בשטחים אלה. אך קשה להסיק מהן מהי תמונת המציאות האמיתית. הכותרת הראשית מעבירה לקורא מסר שלילי, כמו גם הכותרת שמכריזה על "משבר ראשון". מעיתוני מצרים, לעומת זאת, מנשבת רוח אופטימית, רוח שסותרת את התחזית הפסימית של עיתונאים מצריים בכותרת אחרת, מעניינת במיוחד, שכן היא משרטטת בקצרה את הציפיות המנוגדות של העיתונאים הישראליים והמצריים מן הוועידה.

אלא שבמבט שני נראה כי שמירת עצמאותה של התקשורת דווקא משרתת את הקורא. הכותרות מעמתות אותו עם הגדרות שונות של המציאות ולא ממחזרות גרסאות רשמיות מונוליטיות. אמנם יש בכך מידה של חוסר עקביות, ואולי גם בלבול, אך גם מימד של פתיחות, איזון וגיוון בפרסום המידע.

בהקשר זה, מעניין לגלות כי העיתונות הישראלית התבססה על מספר לא מבוטל של מקורות מצריים. בכך אולי ביקש הנשיא סאדאת להדגיש, באמצעות מקורביו, כי הנושא הפלסטיני עומד בראש מעייניו. אופן הדיווח ממחיש מחויבות זאת:

"בין השאר הבהירו המקורות המצריים, כי ערב שיחות קמפ-דייוויד תידרך אותם סאדאת אישית והבטיח להם, שהוא לא יסכים לשום נוסחה, אשר תותיר את הריבונות בגדה בידי ישראל, אפילו לתקופת מעבר" ("ידיעות אחרונות", 10.9.78, עמ' 7 - המשך מעמוד ראשון).

"המקור (המצרי) אמר כי סאדאת הסיר מסדר היום את תביעתו להשגת הצהרת עקרונות, כתנאי להמשך השיחות. במקום זאת הוא הגיש הצעה, שקוראת לישראל לקבל את עקרון הנסיגה מהגדה המערבית, תוך סדרי בטחון וערבויות מתאימים" ("ידיעות אחרונות", 12.9.78, עמ' 7 - המשך מעמוד ראשון).

"הנשיא סאדאת איים אתמול לפרוש מדיוני וועדת קאמפ-דייוויד, אם עד היום לא תושג התקדמות והסכם עקרוני באשר לשאלת הנסיגה, עתיד הגדה המערבית ורצועת עזה וההגדרה העצמית לפלשתינים, שיאפשרו התוויית הצהרת עקרונות להסדר כולל - מסרו אמש כתבים ערביים בתורמונט" ("הארץ", 13.9.78, עמוד ראשי).

שלוש המובאות מן הכתבות שלעיל מדברות בעד עצמן, גם אם בדיעבד התבררו כריקות מתוכן. יותר מכל מקור אחר, התקשורת המצרית, שדיווחיה מופיעים בעיתונות הכתובה בישראל, מבליטה את חילוקי הדעות בין בגין לסאדאת בעניין הפלסטיני, ומעמתת בין עמדות ישראל ומצרים על רקע הקיפאון במשא ומתן על גורל השטחים וההתנחלויות:

"כתב העיתון המצרי 'אל-גומהוריה' בקמפ-דייוויד דיווח אתמול לקוראיו, כי נקודות המחלוקת בין בגין לסאדאת, שעדיין לא יושבו, קשורות לעתיד הגדה והרצועה, למעמד הפלסטינים שמחוץ לשטחים אלה, להתנחלויות הישראליות ולתנאי השלום בין ישראל לשכנותיה הערביות" ("ידיעות אחרונות", 11.9.78, עמ' 2).

"אל אהרם' ציטט מקורות מקורבים לוועידה, שאמרו כי התקוות לפריצת דרך נגוזו עקב חילוקי דעות על הגדה המערבית, רצועת עזה וההתנחלויות הישראליות" ("הארץ", 18.9.78, עמוד ראשי).

החלטת ההנהגה הישראלית להתנזר מכל מגע עם התקשורת הביאה לכך שהביקורת כלפי מהלכיה לא נעצרה בשערי עמודי הדעות, אלא חדרה גם לדיווחים החדשותיים. בידיעה ראשית של עיתון "הארץ" פורסמה, למשל, כותרת ביניים שאינה מותירה מקום לספק: "סירוב ישראלי: חוסר פשרנות מצרי". הסיבה לביקורת זו נעוצה ב"סירובה של ישראל להכריז כי היא מקבלת את עיקרון הנסיגה מהגדה... וכן חוסר פשרנותו של סאדאת התובע, שייאמרו מראש דברים מפורשים, שיחייבו את ישראל..." (17.9.78). עם זאת, אין בביקורת המרומזת כאן משום קריאה לשינוי בערכי הליבה הנוגעים לזהות המדינה היהודית: ריבונות ישראלית על ירושלים (כולל כמובן על המקומות הקדושים), שליטה בגושי ההתיישבות בשטחים, התנגדות מוחלטת לזכות השיבה.

מניתוח התכנים אפשר לראות כי היתה התייחסות אחת בלבד של מנהיג פלסטיני מקומי (אליאס פרייג', ראש עיריית בית לחם) לגורל השטחים וההתיישבות היהודית בתוכם. יו"ר אש"ף, יאסר

ערפאת, הוזכר בשולי הסיקור, וגם אז זכה לכינוי הלא מחמיא ב"הארץ" 'מנהיג המחבלים' (17.9.78). ההתעלמות התקשורתית מהפלסטינים עלתה בקנה אחד עם עמדת ממשלת ישראל באותה תקופה כי אין לקשור בין הסכס שלום עם מצרים לבין פינוי התנחלויות ונסיגה מלאה מהגדה המערבית. בכך יצרה העיתונות את הרושם כי ההדרה הפלסטינית מכל הסדר מתקן מציאות (ולא משמר מציאות) היא מהלך טבעי שאין חולק עליו.

לגבי הטלויזיה, 4 מתוך 8 פריטים הכלולים במרחב המדגם התייחסו לעתיד ההתנחלויות ביהודה ושומרון, בעיקר מתוך נקודת הראות של המתיישבים במקום. בראיון ל'מבט' ביום החתימה על הסכמי קמפ דייויד נשמע גרשון שפט, המזכיר המדיני של גוש אמונים, נחרץ: "הפסקת ההתיישבות ביהודה ושומרון היא אסון... ההתנחלות צריכה להימשך". המראיון דן סממה לא נזקק לתגובה מצד הממשלה כמשקל נגד לגישת שפט. רוב האליטה ראתה בהמשך מפעל ההתנחלויות ביטוי לזכותו של העם היהודי על מולדתו. הניסיון של הממשלה לטשטש את המרחב הפיזי בין ארץ ישראל למדינת ישראל לא עמד אז בפני ביקורת טלוויזיונית. אולם כאן המקום לציין שוב כי מדגם הטלויזיה הקיים קטן מאוד (מסיבות שפורטו לעיל), ולפיכך יכולת ההסקה ממנו מוגבלת למדי.

לסיכום, העיתונות סיקרה באופן בולט את האליטה הפוליטית, ובייחוד את ראש הממשלה בגין. בניגוד למצופה, היא התבססה על מקורות מידע מגוונים והציגה נקודות מבט שונות - וזאת בגלל אילוצים שפורטו לעיל. ככלל, היא תמכה בממשלה ועמדה מאחורי בגין בסוגיות ליבה הנוגעות לערך מדינה יהודית.

5.1.2 תהליך אוסלו

במהלך שנת 1993 התנהל באוסלו משא ומתן, ראשון מסוגו, בין ישראל לאש"ף, שנועד לסיים את הסכסוך המתמשך במזרח התיכון. בתום דיונים ממושכים הגיעו הצדדים לשני צמתים היסטוריים: הסכם "הצהרת עקרונות על הסדרי ביניים של ממשל עצמי" (אוסלו א'), ו"הסכם ביניים ישראל-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת עזה" (אוסלו ב').

הצהרת העקרונות שנחתמה בווינגטון, ב-13 בספטמבר 1993, כללה הכרה הדדית בין שני הצדדים ועסקה בהסדרי ביניים לקראת הקמת ממשל עצמי לפלסטינים בעזה וביריחו. בהסכם העקרונות הוחלט על עריכת בחירות חופשיות וכלליות למועצה פלסטינית, שתחום שיפוטה נועד לכסות את שטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה, פרט לתחומים שנדחו למשא ומתן על מעמד הקבע (ראו להלן). נקבע כי תקופת הביניים לא תעלה על חמש שנים ותוביל להסדר קבע המבוסס על החלטות מועצת הביטחון 242 ו-338. בסעיף 5 להסכם צוין כי המשא ומתן על הסדר הקבע, אשר יחל "... לא יאוחר מתחילת השנה השלישית של תקופת הביניים", יכסה נושאים נוספים, לרבות: ירושלים, פליטים, התנחלויות, סידורי ביטחון, גבולות ועוד.¹²⁰ ההסכם עורר התנגדות רבה בכנסת ובקרב הציבור הישראלי. ב-23 בספטמבר 1993 התקיימה הצבעת אי אמון בממשלה בגין החתימה על הצהרת העקרונות בסיומה הצביעו 61 חברי כנסת נגדה ו-50 בעדה; שמונה מהח"כים נמנעו ואחד נעדר.

ב-28 בספטמבר 1995 נחתם בווינגטון הסכם ביניים נוסף. מטרתו המרכזית היתה להרחיב את הממשל העצמי הפלסטיני בגדה המערבית. ההסכם עסק בבחירות למועצה הפלסטינית, בהסדרי ביטחון, בביטול האמנה הפלסטינית, בהעברת סמכויות, בשיתוף פעולה וקשרים כלכליים ועוד. במסגרת ההסכם נקבעו שלושה סוגי אזורי שליטה ביהודה ושומרון: אזור A (הכולל 6 ערים - גינין, שכם, טול-כרם, קלקיליה, רמאללה ובית-לחם - וחלקים מהעיר חברון) באחריות בטחונית ואזרחית מלאה של המועצה הפלסטינית; אזור B (הכולל את העיירות והכפרים הפלסטינים בגדה המערבית) בסמכות אזרחית מלאה של המועצה ובשליטה בטחונית ישראלית; ואזור C (שכולל שטחים דלילי אוכלוסין בעלי חשיבות אסטרטגית לישראל ויישובים יהודיים) באחריות בלעדית של ישראל.¹²¹ מתנגדי ההסכם ניסו להכשילו למן הרגע שנחתם: ארגוני האופוזיציה הפלסטינים, ובראשם החמאס, ביצעו מספר פיגועי תופת שעוררו אצל חלקים גדולים מן הציבור הישראלי התנגדות להמשך התהליך; מן הצד הישראלי נערכו הפגנות מחאה שהיו בהן גילויי הסתה ודפוסי התנהגות אלימים. את ההסכם ליוו האשמות הדדיות, לפיהן הצד האחר אינו עומד בהתחייבויותיו. חרף כל האמור לעיל, אושר ההסכם בכנסת, ב-5 באוקטובר 1994, ברוב מינימלי של 61 תומכים ו-59 מתנגדים.

¹²⁰ לעיון במסמך ראו: הצהרת עקרונות על הסדרי ביניים של ממשל עצמי (1993), מסמך, ירושלים: שירות הפרסומים, מרכז ההסברה. על השתלשלות האירועים שהובילו לחתימה על הצהרת העקרונות: ביילין, י. (1997), לגעת בשלום, תל אביב: ידיעות אחרונות;

Quray, A. (2006), *From Oslo to Jerusalem: The Palestinian story of the secret negotiations*, New York: I. B. Tauris.

שני הכותבים היו מיוזמי ומעצבי הסכם אוסלו. יוסי ביילין כיהן באותה תקופה כסגן שר החוץ, ואחמד קריע (אבו-עלא) ריכז עבור אש"ף את ניהול הנושאים הכלכליים.

¹²¹ לעיון בהסכם ראו: הסכם ביניים ישראל-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת עזה (1996), מסמך, ירושלים: שירות הפרסומים במרכז ההסברה, משרד החינוך והתרבות והספורט.

במהלך תקופת המחקר - 19-12 בספטמבר 1993, 27 בספטמבר עד 5 באוקטובר 1995 - אותרו בעיתונות הכתובה 400 פריטים. 267 פריטים חדשתיים עסקו **בהצהרת העקרונות על הסדרי ביניים** (אוסלו א'). 146 מהפריטים הופיעו בעיתון "ידיעות אחרונות" ו-121 פורסמו בעיתון "הארץ". מספר הפריטים פחת משמעותית **בהסכם אוסלו ב'**: 133 פריטים חדשתיים התחלקו באופן לא שווה בין "ידיעות אחרונות" (53) לבין "הארץ" (80). מטבלה מס' 2.1 ניכרת מגמה ברורה של ריבוי מספר הפריטים בתקופת אוסלו א' (פי 2 מאוסלו ב').

בטלוויזיה נמצאו 123 פריטים משני הערוצים. 47 הפריטים בנושא אוסלו א' שודרו כולם בערוץ 1. 76 הפריטים על אוסלו ב' התחלקו בצורה שוויונית למדי בין ערוץ 1 (39) לערוץ 2 (37).

היות שהסכם העקרונות בין ישראל לאש"ף הוא הסכם ראשוני והיסטורי שזכה לתהודה רבה בעולם, אין דבר מפתיע או תמוה בהפיכתו לאירוע מדיה כה גדול. בהקשר זה, מעניין לשים לב לפער בהיקף הסיקור של העיתונים בכל אחד משני האירועים: ב"ידיעות" הופיעו כמעט פי 3 פריטים על אוסלו א' מאשר על אוסלו ב', ואילו ב"הארץ" מגמת ריבוי הפריטים אודות אוסלו א' מתונה יותר (פי 1.5 יותר מאוסלו ב'). הכמות, מסתבר, אינה מנותקת כאן מן האיכות. הסיקור המלודרמטי של הצהרת העקרונות שנצבע ב"ידיעות אחרונות" בצבעים עזים, רגשיים, תוך פנייה לציבור לקחת חלק באירוע מכוון בתולדות המדינה ולחוות את הגשמתו, נעשה בהבלטה ובהעצמה בניסיון למשוך את תשומת לבו של הקורא.

טבלה 2.1: התפלגות הפריטים בעיתונות הכתובה ובטלוויזיה לפי תקופת סיקור

תקופת הסיקור	ידיעות אחרונות	הארץ	ערוץ 1	ערוץ 2
אוסלו א' 1993	6	4	1	1
אוסלו ב' 1995	3	5	0	8
סה"כ	9	9	1	9

כפי שנראה מיד, הייצוג התקשורתי של האליטה הפוליטית בישראל היה גבוה בתקופת תהליך אוסלו. עם זאת, מעניין לציין שרק בזמן הסכם אוסלו א' ירדו שיעורי החשיפה של קבוצה זו אל מתחת ל-50% מכלל הסיקור בכל אמצעי התקשורת. עוד נמצא כי רוב הפריטים שפורסמו במקומות הבולטים של עמוד העיתון, קרי בשליש העליון שלו, התמקדו בפרק זמן זה בקבוצות לא אליטיסטיות בתוך ישראל או בגורמים זרים - ערפאת, קלינטון ומנהיגים מהעולם הערבי (הסברים לכך יוצגו בהמשך).

בזמן אוסלו התלכדה התקשורת סביב מנהיגותו של רבין ופועלו למען השלום. הכרת הממשלה באש"ף כנציגו הלגיטימי של העם הפלסטיני הביאה לטרנספורמציה בסיקור "האויב" והפכה את רבין ל"חייל של שלום". עם זאת, לא תמיד עמדו חברי האליטה הבכירים, ובהם ראש הממשלה ושרי הממשלה, תחת אור הזרקורים של התקשורת. נמצא כי בתקופת אוסלו ב' זכו סגן השר גולדפרב וחברי הכנסת קהלני וזיסמן לחשיפה רבה בשני ערוצי הטלוויזיה. בהיותם לשון מאזניים בהצבעה על הסכם אוסלו ב', הם צברו כוח פוליטי בלתי מבוטל, השפיעו על סדר היום

התקשורת, ולא פחות חשוב מכך - ביקשו להנכיח בתודעת הצופים את המחלוקת באליטה על הסדר הביניים עם הפלסטינים.

אשר לסוגיות הליבה, ראינו כי שאלת הפליטים נדונה בהרחבה רק בעיתון "הארץ" בתקופת אוסלו א', וכי תשומת לב תקשורתית ניתנה לגורל השטחים ביהודה ושומרון ולעתידי ההתיישבות היהודית בתקופת אוסלו ב' - בעקבות נסיגת ישראל מאזורים מיושבים בגדה המערבית. מדיניותו של רבין המצדדת בחלוקת הארץ קיבלה גושפנקא מבכירי העיתונאים והפובליציסטים. אך לא פחות מן ההכרח לוותר על שטחים, התכנסה התקשורת, כולל עיתון "הארץ", מאחורי עקרונות המוסכמים באותה תקופה על הממשלה והאופוזיציה. עקרונות אלה - שלילת זכות השיבה, התנגדות לחזרה לקווי 67' ושמירה (מלאה) על ריבונות ירושלים - מתיישבים עם הערך המרכזי של הציונות: ישראל כמדינה יהודית.

בולטות האליטה הפוליטית בישראל

בשני העיתונים נמצאו נתונים דומים לגבי שיעור הופעת האליטה הפוליטית בישראל לאורך תהליך אוסלו (טבלה מס' 2.2). כך למשל, בתקופת אוסלו א' אותרו בעיתון "הארץ" 50 פריטים (מתוך 121 פריטים בסך הכל) שהתמקדו באליטה הפוליטית הישראלית. אם לוקחים בחשבון כי 25 מהפריטים תיארו את הצד הפלסטיני והערבי בלבד, הרי שהיחס אף גבוה יותר; כלומר, ה'מגדירים הראשוניים' של יותר ממחצית הפריטים - 50 מתוך 96, שהם 52.1% מכלל הפריטים - משתייכים לאליטה הפוליטית הישראלית. "בידיעות אחרונות" נמצאו 52 פריטים על קבוצה זו, המהווים כ-36% מכלל הסיקור. מאחר שגם "בידיעות" אותרו 25 פריטים על הצד הפלסטיני והערבי, חשוב לשים לב לכך שהייצוג היחסי של שרי הממשלה וחברי הכנסת שוב עולה, ללא אותם פריטים, ל-43%.

עיון בטבלה מס' 2.2 מגלה כי הזיקה לאליטה הפוליטית בישראל הדוקה יותר בשני העיתונים בתקופת אוסלו ב'. 28 מתוך 53 הפריטים (52.8%) ב"ידיעות אחרונות" עסקו ישירות באליטה הפוליטית הישראלית, דומה מאוד לנתונים ב"הארץ": 43 מתוך 80 פריטים (53.8%). גם כאן, כמו בהצהרת העקרונות, חשוב לציין כי הייצוג היחסי של האליטה היה יכול להיות גבוה יותר, אילו לא התייחסו הנתונים גם לצד הפלסטיני - עליו לא חלה האבחנה בין אליטה לקבוצות אחרות באוכלוסייה. בסיכומו של דבר, 43.3% מכלל הפריטים בעיתונות דנים ב-120 אישים בלבד החברים באליטה הפוליטית בישראל, שיעור המעיד על נְאִוֶּת תקשורתית גבוהה.

טבלה 2.2: התפלגות הפריטים שהתמקדו באליטה הפוליטית הישראלית לפי עיתון ותקופת סיקור*

תקופת הסיקור	ידיעות אחרונות	הארץ	סה"כ
אוסלו א' 1993	52 מתוך 146 (35.6%)	50 מתוך 121 (41.3%)	102 מתוך 267 (38.2%)
אוסלו ב' 1995	28 מתוך 53 (52.8%)	43 מתוך 80 (53.8%)	71 מתוך 133 (53.4%)
סה"כ	80 מתוך 199 (40.2%)	93 מתוך 201 (46.3%)	173 מתוך 400 (43.3%)

* האחוזים בסוגריים מבטאים את החלק היחסי של התפלגות הפריטים על האליטה הפוליטית בישראל מכלל הפריטים על תהליך אוסלו.

הסיווג "התמקדות באליטה הפוליטית" בטלוויזיה נקבע על פי אחד משלושת הקריטריונים הבאים: א. ייצוג הדמות בפתיח של הפריט החדשותי על ידי מגיש המהדורה. ב. ייצוג ויזואלי - ראיון, תדריך, הצהרה, מסיבת עיתונאים עם הדמות המסוקרת בגוף הפריט. ג. ייצוג מילולי - התייחסות הכתב המדווח או הפרשן לאמירה או טענה של גורם באליטה המוזכר בגוף הפריט.

מטבלה מס' 2.3 אפשר לראות כי חלה עלייה משמעותית בסיקור האליטה הישראלית בתקופת אוסלו ב' (61.8% בשני הערוצים) לעומת אוסלו א' (44.7% בערוץ 1). אשר להבדלים בין ערוצי הטלוויזיה, מתברר כי 67.6% מהפריטים בערוץ 2 עסקו באליטה הפוליטית בישראל לעומת מחצית מהפריטים בערוץ 1.

טבלה 2.3: התפלגות הפריטים שהתמקדו באליטה הפוליטית הישראלית לפי ערוץ ותקופת סיקור

תקופת הסיקור	ערוץ 1	ערוץ 2	סה"כ
אוסלו א' 1993	21 מתוך 47 (44.7%)	-	21 מתוך 47 (44.7%)
אוסלו ב' 1995	22 מתוך 39 (56.4%)	25 מתוך 37 (67.6%)	47 מתוך 76 (61.8%)
סה"כ	43 מתוך 86 (50.0%)	25 מתוך 37 (67.6%)	68 מתוך 123 (55.3%)

באופן כללי, ניתן להסיק מהממצאים בשתי הטבלאות האחרונות כי מהדורות החדשות בטלוויזיה שמו דגש רב על המהלכים של מקבלי ההחלטות בישראל (55.3%) בהשוואה לעמודי החדשות בעיתונות הכתובה (43.3%).

מדד נוסף שממחיש את בולטות הסיקור של האליטה הפוליטית בעיתונות הוא מיקומה בעמודי החדשות. הממצא המעניין ביותר בהקשר זה נוגע להתפלגות הפריטים בעמודי השער של העיתונים בתקופת אוסלו א': לפי טבלה 2.4, 16 מתוך 23 פריטים התרכזו באליטה הפוליטית בישראל (7 מ-9 ב"ידיעות אחרונות" ו-9 מ-14 ב"הארץ"), יחס גבוה שהשתנה בעמודים הפנימיים לטובת פרסום כתבות הממוקדות בקבוצות אחרות. במובן זה, אין מתאם בין מספר הפריטים בעמודי השער (רוב גורף לאליטה הפוליטית בישראל) - פרמטר בעל חשיבות חדשותית - לבין מספר הפריטים הכללי ב"ידיעות אחרונות" וב"הארץ" (רוב ברור למי שלא נמנה עם האליטה הישראלית).

כפי שניתן לראות, הייצוג של האליטה הפוליטית בישראל נמצא כבעל חשיבות רבה גם באוסלו ב'. 6 מהפריטים על האליטה הופיעו בעמוד הראשון של כל אחד מהעיתונים. כשבוחנים את הנתונים המשלימים על הקבוצות האחרות ב"ידיעות אחרונות" (3 פריטים) וב"הארץ" (פריט אחד בלבד) מבינים עוד יותר את הקשר החיובי בין מיקום הפריטים בחזית העיתון, כקריטריון מובהק של בולטות, לבין הופעת האליטה הישראלית.

טבלה 2.4: התפלגות הפריטים בעיתון לפי מספר העמוד ולפי סוג הקבוצה

הארץ אוסלו ב' 1995		הארץ אוסלו א' 1993		ידיעות אחרונות אוסלו ב' 1995		ידיעות אחרונות אוסלו א' 1993		סוג הקבוצה מספר העמוד
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
1 (1.2%)	6 (7.5%)	5 (4.1%)	9 (7.4%)	3 (5.7%)	6 (11.3%)	2 (1.4%)	7 (4.8%)	1
13 (16.2%)	15 (18.8%)	19 (15.7%)	11 (9.1%)	13 (24.5%)	14 (26.4%)	17 (11.6%)	16 (10.9%)	2-3
23 (28.8%)	22 (27.5%)	47 (38.9%)	30 (24.8%)	9 (17%)	8 (15.1%)	75 (51.4%)	29 (19.9%)	4 ומעלה
37 (46.2%)	43 (53.8%)	71 (58.7%)	50 (41.3%)	25 (47.2%)	28 (52.8%)	94 (64.4%)	52 (35.6%)	סה"כ

מבחינת מיקום הפרסומים בעמוד עצמו ניתן למצוא הבדלים בין התקופות. במהלך אוסלו א', למשל, שובצו בחלק העליון של העמוד ב"ידיעות אחרונות" 33 פריטים על קבוצות "אחרות" ו-24 פריטים על נציגי האליטה הפוליטית בישראל (טבלה מס' 2.5). ב"הארץ" התקבלה תמונה דומה לזו ש"בידיעות אחרונות": 25 פריטים המשתייכים לקטגוריה "אחר" הופיעו בשליש העליון של העמוד, 6 פריטים יותר מהקטגוריה "אליטה פוליטית בישראל". נראה כי יש שני הסברים לממצאים בטבלה. הראשון הוא סקרנות ונכונות של עיתונאים לפרסם בהבלטה מידע על אש"ף והעומד בראשו יאסר ערפאת, כחלק מרהביליטציה כללית של ההנהגה הפלסטינית. ההסבר השני נוגע להיקף הסיקור של הפגנות המתנחלים ותומכיהם בציבור הישראלי נגד הסכמי אוסלו.

בתקופת אוסלו ב' השתנה היחס בין הקבוצות מבחינת מיקום הפריטים בראש העמוד, או בחלקו העליון, הן ב"ידיעות אחרונות" (רוב של 11-18 לפריטים על האליטה הפוליטית בישראל) והן ב"הארץ" (רוב של 13-22 לפריטים על האליטה הפוליטית בישראל). עוד ניתן לראות כי "בידיעות אחרונות" לא פורסם אפילו פריט אחד על האליטה הישראלית בתחתית העמוד. ממצאים אלה מצביעים על בולטות גבוהה מאוד של פריטים בעלי צביון ישראלי אליטיסטי, במיוחד בעיתון "ידיעות אחרונות", שכן חלקו העליון של העמוד ניכר יותר לעין מבחינה ויזואלית מחלקו התחתון.

טבלה 2.5: התפלגות מיקום הפריטים בעמוד העיתון לפי סוג הקבוצה

הארץ אוסלו ב' 1995		הארץ אוסלו א' 1993		ידיעות אחרונות אוסלו ב' 1995		ידיעות אחרונות אוסלו א' 1993		סוג הקבוצה מיקום הפריט
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
13 (16.2%)	22 (27.5%)	25 (20.7%)	19 (15.7%)	11 (20.8%)	18 (33.9%)	33 (22.6%)	24 (16.4%)	עליון
17 (21.2%)	12 (15%)	28 (23.1%)	25 (20.7%)	7 (13.2%)	10 (18.9%)	30 (20.6%)	21 (14.4%)	מרכז
7 (8.8%)	9 (11.3%)	18 (14.9%)	6 (4.9%)	7 (13.2%)	-	31 (21.2%)	7 (4.8%)	תחתית
37 (46.2%)	43 (53.8%)	71 (58.7%)	50 (41.3%)	25 (47.2%)	28 (52.8%)	94 (64.4%)	52 (35.6%)	סה"כ

מבחינת גודל הפרסומים יש הבדל מובהק בין שני העיתונים. טבלה מס' 2.6 מראה כי 15 מתוך 23 פריטים ששטחם ב"ידיעות אחרונות" מעל חצי עמוד התייחסו, בשתי תקופות הסיקור, לאליטה הפוליטית בישראל. אשר לנתונים ב"הארץ", מתברר שרק 3 פריטים השתרעו על שטח בהיקף דומה. ההסבר לפערים בין העיתונים טמון ככל הנראה במבנה השונה שלהם: "ידיעות אחרונות" מתאפיין בכותרות ובתמונות גדולות שתופסות נפח גדול מהכתבות בהשוואה ל"הארץ" שמייחס חשיבות עליונה לטקסט על פני המרכיבים האחרים. חשוב להזכיר שוב כי "הארץ" מודפס בפורמט של עמודים גדולים, כך שכל פריט המכסה רבע עמוד מכיל מידע רב יותר (הכוונה למספר המלים בכתבה) מפרסום דומה בהיקפו ב"ידיעות אחרונות".

ההקבלה לפריטים שאינם מתמקדים באליטה הישראלית ניכרת לעין ב"ידיעות אחרונות": רוב הפריטים שמכסים פחות מרבע עמוד - 73 באוסלו א' ו-16 באוסלו ב' - העמידו במרכז את כל מי שאיננו חלק מהאליטה הפוליטית בישראל. הכוונה למתנחלים, לפלסטינים, לאמריקאים ולגורמים נוספים מהארץ ומן העולם שהיו מעורבים בתהליך אוסלו. לעומת זאת, סיקור שתי התקופות ב"הארץ" התאפיין בחלוקה מאוזנת למדי של פריטי חדשות ששטחם רבע עמוד לפחות: 20 פריטים התעלמו מהאליטה הפוליטית בישראל ו-25 פריטים התמקדו בה. הסבר אפשרי לממצאים אלה הוא נטיית העיתון לפרסם כתבות עומק שמייצגות קבוצות שונות, לאו דווקא ממוסדות.

טבלה 2.6: התפלגות גודל הפריטים בעיתונים לפי סוג הקבוצה

הארץ אוסלו ב' 1995		הארץ אוסלו א' 1993		ידיעות אחרונות אוסלו ב' 1995		ידיעות אחרונות אוסלו א' 1993		סוג גודל הקבוצה הפריט
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
1 (1.2%)	1 (1.2%)	-	1 (0.8%)	2 (3.8%)	7 (13.2%)	6 (4.1%)	8 (5.4%)	מעל חצי עמוד
7 (8.8%)	9 (11.3%)	12 (9.9%)	14 (11.6%)	7 (13.2%)	9 (17%)	15 (10.3%)	14 (9.6)	רבע עד חצי עמוד
29 (36.2%)	33 (41.3%)	59 (48.8%)	35 (28.9%)	16 (30.2%)	12 (22.6%)	73 (50%)	30 (20.6%)	פחות מרבע עמוד
37 (46.2%)	43 (53.8%)	71 (58.7%)	50 (41.3%)	25 (47.2%)	28 (52.8%)	94 (64.4%)	52 (35.6%)	סה"כ

את הדומיננטיות של האליטה בסיקור משקפת יותר מכל דמות אחת. ראש הממשלה, הסמכות הפוליטית הגבוהה ביותר (או נשיא בדמוקרטיה לא פרלמנטרית), משמש במקרים רבים כמגדיר ראשוני לאירועי מדיה. כך היה גם בזמן תהליך אוסלו: שמו של רבין הופיע בכותרת הראשית או בכותרת המשנה, הצמודה לה, לפחות פעם אחת בכל עמודי השער של "ידיעות אחרונות" (גיליון ה-5 באוקטובר 1995, שכותרתו הראשית עסקה בפקודת הפינוי של אלוף הפיקוד מהגדה, היה בבחינת חריג לדפוס זה). בנוסף לכך, ראש הממשלה זכה לאזכור ב-22.2% מכותרות גג (המשובצות מעל לכותרות הראשיות) ולתמונה ב-44.4% מהעמודים הראשיים. בעיתון "הארץ" נקלטו שמו או דמותו של רבין באחד מסוגי הכותרות שתוארו לעיל ו/או בתמונות ב-78% מהעמודים הראשיים. במובן זה, הסיקור התקשורתי הושפע מנקודת ההתייחסות של ראש הממשלה למשא ומתן עם הפלסטינים.

בכל הנוגע לטלוויזיה, שני מדדים מרכזיים בקביעת שיעור החשיפה של האליטה הפוליטית בישראל הם מיקומה במהדורה ומוצע זמן הפריטים הממוקדים בנציגיה. מטבלה מס' 2.7 עולה כי הייצוג של האליטה הישראלית בכותרות הפתיחה (הכוונה לקריינות ו/או לצילום) עמד על 66.7% בערוץ 1 בתקופת אוסלו א' ו-53% בערוץ 2. מחאת מתיישבי בקעת הירדן זכתה לייצוג גבוה מאוד בערוץ 1 בזמן אוסלו ב', מה שמסביר את הייצוג הנמוך יחסית של האליטה הפוליטית בישראל - 23% בלבד.

הנתון שממחיש יותר מכל את בולטות השרים וחברי הכנסת הוא ייצוגם בשלושת הפריטים הראשונים של מהדורות החדשות: ערוץ 1 - 14.9% באוסלו א', 23.1% באוסלו ב', וערוץ 2 - 21.6%. לשם השוואה, ייצוג "האחר", במיקום הפריטים 1-3 במהדורה, נמוך באופן משמעותי: ערוץ 1 - 6.4% באוסלו א', 7.7% באוסלו ב', וערוץ 2 - 8.1% (טבלה מס' 2.7).

טבלה 2.7: בולטות האליטה הפוליטית בישראל, לפי כותרות פתיחה וסדר הפריטים במהדורה

ערוץ 2 - אוסלו ב' 1995		ערוץ 1 - אוסלו ב' 1995		ערוץ 1 - אוסלו א' 1993		ליין-אפ
אחר	אליטה ישראלית	אחר	אליטה ישראלית	אחר	אליטה ישראלית	
8 (47%)	9 (53%)	10 (77%)	3 (23%)	3 (33.3%)	6 (66.7%)	כותרות פתיחה
3 (8.1%)	8 (21.6%)	3 (7.7%)	9 (23.1%)	3 (6.4%)	7 (14.9%)	פריטים 1-3
9 (24.3)	17 (46%)	14 (35.9%)	13 (33.3%)	23 (48.9%)	14 (29.8%)	פריט 4 ומעלה
12 (32.4)	25 (67.6%)	17 (43.6%)	22 (56.4%)	26 (55.3%)	21 (44.7%)	סה"כ פריטים

ממוצע אורך הפריטים בנושא תהליך אוסלו השתנה על פי התקופה והערוץ, כפי שמראה טבלה מס' 2.8. כך למשל, הכתבות המצולמות ב-1995 היו קצרות משמעותית מאלה ששודרו ב-1993, וממוצע אורך הכתבות בערוץ 1 היה גבוה ביחס לערוץ 2. מה שנשאר קבוע לאורך תקופת המדגם הוא שזמן השידור של כתבה ממוצעת המתמקדת באליטה הפוליטית הישראלית היה ארוך בהשוואה לכתבה מסוג אחר - המתייחסת רק לקבוצות ו/או אליטות אחרות. הדבר בלט במיוחד בחדשות ערוץ 1: ממוצע אורך כתבה המתרכזת באליטה הישראלית עמד על 4:20 דקות באוסלו א', 53 שניות יותר מכתבה ממוצעת הממוקדת בדמויות או בקבוצות אחרות (בתקופת אוסלו ב' הפער ביצוג גדל ל-61 שניות).

טבלה 2.8: ממוצע אורך הכתבות המצולמות במהדורה לפי קבוצת התייחסות

קבוצת התייחסות	ערוץ 1 - אוסלו א' 1993	ערוץ 1 - אוסלו ב' 1995	ערוץ 2 - אוסלו א' 1995
אליטה פוליטית בישראל	4:20 דקות	2:51 דקות	1:55 דקות
אחר	3:27 דקות	1:50 דקות	1:52 דקות

האופי האישי של הסיקור

קריאה ראשונית, לא מעמיקה, של הדיווחים האובייקטיביים לכאורה ומאמרי הדעה הסובייקטיביים ב"ידיעות אחרונות" מגלה כי נקודת המבט של העיתון היא אישית ואליטיסטית. יום לפני החתימה על הצהרת העקרונות בושינגטון מבשרת הכותרת הראשית של העיתון: "פנים אל פנים: רבין וערפאת" (12.9.93). העמדת המנהיגים זה מול זה כאילו מדובר בעימות בין שני מתאגרפים בזירה מבודדת מציבה את ראש הממשלה בחזית רגע לפני תחילת 'הקרב המדיני'. בצמוד לכותרת מצולם רבין, בלבוש לא פורמלי, בעת טיול רגלי ליד ביתו - תמונה שמחזקת את מערך הדימויים הספורטיביים. מוקד ההזדהות של העיתון עם האישיות השלטונית מספק רצף של נתונים אודותיה: השם רבין מוזכר בכותרת הגג, בכותרת המשנה ובכותרת הטור של נחום ברנע ("אם צריך, רבין בא").

מהדורת 'מבט', יום לאחר טקס החתימה החגיגי בושינגטון, שומרת על קו דומה. המהדורה נפתחת בביקור של ההנהגה הישראלית במרוקו, תחת הכותרת: "רבין בא לרבאט". בדברי הקריינות לתמונות נאמר: "ראש הממשלה יצחק רבין נועד עם חסן מלך מרוקו ברבאט. מר רבין

הגיע בצהריים במפתיע לרבאט". המסגור היחיד של ראש הממשלה מודגש כאן לנוכח ההתעלמות מן המוזמנים האחרים לביקור, ובהם שרים (כולל שר החוץ פרס), סגני שרים וחברי כנסת.

ההבניה האישית של ראש הממשלה חדרה גם לדיווחים החדשותיים של עיתון "הארץ". תיאורים כמו "ניכר היה שהוא מתאמץ להתרחק מאור הזרקורים", "במטוס, בדרך לטקס, מצחיק פרס את העיתונאים; רבין, לעומתו, פורמאלי" (14.9.93), מציגים את ראש הממשלה כאדם סגור, מופנם וביישן. אלא שתכונותיו ומרכיבי אישיותו הודגשו בקונטקסט חגיגי - ומשום כך ביטאו רבדים חיוביים, פחות מוכרים, בדמותו המורכבת. לא עוד אדם הססן, קר ונוקשה שמנסה לדכא בכוח את האינתיפאדה בשטחים, אלא מדינאי מפוכח, מחושב ומבוקר שפועל למען השלום. מאמר נדיר למדי של חנוך מרמרי, העורך הראשי של "הארץ", היטיב לבטא זאת:

"ניכר היה ביצחק רבין שהמסיבה הזאת חגיגית מדי לטעמו, שהאינטימיות המהירה מדי שנכפתה עליו עם היו"ר ערפאת גורמת לו לחוסר נחת אישי, לא פחות מאשר אי שקט פוליטי. שלא כשמעון פרס, שהתמוגג על הבמה כחתן בחופתו היה רבין נבוך ולא הסתיר זאת. דווקא רבין הוא שהקרין תגובה אנושית אמיתית, מנוגדת במידה רבה, לחגיגות הקלילה של האירוע. כשנקרא לנאום ניכר היה בו שהוא מתגבר כארי, בולע את סלידתו, לבטוי וחששותיו והולך קדימה, מהלך בעל משמעות מכרעת".

מאמרו של מרמרי, שפורסם בעמוד הראשי למחרת טקס החתימה על הצהרת העקרונות בווינגטון, הוא דוגמה מובהקת לכך שדמותו של רבין עברה טרנספורמציה לא מפני שאופיו השתנה, לא מפני שחל שינוי בתפיסתו לגבי סוגיות הליבה (ראו בהמשך), אלא פשוט מכיוון שהנסיבות המדיניות השתנו. למעשה, אופיו שעמד לו לרועץ בתקופה של מתיחות בטחונית, מילא תפקיד חיובי בעת המשא ומתן לשלום עם הפלסטינים.

במאמרי המערכת, שמביעים את עמדת העיתון לגבי נושא מרכזי העומד על סדר היום, מצויים, בדרך כלל, רבים מן הרכיבים שמאפשרים לקורא הביקורתי לזהות האם הפרספקטיבה המוצגת בפניו היא שלטונית או ייחודית לראש הממשלה. המחשה לכך מספק מאמר המערכת של "ידיעות אחרונות":

"לפני כשנה, מייד אחרי כינון הממשלה, הבטיח יצחק רבין שפריצת-דרך בתהליך השלום תושג תוך תשעה חודשים עד שנה. הוא קיים את הבטחתו במלואה. ראש ממשלה עשר" (12.9.93).

דבריו של הכותב, סבר פלוצקר, מבכירי הפרשנים בעיתון, מנוסחים בלשון עממית ("ראש ממשלה עשר"), תוך הבעת תמיכה מפורשת במנהיג שעמד במילתו. במקום אחר במאמר נכתב "ישראל של יצחק רבין". השייכות של המדינה לאדם יחיד, חשוב ככל שיהיה, ולא להפך - הדגשת הסמיכות של הפרט למדינת הלאום - אינה מקרית. זהו ביטוי נוסף לנקודת המבט של הכותב שמזדהה רגשית עם דמותו של רבין, ומתבונן על המציאות מתוך הפרספקטיבה האישית של ראש הממשלה.

מאמר מערכת נוסף ב"ידיעות אחרונות", שנכתב שנתיים מאוחר יותר, ממשיך ביתר שאת את הקו של קודמו. במה שנראה כמסמך מליצי, רווי בקלישאות, מנסה הכותב לשוות לרבין ולשר

החוץ פרס, שעברו את גיל ה-70 זה מכבר, חדות נעורים נצחית. "היצירתיות", כך נכתב, "מתפרצת מהם כמעין מתגבר, בכוח גברא היכול לבייש בני עשרים". בהמשך משולבים גם דימויים מעולם החי: "כמו איילות על הגבעות, הם מדלגים במחשבתם קדימה... רבין ופרס, הזקנים הצעירים ביותר, נאבקו עם מיגבלות הביולוגיה, וגברו עליהן. בכוח המוח" (28.9.95). ההזדהות הרגשית עם מושאי הפרשנות היא כה ברורה עד שנדמה כאילו הטקסט הבדיוני והשפה הפיגורטיבית מכוננים דמויות על אנושיות הפועלות בנחישות לשינוי הסדר הישן.

תמיכת "הארץ" במהלכי הממשלה אף היא אינה מוטלת בספק. אלא שמאמרי המערכת של העיתון אינם מכילים אלמנטים מיתולוגיים או עולם דימויים עשיר. הכותבים משתמשים ברטוריקה סטנדרטית של שכנוע כדי להעביר את המסר המבוקש לקוראים ולמקבלי ההחלטות. לדוגמה, במאמר מערכת שכותרתו "אוסלו ב' בכנסת" קורא העיתון לשני חברי כנסת ממפלגת העבודה, אביגדור קהלני ועמנואל זיסמן, לתמוך בהצבעה על הסכם:

"מן הראוי לזכור כי בשנתיים שחלפו מאז טקס החתימה הראשון על הסכם אוסלו היתה מדיניות הממשלה ידועה בציבור, ובכל זאת לא פעלו קהלני וזיסמן לקעקע את יסודותיה. זה מצדיק שישקלו מחדש אם אין בידם להאריך את האשראי שהעניקו בתקופה זו לממשלתם, בעיקר מפני שיצחק רבין ושמעון פרס כה הקפידו להשאיר כל יישוב יהודי בשטחים על מקומו" (5.10.95).

במאמר זה נשמרת התבנית הרטורית של השכנוע בצורה מפורשת דרך אזכור הארגומנט ההתיישבותי בשטחים שרבין ופרס "כה הקפידו" לשמור עליו. "הארץ" מתלכד סביב ערך אידיאולוגי מרכזי כדי לשכנע את המתלבטים לדבוק במהלכי הממשלה. הכתיבה אמנם מאופקת, ולעתים גם מרוחקת, אך הפרספקטיבה היא אליטיסטית וקונצנזואלית.

אותה טכניקה סובייקטיבית של פרשנות עיתונאית לא מאפיינת את מהדורות החדשות בטלוויזיה. אין בדיווחים הרבים של שני הערוצים נקיטת עמדה שמחמיאה לממשלה או לאופוזיציה. לכן, בהיעדר פרשנות או גילוי דעת, עצם ההחלטה אילו שחקנים פוליטיים יופיעו בחדשות ואילו לא היא כשלעצמה בעלת משמעות רבה מבחינה נרטיבית. בתקופת אוסלו ב', למשל, זכו סגן השר אלכס גולדפרב וחברי הכנסת אביגדור קהלני ועמנואל זיסמן לחשיפה תקשורתית רבה בשני הערוצים. בהיותם לשון מאזניים, שאלת הצבעתם על הסכם אוסלו ב' לא רק הקנתה להם כוח פוליטי ונוכחות תקשורתית, אלא גם הציבה בפני הצופים את המחלוקת הקשה באליטה לגבי הסדר הביניים עם הפלסטינים.

תשומת הלב של ערוצי הטלוויזיה לא אילצה את השלושה להסביר אפילו פעם אחת מדוע הם מתלבטים לקראת ההצבעה במליאת הכנסת. במקום לעסוק במהות, הכתבים דיווחו על מה שהתרחש מאחורי הקלעים - על השיחות, המגעים, ניסיונות השכנוע, ההבטחות, האיומים וההסכמות. הפרוצדורות האלה, שעמדו במרכז הסיקור הטלוויזיוני, תרמו להגדלת כוחם הפוליטי של גולדפרב, קהלני וזיסמן.

מהדוגמה שלעיל ברור כי הפעילות התקשורתית נערכה בזירה שבה התנהל מאבק לא רק על דעה או אידיאולוגיה פוליטית, אלא גם על מעמדו האישי של חבר הכנסת. דניאל בן סימון, עיתונאי לשעבר, מספר איך הפך ב-2009 לחבר כנסת מחוזר מבחינה פוליטית ותקשורתית:

"כחבר כנסת השתמשתי באולטימטום ברור כלפי המפלגה שלי. הודעתי שאם אין תהליך שלום - אני פורש, ובדרך פלא נעשו דברים כדי לספק ולרצות אותי. פתאום נתניהו וברק מצלצלים, ואני שומע מאנשי הימין ומהתקשורת שחלק מתוכנית ההקפאה של ההתנחלויות התקבלה גם בגלל שריר שעשיתי. לא בטוח שאם הייתי כותב מאמרים, משהו היה משתנה. היתה לי השפעה מסוימת כעיתונאי, אבל פה בכנסת יש לי כוח" (מספר 21 ברשימת המרואיינים).

בולטות סוגיות הליבה

כפי שכבר הוזכר במחקר, המושג מדינה יהודית נבדק בהתאם לשלושה נושאי ליבה שפתרונם, במסגרת המגעים לפיוס בין ישראל לפלסטינים, ישפיע על אופיה היהודי של מדינת ישראל. הכוונה לזכות השיבה, לגבולות הקבע (ומיקומן של ההתנחלויות בהסדר הסופי) ולמעמד ירושלים. אמנם הסכמי אוסלו היו הסדרי ביניים שביקשו לדחות את כל הנושאים הרגישים לשלב מתקדם יותר במשא ומתן על הסדר הקבע, אבל רבים ראו בתוכנם מסגרת להסכם שלום. מן הטעם החשוב הזה, ההנחה היתה כי שני הצדדים יתייחסו לסוגיות הליבה כבר בתחילתו של התהליך המדיני, ולו רק כדי להפיס את דעת הקהל והמתנגדים להסכם.

הממצאים בטבלה מס' 2.9 מראים כי ירושלים היתה הסוגיה הבולטת בעיתונות הכתובה לאורך תהליך אוסלו. העיסוק בגורלה של העיר היה שכיח יותר ב"הארץ" (13.2% באוסלו א' ו-20% באוסלו ב') מאשר ב"ידיעות אחרונות" (כמעט 9% באוסלו א' ו-7.6% באוסלו ב'). עוד עולה מהטבלה כי שאלת גבולות הקבע וההתנחלויות זכתה להתייחסות נרחבת יחסית בתקופת אוסלו ב' - 16.3% ב"הארץ" ו-9.4% ב"ידיעות אחרונות". ניתן להסביר מגמה זו בהסכמת ממשלת ישראל לסגת מערים מרכזיות בגדה המערבית. זכות השיבה, לעומת זאת, קיבלה ביטוי שולי יחסית, למעט בעיתון "הארץ" בזמן אוסלו א' - 14 פריטים (11.6%).

טבלה 2.9: התפלגות נושאי הליבה בעיתונות הכתובה

נושאי הליבה	ידיעות אחרונות אוסלו א' 1993	ידיעות אחרונות אוסלו ב' 1995	הארץ אוסלו א' 1993	הארץ אוסלו ב' 1995
זכות השיבה	7 (4.8%)	1 (1.8%)	14 (11.6%)	2 (2.5%)
גבולות-התנחלויות	8 (5.5%)	5 (9.4%)	7 (5.8%)	13 (16.3%)
ירושלים	13 (8.9%)	4 (7.6%)	16 (13.2%)	16 (20%)

בכל הנוגע להתפלגות סוגיות הליבה בטלוויזיה, שני הערוצים הפנו את תשומת לבם של הצופים לעניין הריבונות על הגבולות וההתנחלויות (נספרו 24 פריטים מתוך 123, שהם 19.6% מסך כל הסיקור) והתעלמו כמעט לחלוטין משאלת ירושלים (נמצאו 4 פריטים שהתחלקו באופן שווה בין אוסלו א' לאוסלו ב') ומבעיית הפליטים (אותר פריט אחד במדגם).

ההסבר להבדלים בהתפלגויות בין הטלויזיה לעיתונות הכתובה נעוץ באופיים השונה. הטלויזיה, כמדיום מדווח, הדגישה את סוגיית הגבולות וההתנחלויות משום שהאליטה הפוליטית, משמאל ומימין, הרבתה לדבר על כך. העיתונות הכתובה, כמדיום פרשני ומעמיק יותר, נתנה דעתה על שלוש הסוגיות באופן שוויוני יותר מאחר שמידת התלות שלה בפוליטיקאים כספקי תוכן פחותה מזו של הטלויזיה.

זכות השיבה

תחילה נבחן את סיקור זכות השיבה לפליטים הפלסטינים ב"הארץ". יום לפני החתימה על הצהרת העקרונות הופיעו שלוש ידיעות חדשותיות שעסקו בין השאר בסוגיה סבוכה זו. הגורמים המצוטטים בשתיים מהידיעות הם השר שמעון שטרית שנמנע בהצבעת הממשלה על אישור ההסכם, וח"כ משה קצב - יו"ר סיעת הליכוד בכנסת שהתנגד כמו רוב חברי האופוזיציה לעצם המגעים עם אש"ף. מאוחדים בהתנגדותם למימוש זכות השיבה, נקטו השניים לשון משותפת, למרות היריבות הפוליטית ביניהם (ראו בגיליון 12.9.93, עמ' 6א).

ב-13 בספטמבר צוטט בעמוד 6 של "הארץ" מכון מחקר "בלתי תלוי" אשר קבע נחרצות: "לפליטים הפלשתינאים אין זכות שיבה אוטומטית". הכתבה, מתחילתה ועד סופה, מתבססת על פרשנות משפטית להחלטות האו"ם הנוגעות לזכויות פליטי 48' - פרשנות שלא מטילה ספק בצדקת דרכה של ישראל. ראש הממשלה, יצחק רבין, גיבש גם הוא דעה נחרצת נגד חזרת הפליטים לשטחי הגדה ורצועת עזה, לא כל שכן למדינת ישראל. בהקשר זה נכתב כי רבין ושר החוץ, שמעון פרס, מתכוונים לתבוע ממדינות ערב לתמוך "ביוזמה לביטול החלטות גיוני והחלטות התובעות את החזרת הפליטים הערבים לישראל ולשטחים" ("הארץ", 19.9.93, עמ' 9א).

מניתוח ידיעות אלה ואחרות עולה תמונה אחידה של קונצנזוס מוחלט בין תומכי ההסכם למתנגדיו בעניין הפליטים. גם כאשר המקור לידיעה הוא מכון מחקר אקדמי, בלתי תלוי מבחינה פוליטית, לא עולים הרהורי כפירה לגבי העיקרון המאחד של שלילת זכות השיבה. העיתון לא מנסה לערער על אקסיומה זו. הוא מתעלם מתפיסות אחרות המקובלות על השמאל הלא ציוני, עמו נמנים מרבית חברי הכנסת הערבים וקבוצה של אינטלקטואלים יהודים פוסט ציוניים, אשר תומכים בהשבת חלק מהפליטים הפלסטינים לתוך שטחי מדינת ישראל.

מקורות המידע המצוטטים, מימין ומשמאל, מעבירים מסר דומה גם ב"ידיעות אחרונות". אבל, גורמי האופוזיציה, המתנגדים להסכם, מיוצגים יותר בהתנגדותם לזכות השיבה. הם משתמשים ברטוריקה מיוחדת של הפחדה המציגה את הערכותיהם - לגבי כוונות הפלסטינים - כעובדות מוצקות ומוחלטות. להלן שתי דוגמאות מ"ידיעות אחרונות":

ח"כ משה קצב: "זוהי הכרה בתביעתו המרכזית של אש"ף להקים מדינה פלשתינית ולממש את זכות השיבה - ופירושה הצפת יש"ע במאות אלפי פלשתינים" (12.9.93, עמ' 4).

ראש האופוזיציה ומנהיג הליכוד, ח"כ בנימין נתניהו: "מה שהוא (ערפאת) כן אמר, שצריך להבטיח את זכות השיבה ולהקים מדינה אש"פית" (14.9.93, עמ' 6).

בתמצית, ההתייחסות ב"ידיעות אחרונות" לסוגיית הפליטים היתה זניחה למדי. מן ההיבט הכמותי, ניתן לומר כי חוסר הבולטות של סוגיה זו נבע ככל הנראה מהיות ההסכם, הסדר ביניים ולא קבע. ואולם דומה כי העיתון טעה בכך שלא בדק את שורש בעיית הפליטים, שהרי הסכמי אוסלו מובילים לוגית וכרונולוגית להסדר קבע. במקום זאת הסתפק "ידיעות אחרונות", כמו גם "הארץ", בהצהרות שטחיות ובנאליות של שרים וחברי כנסת. אמנם יום לפני טקס החתימה בושינגטון (27 בספטמבר 1995) בחרו העיתונים להציג את עיקרי ההסכם, תוך התייחסות קצרה ואינפורמטיבית להסדר הקבע, ובכלל זה לסוגיית הפליטים, אך הם לא חרגו מגבולות צרים אלה. במקרה הטוב הותיר הסיקור את הנושא בשוליים, ובמקרה הרע סיפק תמונה חלקית, חד מימדית ופשטנית שעולה בקנה אחד עם נקודת המבט של האליטה הפוליטית.

גבולות הקבע ומיקומן של ההתנחלויות

עמדתה של האליטה פוליטית - חברי ממשלה וכנסת, מכל גווני הקשת הפוליטית - לגבי עתיד הריבונות בגדה מגלמת את הצידוק הציוני להקמת המדינה, צידוק המשותף לכל חבריה. הסכמה זו על העיקרון היתה מלווה במחלוקת על הדרך: תומכי ההסכם סברו כי הדמוגרפיה ולא האחיזה בקרקע ממערב לירדן היא הערובה לתחייה הלאומית של הציונות, ואילו מתנגדי ההסכם ראו בהתנחלויות בכל השטחים ערך הטבוע היטב באתוס הציוני של המדינה היהודית. התקשורת, מצדה, התלכדה מאחורי הערך המאחד של ישראל כמדינה יהודית.

טענה זו תודגם בשורות הבאות מתוך מאמרי המערכת של העיתונים ותגובות ראש הממשלה רבין ויו"ר האופוזיציה נתניהו:

"לב הסכסוך לא היה הבעיה הפלשתינית. לב הסכסוך היה הסירוב הערבי להשלים עם קיומה של מדינה יהודית, ישראל" (12.9.93). הרעיון של ישראל כמדינה יהודית בולט כמימד ערכי מובהק במאמר המערכת ב"ידיעות אחרונות".

"אפשר לומר עוד יותר: אש"ף, אשר מודה עתה בזכות קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, גילה את העוז לתקן את שגיאת העולם הערבי, אשר התנגד לפני 46 שנים להחלטת עצרת האו"ם בדבר חלוקת ארץ ישראל המנדטורית לשתי מדינות - אחת יהודית ואחת ערבית" (13.9.93).
"שגרת הפיגועים של החמאס אינה מכוונת נגד הכיבוש הישראלי בלבד, אלא גם נגד ישראל כמדינה יהודית" (14.3.93). הערך "מדינה יהודית" מודגש במאמרי המערכת של "הארץ", דווקא בהקשר של הכרה פלסטינית כביכול בקיומו, ובמקרה אחר מתוך התנגדות לו.

רבין: "... היעד הסופי שלנו - לא ארץ ישראל השלמה כמדינה דו-לאומית, אלא מדינה יהודית שכוללת את מרבית שטחי ארץ ישראל, בירתה ירושלים המאוחדת פלוס, וגבול הביטחון נהר הירדן ובקעת הירדן" ("הארץ", 27.9.95, עמ' 4).

"אנחנו רוצים להקים **מדינה יהודית ולא דו לאומית** שבצידה תחיה ישות פלשתינאית, פחות ממדינה, בדו קיום בשלום, ולא על פי קווי 67" (ערוץ 1, 27.9.95, פריט מס' 1 במהדורה).
[ההסכם עם הפלסטינים] "הוא מהלך היסטורי פנימי שיניב **מדינה יהודית במרבית חלקה של ישראל**, כולל ירושלים מאוחדת, ולא בקדושת החיים היהודיים במדינה דו-לאומית" ("הארץ", 1.10.95, עמ' א3).

נתניהו: "אין פה שום כוונה מצד הממשלה בהסכם הזה, שקראתי אותו, להשאיר פה יישוב אחד על תילו. הם רוצים בתהליך הדרגתי להביא להתקפלות של כל היישובים. **אין דרך למנוע הקמתה של מדינה פלסטינית בלי להבטיח את הנוכחות היהודית**" (ערוץ 1, 19.9.93, פריט 2 במהדורה).
"מר רבין, אתה מדבר על 400 יהודים בחברון, ואילו אני אומר זה לא רק 400 יהודים בחברון, זה **4,000 שנות היסטוריה יהודית שקושרות אותנו לארץ הזאת**" (ערוץ 1, 5.10.95, פריט 2 במהדורה).

מניתוח הפריטים בנושא הגבולות וההתנחלויות לא מצטייר הבדל מהותי בין כלי התקשורת. השיח הלאומי, כפי שמשקף ממאמרי המערכת ומתגובות רבין ונתניהו, נזקק למאפיין דתי כדי לגשר על פערים אידיאולוגיים עמוקים בין שני מחנות פוליטיים. המימד הדמוגרפי מצד אחד, והמימד הסמלי מצד שני מגדירים את המושג "לאומיות יהודית" בהקשר כולל של מדינה ריבונית חזקה. זהו הערך המרכזי שסביבו מתלכדת האליטה, ואתה גם התקשורת. לא במקרה בחרה האופוזיציה לעורר את דעת הקהל דרך הסטת המוקד התקשורתי מן הנסיגה בעזה באוסלו אי לחזרה, לכאורה, לגבולות 67. הציטוטים הבאים ממחישים זאת:

"ראשית, אינני מחזיר שטחים בהווה. **אינני רוצה נסיגה לקווי 67' במסגרת הסכם קבע**. אמרתי שלא אתן יד למצב שיעמיד רמטכ"ל ישראלי בעתיד בפני המשימה של הגנת גבולות ישראל מן הקווים שעליהם היה עלי להגן כרמטכ"ל לפני ששת הימים" (רבין ב"ידיעות אחרונות", 13.9.93, עמ' 7).

"... זוהי המשמעות היחידה של מיפגש קלינטון-רבין-ערפאת ושל ההסכם עם אש"ף: הקמת מדינה פלשתינית בקווי 67" (נתניהו ב"ידיעות אחרונות", 12.9.93, עמ' 4).

העיתון חוזר ומדגיש את העיקרון המוסכם בדבר אי נסיגה לקווי 67', אך חוטא בכך שלא מעמיד את הצהרות הממשלה והאופוזיציה למבחן. לקורא אין את היכולת להכריע מי מהצדדים נאמן למה שבאמת כתוב בהסכם. הדבר נובע אולי מן ההכרה כי האליטה הפוליטית, ברובה המכריע, אינה מקבלת את עיקרון החזרה לגבולות 67', ומסיבה זו אין טעם או ערך עיתונאי רב בבירור השאלה האם ההתחייבות של רבין ו/או ההאשמות הגורפות של נתניהו משקפות את רוח ההסכם.

במאמרי המערכת של עיתון "הארץ" לא ניתן היה למצוא תמיכה בעמדות המצדדות בחזרה לגבולות 67' או בויתור על התנחלויות. בעניינים אלה נשאר העיתון נאמן לקו של האליטה הפוליטית, על אף דימויו היוני:

"חלק מאנשי הרשות הפלשתינית חוששים כי בטאבה הונח היסוד לנוכחות קבע של התנחלויות בשטחי הגדה המערבית. אם יש ממש בהערכה פלשתינית זאת, כי אז לא אבדה תקוות המתנחלים להסדר קבע שלא יעקרום מבתיהם" (1.10.95).

בדומה לממשלה, גם מאמר המערכת של "ידיעות אחרונות" ביקש להדגיש כי "הושגה הכרה של הפלשתינים בזכות הקיום של ההתנחלויות ביהודה ושומרון. אף ישוב יהודי לא מורד ולא יירד עד הסדר הקבע" (27.9.95).

נושא ההתנחלויות בא לידי ביטוי במחאת תושבי בקעת הירדן. בולטות במיוחד הידיעות, בצירוף התמונות, על הפגנות התושבים נגד הסכם אוסלו ב'. הבחירה בבקעת הירדן, כך נראה, אינה מקרית. שכן האליטה הפוליטית ראתה בה את "חגורת הביטחון המזרחית של מדינת ישראל". דומה כי גם העיתונות הכירה בכך. בעיניה, תושבי בקעת הירדן הם 'מתיישבים' בעוד שאר התושבים בגדה וברצועת עזה הם 'מתנחלים'. האבחנה הלשונית כאן חשובה משום שהמילה 'מתנחלים' טעונה יותר מבחינה פוליטית.

ניתן להגדיר את סיקור המחאה בבקעה, כולל אקט חסימת הכניסה למסוף גשר אלנבי, כחיובי בסך הכל - אולי בגלל הקונצנזוס הכללי לגבי המשך השליטה באזור. כתבת ערוץ 2, רינה מצליח, הסגירה את תחושות המפגינים באופן הבא: "תושבי בקעת הירדן מרגישים מרומים. הם לא ידעו שבקעת הירדן תיכלל בהסכם אוסלו ב'. הם לא חשבו שיועברו עוד שטחים בבקעה לרשות הפלסטינית ויותר שוטרים פלסטינים ינועו על כביש הבקעה" (1.10.95, פריט מס' 4 במהדורה). בערוץ 1 כינו את אקט המחאה (כשברקע מצולמים עשרות רבות של אנשים החוצים את הגבול לירדן) כ"צעד לא שגרתי" ולא כפעולה בלתי חוקית (2.10.95, פריט מס' 1).

התקשורת התייחסה בהרחבה לתגובותיהם של נציגי האליטה על הפגנות המתיישבים בבקעה. רבין צוטט בתחילת מהדורת 'מבט' כמי שאומר: "בכל בקעת הירדן לא תהיה תחנה של המשטרה הפלסטינית, ואזור יריחו שבשליטת הפלסטינים יורחב רק ב-6-7 ק"מ רבועים". הליכוד הניח הצעת חוק חדשה להחלת הריבונות על בקעת הירדן במטרה ליצור רצף טריטוריאלי מבית שאן עד לים המלח. ההצעה של האופוזיציה נועדה לנגח את הממשלה ולעורר ויכוח מדומה (צריך לזכור שממשלות הליכוד מעולם לא סיפחו את בקעת הירדן לישראל). אמצעי התקשורת לא ניסו לפרוץ את גבולות הוויכוח של האליטה. לכל היותר הם שיקפו את החשש - של האופוזיציה ותושבי האזור - מפני שינוי הסטטוס קוו בבקעת הירדן.

שאלת ירושלים

כאמור, מבין נושאי הליבה זכתה ירושלים לדרגת הבולטות הגבוהה ביותר בעיתונות הכתובה. מעניין לציין כי הפרקטיקות התקשורתיות בנושא ירושלים בלטו בדיווחים החדשותיים לא פחות מאשר במאמרי המערכת. עורכי "הארץ" הירבו לשלב ציטוטים של רבין בנוגע לבירה. שתי דוגמאות מייצגות הן האמירה של ראש הממשלה לפיה "ערפאת יכול לשכוח מהנפת דגל פלשתיין מעל ירושלים" (13.9.93, עמ' 9א) והכותרת "רבין: היעד הסופי הוא מדינה יהודית ש'בירתה ירושלים המאוחדת-פלוס'" (27.9.95, עמ' 4א). הצהרות אלה ואחרות שזורות בדיווחים חדשותיים על בנייה של אלפי יחידות דיור במזרח העיר לאוכלוסייה יהודית (2.10.95, עמ' 2א) - פעולה שיש בה משום סימן לחיזוק מעמד העיר בהווה ובכל הסדר עתידי.

הרושם מן הטקסטים ב"הארץ" הוא כי האליטה הפוליטית, מימין ומשמאל, אינה חלוקה לגבי עיקרון אחדותה של ירושלים. קריאות מן האופוזיציה "לשריין את מעמדה של ירושלים" (12.9.93, עמ' 6א), או להימנע מ"כל פגיעה במעמדה של ירושלים" (19.9.93, עמ' 4א) עברו כחוט השני בעמודי החדשות בעיתון. דומה כי מתנגדי ההסכם ניסו לנגח שוב את הממשלה בסוגיה עקרונית המוסכמת על האליטה בכללותה רק כדי לשכנע את דעת הקהל להתנגד להסכמי אוסלו.

ב"ידיעות אחרונות" היתה התייחסות לשרים ולחברי כנסת ב-9 פריטי חדשות הנוגעים לירושלים. התגובות שמיוחסות לחברי הקואליציה והאופוזיציה בפריטים אלה זהות לציטוטים שהוזכרו לעיל ב"הארץ", ולכן החזרה עליהן מיותרת. מה שלא מיותר, ואפילו נחוץ, הוא לבחון את מאמרי הדעה והפרשנות בעיתון. כך למשל, במאמר שפורסם בעמוד הראשי של "ידיעות אחרונות" ניתח נחום ברנע, מהעיתונאים המשפיעים בישראל, את הנאומים בטקס הצהרת העקרונות בווינגטון. הנימה העוקצנית, שלא לומר המזלזלת, ניכרת בהתייחסותו לצד האחר, הפלסטיני, שהנהגתו מעזה לדבר על כמה מסוגיות הליבה, ובכללן ירושלים:

"אין ספק שמידותיו של הטקס הלמו את ערפאת. ספק אם מידותיו של ערפאת הלמו את הטקס. בנאומו הקפיד לא להשמיע ציוץ על מדינה פלשתינאית. גם אבו מאזן - הלא הוא מחמוד עבאס - שעלה מן המחותרת, נזהר מאוד מהעניין הזה. הם הסתפקו בשאיפה מעורפלת במתכוון להגדרה עצמית. גם בעניין ירושלים וההתנחלויות שמרו על ריסון" (14.9.93).

במאמר מערכת ב"ידיעות אחרונות" הובע חשש כי הסכם אוסלו ב' עשוי להוביל לחלוקת ירושלים, בניגוד להצהרות ראש הממשלה עצמו. עם זאת, יש לשים לב כי הביקורת של הכותב, דב גנחובסקי, אינה מכוונת כלל לרבין:

"חבורת האקדמאים ש"בישלה" את הסכם אוסלו, מבשלת כעת את מפת חלוקת ירושלים. אין להתפתות לכותרות של "רבעים", "עיריית גג" ושאר הסוואות. המדובר בתוכניות, ובהחלט לא אקדמאיות, לחלוקת העיר" (5.10.95).

בהקשר זה, חשוב לשים לב לדברים שאומר אילן לוקאץ', עורך המהדורה המרכזית של חדשות 2 בתקופת אוסלו ב', על מעמדו התקשורתי המיוחד של ראש הממשלה:

"אתה חושב שלוש פעמים לפני שאתה תוקף אדם במשרת ראש ממשלה, וזה הגיוני. אתה לא יכול להתעלם מעניין הממלכתיות. ראש הממשלה הוא לא סתם בן אדם. זה לא משנה אם אתה חושב שהוא טוב או רע - הוא ראש ממשלה במדינה דמוקרטית ונושא בתפקיד רם דרג. גם כשאתה מבקר אותו, אתה בודק את עצמך, אתה עושה את זה בצורה מנומסת. זה לא מבחן בוזגלו, ולא צריך להיות מבחן כזה" (22).

בסיכומו של דבר, העיתונים שיקפו את עמדת האליטה הפוליטית בדבר אחדות ירושלים תחת ריבונות ישראלית, ובה בעת התייחסו לגורמי אופוזיציה שפקפקו בכוונות הממשלה לממש את התחייבויותיה הקודמות לחיזוקה של העיר. מזווית ראייה פלסטינית, הקול שתמך בפשרה של חלוקת העיר קיבל ביטוי הולם בסיקור. הציטוטים של תומכי ההסכם, שהופיעו בכותרות העיתונים, מחדדים את הפערים העמוקים בין ישראל לפלסטינים בשאלת ירושלים. להלן שתי דוגמאות:

"שעת: המו"מ חייב להניב מדינה עצמאית שבירתה מזרח י-ם" ("הארץ", 13.9.93, עמ' א5).
"בלעאוו ל"הארץ": המועצה הלאומית הפלשתינית תתכנס בקרוב בירושלים, בירת פלשתיין"
(14.9.93, עמ' א3).

בתמצית, אם בוחנים את הסיקור בתקופת תהליך אוסלו, מגלים כי האליטה הפוליטית זכתה לבולטות גבוהה, וראש הממשלה רבין נהנה מגיבוי ואהדה ניכרת בעיתונות הכתובה. אשר לסוגיות הליבה, ראינו כי ההתייחסות האמוציונלית של חברי האליטה, מהקואליציה ומן האופוזיציה, לשאלת ירושלים, והדגש המיוחד שניתן במאמרי המערכת לערך מדינה יהודית, מלכדים את החשיבה האידיאולוגית סביב ערכי היסוד של הציונות גם בעת מחלוקת חריפה על פיתרון הסכסוך עם הפלסטינים.

5.1.3 ועידת קמפ דייויד 2000

ב-11 ביולי 2000 נערך בקמפ דייויד משא ומתן בין ראש ממשלת ישראל, אהוד ברק, ליו"ר הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת, בחסות נשיא ארצות הברית, ביל קלינטון. הוועידה נועדה להביא לסיום הסכסוך הישראלי-פלסטיני ולהסדר קבע בין הצדדים, אך הסתיימה בכישלון ב-25 ביולי. שני הצדדים סבורים עד היום כי האחריות לכישלון הוועידה מוטלת על האחר. מנקודת מבט ישראלית, ברק הציע ויתורים חסרי תקדים: החזרת כ-90% משטחי יהודה ושומרון, נסיגה מלאה מרצועת עזה ופשרה בירושלים. בתמורה ביקש לספח לישראל כ-10% מן השטחים, גושי התיישבות, המאוכלסים בכ-150 אלף מתנחלים (שר, 2001: 210, 226). הגרסה הפלסטינית שנתמכת על ידי ארגוני שלום מישראל כופרת בארגומנט הישראלי. משתמע ממנה כי ברק הציע לפלסטינים 50% משטחי יהודה ושומרון המחולקים לארבע מובלעות מבודדות, כאשר 40% הנותרים חסומים במערך הגנה על כ-40 אלף מתנחלים (רינהרט, 2005: 34).

לגבי סוגיית ירושלים, הפלסטינים טענו כי מאחורי הנכונות של ברק "לחלק את ירושלים" מסתתרת הצעה ישראלית לריבונות פלסטינית חלקית במזרח העיר ולמעמד לא מוגדר בהר הבית (Malley and Agha, 2001: 62). שלמה בן-עמי, שר החוץ דאז, ביטל מכל וכל את הטענות הללו. הוא הציג בספרו "חזית ללא עורף" את גישת ברק - הגמישה לדעתו - בנושא ירושלים: "נכונות לחלוקת ריבונות בעיר העתיקה - הרובע היהודי והארמני שלנו, ואילו הנוצרי והמוסלמי שלהם. בנוסף לזה כללה ההצעה את העברת השכונות המזרחיות המרוחקות לריבונות פלסטינית, מתן מנהל עצמי לפלסטינים בשכונות הפנימיות, ואפוטרופסות בהר הבית" (בן-עמי, 2004: 187).

נושא נוסף שהיה במחלוקת הוא זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים. שני הצדדים לא הגיעו להסכמה על מספר הפליטים שיחזרו לשטחה הריבוני של ישראל, וגם ברמה הסמלית סירב ברק להכיר רשמית באחריות ישראל לבעיה זו (שר, 2001: 213).

הקושי להכריע בין שני הסיפורים נבע מכך שטענות הצדדים בקמפ דייויד לא נתמכו במסמכים רשמיים. מרטין אינדיק ודניס רוס, חברי צוות השלום האמריקאי, כתבו כעבור שנים אחדות - כל אחד בספרו - כי ערפאת לא רצה להגיע להסכם ביולי 2000 (אינדיק, 2009; רוס, 2009). מנגד, אהרון מילר, נציג אמריקאי נוסף שהשתתף במשא ומתן, הטיל על ברק וערפאת, "כל אחד בדרכו", את האחריות לתוצאות השיחות בקמפ דייויד (Miller, 2008: 296-297). כך או אחרת, כחודשיים לאחר כישלון הוועידה, פרצה אינתיפאדת אל-אקצה שהביאה לקריסת תהליך אוסלו.

תקופת המחקר, 11-26 ביולי 2000, התייחסה לכל החומר המודפס על הוועידה בעמודי החדשות של העיתונים (למעט שני גיליונות ימי שישי). בסך הכל נבדקו 367 פריטים חדשותיים מן העיתונות הכתובה: 168 ב"ידיעות אחרונות" ו-199 ב"הארץ". בהשוואה לתקופת ועידת קמפ דייויד 1978 ותהליך אוסלו, חלה עלייה משמעותית בהדפסת מספר הפריטים על פסגת קמפ דייויד 2000, וזאת משום הרחבת החלק החדשותי בעיתונות הכתובה, והנטייה הגוברת של אנשי התקשורת להתמסר לאירוע מדיה אחד.

פסגת קמפ דייויד זכתה לבולטות גבוהה גם בערוצי הטלוויזיה. בסך הכל נבדקו 11 מהדורות חדשות מרכזיות בכל אחד מן הערוצים (למעט מהדורה אחת שנמשכה כשעה, אורכן של המהדורות היה כ-30 דקות) ונתחו 178 פריטים חדשותיים: 79 פריטים ב'מבט' ו-99 פריטים בחדשות 2. כדי לשמור על מדגם סימטרי, הבדיקה לא כללה את יומני סוף השבוע.

בולטות האליטה הפוליטית בישראל

מניתוח המחקר עולה כי הייצוג של האליטה הישראלית בקמפ דייויד 2000 גבוה יותר מקמפ דייויד 1978 ומאוסלו, ובולט בהשוואה לשחקנים תקשורתיים אחרים. ממצאים אלה משקפים את נתוני העיתונים וערוצי הטלוויזיה כאחד, ויש בהם כדי להעיד על מרכזיות האליטה הפוליטית בישראל כ'מקדמת חדשות' ביולי 2000.

מעיון בנתוני טבלה מס' 3.1 אפשר לראות כי שני העיתונים התמקדו במהלכי האליטה הפוליטית הישראלית כ"חדשות" או כנושאים הראויים לדיווח: 130 פריטים ב"ידיעות אחרונות", שהם 77.4% מסך הפריטים, ו-143 פריטים ב"הארץ", המהווים 71.9% מסך כל הסיקור, התרכזו בקבוצה זו. תחת הקטגוריה "אחר" סווגו פריטי חדשות על גורמים בישראל שאינם נמנים עם האליטה הפוליטית, ופריטים נוספים הקשורים ברובם המכריע לפלסטינים ולארצות הברית. חלקם היחסי בשני העיתונים גם יחד עמד על כרבע מכלל הסיקור. בערוצי הטלוויזיה ירד שיעור החשיפה של האליטה הפוליטית בישראל ל-51.9% ב'מבט' ו-68.7% בחדשות 2. בעוד שהיחס בין סוגי הפריטים בערוץ 2 היה קרוב למה שראינו בעיתונים, בערוץ 1 חרגו הנתונים מכלל התוצאות האחרות הודות לבחירה מגוונת יותר במושאי הסיקור.

טבלה 3.1: התפלגות הפריטים בעיתונות הכתובה ובטלוויזיה לפי קבוצת התייחסות

קבוצת התייחסות	ידיעות אחרונות	הארץ	ערוץ 1	ערוץ 2
אליטה פוליטית בישראל	130 (77.4%)	143 (71.9%)	41 (51.9%)	68 (68.7%)
אחר	38 (22.6%)	56 (28.1%)	38 (48.1%)	31 (31.3%)
סה"כ	168 (100%)	199 (100%)	79 (100%)	99 (100%)

כפי שכבר צוין, מיקום הפריטים בעמודי החדשות הוא מדד יעיל בקביעת הבולטות של דמויות או קבוצות מסוקרות. בהקשר זה, הנתונים בטבלה 3.2 מצביעים על היותה של האליטה הפוליטית בישראל קבוצה מרכזית בדיווחים החדשותיים ובפרשנויות על פסגת קמפ דייויד. כך למשל, 22 מתוך 24 הפריטים שפורסמו בעמוד הראשון של "ידיעות אחרונות" התמקדו במהלכי אליטה זו, יחס גבוה יותר מהקטגוריה המקבילה ב"הארץ": 29 פריטים עסקו באליטה הפוליטית הישראלית לעומת 10 פריטים בלבד שהתמקדו בגורמים אחרים (ערפאת, קלינטון, מתנחלים ועוד). זאת ועוד, בחלוקה בין קבוצות התייחסות נמצא כי רוב הפריטים בעמודים 2-3 של שני העיתונים התרכזו בחברי הממשלה והכנסת (28 מתוך 33 פריטים ב"ידיעות אחרונות" ו-72 מתוך 105 פריטים ב"הארץ").

טבלה 3.2 : מספר העמוד בעיתון לפי קבוצת התייחסות

הארץ		ידיעות אחרונות		קבוצת התייחסות מספר העמוד
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
10 (5%)	29 (14.6%)	2 (1.2%)	22 (13.1%)	1
33 (16.6%)	72 (36.2%)	5 (3%)	28 (16.7%)	2-3
13 (6.5%)	42 (21.1%)	31 (18.4%)	80 (47.6%)	4 ומעלה
56 (28.1%)	143 (71.9%)	38 (22.6%)	130 (77.4%)	סה"כ

קריטריון נוסף לבולטות הוא, כזכור, מיקום הפריט בעמוד החדשות. מעיון בטבלה מס' 3.3 ניתן בנקל להתרשם מהדמיון הרב בנתוני העיתונים: ככל שהפריט מודפס בחלקים העליונים של העמוד, כך הפערים בין קבוצות התייחסות נוטים בבירור לטובת האליטה הפוליטית בישראל. היחס ב"ידיעות אחרונות" עמד על 15-60 בחלק העליון של העמוד, 11-47 במרכזו ו-12-23 בתחתית העמוד. מהנתונים המקבילים ב"הארץ" - 23-66, 26-51 ו-7-26 - ניתן להסיק כי החדשות על האליטה הפוליטית בישראל תופסות את מרכז הבמה של העיתון.

טבלה 3.3 : התפלגות מיקום הפריטים בעמוד העיתון לפי קבוצת התייחסות

הארץ		ידיעות אחרונות		קבוצת התייחסות מיקום הפריט
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
23 (11.5%)	66 (33.2%)	15 (8.9%)	60 (35.7%)	עליון
26 (13.1%)	51 (25.6%)	11 (6.6%)	47 (28.0%)	מרכז
7 (3.5%)	26 (13.1%)	12 (7.1%)	23 (13.7%)	תחתית
56 (28.1%)	143 (71.9%)	38 (22.6%)	130 (77.4%)	סה"כ

אשר לגודל הפריטים, מתברר כי הממצאים מושפעים מאופיו של העיתון, כלומר מתבניתו ומעיצובו הגרפי. מהנתונים בטבלה מס' 3.4 מצטיירת התמונה הבאה: 46 פריטים שמשתרעים על שטח של יותר מחצי עמוד ב"ידיעות אחרונות" התרכזו באליטה הפוליטית הישראלית אל מול 7 פריטים בגודל דומה שלא התמקדו בקבוצה זו. ב"הארץ" עסקו רק 5 פריטים ששטחם גדול מחצי עמוד בחברי האליטה הפוליטית בישראל. מדובר במספר נמוך מאוד, אך אין להסיק מכך שהעיתון מעדיף לייצג קבוצות אחרות, בהבלטה ובהעצמה, אלא ללמוד מחדש על מבנהו ועל סגנונו המאופק.

טבלה 3.4 : התפלגות גודל הפריטים בעיתונים לפי קבוצת התייחסות

הארץ		ידיעות אחרונות		קבוצת התייחסות גודל הפריט
אחר	אליטה פוליטית בישראל	אחר	אליטה פוליטית בישראל	
1 (0.5%)	5 (2.5%)	7 (4.2%)	46 (27.4%)	מעל חצי עמוד
12 (6%)	33 (16.6%)	9 (5.3%)	40 (23.8%)	רבע עד חצי עמוד
43 (21.6%)	105 (52.8%)	22 (13.1%)	44 (26.2%)	פחות מרבע עמוד
56 (28.1%)	143 (71.9%)	38 (22.6%)	130 (77.4%)	סה"כ

כאמור, שני קריטריונים חשובים בבדיקת מידת הבולטות של האליטה הפוליטית הישראלית בטלוויזיה הם מיקומה ומשך הופעתה במהדורה. לפי טבלה 3.5, שמציגה את המדד הראשון, שיעור החשיפה של שרי הממשלה וחברי הכנסת גבוה לאין שיעור מזה של הגורמים "האחרים" הן בכותרות הפתיחה - יחס של 5:8 בערוץ 1 ו-15:4 בערוץ 2, והן בדירוג הפריטים 3-1 - יחס של 11:20 בערוץ 1 ו-17:10 בערוץ 2.

טבלה 3.5 : בולטות האליטה הפוליטית בישראל, לפי כותרות פתיחה וסדר הפריטים במהדורה

ערוץ 2		ערוץ 1		ליין-אפ
אחר	אליטה ישראלית	אחר	אליטה ישראלית	
4 (21.1%)	15 (78.9%)	5 (38.5%)	8 (61.5%)	כותרות פתיחה
10 (10.1%)	17 (17.2%)	11 (13.9%)	20 (25.3%)	פריטים 1-3
21 (21.2%)	51 (51.5%)	27 (34.2%)	21 (26.6%)	פריט 4 ומעלה
31 (31.3%)	68 (68.7%)	38 (48.1%)	41 (51.9%)	סה"כ פריטים

באופן דומה, גם מדד זמן הכתבות המצולמות יכול להעיד על דרגת החשיבות שמייחסים עורכי המהדורות למהלכיה של האליטה הפוליטית בישראל. מטבלה מס' 3.6 עולה כי אורך הכתבה על האליטה בערוץ 2 היה 2:27 דקות, 51 שניות יותר מכתבה ממוצעת שאינה ממוקדת בגורמים פוליטיים מהאליטה הישראלית. בערוץ 1 הפערים היו קטנים יותר: זמן כתבה ממוצעת על פוליטיקאים ישראלים נמשך 21 שניות יותר מכתבה העוסקת בקבוצות התייחסות אחרות.

טבלה 3.6 : ממוצע אורך הכתבות המצולמות במהדורה לפי קבוצת התייחסות

קבוצת התייחסות	ערוץ 1	ערוץ 2	סה"כ
אליטה פוליטית בישראל	2:09 דקות	2:27 דקות	2:18 דקות
אחר	1:48 דקות	1:36 דקות	1:42 דקות

כידוע, אחת הפרקטיקות התקשורתיות החשובות ביותר היא השימוש במקורות מידע. פרקטיקה זו משקפת את התלות של העיתון בספקי תוכן חיצוניים שמעצבים את התבנית החדשותית, ובה בעת משתתפים ומיוצגים בה. נדגים זאת עתה על ידי ניתוח המידע הכתוב והמשודר בנקודות זמן שונות של הוועידה.

סיקור ראש הממשלה: "כמו חייל במצור"

כלי התקשורת נטו להבליט את דמותו של ראש הממשלה, אהוד ברק, בסיקור החדשותי. במקרים רבים, תמונת המציאות עוצבה בהתאם להגדרות שסיפק ברק בקמפ דייויד 2000. הנרטיב התקשורתי, כפי שנראה להלן, נבנה משיחים מנוגדים שמדגישים את מאמצי ראש הממשלה לסיים את הסכסוך במחיר גבוה, ובה בעת מבליטים את ניסיונות ערפאת להערים קשיים על המשא ומתן.

עיתוני יום שלישי, 11 ביולי, שהודפסו יום לפני פתיחת הפסגה בקמפ דייויד, מלווים את ראש הממשלה ברק בדרכו לארצות הברית. הסיקור "בידיעות אחרונות" רווי באזכורים של ברק - במידה שעולה אף על מה שנראה בדיווחים חדשותיים קודמים על ראשי ממשלות. בעמוד השער מופיעה תמונת ענק של ברק, שניצב על כבש המטוס ומנופף בידיו לשלום. מימין לתמונה מפרסם העיתון שני טורים: האחד מזכיר לקוראים בכותרת, "כמו חייל במצור", את עברו הצבאי של ראש הממשלה. הכותב נחום ברנע מתאר את ברק כמי שנערך, בראש כוחותיו, לקרב נוסף, חשוב ומכריע על גורלה של ישראל, ובאופן קצת מוזר זורע את הטקסט בדימויי מלחמה. השני, טקסט חריג בנוף העיתונות, הוא פרי עטו של אהוד ברק. הטור מורכב משש פסקאות שכל אחת מהן נפתחת במילה "אני". השימוש בגוף ראשון חורג מכללי השיח המקובלים בעיתונות. פסיכולוגים אולי ימצאו בו עניין ותועלת בגלל הכתיבה המופרזת של המחבר על עצמו. עורכים בכירים אמורים לשאול את עצמם האם כלי תקשורת מרכזי צריך לפרסם טור אישי של ראש ממשלה, משל היה ביטאונו או שופר מפלגתו.

כותרות העמודים הפנימיים מייצגות את ברק, יותר משהן מתארות את האירוע בקמפ דייויד. ההתייחסות האישית לראש הממשלה, אף שהיא מובנת וטבעית, חורגת מכל פרופורציה. להלן מספר דוגמאות:

"ברק: אני יוצא להכריע על גורל המדינה". הכרזת ראש הממשלה, המנוסחת בגוף ראשון יחיד, מבדילה אותו מן האחרים ברגע כל כך גורלי.

"קלינטון בטוח: רוב הישראלים עם ברק". העיתון מגייס את נשיא ארצות הברית למאמצי השלום של ברק, שנתון בבעיות קואליציוניות. ואולם, הציטוט של קלינטון בגוף הטקסט, לפיו: "רוב מוצק של ישראלים מעוניין שראש הממשלה אהוד ברק יבוא ויעשה שלום" אינו בהכרח משקף את האמירה הכללית בכותרת כי רוב הישראלים עם ברק.

"מפגינים משמאל ומימין ליוו את המראת ברק". ההפגנות הן לא בעד או נגד המשך המגעים עם הפלסטינים בקמפ דייויד, אלא בעד או נגד אהוד ברק.

"קצינים במיל' לברק: אנחנו מאמינים בך". גיבוי פומבי מקציני צבא בכירים במילואים, שמייצגים ומסמלים את המחויבות לביטחון הלאומי, מגביר את הלגיטימציה של ברק בעיני העם.

"בליכוד חגגו: ברק לא זכה באמון הכנסת". שלא במקרה, הכותרת מבליטה את חוסר האמון של רוב חברי הכנסת בברק במקום בממשלה (צריך לזכור שברק נבחר לראשות הממשלה בהצבעה ישירה, ולכן הפסד הקואליציה בהצבעת אי אמון נתפס יותר מכל כהפסדו שלו).

"ש"ס תתמוך בברק אם יחזור עם 'הסכם טוב'". גם כאן, כמו בכותרות קודמות, ההתמקדות בברק מאפילה על ההתייחסות להסכם המתגבש עם הפלסטינים. מהכתבה לא ניתן להבין מהו 'הסכם טוב' מכיוון שהנושא לא עולה כלל לדיון.

הדס להב, ראש מערכת החדשות ב"ידיעות אחרונות", סבורה, בניגוד למבקרי תקשורת רבים, כי הנטייה הגוברת לפרסונליזציה בחדשות ראויה לכל הערכה. בעיניה, הממשלה היא לכל היותר זרוע בלתי מגובשת, מעין מעטפת חיצונית לדמויות פעילות החברות בה:

"הסיקור הוא יותר אישי, וזו מגמה מבורכת. ממשלה היא גוף אמורפי. ההסתכלות עליה תיאורטית. אנשים הם אלה שמקבלים את החלטות - מתוך שיקול דעת, אמוציות, לחצים ואינטרסים. מקבלי החלטות צריכים לדעת שהם לא יכולים להתחבא מאחורי הכסות הזאת שנקראת 'ממשלה'" (21).

"הארץ", כמו "ידיעות אחרונות", הקדיש את כל עמודי החדשות הראשונים (6 ליתר דיוק) לפתיחת הוועידה. אך בשונה מ"ידיעות" ניסה למתן את האופן שבו בחר להציג את ברק, וכן להעניק משקל ממשי לעמדות המדינה או למהלכים של חברי הממשלה והכנסת. בהקשר זה, למשל, ראוי לשים לב להבדלים בין כותרות העיתונים:

"הערכה ברשות: המשבר יקשיח עמדת ישראל" ("הארץ").

"חשש פלשתיני: ברק יקשיח עמדות בשל המשבר הפוליטי" ("ידיעות אחרונות").

שתי הכותרות שלעיל מביאות דווקא את נקודת המבט הפלסטינית. אך מה שחשוב לענייננו הוא המבנה התחבירי של כל אחת מהן. ב"הארץ" נמצא כי "המשבר" הוא הנושא ו"עמדת ישראל" היא המושא הישיר. השם ברק כלל לא מוזכר בכותרת. ואילו ב"ידיעות אחרונות", "ברק" הוא נושא המשפט ו"עמדות" הן המושא הישיר בו (השימוש בנקודותיים מסמן במקרים רבים התחלה של משפט חדש, ומכאן גם, למשל, ההסבר הלשוני לבחירה ב"משבר" כנושא המשפט ולא בצירוף המלים "הערכה ברשות").

דוגמה נוספת לכך היא הייצוג של ברק בעמוד הראשי ב"הארץ". הכותרת הראשית מורכבת משני חלקים. בחלק הראשון נכתב כי "פסגת קמפ דייוויד נפתחת", ובחלק השני מיוחסת לקלינטון האמירה כי "אפשר להגיע להסכם". הכותרת המשנית מבשרת על הפסד הקואליציה בהצבעת אי אמון בכנסת (ולא על הפסדו של ברק כמתואר בכותרת ב"ידיעות אחרונות": "בליכוד חגגו: ברק לא זכה באמון הכנסת"). רק בתחילת הכתבה מובאים ציטוטים אחדים של ברק, ובסמוך לה משולבת גם תמונתו, בגבו למצלמה. לצד הדיווח החדשותי, מפרסם העיתון ארבעה מאמרים, שבוחנים את סיכויי ההצלחה של הוועידה מזוויות שונות. המאמר היחיד שבוחן מהן האפשרויות הניצבות בפני ברק הוא זה של אלוף בן. הכתב המדיני של "הארץ" אינו מנסה להאדיר ולהעלות

את קרנו של ברק, אך המסר הדטרמיניסטי שהוא מבקש להעביר לפיו "מבחינת ראש הממשלה, אהוד ברק, ההצלחה בקמפ דייוויד מובטחת" רחוק מלהיות ביקורת. במלים אחרות, המאמר מעניק לברק פטור מאחריות ומאשמה, עוד לפני פתיחת הוועידה, לכישלון אפשרי של השיחות.

מאמר המערכת של "הארץ" ממשיך בקו זה, במה שנראה ככתב הגנה על ברק מפני יריבו הפוליטיים מבית. מה שחריג בו היא הפנייה המוזרה לערפאת להתחשב במצבו הפוליטי של ראש הממשלה, שיצא כזכור לפסגה בקמפ דייוויד ללא רוב פרלמנטרי בכנסת: "על ערפאת להסיק מסקנות מפוכחות מן המשבר הפוליטי בישראל, שצלו ירחף מעל קמפ דייוויד, בקשר למרחב התמרון העומד לרשותו של ברק". לצד הדגשת מתינותו (הרטורית) של ראש הממשלה, "ששום מנהיג ישראלי לפניו לא הראה", מתנה הטקסט בערפאת כי "ברק התקרב מאוד לקצה גבול היכולת המעשית שלו להגמיש עמדות".

דברים ברוח דומה משמיע גם עמנואל רוזן, הכתב המדיני של ערוץ 2: "ברק משוחרר משיקולים פוליטיים. אין לו יותר שרנסקי, אין לו יותר יצחק לוי, אין לו יותר אפילו ש"ס... ואנשיו אומרים בצורה מפורשת: אם הפלסטינים יבואו לקראת ברק, הוא יהיה מוכן להתפשר על הכל" (7.11.2000, פריט מס' 3 במהדורה). רוזן אינו מבהיר מה משמעות המלים "להתפשר על הכל". הוא מציין את כוונת ברק לוותר "גם בנושא ירושלים", אבל לא מסביר מה היקף הויתור. הוא מעביר את המסרים של מקורבי ראש הממשלה, אך לא מפרט (כנראה מחוסר ידיעה) מה עומד מאחוריהם. למעשה, הוא משתתף בעיצוב אופיו המהפכני של ברק מבלי להוסיף הערכות או פרשנויות משלו.

צ'יקו מנשה, הכתב המדיני של ערוץ 10, מתייחס לדינמיקה הקיימת בין עיתונאי למקור, על היבטיה השונים, בסיקור הנושאים המדיניים: תלות בלשכת ראש הממשלה, אי הקפדה על הצלבת מקורות, עצלות של כתבים ועוד - גילויים שיש בהם כדי להסביר את טיב התכנים החדשותיים:

"מרבית החומר החדשותי מגיע בצורה מבוקרת ומסודרת מלשכת ראש הממשלה. היא זו שמחליטה איך ומתי להוציא את המידע. במשך שנים רבות התגבשה פרקטיקה נלווה של הוצאת מידע מלשכת ראש הממשלה ברגע האחרון. כלומר, אם מהדורת החדשות היא בשמונה, אתה מקבל טלפון עם אינפורמציה מסוימת בשבע וחצי, ואז אין לך זמן להצליב ולבדוק את הידיעה. אתה יכול כמובן לא לשדר את המידע, אבל אז אתה מסתכן בהחמצה. [...] ברגע שהמידע מגיע ממקור רשמי במשרד ראש הממשלה או במשרד החוץ יש אלמנט של חשד לגבי המניעים או האופן שבו הוא יוצא. אבל לא תמיד יש לנו, הכתבים, את כלים לגלות זאת, ולדעתי גם לא תמיד העיתונאים מתאמצים וטורחים כדי לנסות ולמצוא את אותן הטיות" (24).

עד כאן ניתוח כלי התקשורת ב-11 ביולי. למחרת, מדווחים העיתונאים על תחילת השיחות בקמפ דייוויד. העמוד הראשי ב"ידיעות אחרונות" אינו כולל ידיעות וכתבות, אלא רק כותרת ותמונה, שעיקרן הפניית הקורא לתכנים המתפרסמים בעמודים הפנימיים של העיתון. כותרת העיתון: "דוחפים קדימה" מודגשת באמצעות תשליל (נגטיב), הווי אומר: במקום שהכותרת תודפס בגופן שחור על רקע לבן, בדיוק כמו בגוף הכתבה, היא מודפסת בהיפוך צבעים - לבן על גבי כחול.¹²²

¹²² עוד על המונח 'כותרות תשליל', בספרם של לימור ומן (1997): "עיתונאות" (עמ' 491).

מאחורי הכותרת מסתתר כפל משמעות: במובן הפשוט, היא מתארת את התמונה המפורסמת של ברק וערפאת הדוחפים זה את זה, באקט ידידותי, כדי לאפשר לאחר לחצות ראשון את דלת הכניסה. תמונה זו, שמכסה את רוב שטחו של העמוד, מצליחה להעביר את ההתרחשות עצמה, תוך כדי הקפאתה; ובמובן הסמלי, היא מרמזת על הצורך להניע את התהליך המדיני בכיוון חיובי.

בעמוד 4 מפרסם העיתון דיווח מפסגת קמפ דייויד תחת הכותרת "יוצאים לדרך". היקף הידיעה הוא 510 מלים, מתוכן מוזכר אהוד ברק 13 פעמים בשמו ו-6 פעמים בתוארו כראש ממשלה. הטקסט נע במסלול משותף עם ברק, פסקה אחר פסקה. וכך, אנו למדים מה ברור לברק, על מה "אין לו כוונה להתפשר", כיצד בכוונתו להתמודד עם המשבר הפוליטי בישראל ועד כמה הוא "איתן בהערכתו" לסיים את הוועידה בהסכם. הדימוי של ברק כמנהיג סמכותי, נחוש והחלטי מועצם. ואולם, בטחונו העצמי, ככל שמדובר במצבו הפוליטי, משתנה ומתחלף בהלך רוח של אכזבה. התלות בשותפים קואליציוניים (בידיעה מוזכרים חברי הממשלה, דוד לוי וחיים רמון, והשרים לשעבר אלי ישי, נתן שרנסקי ויחזק מרדכי), שרבים מהם כבר לא מביעים בו אמון, מעיבה, לדעת העיתון, על תפקודו בקמפ דייויד. זוהי דוגמה, אחת מיני רבות, לכך ש"ידיעות אחרונות" ממצב את ברק במרכז הדיווח, כאילו הפכה דמותו לנקודה ארכימדית שממנה משקיף העיתון על המציאות.

בגיליון "הארץ" מ-12 ביולי חל שינוי משמעותי בייצוג של ברק מבחינה חזותית בהשוואה ליום הקודם. בחינת העמוד הראשי של העיתון, שכולל שלושה פריטים על קמפ דייויד, ממחישה זאת. בפריט הראשון, הראשי, מצולם ברק בתמונה משותפת עם קלינטון וערפאת. בפריט השני (טור של אלוף בן) נכתב בכותרת: "ברק ניצח בכיפוף הידיים הראשון". ובפריט השלישי מוזכר ראש הממשלה, שוב בכותרת, בהקשר אחר: "הרבנים רמזו לברק: מותר לוותר במערת המכפלה". עם זאת, חשוב לציין: "הארץ" אינו עוסק כלל בהבניה של דמות המנהיג, לא כל שכן בהאדרתה. הקביעה הזאת נכונה הן לגבי הדיווחים החדשותיים, והן לגבי הניתוחים והפרשנויות בעיתון. זהו למעשה אחד ההבדלים המהותיים בינו לבין "ידיעות אחרונות".

הבניית האחריות האישית לתוצאות השיחות בקמפ דייויד

מדיווחי הטלוויזיה מתקבל הרושם כי ראש הממשלה מנהל מערכה אישית נגד ערפאת. מתוסכל מהקיפאון במשא ומתן, ברק אינו בוחל במלים קשות כלפי בן שיחו כמתואר בדיווח של אהוד יערי להלן: "ראש הממשלה אומר: ערפאת הרבה פעמים בקריירה שלו הלך על סף תהום ועשה צעד נוסף שלא תמיד השתלם, למשל הגירוש של הפלסטינים בלבנון. [...] כדאי לך להיזהר, הוא אומר לערפאת, מלעשות את הצעד הנוסף הזה" (ערוץ 1, 16.7.2000, פריט מס' 2). ברק מודע היטב לכך שהפסגה בקמפ דייויד מתרחשת במדיה לא פחות מאשר במציאות. אחת הדרכים להתגבר על הבידוד התקשורתי היא הדלפת מידע באופן שמשרת את המקור. כך, לקראת סוף הכתבה של יערי, מעודכנים הצופים כי "המאמץ הוא למצוא את המפתח למנעול של ערפאת", וכעבור יומיים מדווחים "על הליכה של אהוד ברק באורח חסר תקדים לקראת הפלסטינים" (עמנואל רוזן, 18.7.2000, פריט 1). מתשובות הפוליטיקאים אנו למדים כי הדלפות מכוונות, מניפולציות וקשרים הם כלים חשובים בעיצוב התודעה:

מיכאל איתן, השר המופקד על שיפור השירות הממשלתי לציבור: "אנחנו מסדרים את המסרים על מנת שהם יעברו בתקשורת. הרבה פעמים אנחנו מצליחים 'לעבוד' על התקשורת ולקדם תכנים מבלי שהיא שמה לב" (3).

ח"כ גדעון עזרא: "ההדלפה עוזרת למדליף - בבחינת שמור לי ואשמור לך" (27).

השר לשעבר עוזי ברעם: "שמרתי על קשר אישי עם כתבים לאורך השנים... הייתי מתדרך עיתונאים" (11).

בחלוף מספר ימים משתנה האווירה גם ב"ידיעות אחרונות". הנה, כך, פוסקת כותרת הגג בעיתון: "כישלון בקמפ-דייוויד: רה"מ יוצא מחר לישראל" (18.7.2000). הכותרת הראשית, בגופן לבן על רקע אדום בוהק, מספרת כי "ברק חוזר בלי הסכם"; ומתחת לכותרת המשנה, מוצמדת תמונה שבה מתגלות פניו הקודרות של ראש הממשלה בשעה שהוא משוחח עם נשיא ארצות הברית, ביל קלינטון. ההבלטה החזותית מעבירה מסר ברור של דרמה ועימות בין ברק, הדמות המיוצגת בסיפור, לבין הצד 'האחר', הפלסטיני. למרכיבים הגרפיים בעמוד השער מצורף גם טקסט כתוב, מעין כתב הלל לראש הממשלה, החתום על ידי נחום ברנע. "הוא לא חמק ולא מיצמץ", מחמיא ברנע לברק. "הוא ניתח בקור רוח את האינטרסים של שני הצדדים, והגיע להצעה הנדיבה ביותר שיכול היה להציע. זאת ההצעה, ואין בילתה. הוא בא לקמפ-דייוויד לא כדי להתמקח - הוא לא בנוי לבזארים מזרחיים - אלא כדי לקבל הכרעות". על העצמת דמותו של ברק אפשר כמובן להתווכח. אך מה שלא נתון לוויכוח הוא חוסר הדיוק בעובדות לגבי ברק, והפסקנות המופלגת בדיווחים.¹²³

עמוד השער מפנה אל כתבה בעמודים 2-3, שמפרטת את הסיבות לחזרתו המדומה של ברק לישראל. הכותרת אינה משאירה מקום לספק פעם נוספת: "הביתה, בידיים ריקות". השימוש באותיות קידוש לבנה בכותרת (במקרה זה, הן מכסות כ-16% משטח העמוד) נועד להסב את תשומת לבו של הקורא להתפתחות בקמפ דייוויד. מעל לכותרת מתנוססת תמונה גדולה של ברק וקלינטון על מחצית בקירוב משטח העמוד. הכתבה עצמה מתבססת על מקורות ישראלים, שדבריהם בעד ראש הממשלה מודגשים פעמיים בגוף הטקסט. כך, בתיווך מנגנונים חזותיים, נבנית נקודת מבט אחת בלבד, זו של ברק. מדובר בפרספקטיבה פנימית, שדרכה מתבונן הטקסט רק על חלק מסוים מהמציאות. ההבניה הזאת חלקית ולא מלאה, מפני שהדמות המיוצגת בסיפור היא גם מקור הסמכות החיצוני לטקסט.

בדומה לקמפ דייוויד, 1978, גם בוועידה ב-2000 ניסו העיתונאים לפרוץ את חומת הברזל התקשורתית שהקימו האמריקאים. אלא שהנסיונות לדלות מידע כלשהו על תוכן השיחות היו שונים בתכלית. אם בפסגה הראשונה ניזונו הכתבים ממקורות סמויים מגוונים, הרי שעתה נוספו לרשימה מקורות גלויים, בעיקר שרים וחברי כנסת, עמם שוחח ברק בטלפון. מגמה זו בלטה במיוחד ב"הארץ", שביקש להביא דברים בשם אומרם. שר החוץ, דוד לוי, מצוטט באחת מכותרות העיתון כי "הצדדים רחוקים מהסכם" (17.7.2000). בידיעה נוספת מאותו גיליון מספר הכתב יוסי ורטור כי ראש הממשלה עדכן כמה פוליטיקאים על מצבם "העגום" של הדיונים עם

¹²³ שלמה בן-עמי (2004) וגלעד שר (2001), חברי המשלחת הישראלית בקמפ דייוויד, ציינו בספרים שפרסמו על השיחות עם הפלסטינים, כי ברק הגמיש את עמדותיו רק אחרי שנעתר להצעות הפשרה של קלינטון לקראת סיום הוועידה. בדיעבד גם התברר, כי ברק לא חזר לישראל באותה עת אלא נשאר בקמפ דייוויד.

הפלסטינים. אחד מהם, ח"כ יוסף (טומי) לפיד, אמר בגלוי לכתב כי ברק הגדיר את השיחות בקמפ דייויד כ"קשות". בדרך עקיפה זו הצליח ראש הממשלה לנטוע בלב העיתונאים רשמים אחדים, כאלה שהיו נוחים לו, מבלי לחרוג ממגבלות הבידוד התקשורת. אלוף בן מספר מנסיונו האישי:

"בזמן השיחות בקמפ דייויד היתה העברת אינפורמציה יזומה מאהוד ברק לשרים בממשלה שנתרו בארץ ודיברו עם התקשורת. ככתב, אתה נאלץ להפעיל את כוח השיפוט שלך, אבל בסופו של דבר אתה גם תלוי במקורות שלך. כתב מדיני לא יכול להמציא את המציאות אם הוא לא מדבר עם ראש הממשלה ושריו" (7).

עקיבא אלדר, ששימש ככתב מדיני בעיתון "הארץ" בשנים 1983-1993, חולק על הטענה הגורפת של בן כי "התקשורת המדווחת בנויה על היכולת שלה ליצור קשר עם ראש הממשלה, שר החוץ, שר הביטחון, שר האוצר - תלוי בתחום הסיקור - ולקבל מהם את הסיפור לפני אחרים" (7). בשונה מבן הוא מציע חלופה לעיתונות ממסדית:

"אני לא חושב שפגישה עם ראש ממשלה היא הכרחית כדי להבין תהליכים. צריך לראות את התהליך הכולל, להבינו ולבנות לעצמך רשת שכוללת גם דיפלומטים זרים ואפילו כתבי חוץ, שיש להם נגישות למידע. שהרי ראש ממשלה אומר לך את מה שהוא רוצה שתכתוב ולא את מה שהוא באמת חושב. תמיד העדפתי לדבר דווקא עם המעגל השני - אותם אנשים שמקבלי ההחלטות אומרים להם את האמת" (4).

"הארץ", בניגוד ל"ידיעות אחרונות", ניסה להטיל ספק בנסיונות התמרון של ברק ומקורביו לייצר משבר מלאכותי עוד בטרם הבשלתו למשבר אמיתי. לראשונה, פרסם העיתון מאמר ביקורתי כנגד ברק: "ה'ספיין' הישראלי לא השתנה עוד מהימים שלפני הפסגה, ולפיו ברק עשה כבר את כל הוויתורים הדרושים, ויאסר ערפאת הוא שנדרש להכריע אם יקבל את ההצעה הישראלית, או לשבור את הכלים ולדבוק בעמדות המקסימום שלו" (אלוף בן, 18.8.2000, א2). נדמה כי המאמר, ברוח הניו ג'ורנליזם, ביקר את ראש הממשלה על התנהלותו מול התקשורת, ולא על דרך ניהול המשא ומתן מול הפלסטינים. אך בהוקעת ברק, כשלעצמה, היה חידוש. שכן הטקסט סטה ממסגרת ההתייחסות של המערכת השלטונית והעומד בראשה - אהוד ברק, והציב סימני שאלה סביב מניעיהם ומעשיהם.

ביקורתיות זו יכולה להיות מוצדקת, אבל ספק רב אם נכון להפנות דווקא לראש הממשלה ברק. נדמה כי היעדים העיקריים לביקורת צריכים להיות כלי התקשורת עצמם שמילאו תפקיד מרכזי בהפצת הספיין של ברק. הנה, כך, נפתחה מהדורת החדשות של ערוץ 1 ב-19 ביולי: "אם לא יהיו התפתחויות של הרגע האחרון, יצטרכו הפלסטינים לחזות בתוצאות הטראגיות של החמצת ההזדמנות - דברים אלה כותב ראש הממשלה, אהוד ברק, לנשיא קלינטון". קולו הסמכותי של חיים יבין מקנה אמינות לתוכן הדברים. ברור כי יותר משהוא מיועד לנשיא ארצות הברית, ממוען המכתב לציבור בישראל. זהו חלק מפתיחת מסע ההסברה של ברק למבוי הסתום בשיחות. הערוץ הראשון משתתף כאן בבניית קמפיין שמזהיר את הפלסטינים מפני כישלון הפסגה.

אזהרה נוספת, שקשורה לתוצאות הפסגה, מופנית לברק: "מאז יצא לקמפ דייויד", מדווח רוני דניאל, הכתב הצבאי של ערוץ 2, "שומעים יותר ויותר דיבורים על כוונות או על נכונות או על תכנונים כאלה ואחרים... לפגוע בראש הממשלה" (23.7.2000, פריט מס' 5). דניאל מסתמך

בדבריו על סקירה בטחונות של ראש השב"כ דאז, אבי דיכטר, בישיבת הממשלה. הוא אינו שואל האם לשב"כ יש מידע ספציפי על תרחיש מסוג זה - שאלה שהתשובה עליה שלילית, לפי העיתונות הכתובה - ונמנע מבירור השמועות או ה"דיבורים".

משיחה עם דיכטר מתקבל הרושם כי דווקא הערך "וידוא אמינות המידע" (דהיינו הצלבת מידע), שנתפש בעיני אנשי המדיה כערך העיתונאי החשוב ביותר (פרי וצפתי, 2004: 11-12), מתערער לחלוטין כשמדובר בנושאים בטחוניים רגישים:

"אני יודע - מכלי ראשון וגם מעיתונאי אחד שדיווח על עיתונאי אחר - שאנשי תקשורת יכולים לשבת באולפן החדשות בטלוויזיה, לקבל עדכון בביפר מהגורם בשב"כ, וממש לקרוא את ההודעה בביפר מול פני האומה מבלי לבדוק האם הדיווח מדויק משום שהם משוכנעים כי המידע אמין. רמת האמון היא גבוהה מול הגורמים המדווחים" (15).

מובן שבחירת מקורות המידע משפיעה על אופי התכנים ועל עיצוב הרובד הלשוני - אוצר מלים, מערך דימויים, מטען ערכי ופרספקטיבות - בקליטת המציאות. דוגמה מערוץ 2, הממחישה את השפעתן של בחירות לשוניות על האופן שבו הכתב מפענח את המציאות עבור הצופים, היא השימוש באוצר מלים המתאר את מאמצי ברק להגיע להסכם אל מול כוונות ערפאת לסכל כל אפשרות להסדר:

"כבר כשברק הגיע לכאן לקמפ דייויד, לפני 15 ימים, הוא הבין שלמרות ההצעות מרחיקות הלכת שהוא מביא ליאסר ערפאת, אין לו פרטנר. ברק, צריך לזכור, התבטא לפני שבוע במלים הריפות מאוד כלפי יאסר ערפאת - אותו מכתב שהוא שלח לקלינטון: 'אין פרטנר בצד השני. ערפאת לא בא לנהל משא ומתן בתום לב'... צריך לזכור שברק שם כאן על השולחן הצעות מרחיקות לכת" (עמנואל רוזן, ערוץ 2, פריט לפני אחרון במהדורה).

מסיבת העיתונאים שקיים ברק, עם תום הפסגה, הועברה בשידור ישיר בחדשות 2. הודעת הסיכום של ראש הממשלה ותשובותיו המפורטות שודרו עד הדקה ה-23 של המהדורה. בהמשך הוקרנו קטעים נבחרים מדבריו פעמיים נוספות. בסך הכל נהנה ברק מזמן מסך ממושך: כ-27 דקות מתוך 54 דקות - מחצית מאורכה של המהדורה, ללא פרסומות. בהקשר של הייצוג, ייתכן שניתן להבין את ההתמקדות בברק - אף שהיתה מוגזמת - אבל לא להצדיק את הדחיקת העמדה הפלסטינית (חלקם של הפלסטינים במהדורה עמד על 35:4 דקות בלבד). בנסיבות אלה, כמה מהמרכיבים של סיקור מאוזן ומגוון נשללים, ובמקום שני סיפורים מתחרים מקבל הצופה גרסה דומיננטית אחת.

התמונה שמתקבלת מניתוח החדשות בעיתונות מזכירה בקווים רבים את הסיקור הטלוויזיוני. ב"ידיעות אחרונות" עוצב עמוד השער בפורמט רחב יריעה, נוהג השמור בדרך כלל לציון התרחשות אנומלית. הכותרת הראשית, מתאריך 26 ביולי, הכריזה על "כישלון הפיסגה". תחת הכותרת "הייתי מוכן לסיים הסיכסוך במחיר כואב", סיפק ראש הממשלה מונולוג נוקב שעיקרו: הטלת האשמה הבלעדית לכישלון הפסגה על יאסר ערפאת. בחירת הכותרת, מיקום הכתבה (עמ' 2-3), צורת העריכה (פרסום ציטוטים בלבד - של צד אחד לסיפור) וההבלטה החזותית (צירוף

צילום תקריב ענק של ברק) - כל אלה מהווים רצף נרטיבי אחד, שמקרב את הקורא אל דמות המספר בכתבה - אהוד ברק. רצף זה אינו נקטע בעקבות החלטת העיתון לפרסם ראיון קצר עם הוריו של ראש הממשלה בעמוד 3. להפך, הייחוס המשפחתי של המרואיינים משלים את התבנית הנרטיבית, שלאורה מתפרשים ומובנים כל הפרטים המתוארים לעיל.

הכתבה בעמוד 4 שכותרתה: "הכל נפל על ירושלים" מסבירה את כישלון הפסגה. לכאורה, חזר העיתון לתפקידו המקורי כמדיום שמנסה להעביר את תמונת המציאות המלאה. אך בפועל מוצגת בפני הקורא כתבה פרשנית לדברי ברק (שפורסמו בעמודים 2-3) במסווה של טקסט חדשותי מאוזן ונטול פניות. הנה, כך נפתחת הכתבה (ההדגשה מופיעה במקור):

"אתמול, כשראש הממשלה אהוד ברק יצא מאתר השיחות בקמפ-דייוויד, הוא נשאל מה היה הקש ששבר את גב הפיסגה. ברק, ללא היסוס, השיב: 'ירושלים'.

'הפיסגה קרסה על עניין ירושלים', חזר והדגיש ברק, וסיפר כי בפגישה האחרונה שקיימו ערפאת וקלינטון בקמפ-דייוויד, התעקש ערפאת שהפלשתינים יקבלו ריבונות מלאה על מזרח ירושלים. על פחות מכך הוא לא היה מוכן לשמוע".

אם לחזור לשאלת התיוג, די לקרוא את מאמר המערכת של "ידיעות אחרונות" כדי להבין מי הרהיב עוז ומי נהג בפחדנות, מי הסכים להתפשר ומי התעקש: "אהוד ברק ציווה על עצמו 'להפוך כל אבן', כדבריו, כדי לבחון אם מסתתרת תחתיה עוד פיסת פשרה שלא נחשפה עד כה. התהליך המדיני בוער כאש בעצמותיו. בקמפ דייוויד הוא לא חיפש אליבי לברוח מהשלום, ולא התכוון לטמון מלכודת ליאסר ערפאת כדי להציגו כעקשן החסר את היכולות - ואולי גם את אומץ הלב - להסכים לפשרה גורלית. ברק הושיט לו יד כנה". במשפט הבא אפילו קל יותר להבין מי נהג ביושר ומי פעל בחוסר תום לב: "שלא כמו ערפאת, ברק הוא איש ישר. הוא יזם את קמפ דייוויד 2 כדי להגיע להסכם שלום מלא עם הרשות הפלשתינית, או לפחות להצהרה על סיום הסיכסוך בן מאה השנים". הקורא מצוי בתנועה מתמדת של רצוא ושוב בין ברק לערפאת. נראה כאילו האדרת הראשון משפיעה לרעה על הדרך שבה מיוצג הצד השני. מטאפוריקת 'המנהיג המתרפס שמדיו מרופטים' מציירת את ערפאת בצבעים שליליים, ביחס הפוך למערך הדימויים החיוביים שקדם לה, זה של ברק כמובן.

הזעת נותנת, כי עמדת ברק תקבל קדימות בסיקור מאורע מדיני כה חשוב. אך אין פירוש הדבר כי העיתון צריך להתמסר בקלות לגרסת ראש הממשלה ולהקצות לה מקום בלעדי בעמודים 1-4. ככלל, מדרג החשיבות של הדמויות המסוקרות נשמר בגיליון: אחרי ראש הממשלה מופיעים חברי האליטה הפוליטית, מהקואליציה ומן האופוזיציה, ורק לבסוף מובאים קולותיהם של הפלסטינים (עמודים 16-17).

למעשה, מי שעובר על הדיווחים החדשותיים ועל מאמרי הפרשנות ב"ידיעות אחרונות" נתקל בביקורת חריפה אחת ויחידה כנגד ברק, עליה חתום עפר שלח: "צריך היה מידה של יהירות תרבותית ואישית כדי לדחוף בביטחון שכזה לפיסגה בקמפ-דייוויד. צריך היה להאמין, וברק מאמין, שאם רק ישאירו אותו לבד עם סכסוך בן מאה שנים, הוא כבר יגמור אותו בשבוע".

המאמר מטיח בברק דברי תוכחה על דרכו המדינית, מערער על הנחות היסוד שלו ומזהה, במלים נבואיות, את זרע הפורענות של האינתיפאדה. כדאי לשים לב לסיפא של הטקסט :

"היום גם ברק, האמצע הישראלי המוחלט, יודע שבלי ריבונות פלשתינית בירושלים המזרחית (בחלקה מוחלטת, בחלקה משותפת) לא יהיה שלום. היום גם הוא יודע שתהיה מדינה פלשתינית, מה יהיה גודלה ואיפה תהיה בירתה. הפתרון הזה נחרץ היסטורית, ולנו ולהם לא נותר אלא לבחור כמה זמן וכמה ייסורים נעבור בדרך לשם. אתמול, מישרים מבט לעיני ילדינו, בחרנו שוב בדרך הארוכה והעקובה מדם" (26.7.2000, עמ' 8).

היסודות החתרניים בטקסט חורגים מן הקו הרשמי של העיתון. הכותב נוקט בתהליך פרשני שמגדיר מחדש את הפיתרון לשאלת ירושלים. אך בדיוק מן הסיבות הללו המאמר אינו נמצא בתודעת הקורא. שהרי, לא די במאמר אחד, חשוב ככל שיהיה, כדי לשנות מסגרת תודעתית כוללת שנבנית לאורך שנים מאותן מערכות אמונה שמנחילות האליטות הפוליטיות.

ראוי לציין, כי תופעת ההחצנה של ברק באה לידי ביטוי ב"הארץ" לקראת סוף הוועידה (26 ביולי). שתי תמונות של ברק, כמעט זהות בגודלן ובתוכן, תופסות חלק נכבד מעמודים 1-2 בעיתון. יואל מרקוס, הפרשן והפובליציסט הוותיק של "הארץ", הקדיש את מאמרו, בראש העמוד הראשי, לראש הממשלה. נדמה כי המלים מדברות בעד עצמן: "ברק לא חוזר כאיש מובס, אלא כמי שרצה לסיים את עידן המלחמות 'במחיר גבוה, אך לא בכל מחיר'". ומה לגבי ערפאת? לפי מרקוס, "עוד אחד כמו אהוד ברק הוא לא יקבל".

ואולם, "הארץ", שלא כמו "ידיעות אחרונות", מספק כר נרחב לדמויות נוספות. בעמוד 2 מגולל העיתון בהרחבה את השתלשלות האירועים שהביאו לכישלון פסגת קמפ דייויד. מהכתבה של אלוף בן אנו למדים על חלקו החשוב של השר שלמה בן-עמי במאמץ להגיע להסכם על סוגיית ירושלים עם בן שיחו, סאיב עריקאת, זמן קצר לפני שהוועידה הגיעה לקיצה. בהמשך הכתבה משולבים ציטוטים של ברק ממסיבת עיתונאים, עם היוודע תוצאות השיחות. רוח הדברים דומה למה שתואר ב"ידיעות אחרונות", אך המעטפת שונה לחלוטין. ב"הארץ" בחרו שלא לייחד לאמירות של ראש הממשלה כתבה נפרדת, ובוודאי שלא למחזר ציטוטים בידיעה אחרת.

נוסף על כך, היערכות העיתון ליום שאחרי קמפ דייויד משנה את מערך הייצוג בתוך האליטה הפוליטית. מקור השינוי הוא חזרת ברק לקלחת הפוליטית. המעבר ממחוזות קמפ דייויד למסדרונות הכנסת העלה את שיעור הנְאָאוֹת של האליטה הפוליטית בכללותה, לפעמים אפילו על חשבון נראותו של ראש הממשלה.

מאמר המערכת של "הארץ": "אחרי פסגה שנכשלה" מפציר בברק ובערפאת להחיות מחדש את תהליך השלום ולא לשבת בחיבוק ידיים. אשר לאופוזיציה, המאמר אינו חוסך את שבטו ממנה :

"כאשר דיוני ועידת קמפ דייויד הגיעו לשיאם בניסיון נואש כמעט להוריד אל קרקע המציאות את הסיסמאות הגבוהות שהיו מקודשות לשני הצדדים ומנעו פשרה במשך מאה שלמה, עשתה

לעצמה האופוזיציה בישראל, בראשות הליכוד, חיים קלים למדי: ראשיה החלו מתחרים זה בזה בהצהרות בומבסטיות, שמשמעותן היחידה היא טרפוד עצם המאמץ לפשרה" (26.07.2000).

בראייה כוללת על חלק זה ניתן לומר כי הפריזמה שמבעדה מקבלים צרכני התקשורת את החדשות מקמפ דייויד היא לרוב פריזמה אישית ומוסכמת, ככל שהדברים נוגעים לייצוג ראש הממשלה במדיה. עתה ננסה לבחון את הדיון התקשורתי בסוגיות ליבה הנוגעות לזהות היהודית של המדינה, ואת האופן שבו הן מכוונות על ידי האליטה הפוליטית.

בולטות הערך מדינה יהודית

בפסגת קמפ דייויד נעשה לראשונה ניסיון להגיע להסדר קבע בין מדינת ישראל לפלסטינים. שני הצדדים הניחו על שולחן הדיונים את נושאי הליבה, ובראשם בעיית הפליטים, סוגיית גבולות הקבע בגדה המערבית וברצועת עזה, כולל קביעת גורל ההתנחלויות, ושאלת ירושלים. בעיניים ישראליות, פיתרון לנושאי המהות אסור היה שיפסח על הכרה פלסטינית ברורה בזכותו של העם היהודי למדינה. עניין זה, כפי שנראה להלן, עמד גם בלב הסיקור התקשורתי.

מהתפלגות הנתונים בטבלה 3.7, ניכר ריבוי ההתייחסויות לנושאי הליבה, ובמיוחד לירושלים. מעמדה של העיר עמד במוקד הדיונים בקמפ דייויד, וכפועל יוצא מכך גם בשיח התקשורתי: 40% לפחות מסך הפריטים בכל אחד מהעיתונים והערוצים עסקו בנושא ירושלים (בערוץ 1 הגיעו הנתונים ל-48.1%). שתי הסוגיות האחרות זכו להתייחסות מרובה יותר ב"הארץ" (גם אם מועטה ביחס לנושא ירושלים): 45 פריטים, שהם 22.6% מכמות הפריטים שהופיעו על קמפ דייויד, עסקו בשאלת הריבונות על השטחים וההתנחלויות, ו-39 פריטים, המהווים 19.6% מסך הפרסומים על הפסגה, טיפלו בדרך זו או אחרת בזכות השיבה. החלוקה ב"ידיעות אחרונות" לנוכח הבולטות ב"הארץ" נראתה כך: 30 פריטים דנו בגורל השטחים וההתנחלויות (17.9% מסך הפריטים) ו-19 פריטים בזכות השיבה (11.3% בלבד מסך הפריטים). אשר להתפלגות סוגיות אלה בטלוויזיה, מתברר שאין הבדלים משמעותיים בין הערוצים, וחלקן היחסי בסיקור דומה לחלקן ב"הארץ".

טבלה 3.7: התפלגות נושאי הליבה בעיתונות הכתובה ובטלוויזיה

ערוץ 2	ערוץ 1	הארץ	ידיעות אחרונות	נושאי הליבה
16 (16.2%)	15 (19.0%)	39 (19.6%)	19 (11.3%)	זכות השיבה
19 (19.2%)	16 (20.2%)	45 (22.6%)	30 (17.9%)	גבולות-התנחלויות
42 (42.4%)	38 (48.1%)	80 (40.2%)	67 (39.9%)	ירושלים

זכות השיבה

במאמר שכבר הוזכר כאן, כתב אהוד ברק ב"ידיעות אחרונות": "ישראל לא תכיר מוסרית ומשפטית בבעיית הפליטים" (12.7.2000, עמ' 31 - המשך מעמוד ראשון). עיקרון ברור זה עבר כחוט השני בעיתון לאורך כל הפסגה. משיחה שקיים ברק עם השרה דליה איציק (ופרטיה הודלפו ל"ידיעות אחרונות") עולה כי זכות השיבה היא הסוגיה הקשה ביותר בשיחות עם הפלסטינים, לצד סוגיית ירושלים (18.7.2000, עמ' 4). במובן מסוים, היא גם אחת הסיבות להחלטת "ידיעות אחרונות" להוריד את המסך מעל פסגת קמפ דייויד, הרבה לפני סיומה הרשמי.¹²⁴

לקראת סיום ועידת קמפ דייויד הופיעה ב"ידיעות אחרונות" התייחסות ראשונה (ואחרונה) לנושא זכות השיבה מצד אישיות אופוזיציונית: ראש הממשלה לשעבר, בנימין נתניהו. בהודעה לעיתונות הזהיר נתניהו "מפני הכנסת רבבות פליטים פלשתינים לתוך ישראל..." (25.7.2000). על פניו, אין בדברים אלה משום הפתעה. די לחזור להתבטאויות קודמות של נתניהו מתקופת אוסלו (אחדות מהן צוטטו כאן), אז כיהן כיו"ר האופוזיציה, כדי לראות שאין בזה הנוכחית כל חידוש. מה שכן מעורר תמיהה הוא הבמה הנכבדה (כל עמוד 4) שניתנה לאישיות בכירה לשעבר לפרסם את משנתה בכלי תקשורת מרכזי (בערוץ 2 קטעו את השידור אחרי שתי דקות וחצי לאחר שהתברר כי מדובר בסוג של נאום לאומה, ולא בהודעה קצרה שאחריה מציגים העיתונאים שאלות לדובר). ספק רב אם אדם אחר שאינו נמנה עם צמרת האליטה הפוליטית בישראל היה זוכה לתשומת לב תקשורתית נדיבה כל כך.

מאמרי המערכת ב"ידיעות אחרונות" אכפו אף הם את נקודת המבט של האליטה בעניין זכות השיבה. חלקם היו רוויים בקטגוריות נרטיביות של פחד. הנה דוגמה לכך: "במחנות הפליטים במדינות ערב נשבעים הצעירים לשוב לערים ולכפרים שבהם נולדו והתגוררו הוריהם לפני קום מדינת ישראל. הריאליסטים שביניהם מוכנים להסתפק בכניסה לישראל של מיליון פליטים ובני פליטים ובהפיכתה למדינה דו-לאומית. האחרים הולכים בדרישותיהם אף רחוק יותר" (25.7.2000). התחזיות וההערכות של הכותב, סבר פלוצקר, הן ברובן אפוקליפטיות; הטקסט חודר לנימים הלאומיים הרגישים ביותר של המדינה היהודית. אווירת המשבר בשיחות מחזירה את הקורא לחיקו החם של הקונצנזוס, ואין כמו סוגיית זכות השיבה כדי להשאירו במקום בטוח זה.

במאמר מערכת נוסף על כישלון השיחות בקמפ דייויד משבח פלוצקר את ברק על שחצה את "הקווים האדומים" שקבע לעצמו. כשבוחנים לעומק איזה קו אדום נחצה בסוגיית הפליטים, מבינים כי עצם העלאת הנושא (המכונה בפי הכותב "נושא טאבו") על שולחן הדיונים היא ההוכחה לכך שראש הממשלה עבר כברת דרך ארוכה לטובת הסכם עם הפלסטינים. במלים אחרות, הנכונות לדבר על בעיה מבלי להתפשר על פתרונה עומדת ביסוד קביעתו של הכותב כי "לא היה מדינאי בעל משקל בזרם המרכזי של הפוליטיקה הישראלית שהלך כה רחוק לקראת התביעות הפלשתיניות במשא ומתן, כפי שעשה זאת אהוד ברק..." (26.7.2000).

¹²⁴ נאמנים לכותרתם מ-18 ביולי כי "ברק חוזר בלי הסכם", המשיכו נחום ברנע ושמעון שיפר, כתבים עתירי ניסיון ומוניטין, להיאחז באמירה המטעה כי הפסגה הסתיימה ללא תוצאות משום שהצדדים לא הצליחו להגיע לפשרות הנדרשות בסוגיית הליבה, ובהן זכות השיבה לפליטים הפלסטינים.

סוגיית זכות השיבה של הפלסטינים, פליטי 1948, זכתה לסיקור נרחב ומגוון ב"הארץ". בחינה כוללת של הידיעות ב-12 ביולי מלמדת על הפערים העמוקים בעמדות שני הצדדים. בידיעה שפורסמה בעמוד 3א מדווח העיתון: "בנושא הפליטים אמר רמון כי אין סיכוי שישראל תכיר בזכותם של הפליטים הפלשתינאים לחזור לשטחים, אך לחלופין ישראל מוכנה להיות חלק ממאמץ בינלאומי להקלת סבלם של הפליטים ולפתרון הומני של בעייתם". מנגד, הכריז מרואן ברגותי, ראש ארגון פעילי השטח (התנזים) של הפתח: "אין לערפאת מנדט לוותר בקמפ דייוויד על זכות השיבה של הפליטים" (עמ' 5א).

נאמן לדימויו כעיתון איכות, "הארץ" אינו מסתפק בתיאור חד מימדי, דקלרטיבי, של הקיטוב בשאלת זכות השיבה, ומקפיד לפרסם כתבות רקע השופכות אור על בעיית הפליטים. בכתבה של דני רובינשטיין (13.7.2000, עמ' 6א) מוסבר מדוע הפלסטינים אינם מוכנים לוותר על זכות השיבה, אף שרבים מהם מבינים כי היא אינה ריאלית. הכותב מספק נתונים כלליים על פליטי 1948 - מספרם, מיקומם ומצבם במדינות ערב, מביא כדוגמה סקר דעת קהל שנערך בקרב פליטים בסוריה (הסקר בדק האם בכוונת הנשאלים לשוב לבתיהם מלפני '48), ומעריך, בהסתמך על דעת מומחים, כי הבעיה פתירה, חרף הפערים בעמדות הצדדים. כעבור שלושה ימים בוחר העיתון לדון בשאלת זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים בירדן. בצמוד לכתבת העומק של דניאל סובלמן, בעמוד 2א, מוצגת מפה המתארת את תפוצת מחנות הפליטים בירדן, לבנון, סוריה, הגדה המערבית ורצועת עזה. בכתבות מסוג זה הקורא אינו מתעלם מן העובדות החדשות שהתגלו לו, אלא להפך - הוא מרחיב את אופקיו מתוך התבוננות מעמיקה בטקסט.

בכל הנוגע לדיווחים חדשותיים, הכותרת הראשית של עיתון "הארץ", ב-17 ביולי, מפתיעה, לפחות במבט ראשון, בחשיבותה ההיסטורית. לפי הכותרת, "ברק שוקל להכיר בהחלטת מועצת הביטחון 194 על 'זכות השיבה'". הכתב נשען על מקורות ישראלים שמספרים בגוף הכתבה על הצעה לפיתרון בעיית הפליטים, ולשונה: "קליטת עשרות אלפי פליטים בישראל במסגרת איחוד משפחות ושיקולים הומניטריים, קליטת פליטים במדינה הפלשתינית, ופיצוי בינלאומי לשיקום רוב הפליטים במקומות מושבם". עוד נאמר בכתבה כי יישומה של ההצעה כמוה כמימוש החלטה 194. עם זאת, אין בכותרת או בתוכן הכתבה משום רמז לכוונת ברק לשקול בחיוב את ההצעה, לא כל שכן להסכים לה. אין במילות הטקסט גם הודאה מן הצד הפלסטיני באשר לנוסח (המתואר לעיל) שהועלה בפסגה. נשאלת השאלה האם מידע לא מוצלב שנאחז בכוונות ולא בהסכמות הוא עילה לכותרת ראשית בעיתון. למותר לציין, כי תשובה לשאלה רטורית מעין זו צריכה להיות שלילית.

ידיעה נוספת באותו גיליון של "הארץ" מחלישה את מהימנות הכותרת הראשית. הידיעה בעמוד 3א מתבססת על מקורות פלסטינים ומתארת בקווים שונים לגמרי את הפיתרון לבעיית פליטי '48 כחלק מהסכם מסגרת:

"בנושא הפליטים קרובים הצדדים ככל הנראה לניסוח הכרזה משותפת בה ייאמר שפלשתיין היא ביתם הלאומי של בני העם הפלשתיני שגלה מאדמתו. ישראל תסכים לנוסח כל שהוא שיכיר בסבלם של הפליטים שנעקרו מאדמתם ובצורך לפתור את הבעיה, וארה"ב תודיע על סיוע

בינלאומי לפתרון מצוקתם. מקור פלשתיני בכיר אמר שבנוסח זה תוזכר העובדה שלמעלה מ-400 כפרים, ערים ועיירות ערביות חרבו ב-48'".

בשום מקום בידיעה לא נכתב כי ישראל תקלוט בשטחה את פליטי 48'. אין בה כדי לרמוז אפילו על הכרה ישראלית בהחלטת האו"ם 194. למעשה, הפרט היחיד שמשותף לשתי הידיעות הוא הצורך בסיוע כלכלי לשיקום הפליטים. בנסיבות אלה, קשה להכריע איזו ידיעה קרובה יותר לאמת.

באופן כללי, "הארץ" הציג קשת רחבה של פרספקטיבות וכתבות עומק, אך לא הציב את עצמו מחוץ לקונצנזוס בנושא זכות השיבה לפליטים. העמדה הפלסטינית נתפסה בעיני העיתון כקשוחה ובלתי מתפשרת בהשוואה לגמישות שגילה הצד הישראלי (ראו למשל, המאמר של אלוף בן: "למרות ניסיון העבר, ברק מהמר על הכל", 16.7.2000, עמ' א2).

במהדורות החדשות בטלוויזיה, מסגור זכות השיבה לא עולה בקנה אחד עם הסיקור של הנושא. התמונה שמצטיירת כאילו ערפאת התנער מהבנות בסוגיית הפליטים סותרת את דיווחי הכתבים לאורך הפסגה. מעקב כרונולוגי אחר אותם דיווחים מגלה כי מי ששינה את דעתו הוא דווקא אהוד ברק:

"יש הסכמה בירושלים על חזרתם של עשרות אלפי פליטים" (עמנואל רוזן, ערוץ 2, 17.7.2000, פריט שני במהדורה).

"ישראל תסכים לנוסחה עמומה בעניין הפליטים שתתיר כניסה של פליטים על בסיס הומניטרי (קרן נויבך, ערוץ 1, 17.7.2000, פריט 4).

"... אהוד ברק אינו מוכן להכיר בהחלטת האו"ם 194, שהפלסטינים מפרשים אותה כזכות השיבה לפליטים, משום שברק איננו מוכן בשום פנים ואופן לקבל אחריות על בעיית הפליטים" (אהרון ברנע, ערוץ 2, 19.7.2000, פריט 3).

ברק עצמו טען במסיבת עיתונאים לאחר כישלון השיחות: "לא הסכמנו לשום מספר פליטים שיחזור לתוך ישראל. [...] אנחנו חושבים שבעיית הפליטים נוצרה באופן שאין לנו שום אחריות מוסרית ולא אחריות משפטית. להפך: היא נוצרה כתוצאה מהתקפה על מדינת ישראל" (ערוצים 1 ו-2, 25.7.2000).

חוסר העקביות הזאת היא תוצאה של דיווח שגוי או (כאמור) שינוי בעמדת ראש הממשלה. מבחינת הצופים, אין לזה כל משמעות. מידע שמשנתנה מעת לעת אף פעם לא ייקלט בתודעה כמו מידע אחיד שחוזר על עצמו. במובן זה, הפכפכות הפלסטינים וערפאת בעניין הפליטים היא הקבועה. שתי דוגמאות מייצגות מערוץ 2:

"(הפלסטינים)... חזרו בהם מכל מיני הסכמות שהיו למשל בענייני הפליטים" (19.7.2000, פריט מס' 3).

"ערפאת חזר בו מהסכמים שהיו בנושא הפליטים. עכשיו גם הוא עומד על זכות השיבה"
(24.7.2000, פריט 5).

את שני הדיווחים האלה מסר אהרון ברנע, הכתב לענייני ערבים, בפער של 5 ימים. כפי שאפשר לראות, לא רק שברנע חוזר על המידע, אלא שהניסוח שלו כמעט זהה. זוהי פרקטיקה שנועדה להנכיח את המסר המרכזי בתודעת הצופים, ובתוך כך גם לחזק את העמדה הישראלית בוויכוח על זכות השיבה.

גבולות הקבע ומיקומו של ההתנחלויות בהסדר הסופי

הממצא הבולט ביותר שעולה מן הפריטים על גורל השטחים וההתנחלויות הוא שברק מוכן לפשרה גדולה בהסדר הקבע - ובלבד שזו תחזק את אופיה היהודי של המדינה. כדי להמחיש את התמה הזאת, נחזור למאמר של ברק ב"ידיעות אחרונות"; ראש הממשלה משרטט בו את הקווים האדומים של המדינה היהודית: "הפרדה - אנחנו כאן והם שם; לא חוזרים לקווי 67'; ... רוב המתישבים בריבונות ישראלית בהסדר קבע" (12.7.2000, עמ' 31 - המשך מעמוד ראשון). ברק מבקש לטפח את הזהות היהודית של המדינה דרך הבניה דיכוטומית, המעמתת בין "אנחנו" ל"הם". לשיטתו, סיפוח רוב גושי ההתנחלויות לישראל יסייע בידו להשיג הפרדה בין שני העמים. זה גם הרציונל שעומד בבסיס הסכמתו לחילופי שטחים, רציונל שמודגש בסיקור של "ידיעות אחרונות":

"אפשרות נוספת שברק לא דחה על הסף: להעביר כמה שכונות קצה שמאוכלסות בפלשתינים לשטח המדינה הפלשתינית - ובתמורה להעביר יישובים יהודיים בגדה לריבונות ישראל. ... מקורות ישראליים מספרים שדווקא הושגה הבנה לגבי חילופי שטחים. לפי ההצעה, שני גושי התיישבות עיקריים בשטחים יועברו לריבונות ישראל. בתמורה תעביר ישראל לפלשתינים שטחים ריקים - קרוב לוודאי בחולות חלוצה בנגב" (18.7.2000, עמ' 3).

במקביל, מדווחת התקשורת על מהלכי האופוזיציה בכנסת שנועדו לסכל את התהליך המדיני בקמפ דייויד, לאור פרסומים על אודות כוונת ברק למסור את מרבית השטחים בגדה המערבית לידי הפלסטינים. כותרת כתבה ב"ידיעות אחרונות" מבשרת בעניין זה כי "הכנסת אישרה הצעות שי'מחשקות' את ברק". כותרת המשנה מפרטת: "האופוזיציה הצליחה אתמול להעביר בקריאה טרומית הצעות חוק לגבי סיפוח שטחים ורוב מיוחד במשאל-עם" (20.7.2000, עמ' 7). מעניין לציין כי מתנגדי ההסכם שאפו להשיג בהצעתם את מה שחתר ברק לממש כל העת: שמירת הצביון היהודי של המדינה. אלא שביסוד אמונתם עמדה הזכות לבעלות על שטחי מולדת, בעוד ברק הציב במרכז הדיון הפוליטי את הנושא הדמוגרפי.

במובן זה, הטיעונים בעד השארת בקעת הירדן תחת ריבונות ישראלית לובשים שני פנים: הפן הבטחוני (המחייב לכאורה שליטה בשטח) והפן הדמוגרפי (בהיעדר אוכלוסייה פלסטינית גדולה, יש הצדקה כביכול להתיישבות יהודית במקום). לאורך השנים, פוליטיקאים ראו חובה לעצמם להזהיר מפני ויתור על השליטה בבקעה, בעוד שעיתונאים ויתרו על החובה לעורר דיון על תכלית האזהרה - כל עוד נותרה האליטה נאמנה לעמדתה המסורתית. כך למשל, כאשר רוני דניאל הזכיר

בפתיח כתבתו מ-18 ביולי את הצהרת ברק כי "לא יהיה צבא זר ממערב לירדן", הוא בעצם ביקש להתריע מפני מסירת "הרכסים החשובים הללו" (כשברקע נראית הטופוגרפיה של אזור בקעת הירדן) לרשות הפלסטינית. הדעה הזאת תאמה גם את תפיסת עולמו של נתניהו, לפיה "השליטה בבקעת הירדן חיונית להגנת ישראל מן המזרח" (ערוץ 2, 24.7.2000, פריט 8).

מאוחר יותר, כשהחלו הסדקים הראשונים בקונצנזוס לגבי עתיד בקעת הירדן ופורסמו ידיעות על הסכמת ברק לנסיגה משטח זה, התחלפו גם הקולות האחידיים בתקשורת. כך למשל, במהדורת ערוץ 2 מ-25 ביולי טרח עמנואל רוזן להדגיש לא פחות מארבע פעמים כי ישראל היתה מוכנה להעניק לפלסטינים מדינה "על שטח גדול מאוד וריבונות בבקעת הירדן", וכי ברק נקט "צעדים מאוד-מאוד משמעותיים", כדבריו, לפיתרון הבעיה הטריטוריאלית.¹²⁵ הדבר מזכיר את מודל ה-PMP (politics-media-politics) של וולפספלד. מודל זה מתייחס לקשרי הגומלין בין המדיה לפוליטיקה כאל מעגל שבו שינוי פוליטי מוביל לשינוי בסיקור התקשורת שמוביל לשינוי נוסף בסביבה הפוליטית (Wolfsfeld, 2004). מה שחשוב להבין הוא שכלי התקשורת לא יוזמים את השינויים הפוליטיים; לכל היותר הם לוקחים חלק בעיצובם.

עם היוודע דבר כישלון השיחות בקמפ דייוויד, חזר ראש הממשלה על האני מאמין שלו: "כל חיי לחמתי על ביטחון ישראל, ובימים האלה, ימי בין המיצרים, אני חוזר ואומר: לא אסכים לוותר על חיזוקה של מדינת ישראל ועל חיזוקה של ירושלים, הרחבתה וביסוסה לדורות עם רוב יהודי מוצק בתוכה" ("ידיעות אחרונות", 26.7.2000, עמ' 2). במאמר במערכת של "ידיעות אחרונות" כתב סבר פלוצקר דברי סנגוריה על ברק, שהסכים לחילופי שטחים, ובמילותיו שלו: "למתן נתחים ממדינת ישראל בגבולות 1967 תמורת סיפוח נתחים מיהודה ושומרון" (26.7.2000).

כאמור, אחד הקריטריונים החשובים בחקר התקשורת הוא זיהוי התמות המרכזיות שדרכן קולטים הקוראים את המציאות המתווכת בידי העיתונאים. בבדיקת כלל הפריטים הטקסטואליים ב"הארץ" על נושא גבולות הקבע וההתנחלויות בלטה הבניה דיכוטומית אחת: הסכמת ברק לסגת מרוב חלקי הגדה המערבית (לפי הכתבה הראשית של גיליון העיתון ב-23 ביולי, מדובר ב-96% מהשטח) כגמישות "ששום מנהיג ישראלי לפניו לא הראה", זאת אל מול תיאור הקשיחות הפלסטינית שמגולמת בתביעה מישראל לסגת לקווי '67. בהקשר זה, המגעים לחילופי שטחים מוצגים בערוץ 1 כמו בזאר מזרח תיכוני - התמקחות שבה צד אחד, הפלסטיני במקרה דנן, מנסה למקסם את רווחיו בעורמה, בבחינת 'אין מה להפסיד':

"הוא [ערפאת] מפעיל לחץ לסחוט עוד טיפה של רסיס ויתורים, אם רק אפשר..." (אהוד יערי, 18.7.2000, פריט 1).

"הפלסטינים אומרים שאם יגיעו לכלל דיבור על חילופי שטחים, הם רוצים לא רק את חולות חלוצה, משהו מדרום לרצועה, הם היו רוצים תיקונים גם ממזרח לרצועת עזה, ואם אפשר גם מצפון לה" (אהוד יערי, 20.7.2000, פריט 1).

¹²⁵ כמה ימים לפני כן, התייחסה קרן נויבך להערכות בדבר פינוי 94.5% משטחי יהודה ושומרון כאל "ויתור משמעותי" של ברק (ערוץ 1, 17.7.2000, פריט 4).

בצד המוכנות לנסיגה, "הארץ" מספר לאורך כל הפסגה על כוונת ברק לספח את גושי ההתנחלויות הגדולים לישראל. לשר חיים רמון מיוחסת האמירה כי "חלקים מיהודה ושומרון, שבהם 130 עד 150 אלף מתנחלים, יסופחו לישראל" (12.7.2000, א3). ברק עצמו מצוטט, עם סיום הפסגה, כמי שמקבל את קווי המתאר הבאים: "80% מהמתישבים בריבונותנו" ו"גבולות מוכרים לישראל בהסכמה בינלאומית" (26.7.2000, א2). ראש הממשלה כורך את שאלת הנסיגה בשמירה על גושי ההתיישבות מתוך הנחה שתפיסתו לגבי "רוב יהודי גדול ומוצק" תהיה מקובלת על רוב הציבור היהודי בישראל. העיתון משקף בדיווחיו את הקו ההסכמי הזה.

מנגד, "הארץ" מקפיד להציג את זווית הראייה הפלסטינית בסוף הוועידה. גורמים בכירים בהנהגת הרשות מבהירים מעל דפי העיתון את עמדתם לגבי גבולות הקבע ומעמד ההתנחלויות בתוכם. אבל ברור כי האמירות הכלליות של בכירי הרשות - כגון "עקשנות ברק גרמה לכישלון" (26.7.2000, עמ' 6) - אינן מלמדות דבר על מהימנות ההצעה הישראלית בדבר היקף הנסיגה מן הגדה המערבית. שכן, הן לא קוראות תיגר, ולו ברמז, על תוכנה הקונקרטי של ההצעה, מה שמשך במידה רבה את הפוטנציאל הביקורתי נגד ברק.

לשיח התקשורתי בשאלת הריבונות בגדה המערבית יש, אחרי הכל, היבט אידיאולוגי מובהק גם ב"הארץ": טווח הקולות בעיתון לא חורג ברוב המקרים מגבולות ההסכמה הלאומיים. מאמרי המערכת אינם קוראים למקבלי החלטות לשקול פינוי של התנחלות אחת, אפילו, ברחבי הגדה. בדיקת הגורמים המצוטטים בכתבות מראה כי לרוב מדובר בפוליטיקאים המשמיעים סיסמאות אידיאולוגיות מוכרות. כמה ציטוטים:

"השליטה בבקעת הירדן חיונית להגנת ישראל" (11.7.2000, עמ' 4).

"לא דובר אף פעם בעקירת יישובים" (24.7.2000, עמ' 3).

"... נכתב בהם (בקווי היסוד) מפורשות שלא תהיה כל פגיעה בהתנחלויות לפני הסדר הקבע" (25.7.2000, עמ' 2) (הסוגריים לא הופיעו במקור).

הגם שתוכן הדברים לא מרמז על כך, שלושת הציטוטים הנבחרים שייכים דווקא למתנגדי המשא ומתן באחוזת קמפ דייויד: שר השיכון יצחק לוי, שר החוץ דוד לוי, וראש הממשלה לשעבר נתניהו. מה שמראה כי לא רק הזהות הפוליטית של הדוברים קובעת, אלא גם ובעיקר תוכן של ההתבטאויות.

שאלת ירושלים

בקמפ דייויד 2000 חל פיצול בהשקפת העולם של האליטה הפוליטית בנושא הריבונות במזרח ירושלים. לראשונה מאז '67, נשבר הטאבו על גבולות עיר הבירה. ראש הממשלה ברק דיבר בגלוי, למגינת לבה של האופוזיציה, על מסירת שכונות ערביות במזרח ירושלים לריבונות פלסטינית, ועל הסדרים נוספים שיכללו שליטה פלסטינית מלאה בחלקים ממזרח העיר. בשורות הבאות אנסה להראות כי השינוי המתואר בתוך האליטה הפוליטית הוביל למהפך תודעתי גם בעולם המושגים של התקשורת.

כבר בתחילת הוועידה מתבשרים צופי ערוץ 1 כי "ירושלים הולכת להיות הנקודה המרכזית והבעייתית ביותר" (קרן נויבך, 11.7.2000, פריט מס' 3) ופתרונה הוא המפתח להצלחת השיחות (גיל תמרי, 12.7.2000, פריט מס' 2). בערוץ 2 מתוודעים הצופים לקשיים בניהול המשא ומתן על גורל העיר: "זהו קרב שמנהל אהוד ברק על ירושלים מול האמריקאים, ובעיקר מול הפלסטינים" (עמנואל רוזן, 18.7.2000, פריט 1). המטפוריקה הקונפליקטואלית של השיחות נמסכת גם בעיתונות. הכותרת הראשית של "ידיעות אחרונות" ב-19 ביולי, "הקרב על ירושלים" (כותרת זהה מלווה באותו היום גם את דיווחו של יורם בינור בחדשות 2), יוצרת את הרושם כי שני הצדדים נלחמים זה בזה ולא מנהלים דיאלוג אמיתי.¹²⁶ כותרת המשנה מבהירה כי הטרימינולוגיה הצבאית היא לא יותר מאמצעי לשוני פיגורטיבי, שממחיש את המחלוקת בין ישראל לפלסטינים בנושא ירושלים: "במו"מ קדחתני, התעקש ערפאת: לא אקבל פחות מריבונות מלאה על מזרח ירושלים. ברק הציע: ניתן לכם שכונות במזרח העיר, אבל נצרך לירושלים את מעלה אדומים, גבעת זאב וביתר-עלית". התמה המעצבת של הסיקור, שמתומצתת בכותרת המשנה, מתיישבת עם מערכות ההסבר שמייצר ראש הממשלה ברק, ולפיהן ישראל היא זו שמציעה חלופות לפיתרון סוגיית ירושלים, ואילו הפלסטינים נותרים מבוצרים בעמדתם ולא מוכנים לזוז צעד אחד ממנה.

"סלע המחלוקת", כך מתואר בכתבה ב"ידיעות אחרונות" (19.7.2000, עמ' 2), הוא דרישתו של ערפאת לקבל "ריבונות מלאה על מזרח ירושלים, על רוב העיר העתיקה ועל הר הבית" ולא תביעתו הכפולה של ברק לספח לירושלים יישובים נוספים, וחשוב מכך: לשמור על ריבונות ישראלית מלאה בעיר העתיקה. השאלה מי צודק כאן: ערפאת או ברק, ממשיכה להעסיק רבים, ישראלים ופלסטינים כאחד, אך היא אינה מהותית לדיון שלנו משום שתשובה עליה היא במידה רבה עניין סובייקטיבי. על כן, נכון יותר לשאול האם קיימת בחירה סלקטיבית של מידע ומסגרות פרשנות, ובאיזו מידה תורם השיח לעיצובה של האידיאולוגיה השלטת או להטלת ספק בעקרונותיה. המשך הניתוח יתייחס לשאלות אלה ואחרות.

מוטיבים תמטיים של סרבנות מצד ערפאת וותרנות מצד ברק חוזרים ומוזכרים שוב ושוב בכל הנוגע לירושלים. הכותרות בעיתונות מבהירות זאת:

¹²⁶ בערוץ 1 מתקיים היפוך אפיסטמולוגי: המציאות בירושלים, כך נראה, דווקא מיטיבה עם התושבים הפלסטינים, וכל שינוי בסטטוס קוו (תוצאה של תהליך מדיני) רק יפגע ברווחתם - זו לפחות המסקנה מדברי הקריינות של גלעד עדין, מגיש המהדורה, לשתיים מן הכתבות ב-20 ביולי: "כ-200 אלף פלסטינים, תושבי ירושלים, נהנים מתשלום של קצבאות הביטוח הלאומי. העברת שכונות בעיר לשליטה של הרשות הפלסטינית תוציא רבים מהם ממאגר מקבלי ההחלטות" (פריט מס' 7); "הרוב המכריע של תושבי מזרח ירושלים לא ירצה בעימות משום שיש לו מה להפסיד - כך מעריך היום ניצב יאיר יצחקי, מפקד מחוז ירושלים. בעיר העתיקה בירושלים התפתחו יחסי גומלין מיוחדים בין המשטרה לתושבים הפלסטינים" (פריט מס' 19).

"ראש הממשלה שובר את הטאבו" ("הארץ", 19.7.2000, עמ' א2).

"ערפאת סירב להצעת ברק לפשרה בירושלים" ("ידיעות אחרונות", 19.7.2000, עמ' 4). כותרת המשנה מסבירה: "ביומיים האחרונים ניהל הנשיא קלינטון שיחות קדחתניות עם ברק וערפאת בנושא ירושלים. ברק הציע: סיפוח יישובי הלווין של ירושלים, תמורת מסירת כפרים הסמוכים לבירה ושכונות במזרח העיר לידי הפלשתינים. ערפאת הבהיר: לא אסכים לפחות מריבונות מלאה על מזרח ירושלים".

כותרת משנה: "רה"מ תקף: ערפאת איבד הזדמנות היסטורית להשגת שלום בגלל עקשנותו, הוא לא פרטנר לשלום... ערפאת הסביר את עמדותיו הקשוחות: אם אוותר לברק - יהרגו אותי" ("ידיעות אחרונות", 20.7.2000, עמ' 2).

"קלינטון חזר לקבל תשובות" ("ידיעות אחרונות", 24.7.2000, עמ' 2). כותרת המשנה: "נשיא ארה"ב חזר אמש לקמפ-דייוויד במטרה להגיע להכרעות הקשות. הציפייה העיקרית היא לתשובתו של ערפאת שטרם החליט לגבי הפשרה האמריקנית (בסוגיית ירושלים). זאת לעומת ברק, שכבר הסכים עקרונית". ניסיון תמים להבין את מהות הפשרה מסתיים בכישלון מסיבה פשוטה: העיתון אינו טורח לציין בגוף הכתבה, ולו במילה אחת, למה בדיוק הסכים ברק, ומה בהצעת הפשרה גרם להשהיית תשובתו של ערפאת.

"הכל נפל על ירושלים" ("ידיעות אחרונות", 26.7.2000, עמ' 4). כותרת המשנה מסכמת את הסיבה העיקרית לכישלון הפסגה: "ברק היה מוכן להעניק לפלשתינים ריבונות מלאה בשכונות הערביות ואף הציע שלטון משותף לישראל ולמדינה הפלשתינית בעיר העתיקה. אבל ערפאת הסכים להעניק לישראל רק גישה ישירה לכותל ולרובע היהודי".

הנה גם כמה דוגמאות מהטלוויזיה:

"הישראלים טוענים כי ערפאת הקשיח את עמדותיו בעניין הריבונות על ירושלים, והם מאיימים לעזוב" (גיל תמרי, ערוץ 1, 19.7.2000, פריט 2).

"הוא [ערפאת] לא רוצה בשום פנים שזו תהיה טריקת הדלת מאחוריו לתביעות נוספות על ירושלים, ולזה ראש הממשלה כמובן לא יכול להסכים" (אהוד יערי, ערוץ 1, 19.7.2000, פריט 3).

"ובעניין הזה של ירושלים, אם הפלסטינים אינם מוכנים לוותר ורוצים משהו בסגנון הכל או לא כלום, למה הם לא מוכנים לדחות את הסוגיה הזאת?" (יעקב אילון, ערוץ 2, 20.7.2000, פריט 2). "מה שמקורבי ערפאת אומרים: יאסר ערפאת לא יוכל להתפשר בעניין ירושלים. [...] זאת כאשר, מיקי, צריך לדעת: אהוד ברק מכין את אנשיו בארץ לאפשרות של פשרה בירושלים. [...] בכל מקרה ברק כבר מדבר על פשרה בירושלים, ערפאת עדיין לא" (עמנואל רוזן, ערוץ 2, 23.7.2000, פריט 1).

"ערפאת איננו מתכוון לוותר על ריבונות פלסטינית במזרח ירושלים" (אהרון ברנע, ערוץ 2, 24.7.2000, פריט 5).

טענות היסוד שלעיל מארגנות את הנרטיב של ברק. החתירה לויתור שטיבו אינו ידוע עומדת לזכות ברק, בעוד שתביעת ערפאת לריבונות על מזרח העיר פועלת כנגדו. נרטיב מתחרה, שמציג את עמדת ערפאת בנושא ירושלים כפשרה (שהרי הוא מקבל את עיקרון חלוקת העיר), לא ניצב אפילו פעם אחת לאורך כל ימי הפסגה.

הנטייה להציג את ערפאת כסרבן בנושא ירושלים בלטה פחות בכותרות "הארץ". אך רוב הדיווחים והפרשנויות בעיתון, במיוחד לאחר סיום הפסגה, היו רוויים בנימה אישית נגד גישתו הדוגמטית של יו"ר הרשות הפלסטינית בשאלת הבירה. כך בחר העיתונאי אלוף בן לתאר, בעמוד הראשי של "הארץ", את השעות האחרונות בקמפ דייויד:

"שלוש שעות ארכה הפגישה המכרעת בין סאיב עריקאת, שלמה בן עמי וביל קלינטון. עריקאת אמר שערפאת עומד על התביעה לריבונות מלאה על מזרח ירושלים, שתהיה בירת פלשתיין, ומסכים להשאיר בריבונות ישראל רק את הרובע היהודי ו"מעבר בטוח" אל הכותל המערבי. בן עמי הציע כמעט הכל: העברת שכונות בצפון ירושלים למדינה הפלשטינית, שליטה מינהלית בעיר העתיקה, דגל על הר הבית, שינוהל בידי הוואקף, מעבר חופשי למקומות הקדושים. עריקאת הבהיר שזה לא מספיק".

אם הטקסט של בן גדוש בתיאורים 'יבשים', הרי שהפרשנות של יואל מרקוס נוקטת לשון חריפה, בצורה שמטילה את האחריות למחלוקת סביב ירושלים על ערפאת - היכן שאחריות דומה לא הוטלה על ברק:

"בשבוע שעבר, באריזת המזוודות הראשונה שלו, אמר ברק שערפאת אינו נושא ונותן בתום לב. אתמול אישר קלינטון במשתמע את האבחנה והאשים את ערפאת בחוסר בשלות: הוא תפס ביום הראשון של הפסגה עמדה בנושא ירושלים ולא זו ממנה - בעוד ברק עושה את האקסטרה מיילי למען ההסדר. בדיונים טען ערפאת שאין לו סמכות מהעולם הערבי להתפשר על ירושלים. אם זה לא תירוץ, למה לא דאג לקבל את תמיכת המנהיגים הערביים לפני שבא לפסגה?" ("הארץ", 26.7.2000, עמוד ראשי).

מהניתוח עולה כי סיקור האירוע כולל בתוכו, בו זמנית, שני נרטיבים מתחרים בשאלת האחריות לכישלון השיחות. אלא שתחרות זו היא מקור להעמקת פערים: הנרטיב הישראלי מגיע לכדי היוודעות, ואילו הנרטיב הפלסטיני עובר תהליך של הדחקה. כך בסיקור שני העיתונים ב-26 ביולי: "הארץ" מצניע את הגרסה הפלסטינית בכתבה המתפרסמת בעמוד א6 תחת הכותרת: "הפלשתינאים: עמדת ברק גרמה לכישלון". בגוף הכתבה טוען חסן עבד אל-רחמן, נציג אש"ף בארצות הברית, כי "התעקשותו של ברק על שמירת הריבונות הישראלית בכל ירושלים, היא שגרמה לכישלון". "ידיעות אחרונות" מקדיש לזווית הפלסטינית את עמודים 16-17, העמודים הפנימיים בגיליון, במה שנראה כאפילוג לסיפור אחר לגמרי.

העיר שחברה לה יחדיו מחולקת :

האליטה הפוליטית מפוצלת, התקשורת המרכזית מלוכדת (מאחורי ברק)

אחת התבניות המארגנות בסיקור החדשותי היא הכנת הציבור לאפשרות של פשרה בירושלים. הדבר מתבטא בשני אופנים: האחד, מתן במה תקשורתית נרחבת לאליטות ומעצבי דעת קהל מן המרכז הפוליטי (כגון יהורם גאון, מסמלי העיר; כרמי גילון, ראש השב"כ לשעבר; ואריה עמית, מפקד מחוז ירושלים לשעבר) התומכים בחלוקת העיר (ערוץ 1, 23.7.2000, פריט 1; "ידיעות אחרונות", 24.7.2000, עמ' 4-5). השני, פרסום סקרים מוזמנים על ידי לשכת ברק (ראו למשל הכתבה הראשית ב"הארץ" ב-23 ביולי), המצביעים על שיעור הולך וגדל של ישראלים התומך בפשרה בירושלים במסגרת הסדר כולל.

לצד סקרים אלה, קשה שלא להבחין במחלוקת בין חברי האליטה לגבי מעמד ירושלים בהסדר הקבע. יו"ר האופוזיציה, ח"כ אריאל שרון, טוען כי "ראש הממשלה מיהר להציע את פיצול העיר" ("ידיעות אחרונות", 19.7.2000, עמ' 4) וקובע בנחרצות כי "אין לאף יהודי זכות [...] לוותר בירושלים (ערוץ 1, 20.7.2000, פריט מס' 4). ברוח דומה, מקדיש "הארץ" מקום נרחב - בעמוד 2 של גיליון 17 ביולי - להאשמות ראשי סיעות האופוזיציה כי ברק מפר את הבטחתו שלא לחלק את ירושלים. כאן המקום להראות כי הבקיעים הראשונים בקונצנזוס של האליטה לגבי ירושלים היוו זרז חשוב לשינוי בסיקור התקשורת ואלו יותר מכך: למהפך בכתיבה האדיטוריאלי. במאמר ב"ידיעות אחרונות" שכותרתו "שלום לך, ירושלים" (25 ביולי) מסביר נחום ברנע עד כמה מופרכת מפת ירושלים השלמה. סבר פלוצקר, בעל טור קבוע בעיתון, מעריך באותו גיליון "ששלום כרוך בויתורים ישראלים מרחיקי לכת בירושלים". באופן דומה, קורא מאמר המערכת של "הארץ" שנושא את הכותרת: "הגיע זמן ירושלים" (20 ביולי) לשנות את המציאות השוררת בעיר.

השיח על ירושלים השתנה. מטאבו מוחלט בדיון הציבורי הישראלי הפכה עיר הבירה לנושא שבמחלוקת. עם זאת, אין בתכנים המוזכרים לעיל משום הסכמה, אפילו במובלע, לויתור על המקומות הקדושים בעיר העתיקה. דב אלפון, עורך עיתון "הארץ" לשעבר, מיטיב לבטא זאת:

"לעיתון יש עמדה שקוראת לעשיית שלום עם הפלסטינים על פי נוסחת שתי מדינות לשני עמים, תוך ויתור בסוגיית ירושלים, אך לא בעיר העתיקה. חלק מהכותבים ב"הארץ" רואים בדמיונם עיר בינלאומית או שלטון משותף פלסטיני-ישראלי. אך עמדת המערכת בסוגיה זו היא גם עמדת שלי" (6).

לריבונות על הר הבית יש ערך סמלי רב שמקורו במורשת היהודית. העיתונאים אינם מתכחשים לכך. הם מוכנים, לכל היותר, להביע תמיכה בהצעת ברק לחילופי שטחים בין ישראל לרשות הפלסטינית, כך שיישובים יהודים כמו מעלה אדומים וגבעת זאב יסופחו לישראל, ושכונות ערביות כמו שועפט, בית חנינא וג'יבל מוכאבר יוצאו מתחום השיפוט של העיר ויימסרו לשליטת הפלסטינים (ראו פרסום ההצעה בערוץ 2, 13 ו-18 ביולי). מבחינת ישראל, היתרון הדמוגרפי של תוכנית כזאת הוא ברור: הרחבת שטחה של העיר עם רוב יהודי מוצק בתוך גבולותיה.

שני מאמרים ב"ידיעות אחרונות" שוברים את הרצף הנרטיבי של הזהות היהודית בירושלים. הראשון שבהם, "בחירתו של ברק" (עמ' 8), נכתב על ידי עפר שלח, בעל טור ופרשן בכיר בעיתון.

על המאמר השני שכותרתו "לא להתייבש" (עמ' 17) חתום ח"כ אחמד טיבי. הטקסט של שלח, שכבר הוזכר כאן, לא מתחמק משאלת ירושלים העתיקה ומחויב לטענה בפסקה האחרונה "שבלי ריבונות פלשתינית בירושלים המזרחית (בחלקה מוחלטת, בחלקה משותפת) לא יהיה שלום". מאמרו הפולמוסי של טיבי מנסה לשכנע את הקורא הישראלי להתפכח מחלומות על "ירושלים שחברה לה יחדיו" ולהבין שגם לעם הפלשתיני יש זיקה נפשית עמוקה לעיר העתיקה.

העובדה שהעיתונות הכתובה מכילה דעות סותרות, ביניהן גם כאלה הפוגעות בערכים הנחשבים למקודשים, עלולה להטעות. פרסום שני מאמרים בעיתוי מאוחר כל כך (למחרת סיום הפסגה בקמפ דייויד), ודחיקתם לשולי העמודים הפנימיים אינם יכולים לשלול מהאידיאולוגיה הדומיננטית את מעמד העל שלה כאמת מוחלטת. דומה כי העיתון שולח מסר שמרני: הוא מייצר מראית עין של ביקורת, ובה בעת ממזער את מידת הרלוונטיות שלה בשיח החדשותי ובפרשנות כמייצגת מציאות.

לאמיתו של דבר, הנושא שמאשר את טענות המחקר יותר מכל הוא ירושלים. מסקרי דעת קהל שהתפרסמו בזמן הדיונים בקמפ דייויד התברר כי חל שינוי בציבור ביחס לירושלים ("הארץ", 25.7.2000, עמ' א2). תמורה זו מראה את עוצמתו של המסר שמועבר על ידי האליטות בתיווך התקשורת. אם עד יולי 2000 נאמר לציבור כי אסור לדבר על ירושלים, הרי שהפסגה בקמפ דייויד שידרה מסר מנוגד. בשני המקרים קיבל רוב הציבור את השינויים המוכתבים מלמעלה, מהממשלה. תהליך דומה, של היעדר חשיבה עצמאית, חל גם על העיתונאים עצמם. רבים מהם כתבו על הצורך בפשרה בירושלים רק אחרי שראש הממשלה ברק העלה את שאלת הבירה על שולחן הדיונים בקמפ דייויד. הזרם המרכזי בעיתונות נגרר אחר עולם המושגים של האליטה הפוליטית. כך, מבלי להכעיס, לקרוא תיגר ולהידחק לשוליים, פסעו עיתונאים רבים בדרך שהתווה השלטון. ביקורת ברוח זו כלפי התקשורת משמיעים העיתונאים הוותיקים גדי סוקניק וירון דקל:

"אנחנו, התקשורת, תמיד מפגרים אחרי המציאות. לתקשורת נדמה אולי שהיא מעצבת את המציאות, אך ברוב המקרים היא הולכת אחרי מקבלי ההחלטות. הם קובעים, והעיתונות, לסוגיה, אומרת 'אמן' והולכת אחרי ההכתבות האלה" (25).

"בסופו של דבר, התקשורת היא ממסדית. כשראש הממשלה בעד התנתקות, גם התקשורת בעד התנתקות; כשראש הממשלה תומך במלחמה, גם התקשורת תומכת במלחמה; כשראש הממשלה מצדד באוסלו, התקשורת הולכת עם אוסלו. התקשורת היא מאוד קונפורמית, ויש לזה גם תשובה: רוב מקורות האינפורמציה של התקשורת הם בממשלה ובצבא; רוב המידע מגיע מהשלטון" (17).

דברי המרואיינים מחזירים אותנו אל התזה של קוק (שתוארה בסעיף 2.2), ולפיה התקשורת ממלאת תפקיד שלטוני ולא רק פוליטי, וכמוסד מתווך ניתן לראות בה מעין "רשות רביעית" של הממשל (Cook, 1998).

ברגעים מסוימים מגיעה התלות של העיתונאים בפוליטיקאים לכדי אבסורד. דבריו של השר לשעבר יוסי שריד ממחישים זאת:

"הרבה פעמים המצאתי להם (לעיתונאים) ידיעות. המצאתי לגמרי. אני מדבר על הכתבים הכי בכירים שהיו מתקשרים ואומרים: 'תשמע, אין כותרת ראשית. מה עושים?'. אמרתי: 'אין שום בעיה'. הייתי נותן להם איזו סברה על סוריה והיו מפרסמים אותה. כמובן שזו היתה צריכה להיות סברה מושכלת, שאין מי שיכחיש אותה; ואם הכחישו - זה רק חיזק אותה. במידה רבה היא אפילו נתפסה כנכונה, משום שדרגת האמינות של המכחישים היתה ונותרה בשפל המדרגה" (39).

כמו שריד, גם חיים רמון, לשעבר המשנה לראש הממשלה ושר בכיר בממשלות ישראל, שופך אור על הדרך שבה הצליח להעלות לסדר היום התקשורת נושאים מדיניים ופוליטיים:

"לא פעם אתה בא ומשרת אינטרס של עיתונאי בידיעה שהוא יהיה חייב לך, והפוך: לפעמים העיתונאי משרת אינטרס של פוליטיקאי. אלה יחסי גומלין מאוד טבעיים. יש גם יחסי חברות. היו תקופות שהייתי כותב כמעט את עיתוני סוף שבוע. האמנתי מאוד ביכולת שלי להשפיע על הסיקור התקשורת. עוד כחבר כנסת בוועדת חוץ וביטחון הובלתי סדר יום לאומי בשאלות של גדר ביטחון, צעדים מדיניים חד צדדיים, כניסה לממשלה או יציאה ממנה" (36).

פוליטיקאים מדברים בגלוי על יכולתם להכתיב את הסיקור החדשותי, יכולת שנובעת, בין השאר, מקשרים אישיים וחברתיים עם עיתונאים. יחסים אלה מתוארים בפיהם כך:

יו"ר מרצ, חיים (גיומס) אורון: "אתה מקיים מערכת יחסים דיי שוטפת עם בעלי הטורים, ומשפיע ברוב המקרים על מה שהם יכתבו לא בשמך, אלא בצורה עקיפה באמצעות אזכור העמדות שלך" (2).

ח"כ איתן כבל: "באינטראקציה שבין הפוליטיקאי לעיתונאי האחד חי מידו של השני. כפוליטיקאי אתה יודע שכמעט הכל מתפרסם. אם תהיה מסודר ומאורגן יותר, הסיכוי שיפרסמו את המידע שלך יהיה גדול יותר" (20).

שר התשתיות הלאומיות, עוזי לנדאו: "אתה תמצא פוליטיקאים שמגיעים למערכת סימביוטית כמעט עם הכתב. זה קשר שקשה להתיר אותו. תפקידו של הפוליטיקאי הוא לספק אינפורמציה שאחרים לא מספקים. אני מדבר גם על הדלפות מדיונים חסויים, ועל הערכות עתידיות בהתבסס על מידע שנחשפת אליו" (23).

ח"כ דניאל בן סימון, לשעבר עיתונאי ב"הארץ": "יש נגישות יוצאת דופן או קירבה כמעט פדופילית בין הפוליטיקאים לעיתונאים. אני יוצא לנסיעות לחו"ל ומבחין בפוליטיקאים שמתעקשים לקחת איתם עיתונאים. אני רואה חברי כנסת שמחזיקים במספרי טלפון של עיתונאים ומדווחים להם מה נאמר על ידם כדי שזה יופיע בתקשורת" (10).

השר יוסי פלד: "בעולם הפוליטי - והכרתי את זה בעבר גם בצבא - מתחברים לעיתונאים הנכונים, וכך מגיעים לכותרות העיתונים. אם תוציא הודעות לעיתונאי מסוים, הוא ישלם לך על זה בטוב. ככל שאתה יותר בכיר, כך אתה יותר נגיש לתקשורת" (31).

בסופו של דבר, הדיון בקשרי הגומלין בין הפוליטיקאי לעיתונאי נוגע ישירות בשאלת ייצוג סוגיות הליבה בתקשורת. קשרים אלה, שתוארו בציטוטים לעיל, מונעים מהעיתונות לגבש תפיסת עולם אידיאולוגית נפרדת מזו של האליטה הפוליטית בנושאי הליבה. במובן זה, הדיון על חלוקת ירושלים אינו חורג מהשיח על זכות השיבה או גבולות הקבע. למהפך התודעתי בעולם המושגים התקשורתי קדם פיצול אידיאולוגי בתוך האליטה על מעמד העיר בהסדר הקבע. ממשלת ברק (או מה שנותר ממנה אחרי התפטרות שרי הימין) אמנם איבדה את אמון הכנסת על רקע הידיעות מקמפ דייויד בעניין זה, אבל כבשה את לבם של רוב הכתבים והפרשנים הבכירים. בבחירה בין

ירושלים עם מיעוט פלסטיני גדול לבין ירושלים "עם רוב יהודי מוצק", כדברי ברק, העדיפו כלי התקשורת את האפשרות האחרונה. ההליכה במסלול אחד (של מידע) אחרי ראש הממשלה היא ההוכחה לכך שדרכי החשיבה של העיתונאים היו רחוקות מלהיות עצמאיות ומקוריות.

5.2 אירועים צבאיים - עיתונות כתובה וטלוויזיה

הניתוח הנוכחי מבקש לבחון את ההבניה התקשורתית של תרבות הביטחון ולהתחקות אחר ייצוג האליטות הפוליטיות והצבאיות - שתי קבוצות כוח הקשורות זו בזו - בשני אירועים צבאיים: מלחמת לבנון הראשונה ומלחמת לבנון השנייה.

במדגם זה נכללו 1,800 פריטים מהעיתונות הכתובה: 651 במלחמת לבנון הראשונה (1982-1985) ו-1,149 במלחמת לבנון השנייה (2006). במדגם של הטלוויזיה נכללו 633 פריטים: 48 במלחמת לבנון הראשונה ו-585 במלחמת לבנון השנייה. בסך הכל נבדקו 2,433 פריטים בשתי המלחמות.

בהתאם לגישה המתודולוגית של המחקר, הניתוח משלב טכניקות כמותיות ואיכותניות. החלק הכמותני מורכב מבולטות האליטות בכלי התקשורת הנחקרים - מספר, מיקום והיקף הפריטים עליהן - ומסוגי כותרות העיתונים וערוצי הטלוויזיה (למשל, אחוז הכותרות המדיניות). החלק האיכותני, שמשקלו היחסי גדול יותר, מתייחס לדפוסים המרכזיים של השיח הבטחוני במדיה. צירוף שתי טכניקות אלה מאפשר לנו להגיע להבנה עמוקה יותר של תרבות הביטחון בתקשורת.

ניתוח התוכן מגלה כי מסגרת התמיכה של המדיה באליטות היתה גורפת, אך זו הלכה ונפרמה לנוכח חוסר היכולת לממש את מטרות המלחמה הן ב-1982 והן ב-2006. ככלל, הרטוריקה הביקורתית של העיתונאים לא היתה אפקטיבית מכמה טעמים. ראשית, מספר הפריטים הביקורתיים על האליטות הפוליטיות והצבאיות היה מצומצם. שנית, הביקורת הופיעה בעמודים הפנימיים של העיתון ובתחתית הליין-אפ של מהדורות החדשות בטלוויזיה. שלישית, המידע הביקורתי לא היה מהותי, אלא אינסטרומנטלי. לאמור, התקשורת לא ביקשה לערער על עצם קיומה של הפעולה הצבאית; לכל היותר היא הסתייגה מאופן ביצועה. רביעית, עיתונאים סיפקו במה לביקורת שנבעה מגורמים בתוך האליטה הפוליטית, אבל מיעטו ליזום שיח ביקורתי עצמאי. לרוב, הם החלו להציב סימני שאלה על אופן ניהול המערכה רק לאחר שנשמעו קריאות, מתוך האליטה עצמה, לשינוי דפוסי הפעילות של הצבא בלבנון. חמישית, הכתובת לביקורת נותרה בדרך כלל עמומה. הכתבים ניסו להימנע מהטחת האשמות אישיות בראש הממשלה או בשר הביטחון. שישית, העיתוי של הביקורת המהותית היה מאוחר מדי. חלק מכלי התקשורת החלו לתת פומבי לדעות נגד המלחמה, ככל שהתבהרה תמונת המערכה - על מחדליה ומחיריה - וככל שהתקרב מועד נסיגת החיילים מלבנון.

המסקנה המתבקשת מניתוח זה היא שהתקשורת משקפת את תרבות הביטחון של האליטות הפוליטיות והצבאיות הרואות בהפעלת כוח צבאי דרך לגיטימית ליישוב סכסוכים. לתרבות בטחונית זו יש כמה ביטויים בולטים בדפוסי הסיקור והפרשנות של המלחמות בלבנון. הראשון שבהם הוא הנטייה להעדיף את ההכרעה הצבאית על פני הפיתרון המדיני. הביטוי השני הוא ההכרה בסכנת הקיום של ישראל. ברמה הלשונית מדובר בבחירת מלים טעונות, באנלוגיות למלחמת העצמאות ובהערכות הפרשנים כי בהיעדר הכרעה "תחל הספירה לאחור לפרויקט הציוני כולו". המאפיין השלישי של תרבות הביטחון בתקשורת הוא ההשלמה עם מאבק צבאי מתמשך. האליטה הצבאית הזינה את אמצעי התקשורת במידע שנועד להזהיר מפני השלכות הנסיגה. בדרך זו היא הצליחה לקדם תפיסת עולם דטרמיניסטית ופטליסטית, לפיה עימות נוסף

הוא רק שאלה של זמן. שני גילויים נוספים, הבניית זיכרון השואה וחזרה על מוטיב ה"אומה במדים", משלימים את השיח הבטחוני של התקשורת בלבנון.

5.2.1 מלחמת לבנון הראשונה 1982-1985

ב-6 ביוני 1982 פלש צה"ל ללבנון במטרה למגר את כוחות אש"ף מדרום לבנון. ואולם, מה שהחל כמבצע מוגבל ("שלום הגליל") שנועד למנוע את ירי הקטיושות על יישובי גבול הצפון, התפתח למלחמה מעוררת מחלוקת שארכה שלוש שנים עד לנסיגת צה"ל מלבנון לרצועת ביטחון בגבול הצפוני. שר הביטחון, אריאל שרון, יזם את המהלך הצבאי לאחר שהעריך כי ניתן יהיה לסיים את המבצע תוך פרק זמן קצר. בהמשך השתנו יעדי המלחמה, וצה"ל לא עצר את כוחותיו במרחק 40 ק"מ מהגבול כפי שנקבע בתחילה, אלא התקדם צפונה עד פאתי ביירות במגמה לסלק את כוחות אש"ף מכל לבנון (שיף ויערי, 1984; Yaniv, 1987). בתחילת אוגוסט '82 פתח צה"ל בהתקפה על ביירות במהלכה הפגיז את מפקדות הפלסטינים בעיר. לאחר מספר ימי לחימה נסוגו אנשי אש"ף מבירת לבנון בחסות כוח אמריקאי. ואולם ב-14 בספטמבר נרצח נשיא לבנון, באשיר ג'מאייל, בן בריתה של ישראל. צה"ל נכנס למערב ביירות מחשש כי הסדר יופר. כוחות הפלנגות הנוצריים חדרו גם הם לאזור ב-16 בספטמבר כדי לסייע לצה"ל. הם הגיעו למחנות הפליטים סברה ושתילה, שם ביצעו טבח במאות פלסטינים. אף שצה"ל לא היה מעורב ישירות בטבח, הטילה הקהילה הבינלאומית את האחריות למעשה על ישראל בנימוק כי חייליה שלטו בשטח. גם בישראל גרמו הדיווחים והתמונות ממחנות הפליטים לביקורת ציבורית חריפה שהובילה להפגנת ה-400 אלף, בכיכר מלכי ישראל ולהקמת ועדת חקירה ממלכתית (ועדת כהן) שהמליצה על פיטורי שר הביטחון שרון.

בסופו של דבר, ישראל נאלצה לסגת מביירות בעקבות לחץ אמריקאי. אך השהייה על אדמת לבנון המשיכה לגבות מצה"ל מחיר יקר בחיי אדם. זכורים במיוחד שני אירועים: ב-11 בנובמבר 1982 נהרגו 75 חיילי צה"ל, משמר הגבול ושירות הביטחון הכללי, לאחר שבניין הממשל הצבאי בצור קרס, ככל הנראה עקב דליפת גז; וכעבור כמעט שנה, ב-4 בנובמבר 1983, נהרגו 60 בני אדם - 28 מהם מכוחות הביטחון של ישראל - כתוצאה מפיצוץ מכונית תופת במפקדת צה"ל בצור.

ככלל, מלחמת לבנון פגעה במעמדה הבינלאומי של ישראל בעולם והחריפה את הקיטוב הפוליטי בעם. בהפגנה של תנועת 'שלום עכשיו', שיצאה נגד מעורבות ישראל במלחמת 'יש ברירה', אף נרצח אחד המפגינים, אמיל גרינצוויג, על ידי אזרח יהודי. מבחינה פוליטית, החלטת ראש הממשלה, מנחם בגין, להתפטר מתפקידו בספטמבר 1983 היתה נקודת ציון דרמטית במהלך המלחמה. בינואר 1985 החליטה ממשלת האחדות בראשות שמעון פרס לסגת מלבנון ולהישאר ברצועת ביטחון בשליטת צה"ל וצבא דרום לבנון, כאשר ביוני 1985 בוצעה הנסיגה הלכה למעשה.

ניתוח התוכן במחקר יתמקד בחמש נקודות זמן מכריעות: (1) תחילת המלחמה (אחיזה במוצב הבפור, כיבוש צור, כיתור צידון וכניסה לפאתי ביירות); (2) כיתור ביירות ופינוי כוחות אש"ף מן הבירה הלבנונית; (3) הטבח בסברה ושתילה; (4) הפיגוע במפקדת צה"ל בצור; (5) החלטת ממשלת ישראל על נסיגה מדורגת מלבנון וחזרת רוב חיילי צה"ל אל הגבול הבינלאומי (להוציא כוחות צבא שנותרו באזור חיץ בדרום לבנון).

במהלך תקופת המלחמה נבדקו 651 פריטים כתובים, שהתחלקו באופן כמעט שווה בין "הארץ" (328 פריטים) לבין "ידיעות אחרונות" (323 פריטים). מהנתונים בטבלה מס' 4.1 רואים כי רוב הפריטים על הפעילות הצבאית בלבנון הופיעו בעמוד הראשון של שני העיתונים (הכוונה כמובן לרוב יחסי, על פי חלוקה לעמוד בודד). הדבר ניכר ב"הארץ" (42.1%) יותר מאשר ב"ידיעות אחרונות" (23.7%). ממצאים אלה מעידים על חשיבות ובולטות הנושא, שניצב במשך זמן כה ממושך בראש סדר היום הציבורי.

טבלה 4.1: מספר הפריטים על מלחמת לבנון לפי חלוקה לעמודים

מספר העמוד	ידיעות אחרונות	הארץ	סה"כ
1	77 (23.8%)	138 (42.1%)	215 (33.0%)
2	66 (20.4%)	92 (28.0%)	158 (24.3%)
3	34 (10.6%)	59 (18.0%)	93 (14.3%)
4 ומעלה	146 (45.2%)	39 (11.9%)	185 (28.4%)
סה"כ	323 (100%)	328 (100%)	651 (100%)

בניתוח הטלוויזיוני נכללו 48 פריטים חדשתיים מערוץ 1, רובם המכריע כתבות המצולמות בשטח ומיעוטם ראיונות מחוץ לאולפן החדשות. פרק הזמן המצטבר של הפריטים התקרב לשעתיים ו-30 דקות - קצת יותר משלוש דקות לפריט, ממוצע גבוה לכתבות מצולמות.

מידת הבולטות של האליטה הפוליטית והצבאית

מבחינת העיתונות הכתובה, מידת הבולטות של חברי האליטה הפוליטית והצבאית נבדקה בהתאם לאזכורם בכותרות - גג, ראשית, משנה וביניים - והופעתם בתמונות. על פי טבלה 4.2, הייצוג של שר הביטחון, אריאל שרון, היה הגבוה ביותר עם 57 אזכורים בולטים בשני העיתונים. יש בכך אימות לאופיו של שרון, שהצהרותיו ומעשיו היומריים קיבלו תהודה תקשורתית, גם ברמה החזותית, עם פרסום 11 מתמונותיו - יותר מכל דמות אחרת. לשם השוואה, ראש הממשלה, מנחם בגין, שהפקיד את ניהול המלחמה בידי שרון, זכה ל-54 אזכורים בכותרות ובתמונות. מכאן יוצא כי זכות ההגדרה הראשונית למערכה בלבנון היתה שמורה לא אחת לשר הביטחון ולא לראש הממשלה. במלים אחרות, השר שרון עשה שימוש מושכל במוניטין הצבאי שלו ובכוחו הפוליטי כדי לקדם את מסריו בעיתונות.

בהקשר זה, ראוי לציין כי הרמטכ"ל רפאל איתן זכה לייצוג נכבד בשני העיתונים. 3 תמונות שלו התנוססו ב"ידיעות אחרונות", ו-9 כותרות הזכירו אותו בשמו ו/או בתפקידו - מקום רביעי במדרג ההיררכיה של הייצוג, לפני רוב השרים וכל חברי הכנסת. גם ב"הארץ" נהנה רב אלוף איתן מחשיפה דומה: 3 תמונות ו-7 כותרות. העובדה שבחר להתבטא בחופשיות דווקא בזמן מלחמה, בניגוד למצופה מרמטכ"ל, מדגימה את אופיו המחוספס וסגנונו הישיר, שבא לידי ביטוי בשתי הכותרות הבאות:

"הרמטכ"ל בפקודת יום: כל אחד שמתנכל לנו - נילחם בו עד חורמה" ("הארץ", 7.6.1982, עמ' 2).

"רפול למפקד יוניפיל: צה"ל יפעל אם הדבר מוצא חן בעיניך או לא" ("ידיעות אחרונות", 9.6.1982, עמ' 1).

משה לוי, שהחליף את רפאל איתן כרמטכ"ל בעיצומה של מלחמת לבנון, נתפס כמפקד שקול שבורר את מילותיו. שלא כמו קודמו, מזגו השקט של רב אלוף לוי השפיע לרעה על מידת העניין שעורר בקרב עיתונאים.

טבלה 4.2: בולטות האליטה הפוליטית והצבאית בשני העיתונים, לפי סוגי כותרות ותמונות

ידיעות אחרונות	מנחם בגין	אריאל שרון	יצחק שמיר	משה ארנס	שמעון פרס	יצחק רבין	קואליציה חבריה	אופוזיציה חבריה	רפאל איתן	משה לוי	חברי מטכ"ל
כותרת גג	-	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-
כותרת ראשית	11	10	6	1	2	4	2	2	5	-	4
כותרת משנה	9	8	9	-	7	3	10	9	3	2	-
כותרת ביניים	-	1	1	-	-	-	-	2	-	-	-
תמונות	2	6	2	1	1	1	1	-	3	1	1
סה"כ	22	26	19	2	10	8	13	13	12	3	5
הארץ	מנחם בגין	אריאל שרון	יצחק שמיר	משה ארנס	שמעון פרס	יצחק רבין	קואליציה חבריה	אופוזיציה חבריה	רפאל איתן	משה לוי	חברי מטכ"ל
כותרת גג	1	5	1	-	1	1	2	-	3	-	1
כותרת ראשית	14	13	6	2	4	-	5	6	1	1	2
כותרת משנה	8	5	4	-	1	-	1	2	-	1	-
כותרת ביניים	6	3	3	1	3	-	7	4	3	-	1
תמונות	3	5	2	-	1	1	1	1	3	1	3
סה"כ	32	31	16	3	10	2	16	13	10	3	7

סיקור האליטות במהלך המלחמה

תחילת המערכה: "אור ירוק" למתקפה

סיקור מקבלי ההחלטות בתחילת המלחמה היה אוהד וחיובי. ההחלטה לצאת למבצע "שלום הגליל" לא עוררה כל התנגדות או ביקורת כלפי ההנהגה. להפך: אם בוחנים את כלל הפרשנויות והדיווחים, מגלים כי האשראי שקיבלה הממשלה מהעיתונות היה כמעט בלתי מוגבל. הנה, כך נכתב בבוקר היציאה למתקפה, ב-6 ביוני, באחת מכותרות המשנה של "ידיעות אחרונות":

"לכל מי שמכיר את מהלכי השלישייה בגין - שרון - שמיר היה ברור שיש גבול לנכונותה לספוג בלי תגובה את הפרות הפסקת האש מצד אש"ף. השאלה: האם תסתפק הממשלה בהרס החלקי של התשתית הפלשתינית בדרום לבנון, או שתחליט ללכת הפעם 'עד הסוף', במגמה למגר אותם ולנקות את השטח מנוכחותם?" (עמ' 2).

הכותב ישעיהו בן-פורת ניסה לדרבן את מקבלי ההחלטות להחזיר את השקט ליישובי הצפון באחת משתי דרכים: מבצע מוגבל או מלחמה כוללת. הפרשן הצבאי של העיתון, איתן הבר, פסק: "זהו זה. כנראה שאין מה לעשות יותר. קשה מאוד לעצור את מכונת המלחמה". שבועות אחדים לפני המלחמה התנהל בממשלה ויכוח נוקב האם לצאת למלחמה בלבנון. את ההתנגדות הובילו מרבית השרים. ואולם, כפי שהסביר הבר, במציאות שבה חיים תושבי הצפון תחת איום הקטיושות - אין לישראל ברירה, אלא לקבל את תביעות שר הביטחון והרמטכ"ל ליזום פעולה צבאית נגד כוחות אש"ף בלבנון:

"במשך שבועות ארוכים היתה התנגדות פנימית בישראל, גם בתוך הממשלה, אם לפעול נגד המחבלים, אם לאו. בראש התובעים לפעול עמדו שר הביטחון, אריאל שרון, והרמטכ"ל, רפאל איתן - כל אחד מנימוקים שלו ולא דווקא זהים. לשרון דעות משלו בעניין זה מלפני זמן רב ועימן הגיע למשרד הביטחון. לרפול עניין משלו, כרוך בזכרונותיו המרים ממלחמת יום הכיפורים. הקואליציה בין השניים נתקלה באופוזיציה חזקה שמנעה מהם עד כה לפעול. אופוזיציה זו קרסה בסוף השבוע, לנוכח הירי בלונדון והקטיושות בצפון... עכשיו, כנראה, אין מה לעשות. כשרועמים התותחים, נדחקים כל שאר העניינים לקרן זוית" (עמ' 7).

בערוץ 1 ליוו את ביקור ראש הממשלה בצפון, כמו גם את התכנסות חברי ועדת חוץ וביטחון במחנה צבאי סמוך לגבול. באחת הכתבות נראו עיתונאים רבים במדים - בהם גם עמוס כרמלי, כתב ערוץ 1 - כשהם מקיפים את בגין. לצופים נאמר כי ראש הממשלה הגיע במסוק לצפון הארץ כדי "לעמוד מקרוב על מצב רוחם של התושבים ולעקוב אחרי התקדמות כוחות צה"ל בדרום לבנון". הערך חדשותי של הכתבה היה נמוך. בגין עצמו סירב להתראיין. עבודת הכתבים הסתכמה בהעלאת המורל הציבורי - צורך חשוב שאין לזלזל בו, אך ספק רב אם דווקא התקשורת צריכה למלא אותו.

התמונה שמספק אלכס פישמן, הפרשן הצבאי של "ידיעות אחרונות", על קשרי הגומלין בין עיתונאים לשחקנים בטחוניים בולטים באותה תקופה ממחישה את עליונות החשיבה הצבאית, והמשקל המרכזי שיש לה בכתיבה העיתונאית:

"קבוצת הכתבים הצבאיים בשנות השמונים, זאב שיף, יעקב ארז ואיתן הבר, פעלו כתא מאוד הומוגני. העוצמה, הידע והבלעדיות שלהם במערכות העיתונים בלטו מאוד לאורך השנים. אבל לכוח הזה היה מחיר: הלויאליות שהפגינו כלפי הממסד הבטחוני" (30).

כדברי פישמן, מדובר למעשה ב"רשת בטחוניית" לא פורמלית, המורכבת משחקנים בולטים במגזר הבטחוני ומכתבים צבאיים בכירים החולקים תפיסות וערכים משותפים בנושא הביטחון הלאומי של ישראל (ברק ושפר, 2008).

למחרת, ב-7 ביוני, סוקר הבר את אירועי היום הראשון למערכה הצבאית. תחת כותרת הביניים: "בחמש בבוקר הופיע אריק שרון" הוא מגולל את סיפורם של שני מצביאים, שרון ורפול, שנסיונם ואומץ ליבם בשדה הקרב משמש מופת לחיילים בלבנון. מתח ומסתורין מלווים את הכתבה וגיבוריה, משל היו דמויות ראשיות ברומן היסטורי:

"בחמש בבוקר הופיע אריק שרון, עימו היה גם הרמטכ"ל, רב אלוף רפאל איתן. בחדר המלחמה של פיקוד הצפון נפלה דממה. בחלל האוויר בחוץ עמד ריח אורנים של ראשית קיץ. בתוך החדר היתה האווירה דחוסה מעט. בהחלט היתה דריכות, כעדותו של אחד מהנוכחים. שרון ורפול תדרכו את מפקדי הכוחות. שניהם, יוצאי הצנחנים, סוסי קרבות ותיקים מ'אותו הכפר'. שניהם שירתו, בתקופות שונות, בפיקוד הצפון. שרון היה ראש מטה הפיקוד. רפול נלחם במסגרת הפיקוד בקרב המר נגד הסורים במלחמת יום כיפור. אחר כך היה לאלוף הפיקוד. מולם היו כמה מהטובים במפקדי צה"ל" (עמ' 3).

העיתונות שיקפה בדיווחיה את תפיסת העולם הקונצנזואלית של האליטה הפוליטית. שר הביטחון והרמטכ"ל העריכו בפני חברי ועדת החוץ והביטחון של הכנסת כי צה"ל ישלים "תוך זמן לא רב" את הרחקת הארטילריה מהיישובים בצפון. שני העיתונים ציינו כי רק ח"כ יוסי שריד הסתייג מהמבצע והבליט את תמיכת ראשי "המערך", הסיעה הגדולה ביותר באופוזיציה, בפעולה הצבאית. הדעה הרווחת היתה כי בזמן מלחמה יש לדחות את כל הוויכוחים הציבוריים עד לסיומה.

זחיחות הדעת של השרים הודגשה גם היא: כותרת בעמוד 5 של "ידיעות אחרונות" מצטטת את הבטחתו של השר לענייני הגליל, יעקב מרידור, לתושבי קרית שמונה כי "תוך 24 עד 48 שעות תצאו מהמקלטים". כותרת המשנה מביאה ציטוט של שר נוסף, אברהם שריר, התומך בדברי קודמו: "שר התיירות הבטיח 'גליל חופשי מאיומים תוך 24 שעות'". הכתבים אינם שואלים את השרים על מה מתבססות הבטחותיהם לתושבים, ומהן המטרות של המבצע הצבאי.

היחס האוהד של "ידיעות אחרונות" להנהגה נמשך גם לאחר שהמערכה בלבנון גבתה את חייהם של עשרות חיילים. בכתבה על ביקורו של בגין במוצב הבופור נכתב בעמוד 3 כי ראש הממשלה "נראה עייף למדי אך גם מתמוגג מנחת". באותו גיליון, מתאריך 8 ביוני, נראה בגין מחובק עם רב סרן סעד חדד, מפקד המיליציות הנוצריות בלבנון. לתמונה מצורפת כותרת - בעמוד 4 הסמוך - שבה מבשר בגין למיג'ור חדד: "הבופור שלך".

בהיבט הפוליטי, סיקרו העיתונים, ב-9 ביוני, את הצבעת אי האמון של סיעת חד"ש בממשלה על רקע המלחמה בלבנון. העיתוי של ההצבעה, כך נראה, הוציא את ד"ר הרצל רוזנבלום, עורך "ידיעות אחרונות", מכליו. במאמר מערכת שכתב, הוא השתלח באופן יוצא דופן בחברי הכנסת של חד"ש (ד"ר רוזנבלום משתמש בשם הקודם של חד"ש - רק"ח), והאשים אותם בבגידה חמורה במולדת:

"לא חשוב מה חושבים או אינם חושבים על המצב בלבנון חברי רק"ח בכנסת כי הללו - אסור להם לחשוב בכלל, ותפקידם היחידי הוא לשמש - שמשים של הסובייטים, שמעבירים דרכם את מה שרצונם, רצונם הם, להגיד. והואיל ושמשות זו היא שמשות מרצון, כלומר שמשות שאיש לא אילצם לכך והם שנטלו אותה על עצמם למען היות עבדים נרצעים לאויבי מדינת ישראל. עבודתם היא העבדות השפלה מכל סוגי העבדות שהופיעו בהיסטוריה. בייחוד חל הדבר על אנשי רק"ח היהודיים. כי אנשי רק"ח הערביים - רוסיה עושה למען עניינם הלאומני-הרצחני, אבל אנשי רק"ח היהודיים - הסובייטים מנסים לקבור את עמם היהודי, ואעפ"כ הם מעניקים לקברני עמם אלה את ידם. וטוב שהם הוכו אמש שוק על ירך לעיני כל העולם בכנסת".

במאמר עמדה על דחיית הצבעת אי האמון ברוב של 94 חברי כנסת, בחר הפרשן הבכיר של "ידיעות אחרונות", ישעיהו בן-פורת, לשבח את האופוזיציה על תמיכתה בממשלה. כותרת המאמר בעמוד 7: "הדיון בכנסת: מילה טובה על בגין ופרס" הולמת את הלך הרוח הממלכתי שפשה בעיתון. כותרת המשנה מהללת את האחדות הלאומית בכנסת ונוזפת בחברי הכנסת שלא נמנים על שורותיה: "הופעה מרגשת של ראש הממשלה ונאום נמרץ של ראש האופוזיציה השלימו זה את זה; הימנעות מפ"ם, אלוני ושריד לא תיזקף לתפארתם".

חברי כנסת שלא השתתפו בהצבעה נחפזו לפרסם הודעה שבה ביקשו לבדל עצמם, פוליטית וציבורית, מחד"ש: "לא ניתן ידנו לנסיונה של סיעת חד"ש - המנוכרת לבטחונה של ישראל - לשבש את סדר העדיפויות הפוליטי של כוחות השלום במחנה הציוני ועל כן: לא נשתתף בהצבעה על הצעת אי האמון" ("הארץ", עמ' 3).

יצוין כי תהליך הדה-לגיטימציה כלפי חד"ש הגיע לשיאו באותה תקופה. מאמרי הדעה בעיתונות בגנות המפלגה נכתבו על רקע גיבוש האחדות בתוך האליטה הפוליטית באשר ליעדי המבצע. חברי כנסת, מכל גווי הקשת הפוליטית, השתתפו בהוקעת חד"ש ובחיפוש דרכים להדרתה אל מחוץ לגבולות הוויכוח. ח"כ יוסי שריד הסביר כי יש לו מחלוקת קשה עם הממשלה על העילות למלחמה ויעדיה, אך "בגלל זהותם של מצביעי אי האמון - רק"ח - ומשום שהמערכה לא נסתיימה והלוחמים עדיין משליכים את נפשם מנגד, החליט להסתפק בהימנעות" ("ידיעות אחרונות", עמ' 3).

העובדה שהביקורת החריפה ביותר על הממשלה נמתחת על ידי גורמים הנתפסים כחתרניים מחזקת את התמיכה של התקשורת במלחמה. ההילה הבטחונית סביב שרון ורפול משכנעת את כותבי המאמרים ב"ידיעות אחרונות" כי המערכה הצבאית כבר הוכרעה, מהר מהצפוי, ואת פירות הניצחון תוכל ישראל לקצור בקרוב. כותרת מאמר המערכת ב-10 ביוני משרת לקוראי

העיתון כי מלחמת לבנון היא לא פחות מ"מלחמת ששת הימים מס. 2". בפסקה השנייה קוצר רפול שבחים על השלמת הפעולה הצבאית בפרק זמן כה קצר: "... כי צודק רמטכ"ל צה"ל שאמר, בלי להיכנס לפרטים, שחיילנו גמרו את המשימה שהוטלה עליהם במחצית הזמן לעומת מה שתוכנן ע"י מצביאייהם, ויתכן מאוד, שהיום, בהופיע עתון זה, כבר יגיע המיבצע כולו לקצו". ההבנה שצה"ל מתדפק על שערי ביירות בחלוף ארבעה ימים ונלחם נגד כוחות צבא סוריים, בניגוד גמור להחלטות ממשלת ישראל ערב מבצע "שלום הגליל", רק מבססת את מעמדו של שרון כדמות הדומיננטית בממשלה: "... מן הראוי לתת את הדעת על העובדה שבוודאי לא במקרה גילה שר הבטחון, אריאל שרון, בפגישתו אמש עם הכתבים הצבאיים, כי הממשלה כונסה אתמול בבוקר כדי לאשר את המהלך המדהים של חיסול בסיסי הטיילים הסוריים בביקעת הלבנון, מהלך ששרון רואה בו, בצדק, מיפנה חשוב במלחמה". מלים אלה הן חלק מכתבה בעמוד 2, שמספקת מענה לשאלה המופיעה בכותרת: "מי קובע את מהלכי הממשלה?". יוצא אפוא כי דמותו של שר הביטחון ב"ידיעות אחרונות" לא רק מועצמת מבחינה כמותית, אלא גם מיוצגת באופן חיובי.

תמונה, בעמוד 7, שבה נראה שרון מחובק עם חיילים מחויכים מוסיפה לאווירת הניצחון. תחושת האופוריה הזאת שפקדה את "ידיעות אחרונות" לא היתה מנת חלקו של "הארץ", שהסתייג בשלב מוקדם למדי מכוונות שר הביטחון לחרוג ממטרות מבצע "שלום הגליל". מאמר המערכת של העיתון ב-9 ביוני אף הזהיר את חברי הממשלה לבל ילכו שולל אחרי שרון:

"נוצר הרושם כי לא רק חברי סיעת הליכוד אלא גם חברי ממשלה מסוימים משתכרים מההישג הצבאי שהושג עד כה, אם כי במחיר שאיננו נמוך. שר הביטחון הוא הלוחץ במיוחד בכיוון זה, וניכר עד כמה הוא חותר לנצל מה שמצטיירת בעיניו כשעת כושר, להוציא את הכוחות הסוריים מדרום לבנון או אף מלבנון כולה. יש להזהיר את הממשלה בכל לשון של אזהרה מכל נטיה להטות אוזן לשידוליו של מר אריאל שרון".

מן הסיקור ב-9 ביוני עולה כי ראש הממשלה ושריו לא היו מודעים אפילו למתרחש בשדה הקרב בזמן אמת. ביום שבו דיווח "הארץ" בכותרת הראשית כי "כוחות צה"ל התקרבו לטווח תותחים מבירות" ופירט בכותרת המשנה כי "הופלו 6 מיגים ונשבה טייס סורי" והתנהל "קרב שריון עם הסורים בעת התקדמות לעבר ג'זין", פורסמה אמירה של בגין, ממש באותו עמוד, שסותרת את המתואר לעיל: "ראש הממשלה הוסיף כי לאחר שנשיג טווח של 40 ק"מ בדרום לבנון, נפסיק כל לחימה". הודעה זו מציגה את בגין, שנקלע למצב של חידלון, באור מגוחך - כדמות גרוטסקית בעלילה מפותלת שטרם הסתיימה.¹²⁷

¹²⁷ דימוי זה נוצר לאחר ביקור בגין בבופור. בכתבה מפורסמת שצולמה ב'מבט' (7.6.82) שואל בגין את אחד החיילים: "האם היו להם (הכוונה למחבלים) מכוונות ירייה?". בהמשך הכתבה סוקר שרון בפני בגין את הטופוגרפיה של אזור הקרב, ואילו ראש הממשלה מעיר: "הם יורים סתם; הם לא קולעים למטרה". יש בדבריו אלה, כמו גם בשאלתו לחייל, משום הוכחה לחוסר בקיאותו בתורת הלחימה בכלל, והמערכה בלבנון בפרט.

כיתור ביירות: ביקורת ראשונית מתוך האליטה הפוליטית בשולי הסיקור

ב-4 באוגוסט מתמודד שרון, לראשונה, עם חיצו הביקורת מתוך הממשלה עצמה. הסיבה לכך היא כניסת חיילי צה"ל לדרום ומערב ביירות על דעת שרים אחדים בלבד. עיתון "הארץ" מקדיש את אחת הכתבות בעמוד הראשי לביקורת זאת:

"כיבוש שכונת אל-סולם אור לאתמול בוצע, לדברי גורמים בממשלה, שלא על דעת הממשלה כולה ובהתייעצות מצומצמת מאוד של כמה שרים. לדברי גורמים, זה המשך לשיטת 'הסאלאמי' של שר הבטחון, שניצל תקיפת כיבוש שדה התעופה של ביירות לכיבוש שכונה נוספת לידו שהיתה בחלקה ריקה ובחלקה מיושבת על ידי שיעים".

הדברים שלעיל הם דוגמה מאלפת לחוסר איזון בעריכה ולהבלטה מכוונת של מימד אחד בדיווח על פני האחר. כותרת הכתבה מספרת לקוראים כי "צה"ל ממשיך לשפר עמדות באיזור הדרומי"; כותרת המשנה מפרטת כי "צה"ל כבר חדר כנראה למבואות המחנות אל אוזעי ובורג' ברגינה". על הכתבה חתום סופרו הצבאי של "הארץ". הביקורת המדינית על שיטת 'הסאלאמי' של שרון מוצגת רק בשולי הכתבה, שספק אם רבים מן הקוראים מגיעים אליה. בסופו של דבר, היא נבלעת בתוך שיח צבאי לאומי שנועד לאחד את הקוראים עם 'חיילינו' ו'כוחותינו'.

באוגוסט 1982 השלים צה"ל את כיתור ביירות, שלאחריו הסכים אש"ף לנסיגה מן העיר. במהלך הזמן הזה מקפידים העיתונים להביא לידי ביטוי את העמדה הרשמית של הגורמים הבכירים באליטה הפוליטית והצבאית. כותרות העמודים הפנימיים, ב"הארץ" ובמידה פחותה גם ב"ידיעות אחרונות", שמורות לצד הישראלי שמאיים על אש"ף וסוריה ומכריז, בשלב מתקדם יותר, על תבוסתם. הנה כמה דוגמאות:

"מנוי וגמור עם הממשלה: לא ישארו מחבלים בביירות" ("הארץ", 4.8.1982).

"בגין מזהיר" ("הארץ", 5.8.1982).

"שרון: נשארים בלבנון" ("הארץ", 12.8.1982).

"שרון: אנו 25 ק"מ מדמשק - על הסורים לצאת מלבנון" ("ידיעות אחרונות", 12.8.1982).

"שמיר: לא ינוהל מו"מ עם המחבלים ועליהם לרדת מהבמה המדינית" (הארץ, 22.8.1982).

"שרון: "לא נסבול ניצול הפינוי להפרות" ("ידיעות אחרונות", 22.8.1982).

"שרון: תבוסה מוחצת לאש"ף" (הארץ, 22.8.1982).

"מפקד בכיר: "נסתיימה מלחמת עצבים קשה" (הארץ, 22.8.1982).

בדומה לכך, בראיון לערוץ הראשון, שמונה שבועות אחרי תחילת המלחמה, מבקש רב אלוף איתן להבהיר מיהו 'בעל הבית' האמיתי בלבנון. ההפרדה בין 'אנחנו' - צה"ל - ו'הם' - סוריה ואש"ף - בולטת מאוד בדבריו, כמו גם האיומים השגורים בפיו: "לא נגביל את עצמנו. אם הם יוכלו לקבל מכות בלי לזוז, וזה יהיה יותר טוב מלזוז, הם יקבלו את המכות האלה. [...] אנחנו קובעים את חוזקו של המצור. אנחנו רוצים - נסגור את המים, נסגור את החשמל, לא ניתן להם דלק, וכך נראה מי מחזיק יותר מעמד". הרמטכ"ל מסיים את הראיון בהתניה נוספת, כוחנית ומאיימת

במיוחד: "... אם הם יוריס עם רובה צלפים - אולי זה מה שנוותר להם, אז אנחנו נבוא עם פצצה של טון על כל יעד שנחליט עליו, ונראה מי יתקרב לפיתרון".

ראויה לציון כתבה ב'מבט', באורך תשע דקות, המתארת את ביקור שרי הממשלה בדרום לבנון. מסגרת הדיווח על השרים נעשית כאן בשלוש צורות עיקריות: א. קריינות של הכתב המדווח בפתח. ב. התמקדות בשרון ורפול הסוקרים בפני חברי הממשלה את שדה המערכה, בשר דוד לוי הפונה בדברים נרגשים אל החיילים בשטח, ובשר אליעזר שוסטק המשוחח עם נכדו הלוחם בלבנון בעזרת מכשיר קשר צבאי. ג. ראינות עם השרים מרדכי ציפורי ויצחק ברמן. רק לקראת סיום מנסה הכתב לדלות מידע על מידתיות הפעלת הכוח הצבאי ולקבל הערכה מפוכחת על תפקוד הממשלה דרך הצגת שאלה אחת פשוטה אך מתבקשת לשרים ציפורי וברמן: "אולי הרחקנו לכת?!" השר ציפורי לא התקשה להדוף את הנימה הביקורתית שעולה מן השאלה: "כדי ליצור לחץ ולהרחיק את הסורים שבתוכם היו מרוכזים כמות גדולה של מחבלים, זה חייב אותנו למהלכים לעומק". השר ברמן, שהתפטר מהממשלה בסוף ספטמבר 1982 בשל הסתייגותו מעמדת השרים בעניין הקמת ועדת חקירה לאירועי סברה ושתילה, התחמק ממתן תשובה.

בכל הנוגע לאופוזיציה, דווקא "ידיעות אחרונות" נוהג כלפיה ברוחב לב יותר מ"הארץ" ומהערוץ הראשון, לפחות בזמן כיתור העיר ביירות. בכמה מקרים מודפסת כותרת של אחד מדוברי האופוזיציה המותחת ביקורת על המלחמה; לדוגמה: "רבין: הצעדים בביירות - נסיון לכבוש העיר ב'שיטת-הסלמי'" ("ידיעות אחרונות", 5.8.1982). "שריד: על מפלגת העבודה להסתייג במפורש מהמלחמה" (הארץ, 22.8.1982). כותרת אחרת, המיוחסת שוב לח"כ שריד, מפנה אצבע מאשימה לשר הביטחון, ומזכה קצין בדרגת אלוף משנה שסרב להיכנס עם חייליו לבירה הלבנונית: "יוסי שריד לשרון: "דם הקורבנות בראשך, לא אלי גבע אשם" ("ידיעות אחרונות", 31.8.1982). העיתונות, אם כן, מייצרת כותרות שמשקפות את עמדתם של אלה החולקים על הממשלה. אבל אין במיקומן, ובוודאי לא במספרן, כדי להטות את הרוח הכללית שמנשבת מכיוונו של שר הביטחון בעת סיקור המצור על ביירות.

והנה שוב, עורך "ידיעות אחרונות", ד"ר הרצל רוזנבלום, עומד על נחישותו של שרון מצד אחד, ועל הססנותם ורכרוכיותם של חברי כנסת באופוזיציה, רמטכ"לים לשעבר (הכוונה ליצחק רבין, חיים בר-לב ומוטה גור), מן הצד השני, במאמר נוסף שפרסם בעמוד 2 של העיתון ב-22 באוגוסט, תחת הכותרת: "עם הגירוש הגדול":

"... בלי לחץ צבאי מוגבר לא היו הטרוריסטים מגורשים מביירות אף פעם, כי המלים, ותהינה החזקות ביותר, לא היו משכנעות את ערפאת... ואלמלא עקשנותו של שרון היינו מתקפלים עתה שוב כפי שהתקפלנו לאחר מלחמת יום הכיפורים הטראגית... כי במלחמת 'שלום הגליל' צריך היה ללכת עד הסוף - או שלא לפתוח בה בכלל. זאת לא הבינו הרבה אנשים תמימים בארצנו, שהרימו קול צעקה למען עצירת מלאכת הטיהור שלנו באמצע. ואם אפשר היה עוד להבין לרוחם של מספר אנשים מבוהלים ברחוב לא הבינונו ואינו מבינים כיצד יכלו להצטרף אליהם שלושה רמטכ"לינו רמי המעלה והנסיון מתקופת המערך, ששיקולם הפך לטעות הגדולה ביותר שבשיקוליהם".

בדומה לעיתונות הכתובה, סיקור האופוזיציה בטלוויזיה מאופיין בטרוויאליזציה והגחכה. שתי כתבות משודרות, ב-12 באוגוסט, הן דוגמאות מייצגות לנטיות אלה. האחת מדווחת על עצרת מחאה ליד משרד ראש הממשלה בירושלים בהשתתפות יו"ר חדש, מאיר וילנר, ושולמית אלוני מר"צ. אורכה של הכתבה, שבה נראים המפגינים מוחים נגד השימוש בכוח, הוא 61 שניות בלבד (לשם השוואה, אורכה של כתבת שטח ממוצעת במדגם היא 184 שניות). השנייה מתארת את הדיון בכנסת על ההסדר המסתמן בלבנון. המצלמה מתמקדת בוילנר ותאופיק זיאד מחד"ש שמוצאים בכוח מהאולם עקב קריאות ביניים נרגשות, וביוסי שריד שמנסה לשבש את נאום ראש הממשלה, תוך שהוא מתמודד עם הערותיו העוקצניות של בגין. קשה שלא לראות את הפער בין הייצוג הציני, מעורר הגיחוך, של האופוזיציה לבין השיח התקשורתי שמכבד את הממשלה ותומכיה.

הטבח בסברה ושתילה :

"הארץ" נע במסלול ביקורתי, "ידיעות אחרונות" וערוץ 1 עומדים מאחורי מקבלי ההחלטות
הירצחו של בשיר ג'ומייל, נשיא לבנון, ב-14 בספטמבר 1982 הוא נקודת ציון חשובה במלחמת לבנון בכלל וביקור התקשורתי בפרט. ההתנקשות בחיי הנשיא הנבחר, בן בריתה של ישראל, הביאה לכניסת חיילי צה"ל למערב ביירות ולמסע נקמה אכזרי שערכו הפלנגות הנוצריות, שג'ומייל היה מנהיגם, בפליטים הפלסטינים בתוך מחנות סברה ושתילה. לנוכח אירועים אלה, הלכה וגברה הביקורת מבית נגד מקבלי ההחלטות. כך נראו כותרות העיתונים ב-16 בספטמבר, עוד לפני שנודע על הטבח בסברה ושתילה :

"בגין ושרון יבהירו בממשלה : תזוזת צה"ל - למנוע תוהו ובוהו בביירות" ("ידיעות אחרונות").
"פרס : אנו מסתבכים במריבה הלבנונית" ("ידיעות אחרונות").
"שרים מבקשים דיון דחוף בפעולה בביירות - מכנים ההחלטה לפעולה 'שערוריה ללא תקדים'"
(הארץ).
"פרס : יש להיחלץ מביירות ולהחזיר הכוח הרב-לאומי" (הארץ).

בשלב זה, ניתן לאפיין את דברי הביקורת כלפי הנהגת המדינה וצמרת צה"ל כקונסטרוקטיביים. אין בכותרות אלה משום קריאה ישירה להפלת הממשלה, אלא דרישה חד משמעית לשינוי מהותי במדיניותה. מי שנחלץ להגנת הממשלה הוא הרמטכ"ל שזוכה לחשיפה תקשורתית נרחבת ב-16 בספטמבר. הכתבה הראשית ב"ידיעות אחרונות", שנושאת את הכותרת "כוחות צה"ל עצרו הבוקר את התקדמותם במערב בביירות", פורטת את סיפור המעשה, מנקודת מבטו של רפול, לפרטיו :

"הרמטכ"ל, רב-אלוף רפאל איתן, אמר כי לולא נכנס צה"ל למערב ביירות, היתה העיר הופכת שוב לבסיס של אירגוני מחבלים ומליציות שמאל לוחמות, 'והיינו מחטיאים את מטרת המלחמה'".

בראיון 'למבט' הוסיף הרמטכ"ל : "השגנו את היעדים שהצבנו לעצמנו. אנחנו חשים בלחץ שהמחבלים נתונים בו".

ואם לא די בכך, מצורפת ל"ידיעות אחרונות" ברכתו של הרמטכ"ל לשנה החדשה, ברכה שהיא כל כולה אפולוגטיקה צבאית-לאומית. נוסח התמליל מודפס בעיתון כלשונו, ללא עריכה או מילות קישור - דפוס פעולה חריג למדי בעיתונות הכתובה. הטקסט, בעמוד 7, נפתח בסיבות (המוצדקות כמובן) לפתיחת המערכה הצבאית, ממשיך במטרות המלחמה, ומסתיים בהכרזה על ניצחון צה"ל:

"יצאנו למלחמה זו מתוך אמונה בצדקתה, מתוך הרגשת החובה וההכרה להגשמת מטרות לאומיות. יצאנו למלחמה כדי:

- להבטיח שקט וקיום חיים שלווים ליישובי הגליל;
- להשמיד ולהרוס את התשתית הצבאית של ארגוני המחבלים ולהכותם מכה ניצחת;
- להרחיק ולמנוע איום על בטחון ישראל;
- לקדם ולהרחיב את השלום באזורנו.

... צה"ל יכול להתברך בניצחונו ולהתגאות בהישגיו במלחמת שלום הגליל. [...] הלחימה תמה, תשתית ארגוני הטרור והחבלה בלבנון הרוסה ומושמדת. שארית המחבלים גורשו מביירות, שהיתה המרכז לארגוניהם ומפקדותיהם, אל מחוץ לגבולות לבנון. צה"ל ערוך בשטח - כל עוד תידרש נוכחותו להבטחת האינטרסים הבטחוניים של ישראל".

ניתן כמובן להתווכח על תוכן הדברים ולהוכיח כי מטרות המלחמה, כפי שנוסחו על ידי רפול בברכתו לחיילי צה"ל, לא עולות בקנה אחד עם החלטות הממשלה, ערב היציאה למבצע "שלום הגליל". ואולם, השוואה בין שתי גרסאות אלה, חשובה ככל שתהיה, חורגת מגבולותיה של עבודה זו. לענייננו, חשוב להבחין בערך הרב שמייחס "ידיעות אחרונות" לדבריו של רפול. "הארץ", לעומת זאת, שומר על מידתיות: עורכיו מסתפקים בידיעה קצרה בעמוד (8) האחורי, שמורכבת משתי פסקאות בלבד, ולא מתמליל ארוך ורציף.

אמצעי נוסף להבלטת דמותו של רפול בגיליונות העיתונים ב-16 בספטמבר הוא שילוב תמונותיו בצמוד לכתבה הראשית. בתמונה אחת שפורסמה ב"הארץ" נראה הרמטכ"ל על גג בניין, עוקב מקרוב, באמצעות משקפת, אחרי יחידות צה"ל הנעות למערב ביירות. בתמונה נוספת שהופיעה ב"ידיעות אחרונות" מצולם שר הביטחון, כשהוא אוזן במשקפת, בדיוק כמו רפול, ומעל מתנוססת הכותרת: "שרון ורפול הגיעו לביירות מיד לאחר רצח ג'מאייל". הדימוי של השוטרים הטובים, שהגיחו לעיר, כדי להשליט בה קצת סדר מוטמעת בדרך חזותית זו בתודעת הקורא.

אם כניסת כוחות צה"ל למערב ביירות מעצימה את הביקורת הקונסטרוקטיבית כלפי הממשלה, הרי שהטבח בסברה ושתילה מסמל את ראשיתה של הביקורת האישית כלפי דמויות מרכזיות באליטה הפוליטית והצבאית בישראל. מאמר המערכת של "הארץ" ב-20 בספטמבר 1982, שקורא בגלוי לפיטורי שר הביטחון והרמטכ"ל, ממחיש את המעבר מהתרכזות בגוף המוסדי לעיסוק ממוקד ב'פרסונה':

"אנו ממליצים בפני רב-אלוף איתן להתפטר מתפקידו ללא דיחוי", נכתב במאמר המופיע תחת הכותרת: "כתם סאברה ושתילה". בהמשך מוצגת ההתניה הבאה: "... אם מר שרון לא יהיה מסוגל לגייס את אומץ הלב ומלוא המצפון כדי להתפטר מיד בעצמו - חייב ראש הממשלה לעזור לו בכך, על ידי הפעלת הסעיף בחוק יסוד: הממשלה, המקנה לו את הסמכות הדרושה". הטקסט נחתם במשפט אחד, מורכב, שחוזר על מה שנאמר קודם לכן: "הדחתם של רב אלוף איתן ומר אריאל שרון מקבוצת מקבלי ההחלטות היא בבחינת תנאי ראשון והכרחי שיש לקיימו כדי שנוכל לחזור ולהיישיר מבט אל עצמנו ואל העולם סביבנו".

מערכת העיתון לא הסתפקה בכך, והחליטה לתקוף את הממשלה ביתר שאת - זאת באמצעות פרסום מאמר דעה חריף, באותו גיליון, מתחת ללוגו של "הארץ" - מקום בו מתפרסמות בקביעות הכתבות הראשיות של העיתון. במאמר מלין הכותב, זאב שיף, על אופן התנהלות הממשלה ותהליך קבלת ההחלטות בה:

"פרשת ביירות המערבית היא שקיעה נוספת של צה"ל וישראל בבוץ הלבנוני. אך היא גם דוגמה נוספת המוכיחה כיצד מתנהלים אצלנו הדברים. שרון מציע ובגין מאשר, ושוב הופכת הממשלה לחותמת גומי. רק 36 שעות לאחר מכן מקבלת הממשלה דיווח על הכניסה לביירות מערב ומתבקשת לאשר רטרואקטיבית את המהלך. אפילו השר שוסטק, מתומכיו של שרון בדרך כלל, התלונן על הכניסה לביירות והזהיר מפני ההתפתחויות. ושאלתנו - להיכן מובילים אותנו שר הבטחון והממשלה שמאחוריו?".

וחמור מכך: שיף מצביע על הבדלי גרסאות מהותיים בין הצהרות הממשלה לבין הכרזות הרמטכ"ל וסגנו בדבר נוכחות צה"ל במערב ביירות, ופוסק בנחרצות כי אחד מן הצדדים מתכחש לאמת:

"ישראל נקלעה לסתירות מוזרות, אם לא יותר מכך. הממשלה הצהירה שאנו נכנסים למערב ביירות 'כדי למנוע סכנה של אלימות, שפיכות דמים ותוהו ובוהו'. אך מסרנו לפלנגות את האחריות לביצוע מעשי השיטור במחנות. העילה לכניסה היתה רצח ג'מייל, אך סגן הרמטכ"ל, משה לוי אמר (בקול ישראל) כי מזמן ידענו שיהיה עלינו לבדוק מה נשאר בביירות המערבית. בלחץ וושינגטון החליטה הממשלה כי 'נפנה את עמדותינו בביירות המערבית כאשר צבא לבנון יקבל את הפיקוח עליהם', אך למחרת היום אומר הרמטכ"ל כי 'נפנה את ביירות כאשר נפנה את כל שטחי לבנון. כל עוד לא סולקו מלבנון כל הכוחות הזרים לא נוזז משום מקום בלבנון, גם לא מביירות. מה שצריך להרוס - נהרוס, מי שצריך לעצור - נעצור' - אומר רב אלוף איתן. ובכן מי משקר?".

כותרות העמודים הפנימיים ב"הארץ" מבליטות גם הן את קריאות האופוזיציה להתפטרות הממשלה בראשות בגין ושרון. שתיים מהן נוסחו באופן כמעט זהה, עד שקשה להבין מה ההיגיון מאחורי ההחלטה להפרידן - פרט אולי לרצון של העיתון להדגיש את המסר שעובר דרכן. כותרות אלה מופיעות בעמוד 3 (ב-20 בספטמבר):

"פרס תובע התפטרות בגין ושרון"

"המערך קורא לבגין ולשרון להתפטר" (אפילו כותרת המשנה ואחת מכותרות הביניים בכתבה זו משוכפלות בהתאמה: "ח"כ זייגרמן תובע התפטרות שר הביטחון" ו"ח"כ זייגרמן מהליברלים: על שרון להתפטר").

כנגד זאת, הסיקור "בידיעות אחרונות" מעצים את נסיונות הממשלה להתנער מאשמה, ולייחסה לאחרים. הדבר ניכר בגיליון 20 בספטמבר, למשל בכותרת העמוד הראשון: "בגין: עלילת דם נגדנו", וביתר פירוט בכותרת המשנה: "אמר בממשלה: זו התקפה טוטאלית על עם ישראל ומדינת ישראל". ראיה נוספת לכך ש"ידיעות אחרונות" מצטרף לצוות ההגנה של האליטה השלטת בישראל היא העובדה כי הודעת הממשלה מודפסת בעמוד הראשי כאילו היה העיתון שופר ממשלתי. כבר בפתיחה מנסה הממשלה להסיר מעליה כל אחריות לטבח בסברה ושתילה ולראות עצמה כקורבן: "בראש השנה נרקמה עלילת דם נגד מדינת היהודים וממשלתה ונגד צה"ל". אפילו הכותרת "הודעת הממשלה" מלמדת על כך שהמידע הגולמי בגוף הטקסט לא נערך כידיעה חדשותית.

לרוב, בסיס התמיכה של "ידיעות אחרונות" בממשלה לא נסדק גם לאחר הטבח במחנות סברה ושתילה. מאמר המערכת של העיתון אף מאשים את האופוזיציה כי בדבריה נגד הממשלה היא מלבה רגשות אנטישמיים. לא פחות. על כך מעיד הקטע הבא:

"הגרוע מכל הוא שהאופוזיציה הפנימית שלנו, הפעם - לא רק האופוזיציה השמאלית הקיצונית אלא גם האופוזיציה המתונה של ה'עבודה', התייצבה בראש התנועה העולמית האנטי יהודית נגדנו. עוד לא הספיק העולם להתארגן כראוי לחידוש מלחמתו הארסית בנו וכבר קמה בישראל האופוזיציה הפנימית שלנו כדי לשמש לתנועת ההשמד האנטי יהודית העולמית הזאת מורה דרך... כי ברור מה תהיה השפעת המברקים, שהחלו לצאת שלשום ואתמול מהארץ, על אודות 'המחאה הישראלית הפנימית האדירה נגד חלקו של צה"ל ברצח'. וזהו אולי האסון הגדול ביותר שפקד אותנו. גדול יותר מעצם הגל של האנטישמיות הגואה...".

מובן כי "ידיעות אחרונות" לא יכול היה להתעלם מן התגובות בארץ לטבח במחנות הפליטים. אך מעת שפורסמה הביקורת כלפי הממשלה - בעמוד 4 ולא בעמודים הראשונים של הגיליון - עלה בידי תומכיה להשיב כנגדה. זאת ניתן להבין מכותרת הכתבה: "התגובות בארץ: זעם, זעזוע וחילופי האשמות", ומכותרת המשנה: "פרס: על בגין ושרון להתפטר מייד. סגן השר שילנסקי: המערך מעודד את אויבי ישראל". ליד הכותרות הללו הופיעה כתבה נוספת (ומעליה תמונה) על מפגינים שמתעמתים עם המשטרה בשני מוקדים: בקרבת מעונו של ראש הממשלה בירושלים ובמרכז תל אביב. אבל דומה כי יותר מכל פריט אחר בגיליון, הכתבה של איתן הבר, בעמוד הראשי, איתגרה את הנרטיב המרכזי ב"ידיעות אחרונות". שכן היא הנכיחה את הסתירה שבין הגרסה הרשמית לטבח בביירות לבין מקורות המידע של הכותב אודותיו. תחת הכותרת: "הממשלה אישרה ביום ה' כניסת ה'פאלאנגות' למחנות" מסופר כי "שרי ממשלה ומפקדים בכירים בצה"ל ידעו כבר בשעות הלילה של יום חמישי ובשעות הבוקר של יום ו' כי מתנהל טבח נורא במחנות הפליטים סאברה ושתילה. ואולם, למרות שידעו זאת במפורש, לא נקפו אצבע ולא

עשו דבר כדי למנוע את הטבח עד ליום שבת". ו"בניגוד לפירסומים הרשמיים הישראליים, לא החל הטבח ביום ו' בלילה, אלא יממה קודם לכן".

כאמור, האירועים שליוו את רצח באשיר ג'ומייל בספטמבר 1982 סיבכו את צה"ל בביירות. העיתונות הכתובה הגיבה בצורה שונה להתפתחויות הצבאיות והפוליטיות בתוך לבנון. פרט לכתבה אחת של איתן הבר, ניתן לומר כי הרגש הלאומי, הפטריוטי, שיבש את שיקול הדעת המקצועי ב"ידיעות אחרונות". בנימה שונה לגמרי, אפשר לטעון כי הנאמנות לעקרונות פרופסיונליים גרמה ל"הארץ" לנקוט בקו חתרני לכאורה נגד הממשלה. ואולם, התבוננות מורכבת על כלל התכנים בעיתון מובילה למסקנה כי עורכיו הבכירים לא התנכרו לפן הלאומי. במידה רבה, הם הצליחו לתמרן בהצלחה בין המחויבות הבסיסית לאומה לבין הנאמנות הטבעית למקצוע בשלושה אופנים:

ראשית, העיתון תבע את התפטרות שר הביטחון והרמטכ"ל, אך נמנע מלעשות כן במקרה של ראש הממשלה (על פי החוק, התפטרות ראש הממשלה דינה כהתפטרות הממשלה כולה). שנית, העיתון לא קרא לממשלה לסגת מלבנון ולהפסיק את המלחמה, אלא ביקר בחריפות את ההחלטה לפעול במערב ביירות, ואת ההיתר שקיבלו הפלנגות להיכנס למחנות הפליטים. שלישית, העיתון החל להעלות סימני שאלה לגבי המשך הפעילות במערב ביירות, ולהוקיע את ההנהגה בשל אחריותה לטבח בסברה ושתילה, רק לאחר (ולא לפני) שנשמעו קולות ברורים מתוך האליטה הפוליטית - תחילה מהאופוזיציה ואחר כך מהקואליציה - למיתון דפוסי הפעולה של הצבא בלבנון.

ומה לגבי הטלוויזיה? באיזו מידה ניתן לומר כי נשמעו בה גם קולות אחרים שקראו להפסקת הלחימה בעקבות הטבח בסברה ושתילה? ובכן, קולות אלה הוצנעו ב'מבט' הרבה יותר מאשר בעיתונות הכתובה. פלסטינים ודתיים לאומיים צולמו, במקומות שונים, כשהם מפגינים נגד פעילות צה"ל בביירות, במה שנראה היום כמו שותפות רעיונית בלתי נתפסת. המפגינים היהודים אף תבעו את התפטרות שרי המפד"ל ושר הביטחון מן הממשלה. ולמרות תמונות אלה, ניתן להניח כי לצילום המחאה בשולי הסיקור, אחרי הדיווחים 'הנקיים' על נוכחות כוחות צה"ל במערב ביירות, אין אפקט משמעותי מבחינת תודעת הצופים.

פיצוץ מכונית התופת בצור:

מגמות סותרות - ציפייה לתגובה ב"ידיעות אחרונות", אכזבה ממקבלי ההחלטות ב"הארץ"
הפיגוע במפקדת צה"ל בצור, שגבה את חייהם של 28 חיילים ואנשי ביטחון, התרחש תחת ממשלה ומטכ"ל חדשים (יצחק שמיר כיהן כראש הממשלה, משה ארנס היה שר הביטחון ומשה לוי הרמטכ"ל). אך השינוי הפרסונלי בתוך המעגל של האליטות לא חולל תפנית מדינית או צבאית בלבנון, וכנגזרת מכך גם סיקור מקבלי ההחלטות לא עבר מודיפיקציה. כותרות העיתונים הוקדשו בחלקן הגדול לתגובות הזועמות של הממשלה על פיצוץ מכונית התופת בצור:

"שמיר: החלטתנו נחושה - למגר את הטרור הרצחני" ("ידיעות אחרונות", 6.11.1983, עמ' 6).

"ארנס : הטרור בלבנון מופעל בחסות סוריה" ("הארץ", 6.11.1983, עמ' 2).

"שרון : סוריה אחראית למעשי הטרור בלבנון" ("ידיעות אחרונות", 7.11.1983, עמ' 3).

"שמיר : ישראל נחושה בדעתה להדביר טוטלית את הטרור - גם בדרכים שלא הופעלו עד כה" ("ידיעות אחרונות", 7.11.1983, עמ' 5).

"שמיר מזהיר את ממשלת לבנון לבל תפר את ההסכם עם ישראל" ("הארץ", 7.11.1983, עמ' 2).

באופן דומה לכך, גם דבריו של שמיר בראיון לימבט' ב-6 בנובמבר היו חד משמעיים: "ישראל תעשה את כל האפשר והדרוש כדי שהטרור יחוסל, כדי שהחיילים שלנו לא ייפגעו". לכתבים היה ידוע, מניסיון העבר בלבנון, כי המציאות בשטח סבוכה ומורכבת, אך למרות זאת, לא עלה בדעתם לאתגר את ראש הממשלה בשאלה כיצד, אם בכלל, יכול צה"ל להדביר את הטרור.

ואולם יותר מכל בולטת תמימות הדעים בין ראש הממשלה לבין מערכת "ידיעות אחרונות" בשאלת לבנון, כפי שעולה מתכני העיתון ב-6 בנובמבר. בכתבה בעמוד 6 שכותרתה: "הממשלה מתכנסת לדון במצב", מתייחס שמיר לעתיד האזור בלשון שאין דומה לה בהריפותה:

"כל אותם אירגוני מרצחים הסבורים שמעשי טרור כמו זה שהיה בצור יכריחו אותנו לעזוב את לבנון טועים טעות מרה. אני פונה לסורים ולמחבלים: לא הצלחתם בעבר ולא תצליחו בעתיד. מי שישלח את ידו נגדנו - ידנו תרדוף אותו ותשיג אותו ותחסל אותו".

מאמר המערכת של "ידיעות אחרונות" דוחק במקבלי ההחלטות להגיב בחומרה על הפיגוע בצור: "אכן, טוב עשה צה"ל שלא איבד זמן לבטלה והפציץ לפחות את מבצרי הטרוריסטים מיד לאחר האסון שקרה לנו. אלא שלא די בכך... כל רתיעה בפני כנופיות הטרוריסטים הובילנו לקורבנות ישראלים רבים עוד יותר". הכותב ד"ר הרצל רוזנבלום תוהה על סידורי הביטחון בבניין הצבאי, כפי שגם מרמזת הכותרת: "שאלות קשות", ומעלה על נס את שתיקת האופוזיציה. בנקודה זו, קשה שלא להבחין בחיבתו לשר הביטחון והרמטכ"ל הקודמים (מוזכרים בשמות חיבה), שהניעו את גלגלי המערכה הצבאית בלבנון:

"אילו היו ממונים עתה על כך (הכוונה לחקירת כשל האבטחה בצור) אריק ורפול היו בוודאי המונים צועדים אתמול ושלשום ברחובותינו כשקריאות מהסוג הידוע בפיהם - ועתה אין הם נראים ברחובותינו. ועל כך יש רק לברך. כי לא צעידות הן הדרושות לנו" (הסוגריים לא הופיעו במקור).

בשונה מכך, גיליון "הארץ" מאותו יום (6 בנובמבר) מנסה לשוות לסיקור מידה מסוימת של איזון וביקורת. כותרת כתבה בעמוד 2 אומרת: "המעריך תובע כינוס ועדת חוץ וביטחון". כותרת המשנה מוסיפה את תגובתו הבלתי מתפשרת של יו"ר מפלגת העבודה: "פרס: על צה"ל לצאת מכל לבנון ולהציב במקומו חטיבה אחת של צבא חדד וחטיבה לבנונית נוספת". בגוף הטקסט משולבות אמירות ביקורתיות אחרות של אנשי אופוזיציה. מעל ממוקמת כתבה שסוקרת את תגובות שרי הממשלה לפיצוץ בצור. שטח הכתבות שווה פחות או יותר. לשם השוואה: "ידיעות אחרונות"

מפרסם כתבה אחת בלבד, בעמוד 6, שבה מצוטטים ראש הממשלה, שרים וחברי כנסת מהקואליציה, ורק נציג אחד מהאופוזיציה - ח"כ שמעון פרס. כל ניסיון למצוא בכתבה נימה של התרסה או מחאה על המשך הנוכחות הצבאית בלבנון נידון לכישלון. ואפילו תגובתו של יו"ר מפלגת העבודה, כפי שמעידה כותרת המשנה, מתיישבת עם הצהרות הממשלה: "פרס: ישראל חייבת ללכוד את האשמים בפיגוע בצור - ולהענישם".

בפיגוע החבלה בצור אפשר לראות בקיעים של ממש בקונצנזוס התקשורתי לגבי המלחמה. אם קודם לכן לקחה העיתונות (בעיקר "הארץ") חלק בביקורת גלויה, אך אינסטרומנטלית, על המהלכים הצבאיים שהוביל אריאל שרון במערב ביירות ועל אחריות הממשלה לטבח בסברה ושתילה, הרי שמימדי האסון בצור הגבירו את תחושת הייאוש וחוסר האמון בדרג המדיני והצבאי. טור הפרשנות הבא, שפורסם בעמוד הראשון של "הארץ", ב-6 בנובמבר, משקף נאמנה את פני הדברים:

"בינתיים נמשך הטרור. מסתבר שלא פתרנו שום בעיה. רק הזזנו אותה צפונה עשרה או עשרים קילומטרים, במחיר אנושי וחומרי נורא - קרוב ל-600 הרוגים ישראלים עד כה, אלפי פצועים, יותר ממיליארד דולר לשנה, ועוד היד נטויה. את הנעשה אין להשיב. את מחיר השגיאה של בגין שרון ורפול - את מחיר האופורטוניזם או חוסר העירנות של האופוזיציה הראשית בשבוע הראשון למלחמה - מוכרחים לשלם. הוא גבוה, אי אפשר לחזור למצב ששרר לפני המלחמה. היום הברירה היא להישאר בלבנון תוך קורבנות אדם גואים או לסגת לגבול הבין לאומי תוך קורבנות אדם גואים. אין אפשרות שלישית".

הכותב עמוס איילון מטיל ספק בנחיצות השהייה הממושכת בלבנון, אך בה בעת מזהיר מפני סכנת הנסיגה. האוקסימורון בכותרת: "אין אונים של הכוח" ממחיש את מגבלות העוצמה הצבאית.

בניגוד להסברים המנומקים והמפורטים שביטאו הפרשנים בעיתונות הכתובה, הדיווח הישבי בטלוויזיה היה האמצעי היחיד, באותה תקופה, לניתוח התכנים המשודרים (דברי פרשנות באולפן החדשות הפכו לדבר שבשגרה רק בשנות התשעים). החלטת עורכי החדשות להציג בהרחבה את התייחסות ראש הממשלה והרמטכ"ל לאירוע התופת בצור, ולהסתפק בשידור כתבה אחת, ביקורתית, על הפגנת "הורים נגד שתיקה" היא בעלת משמעות רבה מבחינה נרטיבית. העורכים, כך נראה, העדיפו לקדם נרטיב אחד, ממסדי, ולהצניע נרטיב אחר, מתחרה.

הנסיגה מלבנון - אישור הממשלה:

החשש מפני היערכות כוחות צה"ל והספקנות העצמית במערכת הפוליטית מכתביבים את הסיקור החלטת ממשלת האחדות, בראשות שמעון פרס, לסגת אל הגבול הבין לאומי עם לבנון מתוארת בעיתונות הכתובה בצבעים קודרים. החלטה זו היא דוגמה מאירת עיניים להבניה תקשורתית שבה מתמזגות הערכות ותחושות של חוסר ברירה, החמצה, ספקנות וחשש לגבי העתיד. כך נראו כותרות העיתונים בעמודים הראשיים של שני העיתונים ב-15 בינואר 1985:

"עלינו לבלוע הגלולה המרה" ("ידיעות אחרונות").
"שמיר: אני מצטער ומודאג" ("ידיעות אחרונות").
"אקורד של טרגדיות ילווה הנסיגה מלבנון" (כותרת גג - "הארץ").
"היה רע להיכנס, יהיה מסובך לצאת" (כותרת משנה - "ידיעות אחרונות").

זאת ועוד, מסגרת הסיקור של הנסיגה הועתקה אל התחום הצבאי במקום אל המישור הפוליטי. לאמור, השיח החדשותי היה רווי בהיגדים שקשורים להיערכות החדשה של צה"ל בגבול הצפוני, תוך התעלמות כמעט מוחלטת מן ההשלכות המדיניות של הנסיגה. היגדים אלה מיוחסים לשרים וקצינים בכירים בצה"ל:

"רבין: אם יהיה צורך - נחזור" ("ידיעות אחרונות", עמ' 1).
"צה"ל ב'הילוך גבוה' מהיום לקראת הנסיגה" (כותרת גיליון "ידיעות אחרונות").
"הרמטכ"ל ידון עם ראשי מועצות בגליל על הנסיגה" ("הארץ", עמ' 1).
"תישאר בידינו רצועת ביטחון רחבה" ("ידיעות אחרונות", עמ' 2).

הכותרות לעיל לקוחות מאותם גיליונות (15 בינואר). הראשונה שבהן מופיעה מעל לתמונת תקריב של שר הביטחון, יצחק רבין. אל פניו חרושות הקמטים נלווה ציטוט מאיים, שמופיע בכיתוב לתמונה: "לא נהסס לשוב ולהיכנס ללבנון כדי לחסל תשתית של מחבלים". דווקא הכותרת השלישית, שנדמה כי אין סיבה מיוחדת להתעכב עליה, היא החשובה מכולן: יש בה כדי להעיד על הרחבת התפקיד של צה"ל בחיים האזרחיים. בגוף הכתבה מסופר כי ראשי מועצות בצפון דרשו בעבר מן הממשלה לשתפם בדיונים על השלכות הנסיגה. אך בסופו של דבר הוחלט לאפשר לרמטכ"ל ולאולוף פיקוד הצפון לערוך פגישה עם ראשי היישובים ולהשמיע באוזניהם, לפני הכל, את המשמעויות הבטחוניות של פינוי כוחות צה"ל מלבנון. בנקודה זו מותר היה להניח כי הכתב מנחם הורוביץ יפנה למקבלי החלטות בשאלה: מדוע הדרג הצבאי נדרש למלא פונקציה אזרחית מובהקת שמצופה מן הממשלה לממשה. ואולם, שאלה כזו אינה מגיעה בשום מקום בטקסט.

מהדורת החדשות של 'מבט', ששודרה ב-15 ינואר, הורכבה מ-20 פריטים: 8 מהם, פריטים 6-13, עסקו במלחמת לבנון. באופן טבעי, רוב האייתמים (5 ליתר דיוק) התמקדו בשאלת הנסיגה - בדומה ליחס בעיתונים. מצפייה בכתבות המשודרות עולה הרושם כי החשש מפני יציאת כוחות צה"ל מלבנון בולט ומוחשי יותר מהתקווה להשבת השקט והביטחון באזור הצפון ומעבר לגבול. גם כאן, כמו בעיתונות הכתובה, מובאים דברי ההרגעה של צמרת צה"ל, בפתח - מפי המגישה שרי רז: "הרמטכ"ל ואולוף פיקוד הצפון נועדו בנהריה עם ראשי היישובים כדי להרגיע חששות מפני מה שעלול להתרחש עקב נסיגת צה"ל מלבנון". בכתבה אחרת, שאורכה למעלה מ-4 דקות, מוצג דיון סוער בסיעת הליכוד על נסיגת צה"ל. את עיקר תשומת לב מושך ח"כ בני שליטא שמדבר על ההיערכות החדשה בלבנון במונחים של אסון בטחוני.

הנסיגה מלבנון - שלב הביצוע:

העיתונות מתמודדת עם השאלה האם להקים ועדת חקירה לבדיקת אירועי המלחמה

הדיווחים על נסיגת צה"ל מאזור צור מחדדים את ההבדלים בין גיליונות העיתונים ב-15 באפריל 1985. באותה נקודת זמן עולה תביעת האופוזיציה להקים ועדת חקירה למלחמת לבנון - תביעה ש"הארץ" מצדד בה ו"ידיעות אחרונות" נמנע מהכרעה לגביה:

"ועדת חקירה למלחמת לבנון דרושה לעתידנו" - זוהי כותרת מאמר המערכת של "הארץ". הסיבה לכך מוצגת בגוף הטקסט: "... אריאל שרון ורב-אלוף איתן רימו תחילה את מנחם בגין, כשהניחו לו לחשוב כי המדובר במלחמה קלה. אחר כך, כל השלושה - בגין, שרון ואיתן - רימו ביחד את הממשלה, את ראשי האופוזיציה, את הכנסת ואת הציבור כולו, כשהניחו להם להבין כי המדובר בפעולה מוגבלת בעומק ומוגבלת בזמן".

"התביעה המתחזקת והולכת [...] לכונן ועדת חקירה למלחמת של"ג, עתידה להביך באופן פרדוכסלי יותר את המערך מאשר את הליכוד" - מסביר ישעיהו בן-פורת את חוסר התוחלת הפוליטית בהקמת "ועדת חקירה" - כותרת הביניים במאמר המערכת של "ידיעות אחרונות".

בהקשר זה, ראוי לשים לב לכך שהכותרות, אלה הנוגעות בשאלת כינון ועדת חקירה, מתארות את עמדת חברי האליטה הפוליטית בהקבלה לקו המערכתי של העיתון. אין זה מקרה ש"הארץ" מדגיש את מחייביה ו"ידיעות אחרונות" את פוסליה:

"רצ מפיצה עצומה בין הח"כים על הקמת ועדת חקירה למלחמת לבנון"
"שמיר ובר-לב - נגד הקמת ועדת חקירה"

במהדורת מבט לחדשות, ששודרה ב-15 באפריל, ניתן למצוא, לראשונה, מידה לא מבוטלת של ביקורת בסיקור החדשותי. בכתבה הפותחת במהדורה, שעוסקת בהשלמת השלב השני של הנסיגה מהעיר צור, מרואיינים הרמטכ"ל משה לוי ואלוף פיקוד הצפון, אורי אור, אך בסיפא שלה מציין הכתב הצבאי, משה שלונסקי, באופן שאינו משתמע לשני פנים, כי "ניסו לגרור את צה"ל לבוץ הלבנוני, לביטול ערך חיי האדם, לביטול צלם האנוש". מי ניסה, למה ניסה? לשאלות החשובות האלה אין מענה אולי משום שעצם הטיפול בהן חושף את האחראים לכל מה שמתאר הכתב. גם בדברי הקריינות באולפן (הפריט הרביעי במהדורה), שמבשרים לצופים כי השר עזר ויצמן וחבר הכנסת אבא אבן תומכים בהקמת ועדת חקירה למלחמת לבנון, יש משום פרסום שלילי לממשלת הליכוד שיזמה את המערכה הצבאית. עם זאת, יש לזכור כי בראש ממשלת האחדות, שדחפה לנסיגת צה"ל מלבנון, עמד מנהיג מפלגת העבודה, שמעון פרס. עובדה פוליטית זו מקלה על עורכי מבט לשדר, באיחור רב ובאופן חלקי, מידע שמציג את השלטון הקודם באור שלילי.

עד כה, תיארונו את סיקור מקבלי החלטות בתחילת המלחמה כתהליך בלתי ביקורתי. ניסינו להראות כי לאחר כניסת צה"ל למערב ביירות ואירועי סברה ושתילה, עת הוחרף הטון הביקורתי, נשמעו קולות - לרוב ב"הארץ" - כנגד עוצמת הפעילות הצבאית מבלי לתהות על תכלית המערכה עצמה, וזאת בעקבות סימני שאלה שעלו לראשונה מתוך האליטה הפוליטית. עתה נבקש לבחון את תרומת התקשורת להעצמת תרבות הביטחון.

תרבות הביטחון: תמיכה תקשורתית בפיתרון צבאי

הבחירה בפיתרון צבאי לבעיית לבנון בלטה בעיתונות הכתובה גם כשנפתח חלון הזדמנויות מדיני בידי ארצות הברית. במובן זה, התמיכה התקשורתית בשאיפת הממשלה להכריע את כוח ההתנגדות של אש"ף בדרך צבאית היתה כמעט מוחלטת, בוודאי עד לרגע שבו נסדקה תמונת המלחמה. למעט מקרים בודדים, אליהם נחזור בהמשך, הועמו קולותיהם של אלה התומכים בקידום האופציה המדינית.

טבלה מס' 4.3 מראה כי במהלך המלחמה הופיעו רק 45 כותרות על האופציה המדינית - פחות מ-7% מסך כל כותרות הכתבות בשני העיתונים. המספרים היו יכולים להיות נמוכים עוד יותר, אלמלא נכלל השלב האחרון בתקופת הסיקור, שהיה כרוך מניה וביה עם נסיגה מדורגת של חיילי צה"ל מלבנון. לפי הכותרות, מקבלי ההחלטות לא שקלו את האפשרות להסכים להפסקת אש ככל שהמערכה בלבנון הלכה והסתבכה. האפקט הפסיכולוגי שנבע מהטבח בסברה ושתילה - נקודת השפל במלחמה - ומהפיגוע הקשה בצור לא בא לידי ביטוי בסיקור הנסיונות המדיניים להביא לסיום הלחימה. להפך, מספר הכותרות שהתייחסו לכך אפילו פחת, כפי שמראה טבלה מס' 4.3:

טבלה 4.3: מספר הכותרות שמתייחסות לפיתרון מדיני ו/או הפסקת אש, לפי תקופה ועיתון

סה"כ	הנסיגה מלבנון	הפיגוע בצור	הטבח בסברה ושתילה	כיתור ביירות ופינוי אש"ף	תחילת המלחמה	ידיעות אחרונות
23	11	2	2	4	4	
22	6	2	2	4	8	הארץ
45	17	4	4	8	12	סה"כ

למעורר האופציה המדינית היתה שותפה גם הטלוויזיה: רק 8 מתוך 48 פריטים חדשתיים, שהם כ-16.7% מסך המדגם, עסקו במגעים להפסקת אש כבר בפתח הכתבה. 24 פריטים (בדיוק מחצית) הם כתבות שטח שמתעדו את פעילות צה"ל בלבנון, פרי של שיתוף פעולה צבאי-תקשורתית. שיבוץ הכתבים ביחידות הלוחמות (מה שמכונה embedment) נראה לצופה כמו אקט של גיוס ולא של דיווח. רון בן ישי, דן סממה, חיים פלטנר ועמוס כרמלי מראיינים חיילים בחזית כשהם לבושים במדי ב' של צה"ל (אהוד יערי, הכתב לענייני ערבים, צולם גם עם נשק חגור לגופו). כך הופכים הכתב והחייל ליישות אחת ומאוחדת.

מכאן ואילך, ננסה להראות, ברוח השערה ב' במחקר, כי קיים קשר מובהק בין מדיניות הממשלה והצבא הרואה בכוח את הפיתרון לבעיה הפוליטית בלבנון לבין גילויים של תרבות בטחונית בסיקור המלחמה. בדומה לסעיף הקודם, הניתוח להלן ייערך בסדר כרונולוגי, החל מכיבוש הבופור וכלה בנסיגה המדורגת מלבנון.

"שקט, יורים": ראיית המלחמה כהכרח דטרמיניסטי

ב"ידיעות אחרונות" נערכו לתגובה הצבאית של ישראל ב-6 ביוני 1982. העיתון עסק בהבניה הדרגתית של מציאות מאיימת והכין את קוראיו לקראת המתקפה המוצדקת בעיניו בלבנון. תמונה גדולה בעמוד הראשי, שבה נראים עשרות ילדים מביטים בדאגה אל עדשת המצלמה, מצטופפים במקלט של בניין בצפון וממתנינים לאות שיגאל אותם ממצוקתם, מעוררת את האינסטינקט הראשוני לפעולה. הדחף האנושי להגיב על ירי הקטיושות הוא ככל הנראה המקור לשימוש הנרחב של העיתון בעזרים ויזואליים בעמודים הפנימיים. כך למשל, מתחת לתמונה של נשים ישראליות היושבות במקלט, הופיעה תמונת ענק של כבאים המגיעים למבנה בגליל המערבי שנפגע בהפגזות. בעמוד אחר נראו עובדי חברת חשמל המתקנים את הנזקים שנגרמו לרשת תאורה מהתקפת קטיושות, בסמיכות לתושבים היושבים, חסרי מעש, בפתח מקלט.

עיתון "הארץ" שיקף בצורה הפוכה את ההמתנה לפתיחת המבצע הצבאי. במקום ליצור אווירה כללית של פחד בצד הישראלי, העדיפו עורכי העיתון להבליט באמצעים חזותיים את הפצצות חיל האוויר שזרעו הרס רב בלבנון. כך או אחרת, בשני העיתונים הוכשרה הקרקע לתגובה ישראלית בלתי מתפשרת.

למעשה, כבר בימי הלחימה הראשונים הוצג המהלך הצבאי כדבר הכרחי. ירי הקטיושות על ישובי הצפון וניסיון ההתנקשות בחיי שגריר ישראל בלונדון, שלמה ארגוב, הניעו את מקבלי ההחלטות לפתוח במערכה צבאית. מהלך זה נתפס בעיני האליטות כאקט הגנתי, בלתי נמנע, תוצאה של מציאות בטחונית בלתי נסבלת. כך נראו הכותרות:

"בגין באיגרת לנשיא רייגן: האם רק לנו אין זכות טבעית להגנה עצמית?" ("ידיעות אחרונות", 7.6.82, עמ' 2).

"הרב הצבאי ללוחמים: זוהי מלחמת מצווה" ("ידיעות אחרונות", 7.6.82, עמ' 7).

"תושבי הצפון נערכים להמשך מצב החירום" ("הארץ", 7.6.82, עמ' 3).

"העיניים של המחבלים לא יאיימו עוד על הגליל" ("הארץ", 8.6.82, עמ' 3).

במאמרו המכונן, "שקט, יורים", הציע עמירם ניר להשתיק את הוויכוח הציבורי על תכלית המערכה בלבנון עד תום הקרבות: "עכשיו אין ממשלה ואופוזיציה, אין ליכוד ומערך, אין דתיים וחילוניים, עשירים ועניים, וזוויזים וצ'חצ'חים, עכשיו כולנו עם אחד, במדים. עכשיו יורים, שקט". ניר לא נקלע כאן לשום דילמה: בבחירה בין נאמנות למקצוע לבין נאמנות לאומה, הוא מעדיף את זו האחרונה. לדידו, מודל ה'אומה במדים', פן חשוב בתרבות הביטחון, הוא מרכיב יסודי בזהות של העם. שכן, רק חברה לוחמת ומגויסת המעניקה עדיפות ברורה לכוח הצבאי יכולה לסייע למדינה בזמן מלחמה: "חייל שנמצא בחזית צריך לרכז את כל תשומת לבו לרעשים ולקולות שמלפנים. צרימות וחריקות מאחור יקשו עליו מאוד לבצע את משימתו כהלכה..." ("ידיעות אחרונות", 6.6.82, עמ' 10).¹²⁸ על הלך הרוח שפשה אז בעיתונות מספר איתן הבר:

¹²⁸ למרות שהודפס במוסף "24 שעות" ולא בעמודי החדשות, הוחלט לכלול את מאמרו המהדהד של ניר באוכלוסיית המחקר. חשיבותו של הטקסט, ובעיקר המסר שעולה ממנו, הצדיקו לדעתי את הבחירה בו.

"בגלל שכל הזמן נדמה לנו כי עומדים עלינו לכלותנו, ברגע שיורים והמלחמה מתחילה - כולם מרגישים צורך להיות מלוכדים. פתאום המחיצות המפלגתיות נופלות וכולם נמצאים ביחד; והביטוי הכי מוצלח לזה היה המאמר של עמירם ניר: 'שקט, יורים'" (18).

הכתב הצבאי של הערוץ הראשון, רון בן ישי, ליווה את חיילי השריון ב-6 ביוני, זמן קצר לפני כניסתם למעגל הלחימה בלבנון. התגייסותו לצבא מקבלת פה משמעות סמלית מיוחדת: בן ישי מראיין חיילים על ההכרח במערכה צבאית, כשהוא לבוש במדי צה"ל ונושא על כתפיו דרגות סרן. עיקרון ההפרדה בין תקשורת לצבא, תנאי הכרחי לאתיקה מקצועית בסיקור מלחמה, הופר כאן בצורה מפורשת.

מאמרי המערכת ב"ידיעות אחרונות" התגייסו בלהט רטורי כמעט משיחי למאמץ המלחמתי. כל הגילויים של תרבות הביטחון - השלמה עם מאבק צבאי, הכרה בסכנה קיומית, זיכרון השואה - שעליהם עמדנו בדיון התיאורטי, מופיעים במאמר של ד"ר רוזנבלום "בנפול הפור", יום לאחר תחילת המלחמה:

"ואכן, נפל הפור, ואנו יצאנו מהאיפוק שלנו לשים קץ לשפיכת דם יהודי ע"י אנשי הרצח מקרב תלמידי היטלר הערביים. ואף איש אחד, שהאלקים בלבו, לא יכול לטעון כי פעלנו בעניין זה 'בחפזון': רק לאחר שאקדחוני אש"ף הטרידינו בצרפת, ובאיטליה, וביוון, ובגרמניה, ובתוך הארץ שלנו פנימה, והגל הלך וגבר והפך לפוגרום טוטאלי - קמנו להגן על עצמנו אחרי איפוק עילאי וממושך.

... ואנחנו הנאבקים לחיינו, ודאי שאיננו צריכים למלא את פקודות מועה"ב בקפדנות יתר... " (7.6.82).

לעומת זאת, מאמרי המערכת ב"הארץ" שמרו על טון מאופק, תוך הבעת תמיכה ביעדים הצבאיים המוגבלים של המבצע. כותרות המאמרים: "לא לחרוג מן המסגרת" (8 ביוני) ו"אין לגרור את הסורים לעימות" (9 ביוני) משקפים מגמה זו, שנעצרה לדעת עורכי העיתון עם התקדמות כוחות צה"ל לפרברי ביירות. רק אז, לראשונה, הכריזה כותרת מאמר המערכת של העיתון: "הגיעה השעה להפסקת אש" (10 ביוני).

"תמונת ניצחון": חתירה תקשורתית להכרעה צבאית

במקרים רבים נאמר כי רק הכרעה בשדה הקרב תקדם פיתרון מדיני נוח לישראל. במצב שכזה יסכים הצד החלש להסדר שהולם את תביעותיו של הצד החזק. במלים אחרות, עוצמת האש תעצב בסופו של דבר את הסכם הפסקת האש. מכאן נובע שיש לחתור לניצחון צבאי מהיר ככל האפשר לפני שיופעל מכבש של לחצים מצד גורמים בינלאומיים. ברוח זאת, מנוסחות כותרות הכתבות בעיתונים. כדאי לשים לב לסדר הדברים:

"המערך: למנוע התשה ולהביא להפסקת אש" ("ידיעות אחרונות" 6.6.82, עמ' 8).

"ההכרעה בקרב צריכה לבוא במהירות - בטרם יגיע לשיא הלחץ בחזית המדינית" ("ידיעות אחרונות" 7.6.82, עמ' 2).

"המערכה הצבאית הוכרעה; המערכה המדינית לשיא" ("ידיעות אחרונות" 8.6.82, עמ' 2).

"השלב הצבאי - לפני השלמה; השלב המדיני רק מתחיל" ("הארץ", 8.6.82, עמ' 1).
"החל המאבק המדיני: הממשלה התכנסה בתום דיון בגין - חביב" ("הארץ", 8.6.82, עמ' 1).

מתחילת המלחמה, העיתונים מדגישים את האור הירוק שמעניק הממשל האמריקאי לממשלת ישראל להשלים את המלאכה בלבנון. ב"ידיעות", למשל, מדווח באחת מכותרות העמוד הראשי ב-8 ביוני: "בבית הלבן סוכס: לא לאיים בסנקציות". בכותרת המשנה מצוין במפורש כי "לישראל ניתן 'מרחב תימרון' עד שובו של רייגן מאירופה לווינגטון, ביום שישי". למחרת, מרגיעה כותרת בעמוד הראשי של "הארץ": "הפנטאגון: אין תוכניות בשלב זה להפסיק מתן נשק לישראל".

כותרות אחרות מספרות על יוזמות של שחקנים בינלאומיים להפסקת אש. לבולטות הרבה ביותר זוכות קריאות מועצת הביטחון של האו"ם, ברית המועצות ומצרים. באמצעות פרקטיקה עיתונאית זו, נפתחות לעיני הקוראים אפשרויות שונות להסדר עם שוך הקרבות. ואולם, לסיקור יוזמות אלה, מצד משקיפים זרים, שרובם ביקרו את ישראל במהלך המלחמה, אין ערך רב בשל מקורם הלא אובייקטיבי.

לאמיתו של דבר, סיקור האופציה המדינית במינון ובתדירות נמוכים כל כך נספג בשטף הכותרות שעסקו בהישגים הצבאיים של צה"ל. תחושה של אופוריה התפשטה מבין דפי העיתונים בימי הלחימה הראשונים:

כותרת גיליון: "מיבצר בופור בידי צה"ל - צור מכותרת, צידון מנותקת" ("ידיעות אחרונות", 7.6.82).

כותרת גיליון: "הושגו יעדי היום הראשון למבצע צה"ל בדרום לבנון" ("הארץ", 7.6.82).

כותרת בעמוד 2: "צה"ל ישלים תוך זמן לא רב הרחקת המחבלים מהישובים" ("הארץ", 7.6.82).

כותרת גיליון: "דגלים לבנים על בתי צידון" ("ידיעות אחרונות", 8.6.82).

כותרת בעמוד 3: "המחבלים נלכדו בתנועת מלקחיים מן היבשה ומן הים - ולחמו על חייהם" ("ידיעות אחרונות", 8.6.82).

כותרת גיליון: "נמשכת התקדמות צה"ל * פעולות טיהור בצור ובצידון" ("הארץ", 8.6.82).

כותרת בעמוד 8: "חיילים טבלו במי נהר הליטאני וערכו פיקניקים ב'קו האדום'" ("ידיעות אחרונות", 9.6.82).

כותרת גיליון: "כוחות צה"ל התקרבו לטווח תותחים מביירות" ("הארץ", 9.6.82).

כותרת גיליון: "כוחות צה"ל בשערי ביירות; קרבות שריון עם הסורים" ("ידיעות אחרונות", 10.6.82).

כותרת בעמוד 3: "בקרבת האוויר הגדול ביותר במזה"ת השמידו עשרות מטוסי חיל האוויר את הטילים הסוריים, הפילו 22 'מיגים'" ("ידיעות אחרונות", 10.6.82).

כותרת בעמוד 7: "בלחימה עיקשת טיהר צה"ל את ראשידייה מאחרוני המחבלים" ("ידיעות אחרונות", 10.6.82).

כותרת גיליון: "צה"ל בפרברי ביירות * פוגע ביחידות סוריות נסוגות * מחבלים רבים בורחים ממחנותיהם" ("הארץ", 10.6.82).

לכותרות שמפרטות את נצחונות צה"ל במערכה הצבאית נוספו תמונות שמעבירות את ההתרחשויות עצמן, בשדה הקרב. ב"ידיעות אחרונות" מצולם חייל צה"ל ליד דגל ישראל על פסגת הבופור. ב"הארץ" מופיעים קצינים ישראלים, לצד חייליו של מייג'ור חדד, כשהם צוהלים משמחה, וברקע מתנוססים דגלי ישראל ולבנון בבופור - עדות מצולמת לברית המשותפת עם הכוחות הנוצריים. בתמונה אחרת מתוך "ידיעות אחרונות" נראה חיילי כשהוא מפקח על קבוצה גדולה של שבויים במחנה ראשידייה, ליד צור. מזווית הצילום ניתן להכיר ביחסי הכוחות: החייל ניצב זקוף, בוחן ממרום קומתו, את אנשי אש"ף המרכינים ראשם בהכנעה אל מול נשקו הדרוך. שלוש התמונות - וכמותן יש רבות - לקוחות מן העמודים הראשיים של העיתונים ב-9 וב-10 ביוני.

צפייה בכתבות מתוך 'מבט לחדשות' חושפת את מה שנמצא בעמודי החדשות של העיתונים. הוכחה להצלחתו של צה"ל מובאת בכתבה של בני ליס (7.6.82), שנפתחת בתיאור: "היום החל הטיהור היסודי של העיר צידון" ומלווה בצילומים של כתישת העיר. בהמשך נערך ראיון מאולתר על גג של בניין בצידון עם יצחק מרדכי, אז קצין צעיר ולימים שר הביטחון. מרדכי מדבר על "ניתוף וניפוץ המחבלים לכל עבר". הכתבה מסתיימת בצילום של טורי שבויים פלסטינים המנציח את המציאות עצמה, "עדות לכך שיד חיילי צה"ל על העליונה" (כדברי ליס).

במקרים רבים, גילויי הכוח בסיקור, שמשותפים לרבות מהכתבות המשודרות, הם תוצאה של חבירת העיתונאים לכוחות הלוחמים בשטח. כך, בכתבה על מבצע כיבוש הבופור, ב-7 ביוני, לא ניסה הכתב אפילו להפגין מראית עין של ריחוק ממושא הסיקור. להפך, הוא בוחר להדגיש כי "גם עבורנו, אנשי הטלוויזיה, הבופור הוא סמל לאיום המחבלים", ולסיים את הקריינות במלים: "התחלנו לנשום לרווחה - הבופור בידי כוחות צה"ל". כתבה אחרת ב'מבט' (10.6.82), שצולמה מעל לבופור, ממסגרת את חשיבות כיבוש המוצב. בפתח מציין עמוס ארבל כי תקיפת מטוסי חיל האוויר על מערכות הטילים הסורים השיגה את יעדיה, וכי "הפגיעות היו מדויקות להפליא". הכתב מסכם את דבריו בהצהרה כי "הבופור אינו מאיים עוד על יישובי אצבע הגליל".

אך יותר מכל חלק אחר בעיתונות או בטלוויזיה, תמונה אחת נוטעת בלב הקוראים את האמונה בדבר הכרחיותה של המלחמה. הכוונה לייצוג חזותי של תותח נייד, גדול ממדים, שאיים על יישובי הצפון ונלכד על ידי כוח צה"ל. הכותרת מעל לתמונה, שפורסמה אף היא ב-10 ביוני, בעמוד 8 של "ידיעות אחרונות", מכריזה: "זהו תותח המחבלים שהפגז את נהריה". הכיתוב, מתחת, משלים את הפן האנושי בסיפור: "התותח הזה הפגז את הבית שלי", סיפר אתמול בהתרגשות הרצל חתן, חייל סדיר בן 20 מנהריה. עכשיו, נוכל לישון בשקט". המטען הקונוטטיבי של התמונה מועצם עם צירוף דברי החייל - שהרי הדעת איננה נותנת כי ירי לעבר אוכלוסייה אזרחית חפה מפשע יכול להימשך ללא תגובה.

בנקודת זמן זו שלטה הפרדיגמה הצבאית בעבודתה של התקשורת. הישגי צה"ל בתחילת המלחמה מסבירים את היעדר הפיקוח התקשורתי על הצבאות, כלומר על מנגנוני הלגיטימציה לשימוש בכוח (לוי, 2010). במילותיו של איתן הבר נשמעים הדברים כך:

"הבעיה היתה שהמלחמה הצליחה בשבוע הראשון, ולכן נשכנו שפתיים" (18).

משפט זה מחדד את ההכרה כי המלחמה כשלעצמה אינה נתונה לביקורת, אלא אופן התפקוד של צה"ל.

מוטיבים בסיקור: מוסריות הצבא, רוח הקרב של הלוחמים, התגייסות האזרחים למלחמה
העיתונות נעזרת במוטיבים מרכזיים נוספים המעניקים לגיטימציה לשימוש בכוח צבאי. מוטיב אחד, שמיושם ב"ידיעות אחרונות", נוגע לשאלת 'טוהר הנשק' והשיפוט המוסרי של חיילי צה"ל בזמן מלחמה. דוגמה לכך יכולה לספק כתבה מ-9 ביוני שכתרה: "חיילי צה"ל הצילו לבנונית שנפצעה על ידי המחבלים". הטקסט נפתח בתיאור הבא:

"אינני מאמינה למראה עיני. חיילים יהודים, שכל כך הפחידו אותנו מפניהם, חשו לעזרתי כשנפצתי דווקא על ידי המחבלים, וטרחו בסערת הקרב להעביר אותי לטיפול בבית חולים בישראל".

מעדות של אישה לבנונית אחרת שפונתה לבית חולים בישראל - ובכך ניצלה ממוות - אפשר להתרשם מי הצד הטוב בסיפור: "איפה הייתי זוכה לטיפול כזה בלבנון?... מי היה חושב עלי בכלל? האלוהים ישמור עליכם".

ואם לא די בכך, אחד מבני הכפר מספר באותה כתבה: "עד לפני שלושה ימים לא ישנו בלילות. מאז שחיילי צה"ל כאן, אנחנו ישנים היטב. הילדים לא הלכו לבית הספר בימים האחרונים, אך מחר יילכו" (9.6.82, עמ' 5).

כותרת משנה בעמוד 3 של "ידיעות אחרונות" היא דוגמה נוספת למבחן מוסרי לא פשוט שחיילי צה"ל הצליחו לעמוד בו (לדעת עורכי העיתון), לאחר ששמרו על עיקרון האבחנה בדיני המלחמה, עיקרון המתיר פגיעה בחמושים ואוסר על פגיעה באזרחים:

"חיילנו נלחמו משך שעות במחבלים, מרחוב לרחוב, מבית לבית. הבחורים התייחסו יפה לתושבים, נתנו מים ומזון לקשישים" (10.6.82).

גם למימד הוויזואלי יש תפקיד חשוב בהקשר זה. כוחות צה"ל מוצגים כלוחמים המשחררים את אדמת לבנון, ולא כאויבים מרים. גילויי החיבה לחיילים מופיעים פעם אחר פעם, ויוצרים את האשליה כי נוכחות צה"ל בלבנון מתקבלת באהדה על ידי כל האוכלוסייה האזרחית. סקירה של התמונות ב"ידיעות אחרונות" מאוששת את הרושם הזה. מבין הדפים נראים ילדים לבנונים מגישים פרחים לחיילי צה"ל (8.6.82, עמ' 5), חייל מחויך נושא בזרועותיו ילד לבנוני (9.6.82, עמ' 5).

3), תושבים לבנונים מקדמים את כוחות צה"ל בתרועות שמחה (9.6.82, עמ' 4). ברור אפוא כי התמונה הכוללת שמספק העיתון לקוראיו היא חלקית, פשטנית וחד מימדית.

בהקשר זה, תמונות המלחמה שעוצבו בחדרי העריכה של ערוץ 1 הן בבואה של הכיסוי העיתונאי ב"ידיעות אחרונות". כך לדוגמה, בכתבה ששודרה ב-9 ביוני נראים עשרות תושבים לבנונים כשהם מנופפים בידיהם לעבר החיילים. הכתב מתאר את מה שביכולתנו לקלוט מבעד לתמונות המצולמות: "עברנו בכפרים שיעים ואחרים, והתקבלנו בחום התושבים. זרקו עלינו אורז, ואורז מבושם, ופרחים". מספר התושבים רחוק מלהיות מייצג, אך הדימוי שנוצר מצפייה בתמונות אלה משכיח, גם אם רק לדקה ו-50 שניות (משך הכתבה), את העובדה ההיסטורית כי הימצאות כוחות צה"ל בלבנון היתה לצנינים בעיני רוב התושבים השיעים.

מוטיב שני המעניק הכשר לשימוש בכוח הוא חשיפת דמות הלוחם המהווה מופת של גבורה והקרבה למען החברים בחזית והאזרחים בעורף. עיתון "הארץ" מספק אינספור סיפורים מעין אלה שמרככים במעט את הדיווחים על אבידות צה"ל במלחמה ומשמרים את המורל הלאומי:

"הטייס שנשבה: אינני מפחד" (7.6.82, עמ' 1).

"הפצועים דואגים לחבריהם בחזית" (9.6.82, עמ' 3).

"רוח הקרבה מושרשת בקרב הלוחמים כתורה העוברת מדור לדור" (9.6.82, עמ' 6).

"טייס ח"א מספר: 'הפלתי מיג סורי בגיחתי הראשונה'" (9.6.82, עמ' 6).

"צנחן המשיך ללחום ורסיס בראשו" (9.6.82, עמ' 6).

קל לראות כי גם כאשר נדחק סיקור הלחימה לקרן זווית, מוטיב ההתגייסות האזרחית נקשר בכל זאת לנושא הצבאי. כתבות שעוסקות ברוח ההתנדבות של אומנים, תלמידים, אזרחים מן השורה, ואפילו אסירים, מופיעות בזו אחר זו, בפרט בעיתון "הארץ" - הכל לטובת חיילי צה"ל ותושבי הצפון. די להזכיר כמה כותרות, מתוך עשרות רבות, המייצגות את ההתגייסות הכללית של הציבור למאמץ המלחמתי בלבנון:

"זמרים ושחקנים יצאו אל יישובי הצפון" ("ידיעות אחרונות", 7.6.82, עמ' 7).

"סטודנטיות יסייעו באיזור הצפון" ("הארץ", 7.6.82, עמ' 3).

"אסירי רמלה תרמו דם לחיילים בחזית" ("ידיעות אחרונות", 8.6.82, עמ' 7).

"חיילים ממבצע שלום הגליל יוזמנו לאירוח חינוך במלונות נהריה" ("הארץ", 8.6.82, עמ' 3).

"קריאה לרופאים להתנדב לסייע לאזרחי הצפון" ("הארץ", 8.6.82, עמ' 3).

"בתי הספר בת"א לעזרת ילדי הצפון" ("הארץ", 9.6.82, עמ' 6).

גבולות הכוח מתרחבים: הצורך בכיתור העיר ביירות ומסגור האיום על סוריה

תחושת הדחיפות ש"ידיעות אחרונות" משדר לקוראיו היא שאין להרפות מהלחץ הצבאי על מערב ביירות - אלא בדיוק להפך: חשוב להשקיע את מרב המאמצים בפניו אנשי אש"ף מן העיר. האווירה שמשרה העיתון היא בהולה ודטרמיניסטית: ב-4 באוגוסט מתלונן מפקד צה"ל בביירות: "איננו יכולים לעשות חצי עבודה" (כותרת ראשית, עמ' 3); ב-5 באוגוסט כותב אביעזר גולן כי אין "לחלוק על הצורך העקרוני להכביד את הלחץ הצבאי על אש"ף, כדי להחיש ככל שניתן את המשא ומתן המדיני לשם הוצאת המחבלים מביירות" (מאמר מערכת); ב-12 באוגוסט אומרת כותרת, בנימה של סיפוק: "הלחץ הכבד של צה"ל היה הגורם המכריע בהחלטת אש"ף לצאת" (כותרת ראשית, עמ' 3). דפוס העבודה כאן מדורג: הקריאה לתת לצה"ל להשלים את העבודה עולה מדברי הקצין, מנומקת כתנאי להסדר מדיני במאמר המערכת, ומתבררת כנכונה על פי התוצאה המתוארת בכותרת האחרונה.

כאמור, עם התקדמות צה"ל לביירות, החל עיתון "הארץ" להסתייג מן התפיסה הפשטנית לפיה אין מנוס משימוש בכוח צבאי כמכשיר בלעדי למימוש מדיניות הממשלה. מאמר המערכת, שפורסם ב-4 באוגוסט, ממליץ לממשלה לקבל את הצעתו של המתווך האמריקאי, פיליפ חביב, להפסקת אש:

"... מוטב לנו להפסיק את הפעלת הלחצים הצבאיים המאסיביים ולהניח למר חביב פסק זמן של שקט כדי שיוכל להוכיח כי בכוחו להביא לידי פינוים של המחבלים ממערב ביירות ומלבנון בכלל... האופציה הצבאית תישמר לנו גם במקרה שחביב ייכשל במאמציו, והפעלתה עלולה לעורר התנגדות פחותה אם נוכיח לפני כן כי אפשרנו לו לפעול לפי הבנתו ובקשותיו".

בתוך כך, ניכר כי הרטוריקה הביקורתית של מאמר המערכת לא השפיעה על התכנים בעמודי החדשות. במאמר מ-5 באוגוסט שכותרתו "חדירה מאיימת" מונה זאב שיף את ההישגים הצבאיים של צה"ל, וכאלה יש רבים. בכך הוא יוצר את הרושם כי המהלך הצבאי מוצדק ואפקטיבי, וכי "יש למחבלים סיבה טובה לדאגה". כותרת הגיליון מגלה לקוראים כי הצבא מבסס בהדרגה את אחיזתו בבירת לבנון: "צה"ל המשיך להשתלט על חלקים בביירות הנצורה". כותרת המשנה פורטת אחד לאחד את המקומות שהותקפו על ידי הצבא הישראלי: "נכבשו אל אוזעי ואיזור המוזיאון; ח.א. פעל באיזורי סברה ושתילה".

סקירה של עמודי החדשות מראה כי כיתור מערב ביירות העצים את הסכנה למלחמה עם סוריה. אך יותר משמובעת בהם חומרתה של אפשרות זאת, עולה מבין המלים איום מרומז לפיו ישראל תגיב בעוצמה לכל מהלך צבאי סורי. הנה כותרת בעמוד הראשי של "ידיעות אחרונות" ב-12 באוגוסט: "צה"ל הזיז כוחות לעבר הסורים בבקעה"; ציטוט של שר הביטחון, שכבר הוזכר כאן, בעמוד 3: "שרון: אנו 25 ק"מ מדמשק - על הסורים לצאת מלבנון"; ושתי כותרות נוספות של גיליונות שני העיתונים ב-22 באוגוסט: "ישראל מזהירה את הסורים" ("ידיעות אחרונות"), "ישראל רואה בחומרה הפרות האש הסוריות" ("הארץ").

הלך רוח מאיים זה כלפי סוריה הפך למוחשי יותר בעקבות פיגוע התופת במפקדת צה"ל בצור. אופן הדיווח ב"ידיעות אחרונות" מקדם את שאלת התגובה הישראלית; כך למשל, הכותרת הראשית של העיתון ב-6 בנובמבר 1983 אומרת: "חשש בסוריה מתגמול משותף ישראל-ארה"ב". כותרת משנה בעמוד 8 של הגיליון מבשרת לקוראים כי "הממשל מצפה מישראל לתקיפות כלפי סוריה". עדות לכך שהמלחמה נגד סוריה היא רק שאלה של זמן מצויה בגיליון 7 בנובמבר של "ידיעות אחרונות". כותרת בעמוד 3 מספרת: "צרפת כבר נערכת למקרה של מלחמה בין ישראל לסוריה". מובן כי הנחה - אפריורית - זו של העיתון לא הופיעה בחלל ריק. קדמו לה ידיעות אודות תגבור הכוחות הסורים בגבול הצפון, עדויות שבויים סורים על כוונת דמשק לפתוח במלחמה נגד ישראל, ואחריות סוריה לפיגוע בצור. יחד עם זאת, אין בתכנים מודפסים אלה שום תימוכין להתבטאות אחת אפילו מצדו של המשטר הסורי בעד התנגשות צבאית עם ישראל. נראה כי העיתון השתתף בהבניה של מציאות אחת ויחידה, מתוך הבנה שזו תתגשם, גם אם התשתית המונחת לבנייתה לוקה בחסר.

תוכנית המלחמה משתבשת: דיון פומבי על דרך הפעולה הצבאית

על אף שתמונת המערכה בלבנון החלה להיסדק, אחרי רצח באשיר ג'ומייל, "ידיעות אחרונות" נשאר איתן בדעתו כי כניסת צה"ל לביירות המערבית היתה הכרחית, על כל מה שמשמע מכך. הפרשן המדיני, אראל גינאי, מציין בכותרת מאמרו בעמוד 1 של גיליון 16 בספטמבר 1982 כי "הפעולה היתה בלתי נמנעת", למרות ש"הסיבוך גובר". מאמר המערכת, בעמוד 2, לא רק שאינו מפקפק בנחיצות שאפשר להפיק מהפעולה, אלא משוכנע כי אלמלא התקדמות צה"ל, הסכנה היתה גוברת:

"... מזל שצה"ל טרם הספיק לצאת מלבנון, כי לו היה מספיק לעשות כן היתה אש המלחמה הפנימית שם חוזרת ומתפשטת על כל הארץ בלי יכולת לכבותה".

דברים אלה מאוששים את הסברה כי ביסוד פעולת צה"ל עמד יעד ברור: לא עוד מבצע מוגבל לשלום הגליל, אלא כינון סדר פוליטי חדש בלבנון שהולם את האינטרסים של ישראל. בנקודת הזמן הזאת נמצא "הארץ" בקוטב הנגדי ל"ידיעות אחרונות". מאמר המערכת של העיתון ב-16 בספטמבר מציב בכותרת את השאלה: "כמה זמן נישאר במערב ביירות" ועוסק בשאלת כוונותיה האמיתיות של ממשלת בגין, ואלה - לפי "הארץ" - מעוררות תהיות:

"... קשה יהיה להפריך את החשד כי ממשלת ישראל מקווה להבטיח לא רק את השקט במערב ביירות אלא גם לשכנע את חברי הפרלמנט הלבנוני, שכדאי להם לבחור כירשו של באשיר ג'ומייל מי שיערוב באישיותו כי ימשיך במדיניותו של הנשיא שנפל קורבן למעשה רצח. ישראל, שהשקיעה השקעה עצומה במלחמה, שאחד מיעדיה היה להביא לידי העלאת מפקד 'הכוחות הלבנוניים' לכס הנשיאות, וראתה בבחירתו ערובה לכינונו של שלטון מרכזי יציב שיחתום על חוזה שלום עם ישראל, מן הסתם תבקש למנוע כי התנקשות בחיי מועמדו תסכן את הצלחת המשימה כולה".

העמדה המערכתית של "הארץ" מעניינת במיוחד: תחילה מקבל העיתון את יעדי הממשלה כפשוטם - מבצע צבאי מוגבל, "כלומר מבצע שיהיה מודרך על ידי המגמה לשחרר את יישובי

אצבע הגליל והגליל המערבי מסיוט פעולות האיבה מצד ארגוני אש"ף" (מתוך מאמר המערכת ב-7 ביוני) - ולאחר מכן מבקר את הסטייה החדה ממסלול ה-6 ביוני. כאנלוגיה לדברי יגיל לוי, "הארץ" מפקח על התנהלות הלחימה, בדיעבד, ולא על הצבאיות כתרבות פוליטית קבועה המעניקה לגיטימציה לשימוש בכוח. לשון אחר, הביקורת כאן היא לא על עצם הפעלת הכוח, אלא על מידת הפעלת הכוח.

ימים אחדים לאחר רצח ג'ומייל, מבקש ד"ר הרצל רוזנבלום, האחראי על כתיבת רוב מאמרי המערכת ב"ידיעות אחרונות", להדוף ביקורת פוליטית ומוסרית מהארץ ומן העולם כלפי ממשלת ישראל בעקבות הטבח בסברה ושתילה. אזכור השואה בטקסט - מוטיב חוזר אצל ד"ר רוזנבלום - נועד לקעקע את הבסיס הערכי של המבקרים :

"הסובייטים שכרתו ברית עם הנאצים במלחמה האשימו ב'שיתוף פעולה של הציונים עם ההיטלריסטים במחנות המוות של הימלר' אותנו! כן האשימו אותנו כל יתר שונאי ישראל ב'עידוד הפוגרומים בעולם לשם עידוד עליית היהודים לארץ'. ומאשימים אותנו עתה הרוסים, והסעודים, והסורים והמצרים (!) בכך שאנו רצחנו את באשיר ג'ומאייל, ומה צפוי לנו עתה כאשר הפוגרום במחנות הפלשתינאים בביירות נערך בקרבת המקום שבו חנה צה"ל!" (20.9.1982).

הדיווחים של אהוד יערי ב-16 בספטמבר מחדדים את ההבדלים בין המילה הכתובה לצילום. צרכני העיתון, שקוראים את המידע על כניסת צה"ל למערב ביירות, עושים שימוש בדמיונם, ולעתים בחווייתם, כדי 'לממש' טקסט, להפכו מאבסטרקטי לקונקרטי. צרכני הטלוויזיה, לעומתם, שצופים בדברי יערי על רקע טנק מרכבה או חוזים בהרס הרב שהמיט צה"ל על העיר, מפעילים את תפיסתם החזותית בזכות הצילום. קונקרטיזציה זו מורכבת מפרטים ממשיים המנציחים מציאות של צבא בלב אוכלוסייה אזרחית, ולצידו תקשורת מגויסת שמתעדת את המראות מבעד למשקפיים צבאיות.

הנסיגה מלבנון : הסיכון גדול מהסיכוי

הכרעת הממשלה בעד נסיגה מדורגת מלבנון פותחת פתח לפיתרון הבעיה הבטחונית בגבול הצפון, אך גם לנבואות זעם מצד הכתבים הבכירים של "ידיעות אחרונות" במישור הצבאי. איתן הבר אמנם תמך בהחלטה זו, אך מאמר שכתב בעמוד הראשי של העיתון, ב-15 בינואר 1985, מציג שורה ארוכה של נימוקים נגדה :

"פירושה של החלטה זו הוא בבחינת סיכון לא מבוטל ל-100 אלף תושבי צפון הארץ אשר יהיו חשופים, במידה זו או אחרת, לפיגועי מחבלים... בקו הביניים כמעט אין ספק יוסיפו השיעים לרדוף אחרי צה"ל. המלחמה לא נסתיימה".

הבר מסכם את רשימתו, "התחלת הסוף", בנימה פסימית ופטליסטית: "היה רע להיכנס, היה רע להישאר, יהיה רע לצאת".

באופן דומה, מזהיר אביעזר גולן מפני השלכות הנסיגה. אך שלא כמו הבר, הוא קובע בנחרצות, במאמר המערכת "הפור נפל", כי מדובר במשגה חמור:

"כי אף שהחלטת הממשלה מאמש מדברת על 'היערכות חדשה', הרי זו הצטעעות במלים. הכוונה היא לנסיגה, יתר על כן - לנסיגה תחת לחץ. ומעל לכל - נסיגה חד צדדית. כלומר - בלי הסדרי ביטחון, בלי ערבויות לשלום הגליל, בלי כלום. קמים ועוזבים ומקווים לטוב" (15.1.85).

מהדורת מבט היא דוגמה נוספת להדחקה שיטתית של מרכיבי מציאות מסוימים בלבנון, ולהבלטה של חלקים אחרים, באופן שמעצים את תחושת הסכנה לאחר אישור תוכנית הנסיגה בשלבים. כפי שכבר הוזכר, תחושה זו שמשותפת לראשי היישובים בצפון, לח"כים בסיעת הליכוד, וגם לתושבים הנוצרים בלבנון מודגשת בסיקור הטלוויזיוני. בדיווחים השונים נאמר כי "הקו החדש שאליו מתפנה צה"ל הוא קו לא נוח להגנה", ובראיון למשה שלונסקי נדרש הרמטכ"ל להשיב בתקיפות על השאלה כיצד תגיב ישראל במקרה של הפרת אש: "אם תהיינה התפתחויות שתשפענה על הביטחון שלנו, אז אנחנו נצטרך להיות מעורבים" (29.4.85). תשובה זו של רב אלוף משה לוי, כמו גם הערכת הכתב כי קו הנסיגה החדש אינו פיתרון צבאי חיובי, מובנות לאור המציאות המורכבת בלבנון. אך מה שפחות מובן הוא הנטייה התקשורתית להמעיט ככל האפשר בחשיבות של שינוי הסטטוס קוו, על כל מגרעותיו, מבלי להציע חלופה אחרת.

ב"ידיעות אחרונות", לעומת זאת, חל שינוי ביחס לנוכחות הצבאית בלבנון רק לאחר שרוב חברי האליטה הפוליטית עמדו מאחורי ההחלטה להמשיך בתהליך הנסיגה, עם פינוי כוחות צה"ל מן העיר צור. כותרת מאמר המערכת של גיליון ה-29 באפריל 1985, "מיבחן אי ההתערבות", היא במידה רבה חזרה על דברי שר הביטחון, יצחק רבין, לכתבי העיתון בעמוד הראשי: "לא נתערב בבעיות לבנוניות". כותב המאמר, ישעיהו בן-פורת, שכזכור הצדיק את השימוש בכוח צבאי לאורך המלחמה, מוצא עתה נימוקים היסטוריים ועקרוניים נגד המשך נוכחות צה"ל בלבנון:

"... לאור נסיונו המר ואחרי המחיר הכבד ששילמנו כאשר ניגררנו להסתבכות במאבק הבין עדתי בלבנון, מחויבת עתה ממשלת ישראל למדיניות שפירושה חד משמעי: להגן על גבולנו - בוודאי שכן; להתערב התערבות צבאית במלחמה לא לנו - בשום אופן לא".

בסיכומו של חלק זה, ראינו כיצד "ידיעות אחרונות" תיאר בהתפעמות את הנחישות של האליטה הפוליטית ואת העוצמה הישראלית לאורך כל המלחמה. "הארץ", לעומת זאת, העז לפקפק ביעדי המבצע כבר לאחר מספר ימים, עם התקדמות צה"ל לביירות, ותמך בנסיונות האמריקאיים להשיג הסכם הפסקת אש בין הצדדים. אלא שמאמרי המערכת של העיתון לא שיקפו את הסיקור החדשותי, על כל מרכיביו, שנטה לעמעם את המסגור המדיני לטובת הפעילות הצבאית בעומק לבנון. אשר לטלוויזיה, למעט מקרים בודדים שאוזכרו לעיל, הכתבים היו מגויסים לנרטיב הצבאי ברמה הסמלית (עת דיווחו על האירועים כשהם לבושים במדי צה"ל) והמהותית כאחד.

5.2.2 מלחמת לבנון השנייה 2006

ב-12 ביולי 2006 פתח חיזבאללה במתקפה ארטילרית לאורך גבול הצפון, ובירי לעבר כוחות צה"ל בסמוך לגדר המערכת - פעולות שהובילו לתגובה מצד ישראל ולמלחמה שנמשכה 34 ימים. בדומה למלחמת לבנון הראשונה, ישראל יצאה למלחמה מבלי שהתכוונה והתכוונה לכך (שלח ולימור, 2007; הראל ויששכרוף, 2008). הממשלה התכנסה ב-12 ביולי, כ-11 שעות לאחר תקיפת חיזבאללה במהלכה נהרגו שלושה חיילי צה"ל ונחטפו שני חיילים נוספים, ויזמה את מבצע "שכר הולם" שהתגלגל למבצע "שינוי כיוון" והסתיים במערכה צבאית כוללת. בראשית המלחמה פתח צה"ל במתקפה אווירית נרחבת על מטרות רבות בשטח לבנון. במקביל ירו כוחות חיזבאללה כמות גדולה של רקטות וטילים לעבר יישובי הצפון. צה"ל גייס מילואים ושילב בהדרגה כוחות חיל רגלים ושריון שניהלו קרבות קשים עם אנשי חיזבאללה. בשלבים האחרונים של המלחמה, מ-9 באוגוסט ועד לסיומה הרשמי ב-14 באוגוסט, הורחבה הפעולה הקרקעית שגבתה את חייהם של עשרות חיילים (33 מהם נהרגו ביומיים האחרונים לחימה).

יש לציין כי בימים הראשונים למלחמה נהנתה ממשלת אולמרט מתמיכה נרחבת בציבור, ואולם ככל שנמשכו הקרבות ועלה מספר הקורבנות, כך פחת הגיבוי הציבורי. תוצאות המלחמה - 163 ישראלים הרוגים, 119 מהם חיילים ו-44 אזרחים,¹²⁹ אלפי פצועים וקרוב ל-4,000 רקטות שהסבו נזק רב לרכוש - הולידו גל מחאה וקריאות להתפטרות ראשי הדרג המדיני והצבאי ולהקמת ועדת חקירה ממלכתית לבדיקת אירועי המלחמה. בסופו של דבר, החליטה הממשלה על הקמת ועדת בדיקה ממשלתית בראשות השופט אליהו וינוגרד. הוועדה ביקרה בחריפות את התנהלות הממשלה והצבא במהלך המלחמה, הטילה את האחריות לתוצאותיה על ראש הממשלה אולמרט, שר הביטחון עמיר פרץ, והרמטכ"ל דן חלוץ, אך נמנעה מהסקת מסקנות אישיות באשר להמשך כהונתם של השלושה.¹³⁰

אירועי מלחמת לבנון השנייה ינותחו כאן באופן כרונולוגי - מתקיפות חיל האוויר בשבוע הראשון לחימה, דרך פעילותם המוגבלת של כוחות החי"ר והשריון במשך שלושה שבועות, וכלה במהלך היבשתי הכולל בשלושת הימים האחרונים - עד להפסקת האש.

בניתוח העיתונות הכתובה נכללו 1,149 פריטים, שהתחלקו באופן כמעט שווה בין "הארץ" (577 פריטים) לבין "ידיעות אחרונות" (572 פריטים). הממצאים מראים כי היקף הסיקור של המלחמה היה עצום: 60.3% מעמודי החדשות ב"הארץ" (ממוצע של 8.2 עמודים מתוך 13.6 עמודי הגיליון) ו-70.1% מעמודי החדשות "בידיעות אחרונות" (ממוצע של 17.1 עמודים מתוך 24.2 עמודי הגיליון) עסקו באירוע זה. הגידול במספר הפריטים על מלחמת לבנון השנייה (בהשוואה למלחמת לבנון הראשונה) מוסבר בעלייה ניכרת של מספר העמודים המודפסים בעיתונות בכלל וב"ידיעות אחרונות" בפרט.

¹²⁹ הנתונים נלקחו מן האתר הרשמי של צה"ל: <http://dover.idf.il/IDF/About/history/2000s/2006/071201.htm>
¹³⁰ מקור: דין וחשבון סופי: הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006, ירושלים, תשס"ז 2008.

המלחמה בלבנון זכתה להתייחסות נרחבת ולבולטות גבוהה גם בטלוויזיה. מהדורות החדשות המרכזיות של שני הערוצים המשיכו את גל השידורים הישיר שהחל בשעות הבוקר המוקדמות. לאורך כל המלחמה הן חרגו ממכסת הזמן הקבועה (כ-45 דקות בערוץ 1; וכ-60 דקות, כולל פרסומות, בערוץ 2), ובמקרים רבים אורכן עלה על שעתיים. בחלק זה של המחקר נבדקו 585 פריטים ב-35 מהדורות: 272 פריטים ב-17 מהדורות בערוץ 1 (ממוצע של 16 פריטים למהדורה), ו-313 פריטים ב-18 מהדורות בערוץ 2 (ממוצע של 17.4 פריטים למהדורה).¹³¹ המהדורות לא נותחו במלואן בשל אורכן: בערוץ 1 נכללו בממוצע 45 הדקות הראשונות של כל מהדורה, ובערוץ 2 נכללו 50 הדקות הראשונות של כל מהדורה,¹³² פרק זמן ארוך דיו לניתוח תוכן תקף ומהימן.

מידת הבולטות של האליטה הפוליטית והצבאית

בדיקת הבולטות של חברי האליטה הפוליטית והצבאית בעיתונות הכתובה נעשתה על סמך קריטריונים דומים לאלה שכבר הופיעו במלחמת לבנון הראשונה, בניסיון לשמור על מבנה השוואתי סימטרי. הכוונה היא לשלושה סוגי כותרות - גג, ראשית ומשנה - לתמונות, וכן לטיזרים, טכניקה רווחת בשנים האחרונות שמשמעותה: חזרה על משפטים אחדים, הלקוחים מן הטקסט, בגופן שחור בולט ליד הכתבה או במרכזה. מעיון בטבלה 5.1 עולה כי אין הבדלים משמעותיים בין שיעורי ההתפלגות של שני העיתונים. ראש הממשלה, אהוד אולמרט, בלט מעל שאר האישים הבכירים עם 63 אזכורים ב"ידיעות אחרונות" ו-58 אזכורים ב"הארץ". שר הביטחון, עמיר פרץ, שניצב מאחורי הקו התקיף של אולמרט לאורך כל המלחמה, היה לאישיות הפוליטית השנייה בהיררכיית הייצוג עם 19 אזכורים בולטים ב"ידיעות אחרונות", 7 פחות מאשר ב"הארץ". שרת החוץ, ציפי לבני, שחתרה להסדר מדיני בשלב מוקדם יחסית של הלחימה, סבלה מתת ייצוג "ידיעות אחרונות" (רק 8 כותרות ותמונות), ומחשיפה לא גבוהה ב"הארץ" (18 אזכורים, 9 מהם בטיזרים).

גם מידת הבולטות של האליטה הצבאית היתה דומה בשני העיתונים, אלא שההתפלגות היתה שונה: ב"הארץ" ניתן משקל יתר לרמטכ"ל דן חלוץ, וב"ידיעות אחרונות" נמצא כי הייצוג היה מגוון יותר. אלוף פיקוד הצפון, אודי אדם, שהודח מתפקידו לקראת סיום המלחמה, הפך בעל כורחו לדמות מסוקרת בעיתונות. כך או כך, אנשי האליטה הצבאית, שלרוב קיבלו שמות קוד כמו למשל 'קצינים בכירים בצה"ל' ו'בכירים במטכ"ל', היו מקור המידע העיקרי של הכתבים בשני העיתונים (עוד על כך, בהמשך).

¹³¹ ההסבר להבדל הכמותי בין הערוצים הוא טכני: מהדורת 'מבט' מ-14 באוגוסט 2006 לא נמצאה בארכיונים.
¹³² הפער בממוצע הדקות פר מהדורה נובע מהפרסומות בערוץ 2 שמאריכות את החדשות.

טבלה 5.1: בולטות האליטה הפוליטית והצבאית בשני העיתונים, לפי סוגי כותרות ותמונות

ידיעות אחרונות	אהוד אולמרט	עמיר פרץ	ציפי לבני	חברי קואליציה	חברי אופוזיציה	דן חלוץ	אודי אדם	חברי מטכ"ל
כותרת גג	8	2	-	3	-	2	-	6
כותרת ראשית	11	5	2	6	3	5	2	2
כותרת משנה	27	6	1	4	3	4	4	9
תמונות	14	4	5	7	1	4	3	3
טיזרים	3	2	-	-	-	-	2	2
סה"כ	63	19	8	20	7	15	11	22
הארץ	אהוד אולמרט	עמיר פרץ	ציפי לבני	חברי קואליציה	חברי אופוזיציה	דן חלוץ	אודי אדם	חברי מטכ"ל
כותרת גג	1	-	-	-	-	-	-	-
כותרת ראשית	22	3	2	9	5	4	5	6
כותרת משנה	3	1	-	1	-	2	1	3
תמונות	13	7	7	4	4	4	5	4
טיזרים	19	15	9	4	1	8	2	2
סה"כ	58	26	18	18	10	18	13	15

טבלה 5.2 מציגה את בולטות האליטה הפוליטית והצבאית בערוצים 1 ו-2 על פי שלושה קריטריונים: א. ייצוג בתחילת המהדורה - פתיח וכותרות, ב. אזכור בפתיח הפריט - קריינות של מגיש/ת החדשות באולפן (הצגת נושא הכתבה), ג. ייצוג ויזואלי בגוף הפריט - שידור ראיונות, תדריכים, הצהרות, מסיבות עיתונאים, והתייחסות הכתב המדווח לאמירה או לעמדה כלשהי של גורם באליטה המצולם בכתבה.¹³³ הנתונים בטבלה מראים כי הייצוג של ראש הממשלה בטלוויזיה היה גבוה מזה של שר הביטחון ושרת החוץ - ביחס של 12: 32: 40 בערוץ 1, ו-15: 25: 41 בערוץ 2. עם זאת, הפער בין אולמרט לפרץ היה נמוך (בעיקר אמורים הדברים לגבי ערוץ 1) בהשוואה לנתונים בעיתונות הכתובה. עוד עולה מהטבלה כי הקול של לבני הועם גם בטלוויזיה, בעיקר בתחילת המהדורה (4 בסך הכל) ובפתיח הפריטים (אזכור יחיד בכל אחד מהערוצים).

¹³³ חבר באליטה שהופיע מספר פעמים באותו פריט (המצולם או הכתוב) נספר רק פעם אחת.

לנתון זה יש משמעות מיוחדת כשלוקחים בחשבון שסדר היום הציבורי נקבע, בין השאר, על פי דירוג הנושא המדווח במהדורה ובכתבה עצמה.

מעניין לשים לב להבדלים הגדולים בין שני הערוצים בייצוג של יתר חברי האליטה הפוליטית. המספר הכולל של שרים וחברי כנסת מכל קצוות הקשת הפוליטית עמד על 91 בערוץ 1 לעומת 38 בערוץ 2. ריבוי הקולות ב'מבט' כדפוס חוזר בסיקור הוא תוצר של שיקוף ואכיפת נקודת מבט ממסדית. בהקשר זה, חשוב לציין כי האבחנה בתוך האליטה הפוליטית בין הקואליציה לאופוזיציה אינה מהותית מבחינה תקשורתית לאור התמיכה הגורפת של הכנסת במהלכי הממשלה ברוב שלבי המלחמה.

לגבי האליטה הצבאית, שיעורי החשיפה של דן חלוץ ב-22 פריטים שונים בערוץ 2, משקפים את מעמדו הציבורי המיוחד של הרמטכ"ל בזמן מלחמה (לשם השוואה: שר הביטחון זכה לייצוג של 25 פריטים חדשותיים). ב'מבט', לעומת זאת, לא התמקדו רק בחלוץ, אלא הבליטו גם דמויות נוספות מהמטכ"ל, ביניהן סגן הרמטכ"ל, ראש אמ"ן ומפקד חיל האוויר. ייצוג היתר של הדרג הצבאי בטלוויזיה, בצירוף הפרשנויות הקבועות של גנרלים לשעבר באולפנים - זאת מבלי לדבר עדיין על התכנים עצמם - מעוררים כבר בתחילת הניתוח את השאלה האם התקשורת מסוגלת לשמור על ריחוק מסוים ממושאי הסיקור המרכזיים שלה בעת לחימה, תנאי הכרחי לקיומה של עיתונות חופשית ונטולת פניות. לשאלה זו נחזור בהמשך.

טבלה 5.2: בולטות האליטה הפוליטית והצבאית בשני הערוצים לפי מיקומה במהדורה ובפריט

ערוץ 1	אהוד אולמרט	עמיר פרץ	ציפי לבני	ממשלה/קואליציה	חברי אופוזיציה	דן חלוץ	אודי אדם	חברי מטכ"ל
ייצוג בתחילת המהדורה	9	7	3	3	-	5	2	3
אזכור בפתיח הפריט	14	7	1	7	1	2	1	6
ייצוג ויזואלי בגוף הפריט	17	18	8	38	42	9	9	9
סה"כ	40	32	12	48	43	16	12	18
ערוץ 2	אהוד אולמרט	עמיר פרץ	ציפי לבני	ממשלה/קואליציה	חברי אופוזיציה	דן חלוץ	אודי אדם	חברי מטכ"ל
ייצוג בתחילת המהדורה	8	5	1	3	1	3	2	2
אזכור בפתיח הפריט	12	6	1	3	2	6	4	5
ייצוג ויזואלי בגוף הפריט	21	14	13	20	13	13	10	8
סה"כ	41	25	15	26	16	22	16	15

סיקור האליטות במהלך המלחמה

ניתוח מלחמת לבנון השנייה כולל שני חלקים: החלק הראשון דן בסיקור הדרג הפוליטי כמדד לסימון גבולות הדיון הביקורתי בתקשורת. החלק השני בוחן את סיקור המטכ"ל כגורם דומיננטי בקביעת גבולות השיח של הכוח הצבאי.

בעמודים הבאים אציג שלושה ממצאים מרכזיים: (1) מסגרת התמיכה של המדיה בשתי האליטות, הפוליטית והצבאית, נסדקה ככל שהתבהרה תמונת המלחמה, על מחדליה המבצעיים ועל כשליה הניהוליים. (2) עיתונאים התנערו מהתמיכה הגורפת במלחמה ובצדקתה רק לאחר שנחשפו מחלוקות פנימיות בתוך האליטות לגבי המשך המערכה בלבנון. (3) ביקורת כלי התקשורת כלפי מקבלי ההחלטות הצטמצמה לדרך ניהול המלחמה. ביקורת מסוג זה - כפי שטוען יגיל לוי - דווקא מעצימה את תרבות הביטחון. שהרי היא מחזקת את ההכרה בכך שיש פתרון צבאי לבעיה פוליטית, וניתן להשיגו אם רק צה"ל יתפקד כראוי (לוי, 2010).

בנוסף לכך, אצביע על הפרקטיקות הבאות: תלות גוברת במקורות מידע אליטיסטיים, הסתמכות על דובר צה"ל, הישענות על תדריכים צבאיים, העדפת גנרלים כפרשנים צבאיים על פני מומחים לביטחון לאומי מהאקדמיה, וקרבת יתר של עיתונאים אל צמרת צה"ל. ממצאים אלה ואחרים הם תוצר של ניתוח הסיקור וראיונות העומק.

הערכה וביקורת של סיקור הדרג הפוליטי

תחילת המלחמה: התקשורת כזירה להתגייסות ולהתלכדות עם הממשלה

כבר בתחילה, אפילו לפני כניסת צה"ל ללבנון, פיתחו כלי התקשורת הישראלים דפוס התנהגות המעודד התגייסות פעילה מרצון למען הממשלה. התגובה הצבאית המיידית של ההנהגה האזרחית לתקיפת חיזבאללה הילכה קסם על "ידיעות אחרונות", ועוררה ב"הארץ" מידה מסוימת של סולידריות עם אולמרט ופרץ, חסרי הניסיון הצבאי. לתפיסת העולם הקונצנזואלית של העיתונים הצטרפו שני ערוצי הטלוויזיה; ההצהרות המרובות של שרי הממשלה במהדורות החדשות הולידו מציאות טלוויזיונית אחידה, חוצת מפלגות, כזו שהטיפה להכרעה צבאית ברורה נגד חיזבאללה.

האווירה שריחפה על ערוצי הטלוויזיה, החל מ-12 ביולי - יום חטיפת החיילים, היא של מלחמה בפתח. אופציה לשחרור החטופים בדרך של משא ומתן לא עלתה כלל לדיון. תחושת העלבון והפגיעה ניכרו בדיווחים, בתמונות, בהצהרות השרים. מהדורת החדשות של ערוץ 2 נפתחה בכותרת הבאה של הכתב המדיני, אודי סגל: "שרים אומרים: צריך להכריז מלחמה ולכבוש את דרום לבנון". שני המגישים, חיים יבין בערוץ 1 וגדי סוקניק בערוץ 2, העלו שאלות דומות בראיון עם יו"ר האופוזיציה, בנימין נתניהו, וזכו לטווח מוגבל של תשובות צפויות למדי: "צריך לשנות את כללי המשחק" (ערוץ 1), "חייבים לשנות את כללי המשחק" (ערוץ 2); "צריך להחזיר את כושר ההרתעה של ישראל שנפגע, שנשחק" (ערוץ 1), "נגררנו למצב של שחיקת ההרתעה" (ערוץ 2); "אם ראש הממשלה יאמץ את המדיניות [...] הנכונה - הוא ייהנה מתמיכתנו" (ערוץ 1), "אנחנו ניתן לראש הממשלה את כל הגיבוי ברגע הקשה הזה לעשות את מה שצריך לעשות" (ערוץ 2).

עיתוני הבוקר של יום חמישי, 13 ביולי, דיווחו בהרחבה לקוראים על תקיפת חיזבאללה - פרט לחטיפת שני חייל צה"ל בתוך שטח ישראל, נהרגו במארב מתוכנן היטב 8 חיילים - ועל החלטת הממשלה להפציץ את מערך הרקטות בעומק לבנון. מידע חשוב על תהליך קבלת ההחלטות בממשלה שקדם למערכה הצבאית נדחק לשוליים. בדיוק כמו ההנהגה, שהגיבה באופן רפלקסיבי לפעולת חיזבאללה, כך גם העיתונות ויתרה על שיקול הדעת המקצועי. במה שנראה ככמיהה קולקטיבית לתגובה צבאית חריפה, הבליטו אמצעי התקשורת את רגשות הכעס ותאוות הנקם שעלו מהכרזות חברי הממשלה:

"אחד השרים שדיברתי איתו אמר: 'התמונה שאזרחי ישראל צריכים לראות הלילה היא תמונה ברורה - לבנון חשוכה וביירות בוערת'" (דיווח של אודי סגל בערוץ 2, כ-14 דקות מפתחת המהדורה).

"ישראל החליטה להיכנס בחיזבאללה" - ציטוט של אחד השרים בתחילת כתבה ב"ידיעות אחרונות", תחת הכותרת המחייבת: "כללי המשחק השתנו" (עמ' 2). בהמשך מובאים דבריו של שר הביטחון, עמיר פרץ, לשרים כי יש כוונה "לפעול במלוא הכוח שעומד ברשות ישראל כך שבסיום העימות ממשלת לבנון וחיזבאללה יצטערו על הרגע שהתחילו איתנו".

מה שנראה כחיסרון - העובדה שלראש הממשלה ולשר הביטחון אין רקע צבאי - הופך ב"ידיעות אחרונות" ליתרון. במאמר שכותרתו: "ועכשיו: מתקפה טוטאלית" מסביר הפרשן הצבאי של העיתון, אלכס פישמן, כי הממשלה הנוכחית לא היתה יכולה להרשות לעצמה להבליג אל מול מהלכי חיזבאללה; למנהיגות האזרחית לא נותרה בעיניו ברירה, אלא להגיב - על דרך איפכא מסתברא - בכוח צבאי, ולהוכיח לציבור כי חוסר נסיונה בענייני ביטחון אינו כובל את ידיה במאבק נגד הטרור:

"נאסראללה לא מאמין שישראל תפעל באמת. [...] הוא בז לממשלה הזו. [...] הוא מעריך שזו ממשלה חלשה שתיכנע ללחצים. הוא לא מבין דבר אחד: דווקא משום שלממשלה הזו יש פחות ברזלים על הכתפיים קשה לה יותר לעמוד מול לחץ דעת הקהל הישראלית. [...] מוזר. שרי ביטחון בשנים האחרונות, ותיקי קרבות ועיתרי ניסיון, נתנו עצות, הסתפקו באיומים ואיתותים והניחו לחיזבאללה להתעצם ולשבת לנו על הווריד. מי שלקח סיכון והחליט לשנות כיוון אסטרטגי הוא דווקא האזרח עמיר פרץ" (עמ' 2).

במאמרו "לא מפחד מחזית שנייה" מציג הפרשן המדיני של "הארץ", אלון בן, את ההתלכדות בממשלה מאחורי אולמרט ופרץ כגורם חשוב ביכולת להפעיל כוח:

"אם בממשלה חשבו שהתקפה תקל מהלחץ הצבאי הישראלי על עזה, תחולל סדקים בישראל, ותציג את ממשלת אולמרט בחולשתה, הם טעו. ישראל נוטה להתגבש בזמנים כאלה. אולמרט ופרץ נהנו אתמול מגיבוי מלא בממשלה. גם שרים שלא היו מרוצים מהתנהלותם בשבועות האחרונים, וחשבו שהוויתור שלהם על האפיק המדיני היה שגיאה, החניקו את הביקורת שלהם בעקבות ההתקפה בצפון".

הכתבים הפוליטיים שכיסו את אירועי המלחמה תרמו לחיזוק הסולדיריות החברתית סביב הממשלה. מקורה של סולדיריות זו במסגור האחדות שחצתה יריבויות פוליטיות בתוך הקואליציה ומחוצה לה. בכתבה בערוץ 2 על ביקור ראש הממשלה ושר הביטחון בפיקוד הצפון תיאר אודי סגל את יחסי אולמרט-פרץ כאידיליה של ממש: "השניים טסים יחד, יושבים יחד, ואפילו החולצות מתואמות. והם חוזרים גם על המסרים: אסור לגמגם, אסור להרפות. לראשונה מאז הוקמה הממשלה מתגלים סימנים של שיתוף פעולה, מסר אחיד וקירבה בין השניים" (16.7.2006).

יו"ר הליכוד, בנימין נתניהו, הקפיד לשמור על קו ממלכתי והודיע מעל לכל במה אפשרית כי ממשלת אולמרט תקבל רשת ביטחון מן האופוזיציה לכל מהלכה הצבאיים. ניצני ביקורת ראשונים, מתוך הממשלה, שלא ערערו על היגיון המלחמה אך ביקשו להתרעע על אופיה של הפעילות הצבאית, אמנם הופיעו בדיווחי העיתונים ב-16 ביולי, אך אלה נדחקו לקרן זווית בסיקור הכללי. כך למשל, התנגדות השרים ציפי לבני ואבי דיכטר לתקיפת מטה החיזבאללה בביירות זכתה ב"ידיעות אחרונות" לאזכור מינורי בדמות משפט בודד, מורכב, שחרג ממסגור 'האנחנו נראה להם' של אולמרט:

כותרת משנה: "זוה רגע הנחישות שלנו", אמר אולמרט לשרים, 'לא נתכופף'. גוף הכתבה: "ביום שישי אישרה הממשלה להטיל פצצות במשקל 3 טון על מפקדת חיזבאללה בדרום ביירות. השרים ציפי לבני ואבי דיכטר התנגדו: לבני סברה כי העיתוי אינו מתאים ואילו דיכטר חשש כי ההפצצה תגרור הסלמה נוספת בתקיפות חיזבאללה. אולמרט קבע כי היות וחיזבאללה ממילא חצה את כל הגבולות - יש להכות בו מכה אנושה. ראש הממשלה אף פיקח אישית על תקיפת המפקדה מלשכתו של הרמטכ"ל, דן חלוץ, וצפה בה על גבי מסכי הטלוויזיה במטכ"ל" (עמ' 2).

ומה לגבי "הארץ"? הגם שעמדת לבני ודיכטר קיבלה מקום בולט יותר בגיליון החדשות של העיתון, ספק רב אם מיקומה בעמוד 6 והיקפה (234 מלים בלבד) משכו את תשומת לבם של הקוראים.

במידה רבה, השידורים החדשתיים בטלוויזיה הם תמונת ראי של התכנים בעיתונות הכתובה. בערוץ 1 נשמעו לראשונה ב-17 ביולי קולות חדשים שתומכים במהלכים מדיניים לצד המשך הפעילות הצבאית. אך עמדותיהם המתונות של השר מאיר שטרית, ח"כ עמי אילון, ויו"ר מר"צ יוסי ביילין שודרו בשלב מאוחר יחסית - כמעט 40 דקות מתחילת המהדורה - לאחר אינספור הצהרות פומביות פרו מלחמתיות של ראש הממשלה, שר הביטחון ("אין לנו שום כוונה לאפשר למישהו לעצור אותנו לפני שתהיה רצועת ביטחון"), יו"ר האופוזיציה ("תילחמו בהם, תכו בהם, תרסקו אותם"), שרים וח"כים מן הימין.

בערוץ 2, לעומת זאת, נעלמו/נאלמו הקולות שמייצגים תפיסה מדינית אלטרנטיבית. תחת זאת, נעשה ניסיון להעצים את דמותו של נסראללה ולייחס למקבלי החלטות מטרות לא ריאליות כמו חיסול מנהיג חיזבאללה. הרטוריקה לא מותירה מקום לספק: "יש לא מעט אנשים בישראל

שאומרים ששינוי כיוון אמיתי בלבנון יכול לקרות רק אם מורידים את נסראללה, רק אם פוגעים בו, רק אם מחסלים אותו" (אודי סגל, 16.7.2006).

בהיעדר קול אחר, התפתחה תודעה לאומית המבוססת על ההנחה כי ישראל ניצבת בפני מלחמת אין ברירה, מלחמה שבה גם הוטבעה הסיסמה הידועה מ-1948: 'כל הארץ חזית, כל העם צבא'. שמעון פרס, המשנה לראש הממשלה בתקופת מלחמת לבנון השנייה, היטיב לבטא את תכני התודעה בערוץ 1 כחלק מעיצוב תרבות הביטחון:

"הפעם התמונה ברורה: לנו זאת מלחמה בלית ברירה, להם זאת מלחמת ברירה. אין מקום להפסיק, אין לפקפק במידת נחישותה של מדינת ישראל. ולמזלנו באמת הפסוק הזה של יגאל ידין: כל הארץ חזית וכל העם צבא התממש לנגד עינינו. זה בהחלט כוח אדיר, כמו חיל האוויר, לעמידה וגם לנצח במערכה הזאת" (מתוך ראיון לחיים יבין ב-16 ביולי).

רוצה לומר, התהפוכות שחלו במדיניות הפוליטית והצבאית של האליטות לאורך השנים לא חוללו שינוי מהותי בתרבות הביטחון הישראלית. בניגוד למה שסבור יגיל לוי, תרבות בטחונית זו אינה מושפעת מן התמורות בהרכב החברתי של הדרג הלוחם בצה"ל - מעבר מהתבססות על מעמד בינוני חילוני להישענות על קבוצות מסורתיות ודתיות מהפריפריה (לוי, 2007) - אלא מושרשת עמוק בתודעה של האליטות הפוליטיות והצבאיות.

ההתייצבות התקשורתית מאחורי הממשלה, שלא לדבר על ההתפעמות מרוח המנהיגות שגילו אולמרט ופרץ, לא פסקה גם ב-17 ביולי. דוגמה לכך מספקת סימה קדמון, עיתונאית בכירה ב"ידיעות אחרונות", שנחפה בגל ההתלהבות הכללי ממהלכי ראש הממשלה ושר הביטחון: "אולמרט ופרץ נישאים על גבי תחושת הצדק... על כנפי הקונצנזוס הלאומי שנקרה בדרכם. עם כל הנוסטלגיה שכולנו נגועים בה והגעגועים התמידיים אל מה שהיה ובעיקר אל מי שהיה, חייבים להודות שמעטים המנהיגים שהיו נכנסים בכאלו עקשנות ונחישות אל מלחמה כזאת, שברגעים קשים, באמת קשים, לא היו מאבדים מביטחונם, שבהזדמנות הראשונה הנקרת בפניהם לא היו מחפשים את היציאה. ראש הממשלה ושר הביטחון טבלו השבוע במבחן האש הראשון שלהם ולא נכוו" (עמ' 2).

תחילת היוזמה הקרקעית: ביקורת על מידתיות הפעולה כאקט רטורי להעצמת החשיבה הצבאית עם פתיחת המערכה הקרקעית המוגבלת, הלכה וגברה הביקורת האינסטרומנטלית כנגד המהלכים הצבאיים של הממשלה. ואולם, ביקורת עיתונאית זו לא התיימרה לפקפק בנחישות הפעילות הצבאית; לכל היותר היא הסתייגה מאופן ביצוע הפעולה וניהול המלחמה.

למעשה, כבר בחלוף שבוע מתחילת המערכה השתנה טון הסיקור. הממשלה קיבלה את המלצת הרמטכ"ל להתחיל ביוזמה קרקעית מוגבלת מתוך מטרה להפסיק את הירי על יישובי הצפון. אך לא זו בלבד שמטחי הקטיושות לא פסקו, הם אפילו הלכו וגברו עם הזמן, כמו גם הספקות ביחס להכרזות הניצחון שהנפיקו אולמרט ופרץ בתחילת המלחמה. ומה שנחשב עד לא מכבר לנתון חיובי בביורפיה הפוליטית של הדרג המדיני, הפך לפתע לעובדה מדאיגה:

"ייתכן שפעולה קרקעית היא בלתי נמנעת, בנסיבות שנוצרו, אבל ראוי שיתקיים על כך דיון מעמיק יותר, בציבור ובממשלה. העובדה שרבים מהשרים חסרי ניסיון ביטחוני אינה מעודדת" (עמוס הראל ואבי יששכרוף, "הארץ", 23.7.2006, עמ' 2).

כפי שניתן לראות, שני הכותבים מסגירים פחות או יותר בגלוי את השאיפה למיליטריזם במהופך. חששם מפני הרקע האזרחי של חברי האליטה הפוליטית מעיד על רצונם לשלב אישים בעלי רקע בטחוני בממשלה.

ב-23 ביולי החל "הארץ" לתת ביטוי להסתייגות בכנסת ובממשלה מהרחבת הפעולה הקרקעית בלבנון. אבל לא היה בכך משום ביקורת על תכלית המלחמה, אלא על מידתיות הפעולה, כפי שגם עולה מדברי ח"כ חיים אורון מסיעת מרצ: "אין עוררין על כך שלישראל היתה הזכות להגן על ריבונותה, אבל זה לא אומר הכשר טוטאלי לכל פעולה צבאית" (עמ' 6). לתיאור הביקורת הזו, שהושמע נגד הממשלה, היה היבט נוסף בפרשנות. אלון בן קבע במאמרו "סדר יום לאומי חדש" כי "ההחלטה החפוזה של הדרג המדיני לצאת למלחמה חייבה את הצבא לשלוף את תוכניותיו מהמגירות, בלי ללטש אותן לקראת הוצאתן לפועל" (עמ' 3).

אף ש"הארץ" הוביל את הביקורת על אופן ניהול המלחמה, חשוב להדגיש כי לא חל מפנה פרשני מהותי ביחסו הכללי אליה. לא נמצא בניתוח של בן, לא כל שכן בסיקור דברי הפוליטיקאים, ניסיון לפרוץ את גבולות הוויכוח המקובלים. טווח הנושאים הוגבל לשאלות של עוצמה ועיתוי, והשגות העיתונאים על הרחבת הפעילות הוצגו בדיעבד, אחרי שהאליטה כבר השמיעה את קולה. מאמר המערכת של "הארץ": "זמן צבאי, חופש מדיני", נשאב לסיפור המסגרת שבו עוצבה המערכה בלבנון, ולא הטיל ספק בצדקתה:

"שבוע וחצי נמשכת המערכה נגד חיזבאללה, שנהרגו בה חיילי צה"ל ואזרחים ישראלים. המחיר הכבד הזה עלול לגדול ככל שתמשך המערכה, אך לעומתו יש להציב מחירים ודאיים אחרים - אם תיפסק הלחימה ללא הישג ייפגעו ישראלים נוספים מהכוח המשוקם של חיזבאללה, ויהיה בכך עידוד לגורמים קיצוניים אחרים, מאיראן ועד לארגוני טרור פלשתיניים, לדבוק בקו תוקפני כלפי ישראל".

ביסוד ההתנגדות של "הארץ" להפסקת אש עומדת התפיסה כי המערכה הצבאית בלבנון לא הושלמה, המטרות לא מומשו, ההכרעה לא הושגה. זהו גם המסר שערוצי הטלוויזיה מבקשים להעביר בכתבות המצלמות משיבת הממשלה ב-23 ביולי, יומיים לפני ביקורה של שרת החוץ האמריקאית, קונדוליזה רייס, בירושלים:

"אהוד אולמרט, הממשלה, אין להם שום כוונה לזרז מהלכים מדיניים. הם רוצים להמשיך ולהכות בחיזבאללה" - דיווח של רינה מצליח, הכתבת הפוליטית של ערוץ 2.
"לחלוטין לא... אתה טועה לגבי מהלך מדיני" - תשובת איילת חסון, הכתבת המדינית של ערוץ 1, לשאלת יבין האם רייס "תאמר לישראל: חברים, תפסיקו את המלחמה".

בניגוד לאופן הסיקור הזה, משיבת הממשלה, חתירתה של שרת החוץ, ציפי לבני, להסדר מדיני בשלב מוקדם יחסית נדחקה ולעתים אפילו נשמטה מהדיווחים החדשותיים. תדרוך שערכה ב-23 ביולי והועבר בשידור ישיר בערוץ 2 נקטע כעבור כשתי דקות וחצי (זמן מסך קצר בהשוואה לתדרוכים של אלוף הפיקוד, הרמטכ"ל ושר הביטחון), בדיוק בנקודת הזמן שבה ניסתה להפיח רוח חיים במסלול המדיני: "בעבר ראו את התהליך המדיני כתהליך שנועד להרוויח זמן במרכאות עבור הצבא, להשגת איזה מין חלון של זמן עבור הצבא, על מנת שהצבא יוכל לפעול. אני רואה את הדברים אחרת, ולכן חשבתי שנכון להתחיל עם התהליכים המדיניים כבר במהלך המבצע הצבאי". יש לציין כי בערוץ 1 לא היתה שום התייחסות לדברי לבני ב-45 הדקות הראשונות של המהדורה.

ב"ידיעות אחרונות" נשבה רוח הפטריוטיזם במלוא חוזקה גם כשהוצגה דעה לא קונצנזואלית המתחרה בתפיסת המציאות של הממשלה. במקרים רבים היא הודפסה בעיתון כדי להוכיח את חוסר הנאמנות של מייצגיה. דוגמה אחת מתוך רבות היא סיקור הפגנה בתל אביב נגד המלחמה בהשתתפות כ-2,000 פעילים ערבים ויהודים. על פעולת מחאה זו ניתן היה ללמוד מעיון בעמוד 19 של גיליון "ידיעות אחרונות". לתמונה שבה נראו המפגינים צועדים ברחובות העיר צורף כיתוב קצר, 61 מלים בלבד, שרובו המכריע לא התייחס כלל להפגנה, אלא לתגובותיהם של פוליטיקאים מן הימין המנחות בעיקר את חברי הכנסת הערבים:

"כ-2,000 פעילי שמאל, ערבים ויהודים, השתתפו אמש בהפגנה במרכז תל אביב במחאה על תקיפות צה"ל בלבנון וקראו להפסקת שפיכות הדמים ולקיום משא ומתן לשלום". בתגובה להפגנה, אמר אתמול ח"כ גלעד ארדן (ליכוד) כי 'הח"כים הערבים, יחד עם תנועות השמאל הקיצוני, ממשיכים לתקוע סכינים בגב מערכת הביטחון והציבור הישראלי'. ח"כ יצחק אהרונוביץ' (ישראל ביתנו): 'היכן היו המפגינים בעת שנחטפו 3 חיילי צה"ל?' (23.7.2006).

ב-26 ביולי נהרגו בבית ג'יבל (עיירה הנחשבת לאחד ממעוזי חיזבאללה) ובמרון א-ראס 9 חיילים - מספר האבידות הגבוה ביותר שספג עד אז צה"ל ב-24 שעות. ביום שאחרי נראה כי הדמיון בין העיתונים גדול, במקרים אלה, מן השוני ביניהם. ב"ידיעות אחרונות" מבכים את נפילת החיילים וקוראים לממשלה להגביר את הלחץ הצבאי, וב"הארץ" מתמקדים בביקורת כלפי הדרג המדיני על אופן ניהול המלחמה, ושוללים הפסקת אש טרם זמנה.

כך למשל, הפתיח במאמר של אלכס פישמן מטיל על קוראי "ידיעות אחרונות" מטען רגשי כבד, במה שנראה כהספד על נפילת החיילים: "אני בוכה עליכם, אחי הצעירים. אין טובים ואמיצים מכם". בגוף הטקסט, המתפרש על פני עמודים 2-3, מייעץ פישמן לממשלה להרחיב את הפעילות הקרקעית (להלן "הפרק השלישי"), אך לא לפני שהצבא יעשה מאמץ למצות מן הפעולה היבשתית המוגבלת את המיטב: "הכניסה לפרק השלישי היא תהליך שיימשך זמן רב. לכן, עד שנגיע לפרק השלישי צריך לסיים את הפרק השני, הקרקעי המוגבל, באקורד דרמטי. זה חייב להיות הישג תודעתי מהיר, כמו למשל: לגבות מבינת ג'יבל ומהכפר עיטרון הסמוך מחיר כל כך גבוה שלא יוותר בהם איש חיזבאללה אחד".

כותרת מאמרו של יוסי ורטור ב"הארץ": "מערכה ללא גלורי" מרמזת על חוסר התחלת במהלך צבאי עקר וממושך (שלא מונע או לפחות מפחית את ירי הקטיושות לעבר יישובי הצפון), ועל הצורך הנואש בהישג מוחשי שיצדיק את הדם שנשפך ואת הזמן שאבד, וישיב לישראל את כושר ההרתעה. במובן זה, "הריגת נסראללה זה גלורי. החזרתם של השבויים, זה גלורי". ורטור מודה כי "ראש הממשלה ושר הביטחון זוכים עדיין לתמיכת הציבור", אך מתריע כי "ימים כמו יום האתמול עשויים לכרסם בתמיכה זו".

באופן דומה, מאמר המערכת של "הארץ" מלין על חוסר ההצלחה בשדה המערכה ומטיל את האשמה הבלעדית לכך על האליטות: "הדרג הלוחם מאופיין בנחישות ואף בהתלהבות, אך הפיקוד הבכיר והדרג המדיני נראים כמו הוקפאו בקוביית קרח ענקית...". הדחיפה הבוטה להכרעה צבאית ברורה מופנית בסיום המאמר למקבלי ההחלטות: "ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה התנהלות מתישה של המערכה, בקורבנות מתרבים בחזית ובעורף, וסיומה בקול ענות חלושה של תיקו; כלומר, של ניצחון חיזבאללה. הציבור הישראלי מבין היטב מה שמבינה רייס: סיום חטוף של הפעילות הצבאית, בלי הישג, יגרום לחידוש האש בתוך שבועות אחדים".

ערוצי הטלוויזיה, בדיוק כמו "הארץ", נטועים עמוק בלב הקונצנזוס: הם לא מנהלים ויכוח על צדקת המבצע הצבאי, ובוודאי שלא מערערים על הצורך בהרחבתו. ראש הממשלה מצוטט שוב ושוב כמי שאומר: "אסור להפסיק את הלחימה הזאת", וחיים יבין חוזר על דברי שר הביטחון כי "יצאנו למלחמת אין ברירה" (27.7.2006). אך בעניין אחד נבדלים שני הערוצים מן העיתון, והוא האופן שבו מוצגת הביקורת על ההישגים הדלים של צה"ל והאחראים להם. בטלוויזיה היא מובאת מפי "אחרים" בלבד, בעוד שב"הארץ" הביקורת משקפת דעה של כתב או מייצגת קו מערכת. כדי להבהיר את הדברים, הנה כמה דוגמאות מערוצים 1 ו-2:

"כמה שרים שבימים האחרונים הקפידו לתת גיבוי לצה"ל וגם לדרגים המדיניים שמנהלים את הלחימה, מתחילים לגלות סדקים באחידות הזאת. הם באים לשם (על המרקע נראים שרים המגיעים לפורום השביעייה) עם ביקורת קשה, נוקבת, מדרג אלוף פיקוד ומעלה, על אופן ניהול המלחמה הזאת, אולי על האופן שבו התקבלו ההחלטות, על ההססנות ועל ההחלטה להיכנס בכוח קרקעי מוגבל. אם כבר, אז אולי צריך להיכנס בכוח קרקעי גדול יותר" (רינה מצליח, ערוץ 2, 26.7.2000).

"... מעבר לסקירות, נשמעים דברי השרים. השרים ישי ורמון תוהים מדוע צה"ל לא כותש מהאוויר לפני שכוחות רגליים נכנסים. השר ישי מציע להפוך את בית גיבל או כל כפר אחר שאליו נכנסים לארגז חול לפני כניסת החיילים (אילה חסון, ערוץ 1, 27.7.2000).

"בכל שדרות המערכת הפוליטית, שרים, חברי כנסת מן השמאל ומן הימין, נשמעת ביקורת כבר לא מסויגת, כבר לא נרמזת, על דרג הפיקוד הבכיר של הצבא, על אופן ניהול המלחמה, ואפילו מדברים שם על יחסים מעורערים בין קצינים בכירים שמשפיעים על אופן ההתנהלות" (רינה מצליח, ערוץ 2, 31.7.2000).

לדיווחים האלה יש חשיבות משום שהם מאפשרים לכתבים להשמיע ביקורת אינסטרומנטלית על מתווה הפעולה ותפקוד הצבא דרך גורמים רשמיים במערכת השלטונית, ולהימנע, אגב כך, מביקורת מהותית ועצמאית על מקבלי ההחלטות בזמן מלחמה. באמצעות פרקטיקה זו של סיקור מתונן וביקורת מוגבלת מנסים הכתבים להתמודד עם שאלת הנאמנות הכפולה למקצוע ולאומה - שאלה שמלווה תמיד את עבודתם במצבי חירום.

דפוסי התקשורת הרווחים בכפר קאנא :

התנערות מאחריות הממשלה להרג האזרחים הלבנונים, התנגדות להפסקת אש מוגבלת וחזרה על המסר "לא נפסיק להילחם"

הפגיעות הבלתי פוסקות בעורף הישראלי ליבו את האש. ב-30 ביולי תקפו מטוסי חיל האוויר הישראלי יעדי חיזבאללה בכפר קאנא. האירוע הסתיים בתקלה טראגית לאחר שהפצצות המטוסים החריבו בניין מגורים בכפר וגרמו למותם של עשרות אזרחים לבנונים, בהם 16 ילדים. הסכמת אולמרט להפסקת אש מוגבלת ל-48 שעות התקבלה בקיתונות של בוז ב"ידיעות אחרונות". כותרת ענק בעמודים 2-3 האשימה: "אולמרט התקפל". כותרת אחרת, בעמוד 3, גרסה כי זוהי "החלטה תמוהה". דעה אחרת - חריגה בנוף העיתון - בגנות שר הביטחון, ביטא נחום ברנע:

"שמעתי את שר הביטחון עמיר פרץ מספר בגאווה איך שיחרר את הצבא ממגבלות לגבי פגיעה באוכלוסייה אזרחית שחיה לצד אנשי החיזבאללה. אפשר להבין פגיעה באזרחים בשוגג, תוך כדי לחימה. הוראה גורפת לגבי כל האוכלוסייה האזרחית בדרום לבנון ובשכונות השיעיות בביירות היא מעשה נמהר, קל דעת, מזמין אסון".¹³⁴

גם ב"הארץ" ניתן למצוא הטחת האשמות קשות בממשלה בעקבות האסון בכפר קאנא (למשל, במאמרו: "ראו הוזהרתם" כותב יוסי שריד כי הריגת האזרחים בוצעה על דעת הממשלה "בכוונת מכוון, במזיד" (עמ' 3)), אך לא בחינה מעמיקה, מגובשת, שמנסה לברר מי נושא באחריות להרג האזרחים. קריאה ביקורתית מגלה כי העיתון העדיף לקבע בתודעת הקוראים את הטענה כי צה"ל לא ידע על שהותם של אזרחים בבניין והעריך (בטעות) כי התושבים שעו לאזהרותיו המוקדמות ועזבו את הכפר (נכון הוא שהוצבו סימני שאלה באשר לגרסה הישראלית הרשמית, אבל אלה נבלעו בין השורות והמלים, ולא קיבלו ביטוי בכותרות או בטיזרים). זוהי גם טענת היסוד במאמר האורח של הסופרת נעמי רגן: "בניגוד לממשלות קודמות, אני מעריכה את אולמרט על דבריו: 'הזהרנו אותם ללכת. חיזבאללה אחראי למה שקרה, משום שירה טילים מתוך אוכלוסייה אזרחית' (עמ' 4).

אשר למהדורות החדשות בטלוויזיה, פעם אחר פעם שודר המסר של ראש הממשלה ושריו, לפיו ישראל תמשיך להילחם עד שתנצח. המשמעות, בניגוד למלים המשתנות, נשארה קבועה, כפי שמעידים הציטוטים הבאים: "לא נפסיק את המערכה" (אולמרט), "ישראל אינה ממהרת להפסקת אש" (אולמרט), "צריך להמשיך ולהיאבק ביתר שאת נגד החיזבאללה" (השר חיים

¹³⁴ משיקולי עריכה הוחלט לפרסם רק קטע קצר מן המאמר בעמוד הראשי, ולהפנות את הקוראים לגרסה המלאה של הטקסט במגזין העיתון.

רמון), "הלחימה נמשכת, אין הפסקת אש, ולא תהיה הפסקת אש" (אולמרט), "אסור להסכים להפסקת אש שתיכנס לתוקפה באופן מיידי" (פרץ). מחזור המסר התקיף הגיע לידי אבסורד מוחלט בתחילת המהדורה של ערוץ 2 ב-31 ביולי. בנאום שהועבר בשידור ישיר חזר אולמרט על דבריו 5 פעמים:

"לא נפסיק עד שנשיג את התוצאות המקוות. **לא נפסיק!** ... אזרחי ישראל: **המערכה טרם הושלמה**. עוד ימי לחימה לא מעטים מחכים לנו. טילים ורקטות עוד ינחתו ושעות של חשש, חוסר ודאות, וכן - גם כאב, דמעות ודם עוד צפויים לנו. אנחנו **לא נוותר ולא נפסיק**. **נמשיך להילחם** עד שנשיג את המטרות ואת היעדים אותם אנחנו קבענו לעצמנו ועד שנביא את השקט, השלום והשלווה לארצנו".

מכאן ואילך, במשך יומיים, ניתן היה למצוא בטלוויזיה ניסוחים שונים של אותו מסגור בדיוק - המיוצר על ידי השלטון. מי שחשב אחרת, זכה לייצוג שלילי. מחאת חברי הכנסת הערבים, שלא איפשרו לשר הביטחון לנאום במליאת הכנסת, תוארה על ידי כתב ערוץ 2, עמית סגל, כ"שיאים חדשים של קיצוניות". יו"ר רע"מ-תע"ל, ח"כ אברהים צרצור, צולם כשהוא קורא לפרץ 'רוצח'. שלושה חברי כנסת ערבים, בהם גם צרצור, הוצאו בכוח מן האולם. הבניה תקשורתית כזאת הצליחה לעקר את הביקורת מהלחימה בלבנון משום שנושאה נתפסו כפוליטיקאים קיצוניים. מנגד, מסגור ה"לא נפסיק להילחם" של פרץ נקלט היטב בתודעת הצופים גם על רקע היותו 'איש שלום' - כינוי שהוא עצמו בחר להשתמש בו מעל לבימת הכנסת.

העמקת המתקפה היבשתית:

מסגור ההתנגדות להרחבת הפעילות הקרקעית כסטייה מגבולות ההסכמה הלאומית וככלי לחיזוק האליטה הפוליטית

השבוע האחרון למלחמה עומד בסימן הרחבת הפעולה הקרקעית. ההחלטה על כך התקבלה, בד בבד עם העלייה במספר ההרוגים הישראלים והגברת ירי הרקטות לעבר יישובי הצפון. חלק מן התכנים בעיתון מכילים מסרים חתרניים המערערים אפילו על ההיגיון שמאחורי המערכה הצבאית ועל עצם ההחלטה לפתוח במלחמה. ואולם, ייחוס הביקורת לאזרחים הערבים, שמודרים מתהליכי קבלת ההחלטות בנושאי חוץ וביטחון, דווקא מחזקת את הממשלה - למרות האשמה שכביכול מוטחת בה - בגלל זהות המבקרים. עניין זה מודגם בגיליונות 6-7 באוגוסט של עיתון "הארץ":

"התוקפנות הישראלית הביאה אותנו למצב הזה, מספיק דם נשפך אבל הממשלה הזו מתברר עדיין צמאה לדם" (מתוך כתבה על הלוויית שני הרוגים מהכפר מג'ד אל-כרום).

כותרת: "כל הרוג נוסף מירי הקטיושות מגביר את הזעם על ישראל במגזר הערבי". גוף הידיעה: "ככל שזה ממשיך, הזעם גובר. אתה לא יכול להתעלם מהתמונות, מהקולות. מה זאת אומרת על מי כועסים? ברור שעל ישראל, אמר תושב דיר אל-אסד".

כותרת: "גם בתהלוכה לציון שנה לפיגוע בשפרעם: דגל לבנון". גוף הידיעה: "מי שהכניס את האזרחים למעגל הדמים הוא ראש הממשלה אהוד אולמרט וממשלתו" (ציטוט של יו"ר חד"ש, ח"כ מוחמד ברכה).

"איחוד העמותות הערביות איתג'אה', אשר מושבו בחיפה, הודיע אמש כי 'אולמרט, פרץ וחלוץ הם האחראים לכל טיפת דם שנשפכה' בלחימה נגד חיזבאללה. 'הדם שנשפך הערב בקרב ערביי חיפה יירשם על שמים. אנו דוחים בשאט נפש כל ניסיון של התקשורת או של הממשלה לספסר בדם הערבי שנשפך הערב בחיפה על מנת לחפש צידוקים להסלמת מדיניות פשעי המלחמה של ישראל בלבנון ובעזה".

מול שטף המסרים המתלהמים בתקשורת ניצב מאמר אחד בלבד - עליו חתום רפיק חלבי - שמבקש להרגיע את הרוחות: "יש לחזור לשפיות ולהתרומם מעט כדי לראות מעבר ללהבה את יום המחר כי הוא החשוב". אלא שהנטייה לדרמטיזציה ולאובר-סנסציה מובילה את התקשורת להצניע את דברי חלבי ולהבליט התבטאויות פרובוקטיביות.

לצד מסגור הביקורת כסטייה מגבולות ההסכמה וככלי לחיזוק האליטה הקונצנזואלית, ביקשה התקשורת להכין את הציבור לשלב ההסלמה במלחמה עוד לפני שהקבינט אישר את הרחבת הפעולה הקרקעית. לתיאורו של שלב זה נקדיש את השורות הבאות.

ההכרה בנחיצות העמקת הפעילות הקרקעית

כבר בפתיחת מהדורות החדשות ב-7 באוגוסט דווח כי הוחלט להרחיב באופן משמעותי את הפעילות בלבנון. בערוץ 2 נוספה לכותרת תמונה מפגישתו של ראש הממשלה עם עשרות קציני מילואים, ובכתבה המלאה צולמה פנייתו אליהם, תוך שהוא מכווץ את כף ידו, וטוען בלהט: "מדינת ישראל לא יכולה להרשות לעצמו שמישהו יחשוב שהוא יכול לירות על מיליון תושבים, ואולי יותר, ושנאנחנו לא נכניס לו אגרוף מחץ חזרה. לא יכול להיות דבר כזה". גל הפטריוטיזם והאמפתיה לאולמרט לא נעצרו בסיפא של הכתבה: "הדברים היו נחרצים", סיכמה מצליח, "אבל המפגש עם המפקדים היה חם, אוהב ומחבק".

רגעי ההמתנה למהלך היבשתי הכולל זכו ב"ידיעות אחרונות" לכותרת "הספירה לאחור". בגוף הכתבה, בעמוד 2 של גיליון 8 באוגוסט, ניתן גיבוי מלא לשר פרץ שעמד כחומה בצורה אל מול ניסיונות חוזרים ונשנים מצד שרים להניאו מקידום המהלכים הצבאיים: "זוה המקום להזכיר שכבר ביום חמישי שעבר דיבר שר הביטחון על כך שאין מנוס ממהלך קרקעי רחב וביקש מהצבא להגיש תוכניות לכך. הוא זכה אז לקיתונות של ביקורת מחבריו לממשלה והוצג כמי שמקלקל את חגיגות הניצחון לרגל ראשית התגבשותה של הטיוטה הצרפתית-אמריקאית להסדר בלבנון. אתמול כולם יישרו איתו קו".

ושבו, רק בשוליים, לקראת סוף הגיליון, מתגלים דברי התוכחה. הסופר סמי מיכאל כותב, במאמר אורח, כי "בחרנו במנהיגות חדשה שהולכת בדרכה החבוטה של המנהיגות הישנה". גם

בערוץ 1 ניתן פתחון פה למבקרי הפעילות הצבאית, כ-40 דקות בלבד מפתיחת המהדורה, וכתגובה לדעה הנגדית הרווחת בממשלה ובמפלגות הימין.

בחינה כוללת של הסיקור והפרשנות ב"הארץ" מבהירה כי הגישה שהטיפה לפעולה קרקעית נרחבת זכתה לבולטות גבוהה יותר מן הגישה שהתנגדה לכך. מקורה של העדפה זו הוא בהכרה המשותפת לאליטות כי רק שליטה בעומק השטח עד לנהר הליטני תפסיק את ירי הקטיושות. ברוח זאת, הודגש ציטוט של אולמרט בטיזר: "אנחנו לא עוצרים, יש להפסיק את ירי הקטיושות. לא ייתכן שמיליון תושבים יחיו במקלטים. בעניין הזה לא תהיה מגבלה לצבא" (8.8.2006, עמ' 4). מאמר המערכת של "הארץ", שנשא את הכותרת "לחטוף ניצחון", החרה החזיק אחריו:

"... חרף מאמצי ראש הממשלה ואלופי צה"ל למנות את הישגי צה"ל, המלחמה הולכת ומסתיימת כשהיא מצטיירת בעיני האזור ובעיני העולם, ואף בעיני הציבור בישראל, כתבוסה צורבת בעלת השלכות הרות גורל. עכשיו, ברגע מאוחר אך קריטי זה של המערכה, שומה על צה"ל להציע, להמליץ, לדחוף, לתבוע ולדרוש אישור מדיני לחטוף ניצחון ממלתעות התבוסה הקרבה".

בגיליונו מ-9 באוגוסט בחר "ידיעות אחרונות" בשתי שיטות עיקריות להדגשת מוטיב העימות בכותרות: שרטוט קווים מודגשים ושימוש בתשליל (נגטיב). לכותרת הגיליון: "פרץ וחלוץ לוחצים: להיכנס לעומק לבנון" נוספו קווים אדומים מתחת למלים במטרה להסב את תשומת לב הקוראים לעמדת שר הביטחון והרמטכ"ל שצימדו בהנעת מהלך קרקעי גדול. כותרת נוספת, בעמוד 2: "יום ההכרעה", הודפסה באדום על רקע לבן (מה שמכונה כותרת תשליל בצבעים) במגמה ליצור דרמה ועניין. כותרת המשנה הציגה את הנחישות והתקיפות של פרץ וחלוץ אל מול הססנות והתלבטות השרים: "שר הביטחון והרמטכ"ל יבהירו היום לשרי הקבינט: אי אפשר עוד לחכות, כיבוש דרום לבנון חייב לצאת לדרך כדי להנחית 'מהלומת סיום' על חיזבאללה".

בסופו של דבר, הקבינט מאשר את המלצת מערכת הביטחון ב-9 באוגוסט לפתוח במתקפה קרקעית בדרום לבנון עד לליטני: 9 שרים תומכים בהצעה ו-3 נמנעים. לאישור הקבינט קדם עימות חריף בין שר הביטחון לקודמו בתפקיד השר שאול מופז, עימות שסוקר בהיקף גדול, מעבר לכל פרופורציה (ראו כותרת ב-10 באוגוסט בעמוד 4 של "ידיעות אחרונות": "פרץ נגד מופז: מה עשית בתור שר ביטחון?"). שני השרים תמכו במהלך צבאי נרחב, אך חלקו על דרך הפעולה. פרץ סבר שיש להתקדם מדרום לצפון עד לליטני, ואילו מופז הציע להתפרס לאורך הליטני כדי לתקוף את חיזבאללה מצפון לכיוון דרום. עמדתם של שני השרים אחרים, שמעון פרס ואופיר פינס, שדגלו במיצוי המהלך הדיפלומטי לפני הרחבת הפעולה הצבאית, הסתכמה בשתי שורות בלבד ב"ידיעות אחרונות". אופן הסיקור מזכיר את גישת ה-indexing של בנט: העיתון מיישר קו עם סיפור המסגרת של האליטה וחושף מחלוקות פנימיות בתוך גבולות ברורים; ומה שמוגדר בעיניו כדעה אחרת - מיצוי האופציה המדינית - לא זוכה כמעט לתהודה.

החלטת הקבינט לצאת למערכה הקרקעית נפלה ביום שבו נהרגו 16 חיילים בקרבות בדרום לבנון. חוסר ההצלחה לממש את יעדי המלחמה, כמו גם היוודעות העיתונאים, ששהו בעומק לבנון, לתנאי השטח השפיעו על אופן הסיקור. לקריאה ב-10 באוגוסט "אולמרט, נתק מגע" היתה

משמעות מיוחדת משום שהושמעה משדה הקרב על ידי עיתונאי בכיר כמו נחום ברנע ומשום שהודפסה ככותרת בעמוד הראשי של "ידיעות אחרונות". תחת קריאה מפורשת זו הפציר ברנע - מתוך לבנון - באולמרט לא ליזום פעולה קרקעית גדולה, אלא להחזיר את החיילים הביתה ולהכיר בכך שלצה"ל אין סיכוי לנצח בשדה הקרב:

"מה שרואים מכאן, עמוק בדרום לבנון, לא רואים, למרבה הצער, משם, מלשכות האלופים במטכ"ל, מחלונות לשכת ראש הממשלה. אנחנו הולכים לאיבוד במרדף אחר ניצחון שאיננו [...] תוספת כוחות קרקע לאלה שכבר תקועים בלבנון לא תחולל את המהפך המקווה בהימור הלבנוני. יש עדיין לישראל סיכוי, בתמיכת אמריקה, לצאת מהלחימה הזאת בהישגים לא מבוטלים. קח את מה שמציעים לך, אהוד אולמרט, קח וברח".

לפי ברנע, שרי הקבינט איבדו את אמונם ביכולת של צה"ל לנצח, אבל הצביעו בעד הפעולה הקרקעית מחוסר ברירה: "הם חששו שיאשימו אותם, שלא נתנו לצה"ל לנצח". דברים דומים להפליא מופיעים באותו יום אצל אלוף בן "הארץ", תחת הכותרת "תחזיקו אותי":

"... לדברי המשתתפים בישיבה, תוצאות ההצבעה לא שיקפו את הדעות האמיתיות של השרים. יאילו כולם היו מצביעים כפי שדיברו, היה רוב נגד הפעולה שהוצעה, מספר שר אחד. אם כך, מדוע איש לא התנגד? חששנו, מסביר השר, להראות לציבור ולחיזבאללה שיש סדקים בממשלה ובגיבוי שלה לצה"ל".¹³⁵

אישור השרים להרחיב את הלחימה הקרקעית הביא לפיצול בתוך האליטה הפוליטית. אנשי תנועת מרצ וחברי כנסת ממפלגת העבודה שגיבו את מהלכי הממשלה לא היססו עתה לצאת בגלוי נגד החלטת הקבינט. לתקשורת נוספו מקורות בכירים שקידמו תפיסת עולם אלטרנטיבית. הדיווח החדשותי הפך רגיש יותר לשאלת המחיר שישראל תידרש לשלם, אם אכן צה"ל ייכנס לעומק לבנון. ביטוי לאקלים הפוליטי החדש מספקות הכותרות הבאות בטלוויזיה: "השמאל עובר מתמיכה מתונה להתנגדות פעילה" (ערוץ 2), "המחאה נגד המלחמה החלה, הקונצנזוס נשבר" (ערוץ 1). שאלת סיכון החיילים נדונה במאמרו של עמוס הראל, תוך תיאור הלכי הרוח בקבינט:

"ישיבת הקבינט אתמול תוארה על ידי משתתפיה כקדורנית, כמעט הרת גורל. בפני השרים עמדה דילמה אכזרית: האם מותר לסכן חיי כה רבים, בהם חיילי מילואים [...] בשם החשש כי ויתור כעת יציב בפני ישראל תסבוכת חמורה פי כמה בתוך שנים מועטות. הידיעות שזרמו לישיבה, על נפילתם של חיילי מילואים נוספים בשורת תקריות, לא הפכו את ההכרעה קלה יותר" ("הארץ", עמ' 3).

יום לאחר אישור הקבינט הוחלט להשהות את הפעולה הקרקעית כדי למצות את המהלך המדיני. בתגובה לכך פירסם "הארץ" שני מאמרים בעמוד הראשי של הגיליון ב-11 באוגוסט: האחד -

¹³⁵ גם בדו"ח הסופי של ועדת וינגורד נכתב כי הרוב הגדול של השרים תמך במהלך הקרקעי הנרחב, "אולם התחושה היתה כי הקבינט לא היה שלם עם ההחלטה". ראו פרק שישה עשר בדו"ח, סעיף 69.

מאת ארי שביט, "אולמרט חייב ללכת" - קרא בלהט לראש הממשלה לקדם את תוכנית המתקפה הצבאית, שאם לא כן יהיה עליו להתפטר. השני של עוזי בנימין, "לבלוע את הצפרדע", המליץ לאולמרט לקבל את ההסכם המתגבש. הנה, כך כתבו שני הפרשנים הבכירים:

שביט: "אולמרט הוא ראש ממשלה שעיתונאים המציאו אותו, עיתונאים גוננו עליו, והעיתונאים שימרו את שלטונו. כעת העיתונאים אומרים לו ברח. לגיטימי. לא חכם - אבל לגיטימי. ואולם, דבר אחד חייב להיות ברור: אם אולמרט בורח כעת מהמלחמה שאותה הוא יזם, הוא אינו יכול להישאר ראש ממשלה ולו גם ליום אחד. בו ביום הוא חייב להתפטר מתפקידו. יש גבול לכל תעלול. יש גבול לכל חוצפה. אי אפשר להוליך עם שלם למלחמה תוך הבטחת ניצחון, להניב תבוסה מבישה, ולהישאר בשלטון".

בנימין: "המלחמה הזאת פרצה, במידה לא קטנה, בגלל חוסר ניסיונה של הנהגת המדינה בתחום המדיני-ביטחוני ובגלל כשליה בראיית הנולד. את המעוות הזה לא ניתן לתקן, אבל אפשר לצמצם את נזקיו ולמנוע הידרדרות נוספת על ידי העדפת הערוץ המדיני על פני הצבאי. דרושה מידה של גדלות נפש מצד אולמרט להשלים עם הפשרה הנרקחת במגעים הבינלאומיים, משום שיש בה הודאה בקוצר ידה של ישראל להשיג את יעדיה המוצהרים; יש יסוד להעריך שהוא אכן ניתן בה. אולמרט אינו ציניקן, שמתוך מניעי יוקרה או שיקולים זרים אחריים יטיל רבבות חיילים למערכה ויסכן את חייהם".

ראוי לשים לב להבדלים בסגנונות הכתיבה של שני הפרשנים: שביט מטיח באולמרט עלבונות קשים, ומתאר בלשון בוטה, כמעט חסרת תקדים, את סופו הפוליטי של ראש הממשלה כאמצעי שכנוע ומעורר מוטיבציה לנקוט ביוזמה שעשויה לטהר את שמו. מנגד, השפה של בנימין מאופקת ועניינית, כזו שמכבדת את אולמרט. הרטוריקה המחבקת שלו נועדה לדרבן את ראש הממשלה לבחור בפיתרון מדיני ולא צבאי.

המאמרים פורסמו, זה לצד זה, בראש העמוד, דבר המצביע, לכאורה, על איזון בעריכה. היא הנותנת: מיקום הדעה של שביט בצד ימין של העמוד, מתחת ללוגו העיתון, דווקא מקנה לו יתרון בחשיפה. זאת, מכיוון שקוראי השפה העברית מתחילים לסרוק את העמוד מימין למעלה, ומסיימים משמאל למטה. אשר לתוכן, הכותבים מסכימים כי המלחמה מוצדקת, ושותפים לדעה כי מקבלי החלטות לא מנהלים אותה כפי שצריך. המחלוקת היחידה ביניהם היא על המהלך הסופי של המערכה הצבאית.

בעלי טור ב"הארץ" לא מוציאים מכלל אפשרות כי למוניטין של שביט כפרשן, ולמיקום המאמר בעיתון, היה משקל מסוים בהחלטת ראש הממשלה לצאת למתקפה הקרקעית:

"כשפתחתי את העיתון, לא האמנתי למראה עיני שבעמוד הראשון יש קריאה של ארי שביט לצאת למבצע הקרקעי, ואם לא - אתה (אולמרט) חייב ללכת מיד הביתה. יתכן שהיתה למאמר הזה השפעה כלשהי בגלל המיקום שהוא קיבל ובגלל העיתון שנשא אותו" (39).

"העורך הראשי קיבל החלטה יוצאת דופן למקם את המאמר של ארי שביט בעמוד הראשי. היו שאמרו שהמאמר השפיע על אולמרט, ולכן נמתחה על העיתון ביקורת" (4).

בדומה לשביט, גם שמעון שיפר, הפרשן המדיני של "ידיעות אחרונות", התפנה לערוך סיכום ביניים במלאות חודש לתחילת המלחמה בלבנון. אלא ששיפר ייחס לממשלה זכויות רבות בהשגת יעדי המלחמה, ואילו שביט מנה את מאזן הכשלונות האינסופי של אולמרט בניהולה. כך תיאר שיפר, תחת הכותרת "בכל מקרה - ניצחנו", את ההישגים בזירה המדינית - מתוך הערכה שגויה כי ישראל תנצור את האש - ואת כושר העמידה של ראש הממשלה אל מול מאמצי נסראללה לקדם עסקת חילופי שבויים:

"ההישגים הישראליים לא מעטים: הקהילה הבינלאומית, כפי שמסתמן מטיוטת ההצעה, מתגייסת לשנות את מאזן הכוחות בלבנון. אלפי חיילים לבנונים יתייצבו על הגבול הצפוני שלנו כשהם מגובים ביותר מעשרת אלפים חיילים זרים בעלי סמכויות אכיפה: דרום לבנון תתרוקן מטילים ומקטיושות והכוח הבינלאומי יפקח על מעברי הגבול בין סוריה ללבנון וייכפה אמברגו על אספקת נשק לחיזבאללה.

[...] נסראללה, שתפקידו במערכת הפוליטית בלבנון עשוי בין כה וכה להתגמד באופן משמעותי כתוצאה מהפסקת האש, לא יקבל אסירים פלשתינים בתמורה לשני החיילים. זה לא יקרה אצל אולמרט. ישראל, הוא החליט כבר מתחילת המלחמה, לא תהפוך את נסראללה לגיבור הבלתי מעורער של הפלשתינים" (11.8.2006).

מהסיקור ב"ידיעות אחרונות" ב-11 באוגוסט, נעדר כמעט לחלוטין הקול האחר שמתנגד למהלך הצבאי הסופי. תמונה שמכסה שטח מצומצם בתחתית עמוד 6 - זוהי העדות היחידה בעיתון למחאה שהקיפה עתה גם את חברי הכנסת של מרצ. מה שמודגש בגיליון הוא ההחלטה של אולמרט לבטל את נסיעת לבני לאו"ם (יש לזכור ששרת החוץ שאפה להגיע להסדר מדיני כבר בתחילת המלחמה), והתמיכה של שר הביטחון והקצונה הבכירה במימוש המבצע הרחב. מסגור עניינים אלה, בעמודים 2-3, מגדיר את ההיררכיה בתוך האליטה, ואת תמונת העולם הדומיננטית שלה. במקרה הזה ניצבת הסמכות של אולמרט מול הכפיפות של לבני, כחלק מתפיסה הרואה בהסדר מדיני סימן לחולשה (ראו להלן את הדיון על האליטה הצבאית).

תמונת הסיום של המלחמה: קץ הסימביוזה בין כלי התקשורת לשלטון

בסופו של דבר הסכימה הממשלה לקבל את החלטת מועצת הביטחון של האו"ם בתוך 48 שעות, ובה בעת להרחיב את המבצע הקרקעי עד שהסכם הפסקת האש ייכנס לתוקפו ב-14 באוגוסט, בשמונה בבוקר. האתגר של הממשלה לשפר עמדות בעומק השטח הלבנוני, בזמן שנותר עד לסיום המבצע ולתחילת יישום ההסדרים הבטחוניים שבעקבותיו, לקה, על דעת חלק מהפרשנים, בהרפתקנות יתר. כמה דוגמאות מגיליונות 13 באוגוסט:

"הממשלה - אולמרט ופרץ בראשה ופרס בזנבה - היא עכשיו מתחת לגלי ההריסות, וכל עוד נפשה בה תנסה לחלץ את גוויתה. אולי בכל זאת עוד תצליח למלט מן העיים בדל הישג, והמפולת שעל ראשה לא תהיה שלמה" - יוסי שריד מנסה להבין מדוע המלחמה נמשכת אם בממשלה מברכים

על הצעת מועצת הביטחון להפסקת אש (מתוך מאמר שפורסם בעמוד 7 של "הארץ", תחת הכותרת "ימים אחרונים").

"שתי הפעולות, המדינית והצבאית, אמורות להשלים זו את זו, אך יש ביניהן גם סתירה פנימית, שהגישור על פניה מחייב רמה גבוהה של מדינאות ומצביאות. רמה כזו לא הופגנה במשבר הנוכחי, לא על ידי ממשלת ישראל ולא על ידי מטכ"ל צה"ל והפיקוד על חזית הלחימה" - מאמר המערכת של עיתון "הארץ".

"מבלבל לשמוע באוזן אחת על הסכמת ישראל להחלטת מועצת הביטחון ובאוזן השנייה על הוראת הדרג המדיני לצה"ל לפתוח במבצע קרקעי מורחב, שאותו אישר הקבינט בחוסר רצון יומיים קודם לכן. [...] בלבול, מבוכה, כאוס - כל מילה נכונה כדי להגדיר את התחושה בציבור ערב ההצבעה בממשלה על אישור הסכם הפסקת אש" - מאמר עמדה, מאת סימה קדמון, שפורסם בעמוד הראשי של "ידיעות אחרונות", תחת הכותרת "בין אש לאש".

"למרבה הצער, כניסה מאסיבית של כוחות קרקע כרוכה באבידות. בחשבון העלות-תועלת של המלחמה הזאת, ספק אם תרגיל הרגע האחרון הזה ישתלם" - מאמר עמדה, מאת נחום ברנע, שפורסם בעמוד הראשי של "ידיעות אחרונות", תחת הכותרת "לא ניצחנו".

השגות כבדות משקל על תפקוד הדרג המדיני נשמעו לראשונה גם במהדורות החדשות בטלוויזיה לקראת סוף המלחמה. אילה חסון אמרה ב-11 באוגוסט: "אני לא בטוחה שכל ההחלטות שמתקבלות הן ההחלטות הנכונות, בין אם בעיתוי שלהם, וגם באופן שבו הן מתקבלות". מגישת החדשות בערוץ 2, יונית לוי, העלתה בפני שרת החוץ ושר הביטחון שאלות נוקבות לאור הדיווחים ב-12 באוגוסט על "לחימה עזה עם נפגעים רבים" בדרום לבנון: "יש הסכם, ישראל אישרה אותו. למה ממשיכים להתקדם לתוך לבנון במחיר של נפגעים"? "מי אחראי למה שראינו בחודש האחרון? האם זה צה"ל שלא עמד במשימות שנתתם לו ולא ידע שיש טילי נ"ט ולא הצליח לעצור את ירי הקטיושות, או שזה הדרג המדיני שכל הזמן נתן הוראות מבולבלות?".

הסימביוזה בין אמצעי התקשורת לשלטון, שהיתה מלאה בראשית המלחמה וחלקית לקראת סופה, באה אל קיצה המוחלט עם כניסת הפסקת האש לתוקפה. די לקרוא את הכותרות הביקורתיות (רובן המכריע - ציטוטים של שרים) ב-13 וב-14 באוגוסט כדי להבחין בשינוי.

"במלחמה הזאת הפסדנו", אמר אחד השרים (כותרת בפתיח מהדורת ערוץ 2). "רוב היעדים שאותם אנחנו מציבים לעצמנו לא ניתן להשיג רק בהליך צבאי" (דברי לבני בתחילת מהדורת ערוץ 1, צילום משיבת הממשלה).

"השר בן אליעזר מותח ביקורת נוקבת על התוצאות ומדבר במונחים של תבוסה" (אילה חסון, פריט שביעי במהדורת ערוץ 1).

"שברירי ומסובך" (אלכס פישמן, כותרת בעמוד הראשי של "ידיעות אחרונות").
"הסכם מלא חורים" (ציטוט מתוך ישיבת הממשלה, כותרת בעמוד 6 של "ידיעות אחרונות").

בנוסף לכך, ההתייחסות התקשורתית לעמדות האופוזיציה, מימין ומשמאל, חדלה להיות מינורית. דבריו של בנימין נתניהו בכנסת, ב-14 באוגוסט, על "כשלים בניהול המלחמה" היו חלק מכותרות המהדורה בערוץ 2. קריאות של חברי כנסת מהשמאל להקמת ועדת חקירה הובלטו בשני הערוצים.

בעיתון "הארץ" משך את העין מאמרו של עמוס הראל, שפורסם בעמוד הראשי, תחת הכותרת "רחוק מהליטאני ומהמטרות". הראל, שתמך בהחרפת התגובה הצבאית (ראו להלן את עמדתו בדיון על הדרג הצבאי), העלה את האפשרות כי שיקולים צרים, תדמיתיים ופוליטיים, הנחו את מקבלי ההחלטות בהצבעה על המהלך הסופי:

"האם ייתכן שההרוגים האחרונים נפלו למען השגת דימוי של ניצחון ישראלי? שהדהרה לליטאני, ברגע האחרון, לא נועדה אלא כדי לשחרר את הקפיץ הצבאי הדרוך זה שבועיים, או חמור יותר - לאפשר לממשלה פסק זמן פוליטי, בטרם תתרחב הביקורת הציבורית על התוצאות החלקיות של המערכה".

השאלות שהוצגו בערוץ 2, עם כניסת הפסקת האש לתוקפה, נעדרו מן הדיון התקשורתי לאורך המערכה בלבנון: האם הכרזת המלחמה נשלפה מהמותן בלי לוודא שהצבא והעורף מוכנים? מדוע הממשלה לא הקשתה על הצבא כשהובטחה הכרעה רק באמצעות חיל האוויר? אולי חוסר ניסיונו של הדרג המדיני והיעדר הרקע הצבאי מנעו מהם לברר את שתי השאלות האלה לעומקן, ללכת שבי אחרי הרמטכ"ל? במבט לאחור, סוקניק מודה: "אנחנו, בערוץ 2, היינו ממוסדים מדוי" (25).

מהדברים שנכתבו כאן עד כה עולה כי השיח על כשלי הצבא מכסה על התעלמות כלי התקשורת משאלות הנוגעות לעצם קיום המלחמה, ומדחיק את העובדה כי אלמלא המחדלים המבצעיים, לא היה, ככל הנראה, ערעור תקשורתי על ההצדקה לפעולה צבאית כוללת.

יעל גבירץ מ"ידיעות אחרונות" היתה העיתונאית הבכירה היחידה שעסקה בשאלות אלה מתחילת המלחמה. כבר ב-16 ביולי היא כתבה במאמר המערכת של העיתון את הדברים הבאים:

"אם עיצוב מדיניות הביטחון של ישראל בימי שגרה מחייב קור רוח וחשיבה לטווח ארוך, אחת כמה וכמה שיציאה למלחמה מחייבת תהליך קבלת החלטות מסודר ואין בה מקום לפסיכולוגיה בגרוש. אהוד ברק נמנע מפיצוץ ההבנות עם החיזבאללה באוקטובר 2000 כאשר נחטפו 3 חיילים, שרון המשיך באותה הדרך. לעומתם, דווקא הראשים 'האזרחיים', אולמרט ופרץ, בחרו להמר על כל קופת הכוח, ולהשעין את מלוא שיקול דעתם על רמטכ"ל לוחמני, שמאחורי שיקול דעתו עומדים פאשלות וכבוד פגוע".

לגבירץ היו השגות על דרך קבלת ההחלטות הרבה לפני שעמיתיה האשימו את הממשלה בניהול כושל, בחוסר שיקול דעת, בעיוורון. ואולם, על עמדתה העקבית והליכתה לפני המחנה היא שילמה מחיר אישי. העורך הראשי דאז, רפי גינת, הדיח אותה מקבוצת כותבי מאמר המערכת. העילה:

מאמר חתרני שכתבה ב-9 באוגוסט, תחת הכותרת "חטופים בצריח". הפסקה השנייה משקפת את אופיו החתרני של הטקסט:

"אולמרט, פרץ וחלוץ חטפו שיחה ויצאו להחטיפה לחיזבאללה, ואז התברר שהממשלה וצה"ל 'חטפו שינה' (נרדמו בשמירה והתעוררו לסיוט), ובנוסף חטפו את לב הציבור (גנבו את דעתו). ועתה, במישורת האחרונה של מלחמה, שנחטפה מיעדיה המקוריים ומאיימת להיחטף מידינו בהפסקת אש, קוראות החצוצרות לצאת למחטף אחרון, כזה שיבטיח 'ניצחון'".

השאלה האם גבירץ צדקה או טעתה בהערכותיה אינה מהותית במקרה זה. עצם העובדה שהוחלט להשעותה רק משום שהעזה לספר סיפור המתחרה בנרטיב הממשלתי היא החשובה לענייננו. בהשתקתה של גבירץ הושתק גם הוויכוח סביב המלחמה (לפחות עד שנחום ברנע החל בו מחדש), ובהדרתה האישית - הודרה מהשיח קבוצה שחושבת אחרת. קשה להניח כי העיתון הפך להיות פלורליסטי יותר אחרי 'אקט ההקפאה' של גינת.

ומה לגבי הטיפול בעורף? במקום לשאול מדוע אף גורם ממשלתי לא סייע בפינוי האוכלוסייה החלשה מהמקלטים, התמקדו המצלמות בכאב החלכאים. במקום לבדוק מדוע האזרחים שנשארו בצפון לא קיבלו סיוע מינימלי מהממשלה, הסתפקו העיתונאים בתיעוד התנאים המחפירים במקלטים. ובמקום לערוך תחקיר כיצד גורמים פרטיים מילאו את תפקיד המדינה בהקמת עיר אוהלים, התמקדו העיתונים וערוצי הטלוויזיה בהווי החיים החדש של המפונים. באחת הפעמים הבודדות במהלך המלחמה שקרן מרציאנו, הכתבת הכלכלית של ערוץ 2, תקפה את הממשלה על אוזלת ידה הכלכלית, הוקצה לכך מקום רק בדקה ה-45 למהדורה.

אם צריך לקבוע מתי נפרץ הסכר הביקורתי באופן מוחלט - 14 באוגוסט 2006 הוא היום. כתבים ופרשנים העלו את שאלת מוכנות העורף והצבא למלחמה, תהו מדוע לא הופעלו התוכניות הממשלתיות לפינוי אזרחים והלינו על הטיפול הכושל בתושבים שנותרו במקלטים. הביקורת המהותית החדשה היתה תגובת נגד לתמיכה הגורפת של כלי התקשורת בממשלה בראשית המלחמה ולביקורת האינסטרומנטלית שלהם נגדה בהמשכה. כפי שניתן לראות, הודאות חלק מהשרים בכשלי המלחמה (לפחות ברמה הניהולית) וכניסת הפסקת האש לתוקפה היוו זרז חשוב למפנה בסיקור תפקוד הדרג הפוליטי, מפנה שהתרחש רק בדיעבד.

סיקור המטכ"ל: קביעת גבולות השיח של הכוח הצבאי

לפיקוד הצבאי הבכיר (להלן המטכ"ל) היתה תרומה מכרעת במסגור תרבות הביטחון. לתרבות זו יש כמה ביטויים בולטים בדפוסי הסיקור והפרשנות של מלחמת לבנון השנייה. הראשון שבהם הוא הנטייה להעדיף את ההכרעה הצבאית על פני הפיתרון המדיני. הרצון לנקמה, לסגירת חשבון, ניכר בעיתונאים עוד לפני שחיילי צה"ל חצו את הגבול. הלכי הרוח בכלי התקשורת לא השאירו מקום לאופציה מדינית, אלא רק לפעולה צבאית נחושה כנגד חיזבאללה.

הביטוי השני הוא ההכרה בסכנת הקיום של ישראל. ברמה הלשונית מדובר בבחירת מלים טעונות כמו "מלחמה על הבית", "מלחמת אין ברירה" ו"מבחן קיומי", באנלוגיות למלחמת העצמאות ובהערכות הפרשנים כי בהיעדר הכרעה צבאית "תחל הספירה לאחור לפרויקט הציוני כולו" וישראל לא תוכל "להמשיך לחיות במזרח התיכון".

המאפיין השלישי של תרבות הביטחון בתקשורת הוא ההשלמה עם מאבק צבאי מתמשך. הסכמת ממשלת אולמרט להפסקת אש ב-13 באוגוסט 2006 זכתה לתהודה תקשורתית שלילית. במקום גלות ספקנות כלפי ההצעות להסדר - עמדה מובנת לנוכח המציאות ההיסטורית בלבנון - קבעו העיתונאים בביטחון מלא כי הציפייה לשקט בטעות יסודה. האליטה הצבאית הזינה את אמצעי התקשורת במידע שנועד להזהיר מפני השלכות הנסיגה. בדרך זו היא הצליחה לקדם תפיסת עולם דטרמיניסטית ופטליסטית, לפיה עימות נוסף הוא רק שאלה של זמן.

הממצאים מצביעים על התגייסות מלאה של עיתונאים למערכה, על צנזורה פנימית, על דיס-אינפורמציה ועל קבלה מוחלטת של גרסאות רשמיות. כך נרתמו כלי התקשורת למאבק שניהלה האליטה הצבאית על התודעה הציבורית.

נפתח אם כן בעניין הראשון, שהוא ציר חשוב בדיון כולו: העדפת כלי התקשורת את ההכרעה הצבאית על פני הפיתרון המדיני. הבחירה התקשורתית בכוח עלתה בקנה אחד עם נטיית הממשלה לאמץ את המלצות המטכ"ל בצורה כמעט עיוורת. דו"ח ועדת וינוגרד עמד על יחס זה ש"התבסס על תפיסת תפקיד מוטעית מצד הדרג המדיני בכלל וראש הממשלה בפרט, ועל נטייה של הדרג המדיני לסמוך יותר מדי - וללא בחינה עצמאית - על הדרג הצבאי ועל הרמטכ"ל בפרט".¹³⁶ גם בעיתונות הכתובה ניתן למצוא תימוכין לדברים אלה:

כותרת ב"ידיעות אחרונות": "אולמרט: לא הטלתי מגבלות על הצבא". ציטוטים של ראש הממשלה בגוף הכתבה (מתוך שיחה שניהל עם קציני הצבא בפיקוד הצפון): "יתזכרו לי מתי לא אישרתי פעולה קרקעית אחת שהצגתם לי", הוא פנה למפקדיו הבכירים. [...] הוא המשיך: "עד היום הצבא לא הגיש לדרג המדיני שום תוכנית אופרטיבית חדשה שלא אושרה על ידי הדרג המדיני" (8.8.2006, עמ' 3).

¹³⁶ מקור: דין וחשבון חלקי: הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006, ירושלים, 2007, עמ' 200, סעיף 96.

כותרת ב"הארץ": "מבחנו של ראש הממשלה". פרשנות וציטוטים בגוף המאמר מאת אלוף בן: "משהו השתנה בטון של ראש הממשלה. בהופעותיו השבוע חזר על הטענה שאינו צריך להתערב בעניינים צבאיים-מקצועיים. 'אל תלמד את הרמטכ"ל מה לעשות', נוף בשר בנימין בן אליעזר, שדרש בישיבת הממשלה להרחיב את הפעולה הקרקעית. 'דרג מדיני לא עוסק בטקטיקה צבאית', אמר לו אולמרט. בהזדמנויות אחרות הבהיר: 'אני לא מ"פ" (9.8.2006, עמ' 2). אפשר כמובן להתווכח עם גישתו של אולמרט, הגם שהיו מנהיגים אזרחיים בעבר כמו דוד בן גוריון שחלקו לא אחת על המלצות הצבא בזמן מלחמות, אבל קשה להתעלם מאחריותו לתבוע מגופים נוספים להציג מספר הערכות, ולא לסמוך את ידיו רק על המלצות הצבא.¹³⁷

כאמור, בחינת הדרך שבה מסגרה התקשורת את המלחמה מעלה כי האופציה הטובה ביותר להתמודדות עם הסוגיה הלבנונית היא צבאית ולא מדינית - בדומה לאופן שבו ראה המטכ"ל את המפתח לפיתרון הבעיה בצפון. שוב, כמו במלחמת לבנון הראשונה, נמצא כי רוב הכותרות בעיתונים התייחסו למהלכים הצבאיים, ורק אחוז קטן מהן - 7%, שהם 81 כותרות מתוך 1,149 בסך הכל - עסקו, על פי טבלה 5.2, בהסדרים מדיניים. בהקשר זה, יש לציין שני ממצאים כמותיים לפני הניתוח האיכותני. האחד, ככל שכוחות קרקעיים רבים יותר הצטרפו למעגל הלחימה (ומספר הנפגעים משני הצדדים גדל בצורה ניכרת), כך חלה עלייה בפרסום היוזמות להפסקת אש. השני, המגמה למזער את האופציה המדינית היתה שכיחה יותר ב"ידיעות אחרונות" (5.9%) מאשר ב"הארץ" (8.1%).

טבלה 5.3: מספר הכותרות שמתייחסות לפיתרון מדיני ו/או הפסקת אש, לפי תקופה ועיתון

סך הכל	תקופה יבשתית נרחבת	יוזמה קרקעית מוגבלת	תגובה אווירית וארטילרית	ידיעות אחרונות
34 מתוך 572 (5.9%)	27	5	2	הארץ
47 מתוך 577 (8.1%)	30	14	3	סה"כ
81 מתוך 1149 (7.0%)	57	19	5	

בדיקה דומה נערכה גם בטלוויזיה, אלא שזו כללה את הכותרות בפתיח מהדורות החדשות. מעיון בטבלה 5.4 אפשר לראות כי פחות מ-10% מהכותרות בכל אחד מהערוצים התייחסו למהלכים המדיניים. בנוסף, לא נמצא הבדל משמעותי בין 'מבט' לבין חדשות 2 בכל שלבי המלחמה: שתיהן גם יחד הדגישו את היוזמות הבינלאומיות להפסקת אש רק לקראת סוף המערכה הצבאית. במובן זה, ההתפלגות בטבלה 5.4 תואמת לזו המקבילה לה בטבלה 5.3.

¹³⁷ בדו"ח החלקי של ועדת וינוגרד הודגשה נקודה זו: "ציינו כבר כי הצבא שימש כגוף המטה החשוב והמרכזי ביותר במלחמה. יחד עם זאת, נציגי מערכת הביטחון וגופים אחרים השתתפו בדיונים, השמיעו לעתים דעות המנוגדות לאלה של הצבא, ואף תרמו להם. [...] ניתן לומר, בהכללה, כי למרות שהיו עצמאיים והשמיעו דעות אחרות, תרומתם לקבלת ההחלטות לא היתה מרכזית", עמ' 201-200, סעיף 97. למסקנה דומה הגיעה גם ועדת אגרנט שחקרה את כשלי מלחמת יום הכיפורים, אך יותר מן החזרה על שגיאות העבר, יש בממצאי שני הדו"חות כדי להראות את כוח ההשפעה של האליטה הצבאית על הממשלה בהשוואה לגופי ביטחון אחרים כמו השב"כ והמוסד, שקולם פחות נשמע בעת מלחמות.

טבלה 5.4: מספר כותרות המהדורה שמתייחסות לפיתרון מדיני ו/או הפסקת אש, לפי תקופה וערוץ

סה"כ	מתקפה יבשתית נרחבת	יזומה קרקעית מוגבלת	תגובה אווירית וארטילרית	ערוץ
9 מתוך 92 (9.7%)	7	2	-	ערוץ 1
11 מתוך 123 (8.9%)	10	1	-	ערוץ 2
20 מתוך 215 (9.3%)	17	3	-	סה"כ

בדומה לחלק הקודם, שבחן את הסיקור של הדרג הפוליטי, גם הטקסטים הכתובים והמשודרים על הדרג הצבאי ינותחו בצורה כרונולוגית - מתקיפות חיל האוויר, דרך כניסת כוחות הקרקע בצורה מבוקרת ומוגבלת, ועד למהלך היבשתי האחרון. התכנים ייבדקו דרך הפריזמה של המטכ"ל כמקור מידע וכגוף מסוקר הממלא תפקיד מרכזי בעיצוב השיח הבטחוני בתקשורת - נדבך חשוב בתרבות הביטחון הכללית של ישראל.

תחילת המלחמה: תהליך ההבניה של תרבות הביטחון בעבודה העיתונאית

עוד לפני שבוחנים את השיח הבטחוני במהדורות החדשות, ראוי לתת את הדעת על תהליכי העבודה הקבועים בהפקה החדשותית - מפני שהתוכן מושפע מן האופן שבו מאורגנת העבודה העיתונאית. תהליכים אלה, שנועדו לשלוט ברצף האירועים בצפון, הובילו לצמצום שונות חומרי הגלם המעובדים לחדשות. טקסטים ואנשים העובדים בתחום העיתונות מסבירים כי נהלים קבועים מכתיבים בדרך כלל תכנים אחידים. ענת סרגוסטי, לשעבר כתבת ועורכת בכירה בחדשות ערוץ 2, מפנה זרקור אל נוהלי העבודה בזמן מלחמת לבנון השנייה:

"הייתי במערכת ב-12 ביולי 2006 אחרי שנודע על החטיפה. במקרה מסוג זה פותחים מיד ספר טלפונים; השם הראשון או השני ברשימה זה תמיד איתן בן אליהו. אני לא סתם מציינת את השם שלו כי הרבה פעמים הוא נכנס לתדרכים, ומהווה בעצם את הפנים של מערכת הביטחון כלפי חוץ. אם מפקד חיל האוויר עצמו או הרמטכ"ל לא ידברו בזמן לחימה, אפשר לפנות אליו כי הוא מעין דובר של הצבא. [...] לא מדובר בהנחיות כתובות, אלא בהתנהלות פנימית קבועה שיוצרת את התמונה שהקהל מקבל. ולכן אתה רואה בערוצים השונים תמונה זהה. בכל דסק חדשות רואים מה שני הערוצים המתחרים משדרים" (26).

כיצד, אם כן, השפיעו דפוסי העבודה על סוג ואיכות התכנים במהלך המלחמה? והאם כללי הפעולה שהופנמו על ידי העיתונאים הזכירו בקווים רבים את הנרטיב של הדרג הצבאי? סרגוסטי משיבה על שאלות אלה מבעד לפריזמת הסיקור והפרשנות של עמיתיה לשעבר:

"במלחמת לבנון השנייה היו תדרכים של בכירים בחיל האוויר, והערוצים איפשרו להם לדבר בלי לשאול שאלות, בלי לשים את הדברים בקונטקסט, בלי לברר עם הצד השני האם או אמנם כך היה. שום דבר. [...] היה מצעד של גנרלים שמסבירים את המציאות, למרות שהסיפור של המלחמה הזאת היה של החברה האזרחית ולא של הצבא. דיברתי עם העורכים בניסיון לשלב גם קולות אזרחיים נשיים, אבל שום דבר לא עזר" (26).

ואכן, מצפייה במהדורות החדשות אפשר לראות כבר בתחילת הלחימה את התדרכים ומסיבות העיתונאים עם אלוף הפיקוד, את תגובות הרמטכ"ל, את צילומי הצבא מתקיפות חיל האוויר בביירות, ואת הפרשנויות הקבועות באולפן של אלופים במילואים (יוסי פלד, לשעבר אלוף פיקוד

הצפון, בערוץ 1; ואיתן בן אליהו, לשעבר מפקד חיל האוויר, ועמוס מלכא,¹³⁸ לשעבר ראש אמ"ן, בערוץ 2).

על רקע דברים אלה, בולט הסיקור הביקורתי אחרי חטיפת החיילים ב-12 ביולי, אירוע שהוגדר בערוצי הטלוויזיה ככישלון מבצעי חמור של צה"ל. אבל, כשבוחנים את השאלה מי נושא באחריות למחדל מתגלים הבדלים ניכרים בין מהדורות החדשות. רוני דניאל, הפרשן הצבאי של ערוץ 2, העדיף להטיל את האשמה על הדרג המדיני, ובכך לפטור את הדרג הצבאי מכל אחריות ישירה לאירוע החטיפה: "בעיית היסוד בכל המערכת הזאת זו החלטה של מדינת ישראל, לא של הצבא, לאפשר לחיזבאללה לשבת על הגדר". לדעת דניאל, תקלות מסוג זה יכולות להתרחש, וכל השאלות שעולות בהקשרים אלה עדיין "רחוקות מליבון יסודי ואמיתי". יואב לימור, הפרשן הצבאי של ערוץ 1, נקט גישה הפוכה כלפי הצבא וקבע כי מדובר ב"כישלון מהדהד של צה"ל". בהמשך נוכל לראות כי הדמיון בין שני הערוצים היה גדול מן השוני בכל הנוגע לגבולות הביקורת כלפי הצבא.

השאלות הקשות שהוצגו בכלי התקשורת אחרי מתקפת הפתע של חיזבאללה תועלו לתשובות מסוג מסוים, כזה שתובע מהצבא לפעול, לנקום, לסגור חשבון עם נסראללה. אופציה של משא ומתן לא הוזכרה, השאלה האם הצבא מוכן למלחמה כלל לא עלתה לדיון, האפשרות כי העורך הישראלי לא ערוך לספוג מטחי טילים מאסיביים לא הובאה בחשבון. העיתונות ויתרה על חובתה המקצועית לדווח ולבקר; דומה כי התגייסה למערך הדוברות של צה"ל והפכה, מבלי דעת אולי, לשליחת המטכ"ל, בהפצת מסרים מתלהמים לציבור. הנה, כך זעקו הכותרות ב"ידיעות אחרונות":

"הולכים עד הסוף"

"הכרעה גורלית"

"כללי המשחק השתנו"

"ועכשיו: מתקפה טוטאלית"

הכותרות ב"הארץ":

"חשש מירי טילים על תל אביב ודרומה"

"השיא עוד לפנינו"

"הכרעה בצפון, התשה בדרום"

"מה שהיה לא יהיה"

גם בטלוויזיה, כמו בעיתונות הכתובה, שיקפו הפרשנים הצבאיים את הלך הרוח בצה"ל. בערוץ 2 דיבר איתן בן אליהו על הפעלת כוח אווירי "בעוצמה רבה". במהדורה של 13 ביולי ניבא רוני דניאל לתושבי דרום לבנון - בדיוק כמו בן אליהו - לילה לא שקט.

¹³⁸ ב-30 ביולי - בעיצומה של המלחמה בלבנון - התמנה מלכא לתפקיד יועץ שר הביטחון. מינוי זה לא מנע מערוץ 2 להמשיך להשתמש בשירותיו כפרשן, על אף שהסבריו כבר לא היו יכולים להשתחרר מכבלי התפקיד החדש. חרותו לחשוב ולהתבטא באופן אותנטי, חרות שגם כך היתה מצומצמת בגלל עברו הצבאי, הוגבלה מאז עוד יותר.

דניאל: "... אם אני תושב של השכונות הדרומיות של ביירות, אני יושן הלילה, אם בכלל, בתוך מקלט מאוד-מאוד עמוק. [...] תהיה התקפה קשה, רצופה וממשית. מרגע זה הכל נפרץ".
בן אליהו: "אני מעריך כרגע שרובע המגורים בדרום ביירות, שמאוכלס רובו ככולו על ידי פעילים של חיזבאללה, שהוזהרו כבר אתמול בערב לעזוב שם - נדמה לי שבשעות הקרובות הרובע הזה כבר הרבה בתים בו ייהרסו".

דומה כי גורמים בכירים בצה"ל הזינו את דניאל ובן אליהו במידע אחיד, שאחרת מה הבסיס לתחזיותיהם המתואמות להפליא? במידה רבה, זוהי גם הפרקטיקה בערוץ 1. יואב לימור נשמע נחרץ על רקע דברי האלוף אדם - 'נצליח לנצח', והערכות הממסד הבטחוני: "זו מלחמה לכל דבר, וכך מתייחסים לזה גם במערכת הביטחון. [...] המטרה היא להכריע את חיזבאללה, לגבות מחיר כבד מממשלת לבנון. כל זה יקרה".

איומי הרמטכ"ל לפגוע בחיזבאללה סחפו את הפרשנים למחזות צבאיים אפוקליפטיים. אלוו בן דוד, הפרשן הצבאי של ערוץ 10, מציג את השתלשלות האירועים שהציתו לא רק את המלחמה, אלא גם את דמיונם של העיתונאים, מזווית אישית:

"התמרור הראשון שראיתי היה בצהרי יום רביעי, 12 ביולי. קיבלתי טלפון מדוברת צה"ל שאמרה לי שהרמטכ"ל יחזיר את לבנון 20 שנה אחורה - כך הוא סיכם את הערכת המצב. השבתי שיש ישיבת ממשלה ב-19:00 בערב ושאלתי אם הוא לא רוצה לחכות לראות מה הממשלה תחליט? 'לא' - היתה התשובה, 'זה מה שהוא אמר'. היתה לי תחושה מהאמירה הזאת שהוא חושב שמצפה לו בלבנון איזשהו טיול. ואז בערב התחילו להגיע דיווחים מישיבת הממשלה כיצד התקבלה ההחלטה. השר פרס היה היחיד ששאל שאלות, והרמטכ"ל ענה לו בשחצנות. בערוצים אחרים מחאו לו כפיים בשלב הזה" (8).

התקשורת, כך נראה, התלכדה סביב ההנחה כי ישראל ניצבת בפני מלחמת אין ברירה. בנסיבות אלה עלתה הטענה כי המדינה הציונית מתמודדת עם איום קיומי: "אם ראשי חיזבאללה וחמאס ינצחו במלחמה שהכריזו עלינו", כתב סבר פלוצקר בפתח מאמרו 'הכרעה גורלית', "תחל הספירה לאחור לפרויקט הציוני כולו". פן זה בתרבות הביטחון הוא דפוס מוכר ב"דיעות אחרונות" החוזר על עצמו במצבי חירום. אלא שלשיח הצבאי, תולדה של אותה תרבות בטחונית, יש עקבות ברורים גם בכלי תקשורת אחרים. אחד מהם בלט במלחמת לבנון השנייה: כתבים ופרשנים צבאיים, שרובם ככולם לא היו כלל בלבנון, הסתמכו בדיווחיהם ובהערכותיהם על מקורות מהדרג הצבאי הבכיר, כולל מדובר צה"ל, מבלי שהיה בידם הפוטנציאל, ואולי גם הרצון, לבדוק את מהימנותו של המידע הרשמי. העיתונאי ירון דקל מתאר כיצד התנהלה התקשורת בזמן המלחמה:

"היכולת של הכתבים לסקר מתוך אזורי הלחימה היתה תלויה ברצונו הטוב והבלעדי של דובר צה"ל שלא איפשר להם להיכנס, אלא לזמן קצוב בליווי צמוד ובפיקוח. במלחמת לבנון השנייה נכנסו לאזור הקרבות מספר קטן של עיתונאים, רובם לא כתבים צבאיים" (17).

הכתב הצבאי של ערוץ 2, ניר דבורי, מחזק את דברי דקל:

"רוב הכתבים לא היו בשטח. כתבים מסוימים שמתהדרים גם בעבר צבאי, כולל אפילו קצינים ביחידות מובחרות, פחדו ולא העיזו להיכנס פנימה" (14).

ואכן, ניתוח דפוסי הפעולה של התקשורת מגלה כי הגורם העיקרי האחראי לפרסום המידע על תפקוד הצבא בלבנון היה הדרג הבכיר בצה"ל. הדבר ניכר במיוחד בתחילת המלחמה, עת נבנו היסודות התקשורתיים לתמיכה במערכה צבאית ממושכת. דוגמה לכך היא כותרת גיליון "ידיעות אחרונות" מ-16 ביולי: "קומנדו בעומק לבנון", אשר מפנה לכתבה בעמוד 2. כבר בפתיח מדווחים הקוראים כי לוחמי הקומנדו הימי עברו את הגבול בדרכם לפעילות מבצעית על אדמת לבנון. המקור לסיפור, שמעצים את המיתוס של לוחמי השייטת, הוא ראש אג"ף המבצעים במטכ"ל, האלוף גדי אייזנקוט. מגוף הכתבה קשה להבין איזו תועלת צבאית הופקה מהמבצע. אבל מותר להניח כי פרסום המקרה, בצורה בולטת כל כך, סייע לצבא לגבש הסכמה ציבורית רחבה סביב המערכה בלבנון.

דוגמה נוספת מאותו גיליון היא סיפור הפגיעה בספינת הטילים אח"י חנית מאש חיזבאללה (ארבעה מהחיילים שהיו על הספינה נהרגו). העיתון אינו חוסך את שבטו מחיל הים בעמודים 4-5. טענתו העיקרית היא כי אמצעי המיגון בסטי"ל לא הופעלו למרות קירבתו לחופי הלבנון. עם זאת, הביקורת שנמתחת על החיל היא טקטית, נקודתית, כזו שאינה חורגת מרמת הפעילות המבצעית. המלים מתארות מציאות באור ביקורתי, אך לא מבקרות את המציאות (בהא הידיעה). הפיקוד הבכיר בחיל הים, המקור העיקרי לסיפור, לא נשאל על אחריותו למחדל המיגון. בכך אין פליאה: העובדה שמקור הידיעה מיוצג בכתבה מתחילתה ועד סופה שוללת מראש כל אפשרות להטלת אחריות, אפילו חלקית, עליו.

להשלמת דיון מדגים זה חשוב לצאת מגבולות הסיקור ב"ידיעות אחרונות" לדיווחים ב"הארץ" כדי לעמוד על ההבדלים בין העיתונים. במקרה של השייטת, "הארץ" לא ביקש לעורר בלב הקוראים הזדהות עם הלוחמים, ובוודאי שלא ניסה לספק את כמיהתם לריגוש. הסיפור נדחק לשולי הסיקור החדשותי - בסוף הכתבה על אודות הפגיעה בסטי"ל, מיקום שרק מעטים נחשפים אליו. לעומת זאת, העיתון החליט לקדם את סיקור תקיפת הסטי"ל לעמודים 2-3. גם כאן נשאלו השאלות המודיעיניות והבטיחותיות כיצד התרחש המחדל; ואולם, בדומה ל"ידיעות אחרונות", הדיון הביקורתי, העקרוני, בלט בהיעדרו ממאמרי הפרשנות ומכתבות הרקע. דיון כזה יכול היה להעלות שאלות מהותיות יותר וכבדות משקל: האם חיל הים בכלל ערוך ללחימה ימית, האם הוא מכיר במידה מספקת את תנאי השטח כדי להתמודד בהצלחה עם אנשי חיזבאללה, ומה האחריות של הדרג הפיקודי הבכיר למחדל.

דוגמאות אלה מייצגות גישה שמרנית מובהקת, שאת סימניה הראשונים אפשר לגלות במאמר המערכת הראשון של "הארץ" על המלחמה. המאמר מצדיק את תגובת הצבא לפיגוע הירי והחטיפה שיזם חיזבאללה, אך מתנגד לפתיחת מערכה צבאית כוללת. עקרון המידתיות, שגבולותיו אינם ברורים, מארגן את קו החשיבה של העיתון, וכתוצאה מכך גם את העיסוק בשאלות צרות - על עוצמת התגובה - ולא בסוגיות רחבות - לרבות עצם או עיתוי התגובה. למעשה, יותר מאשר לדון בפתרונות דיפלומטיים, עוסק "הארץ", כמו גם "ידיעות אחרונות", במנדט הבינלאומי (ובמיוחד האמריקאי) שניתן לצה"ל להמשיך במלחמה. כותרות כמו "הקהילה הבינ"ל לא לוחצת להפסיק פעילות ישראל בלבנון" ו"בוש מתנגד להפסקת אש" מאפיינות את הסיקור של שני העיתונים בתחילת המלחמה.

אין זה מקרה שאמצעי התקשורת לא התייחסו כמעט לערוצים הדיפלומטיים. באווירה הכללית שהכתיבו אז בכירי צה"ל לא היה מקום לדרך המשא ומתן. כך למשל, ב-16 ביולי, בפתיח מהדורת החדשות של ערוץ 2, נאמר: "הרמטכ"ל ביקש מהשרים לא להגביל את זמן הפעולה". בגוף המהדורה חזר הכתב אודי סגל על קריאתו המפורשת של דן חלוץ בישיבת הממשלה: "אסור לבלום את הפעולה כי אנחנו נשלם את המחיר בעתיד. כל מוצבי החיזבאללה הקרובים לגבול ייהרסו עד היסוד". לקראת סוף הכתבה ביקש סגל לרענן את זיכרון הצופים ולהטמיע בתודעתם את המסר לפיו "צה"ל רוצה להמשיך" בפעם השלישית.

בדומה לסיקור החדשותי, גם הפרשנות נצמדה לנתיב שהתווה חלוץ, עד שקשה היה להבחין בין המקור לפרשן - רוני דניאל במקרה זה: "... הולכים לשנות את קו הגבול עם לבנון. יוצרים שם איזושהי תשתית למדיניות אחרת לגמרי. אסור לחזור למצב שהיינו בו קודם". רפטיציה זו, כמו גם אחרות, מוכיחה כי לא זו בלבד שהתקשורת תמכה בצבא, היא גם נטלה חלק בקרב שקציניו הבכירים ניהלו על התודעה.

במלחמה על התודעה נטו הכתבים להסתמך על מקורות בכירים בעיוורון מוחלט, מבלי לבדוק את המידע הרב שבו הלעיטו את הציבור. דוגמה בולטת היא דיווח של כתב ערוץ 2, משה נוסבאום, שנשמע כך: "החברה האלה של התותחנים מייצרים או יורים פגזים כל היום וכל הלילה. [...] הדיווחים שאנחנו מקבלים שיש פגיעות" (17.7.2006). מי נפגע, כמה נפגעו, היכן מוקד הפגיעה? לכל השאלות המהותיות האלה אין תשובה. מה שכן נאמר כאן הוא שחיילי תותחנים, הזוכים לכינוי "חבריה" - מילה שהמטען הערכי החיובי שלה שמור בדרך כלל לפעילי תנועות נוער - עומדים במשימה שהוטלה עליהם, וזה, לדידו של נוסבאום, המידע החשוב לצופים המודאגים בבית.

היות שהסדר מדיני נחשב בתחילת המלחמה לפיתרון מוטעה מנקודת מבטו של הדרג הצבאי, קל היה לייחסו לגורמים זרים שמבקרים בקביעות את ישראל. הכוונה לפרסום כותרות מסוג "ראש הממשלה הלבנוני קרא לפריסת הצבא בדרום", ו"הצעת מדיניות הגיי-8: ישראל תפסיק את הפעילות הצבאית תמורת שחרור החטופים", ולאמירות - כמו זו של עודד גרנות, הכתב לענייני ערבים של ערוץ 1 - כי נסיונות התיווך של האירופים הם חבל הצלה עבור נסראללה ומקל בגלגלי המאמץ הישראלי להביס צבאית את חיזבאללה: "[יש] מי שמנסה להציל את נסראללה... ומבחינת ישראל צריך לשים לב לעניין הזה - האירופים נכנסים לתמונה. [...] זה יכול לסגור את חלון ההזדמנויות של ישראל" (16.7.2007). בשום מקום לא נכתב או נאמר כי אחד משרי הממשלה שקל לאמץ את ההצעות להפסקת אש. נהפוך הוא: כל השרים ביקשו לתמוך בהפצצות חיל האוויר על יעדי חיזבאללה. לפי הדיווח ב"הארץ", "לשרים שביקשו לדעת כמה זמן תימשך הפעולה השיב חלוץ: 'אל תעמדו עם סטופר ביד' (17.7.2006, עמ' 9).

בדיקה העלתה כי זמן מסך יקר הוקדש לתדרוכים היומיים של אלופי צה"ל (מהדורת ערוץ 2 ב-17 ביולי העבירה בשידור ישיר, במשך 14 דקות ו-24 שניות, את סקירתו של סגן הרמטכ"ל, האלוף משה קפלינסקי, על הישגי צה"ל בלבנון וברצועת עזה), ולא ליוזמות הבינלאומיות להפסקת מעשי האיבה. קדימות בשידורים ניתנה לאיומים על גוש דן (כותרת רביעית במהדורת 'מבט' ב-16

ביולי: "במערכת הביטחון מעריכים כי גם תל אביב וגוש דן על הכוונת", על פני הצעת ארגון המדינות המתועשות להפסקת אש (הצעה זו, למשל, לא הוזכרה אפילו ב-45 הדקות הראשונות של חדשות ערוץ 2). ואולם, כפי שנראה בהמשך, מלחמות הגנרלים - אות לכשלי הצבא - ועדויות הלוחמים, שחשפו את הליקויים הרבים בחזית, העלו מחדש את האופציה המדינית לסדר היום התקשורתי.

שלב הלוחמה הקרקעית המוגבלת: שעתוק תרבות הביטחון אל השיח התקשורתי

כניסת כוחות היבשה ללבנון חיזקה את הלך הרוח הצבאי במדיה. בעקבות המלצות המטכ"ל להגביר את הלחץ הצבאי על חיזבאללה, שועתקה תפיסת הפעלת הכוח של העיתונאים עצמם. רצון התקשורת לפעול, בדרך קרקעית, בלט על רקע כשלי הלחימה היבשתית של צה"ל והתכחשות הכתבים הצבאיים אליהם. כפועל יוצא מכך, ובניגוד לדברי יגיל לוי, הפיקוח של אמצעי התקשורת על פעולות הצבא דווקא נחלש ולא התחזק (כפי שמעיד למשל האירוע הקשה בכפר קאנא). בהקשר זה, יהיה נכון יותר לאמץ את מודל "הרשת הבטחונית" של ברק ושפר (2008), ולטעון כי עיתונאים וגנרלים, הקשורים זה לזה בדרכים בלתי פורמליות, חלקו תפיסה משותפת בעניין אופי הפעולה הצבאית בלבנון. ואולם, השתייכות אנשי התקשורת והצבא לאותה רשת בטחונית (לא פורמלית) סיכלה כל סיכוי להסדרת הפיקוח העיתונאי על צה"ל. את טענותיי אלה אנסה להוכיח בחלק זה של הניתוח.

פרקטיקות תקשורתיות

כלי התקשורת השתמשו בטכניקות סיקור שונות כדי לטפח את תרבות הביטחון של האליטה הצבאית. פרקטיקות אלה, הגם שהן איכותיות במהותן, משלימות את הבחירה הכמותית של העורכים בכותרות צבאיות ולא מדיניות (ראו טבלה מס' 5.3). הנה כמה מן הבולטות שבהן:

1. עמימות עיתונאית

חוסר ההצלחה של חיל האוויר לפגוע משמעותית ברקטות קצרות הטווח, ולהשיג הכרעה מהאוויר, הטרים את המתקפה היבשתית, על כל השלכותיה הידועות. הרמטכ"ל דן חלוץ שהתנגד בצורה מפורשת לפעולה קרקעית בתחילת המלחמה,¹³⁹ הסביר כעבור עשרה ימים מדוע צריך לצדד בה: "מטוס לא יכול לנעוץ דגל. לעיתים צריך שחיילים יסתכלו לאויב בעיניים ויתעמתו איתו" ("ידיעות אחרונות", 23.7.2006, עמ' 4). עיתונאים לא ניסו לשאול לפשר הסתירה; לכל היותר הם הציגו ביקורות עמומות של קצינים עלומי שם על אופן ניהול המתקפה הקרקעית במרון א-ראס, מבלי לתהות על תכליתה ומבלי לנקוב בכתובת המדויקת - הרמטכ"ל, אלוף הפיקוד או קצין בכיר אחר - להאשמות (ראו למשל הכתבה ב"ידיעות אחרונות": "למה נכנסו לכפר באור", שפורסמה מתחת לדברי חלוץ).

¹³⁹ בספרם "שבויים בלבנון" מציגים המחברים עפר שלח ויואב לימור דיאלוג מעניין בין שר הביטחון לרמטכ"ל ב-12 ביולי, שעות אחדות לאחר תקיפת חיזבאללה: "מה האפשרויות שלנו?", שאל פרץ. 'מבחינת שיטת הפעולה', אמר חלוץ, 'אנחנו יכולים לפעול באש, או באופציה קרקעית, שעליה אני לא מדבר כרגע. אין לי שום כוונה או רצון לפעול קרקעית בלבנון', עמ' 45 (הדגש אינו מופיע במקור).

2. מניפולציה עצמית

למרות שהפעולה הקרקעית במרון א-ראס לא השיגה את יעדיה (כוח אגוז, שנחלץ לסייע לצנחנים, איבד חמישה לוחמים בניסיון לא מוצלח להשתלט על הכפר), ההכרח התקשורתי לדבוק במהלך יבשתי נראה כמו הצדקה עצמית של הנחות יסוד מוצקות שכל חריגה מהן עלולה להתפרש כהודאה בטעות. הנחות אלה המשיכו להכתיב את מאמרי הפרשנות גם כשהתבהרו, פעם אחר פעם, הכשלים המבצעיים. כך למשל, במאמר שהתפרסם בעמוד 2 של גיליון "הארץ" מה-23 ביולי, כתבו הראל ויששכרוף כי אין להקיש מטעויות העבר על ההצלחה הצפויה בעתיד, לאור החלטת המטה הכללי לגלות מעורבות גדולה יותר בתכנון ואישור הפעילות הקרקעית:

"המטכ"ל יקיים כעת שליטה הדוקה יותר במתרחש, בפעילות המתנהלת בעומק כמה קילומטרים בשטח לבנון. [...] צה"ל מפעיל בלבנון עוצמה קרקעית כבדה. חיזבאללה יכול לנהל נגדו קרבות קטנים, לגרום לו אבידות ולעכבו, אך לא לבלום את התקדמותו. [...] תפיסת קו הגבעות תאפשר שליטה באש ובתצפית על כפרים מרוחקים יותר, שמהם נורים טילי נ"ט על הכוחות וכן קטיושות על הצפון".

3. הסתרה וסתירה

ככל שמוסיפים ובוחרים את סיקור הקרבות בבינת ג'בל ובמרון א-ראס, כך גדלה התמיהה. כתבים צבאיים פרסמו ב-23 ביולי גרסאות סותרות. רוני דניאל דיווח על שביעות רצון בצה"ל מכיתור העירה בינת ג'בל. אמיר בר שלום סיפר כי לוחמי אגוז כבשו את הכפר מרון א-ראס, בעוד עמיתו לערוץ 1, יואב לימור, קבע בכתבה העוקבת כי "מי ששלח אותם למרון א-ראס היה רשלן".

הציפייה לניצחון מוחץ על חיזבאללה היתה כה גדולה, עד שלפעמים היא חילחלה לסיקור בדרכים מעוותות. הכוונה לאותם מקרים (לא מעטים) שבהם הכותרות סתרו את רוח הכתבות. בדוגמה הבאה, הלקוחה מגיליון "ידיעות אחרונות" ב-27 ביולי, אפשר לראות את הניגוד בין מרכיבי אותה כתבה. כותרת בעמוד 9 אומרת: "אולמרט: רצועת ביטחון של 2 ק"מ בלבנון", ואילו השורה האחרונה בטקסט מייחסת לראש הממשלה מחשבות שונות בתכלית: "אין בכוונתנו לחזור ולהיות ברצועת הביטחון, אלא ליצור מרחב כזה שאין בו חיזבאללה". אולמרט חתר להרחיק את חיזבאללה מן השטח הסמוך לגבול עם ישראל, מבלי לציין כיצד בדעתו לעשות כן. אבל העורך בחר לנסח כותרת בעלת קונוטציה צבאית למלחמת לבנון הראשונה, שהסתיימה כזכור בשליטה ישראלית על רצועת ביטחון בדרום לבנון.

דוגמה נוספת משני ערוצי הטלוויזיה לסתירה באינפורמציה היא שידור דברי מח"ט גולני ב-26 ביולי כי "ההתנגדות במרחב בינת ג'בל נשברה" והצהרת מפקד אוגדת הגליל, תת-אלוף גל הירש, לפיה "השלמנו את ההשתלטות על העיירה" - זאת על רקע הידיעות, 24 שעות מאוחר יותר, כי "אנחנו לא שולטים בעיירה, אנחנו אולי מקיפים אותה בכמה אזורים". אפילו חיים יבין השתומם: "איך זה קורה אחרי שצה"ל מצהיר אתמול כי הסתיים הקרב על בינת ג'בל, היום יש לנו יותר מ-8 הרוגים, יותר מ-20 פצועים בקרב הקשה ביותר במלחמה הזו?". שאלתו של יבין במקומה, אך נכון היה לנסח באופן קצת אחר, למשל: איך זה שהתקשורת מקבלת את הודעות

הצבא כאקסיומות מבלי לבדוק את תוכנו או לפחות להטיל ספק באמיתותו. יאיר עמיקם, לשעבר
כתב "ידיעות אחרונות" לענייני צבא, מנסה להשיב:

"דובר צה"ל מציף את הכתבים בתדרוכי רקע, מסיבות עיתונאים וסיורים, בעיקר עם הצמרת
הצבאית. הכתבים הצבאיים נמצאים בסביבת הרמטכ"ל ומקבלים את כל מה שדובר צה"ל 'מוכר'
להם" (28).

4. הרגעה ועידוד

הסתירות בדיווחי כלי התקשורת הוחלפה זמנית (24 ביולי) בתיאורי מורשת קרב של מנחם הדר
בערוץ 1, ובפרשנות מרגיעה של האלופים במילואים, איתן בן אליהו ועמוס מלכא, בערוץ 2, מתוך
כוונה להעלות את מצב הרוח הלאומי ולשפר את דימוי הצבא בעיני הציבור:

הדר: "לגדוד הצנחנים הזה מסורת מפוארת (על רקע דברי הקריינות נראים חיילים בחשכה, זמן
קצר לפני הכניסה ללבנון). הוא צנח במתלה ב-1956. הם נלחמו בחווה הסינית במלחמת יום
הכיפורים, ועכשיו מתכוונן כל הגדוד להיכנס ללבנון".

בן אליהו: "ישנם אנשי מילואים חדשים. אלה לא אותם אנשי מילואים שיושבים קבוע בעזה. [...]
השטח קצת פחות מוכר. [...] יש דבר אחד שצריך לזכור אותו, והוא אולי קצת אופטימי יותר: אני
חושב שתוך יומיים-שלושה הם יכירו קצת יותר טוב את השטח ותהיה למידה".
מלכא: "הכוחות מתחילים להרגיש שהם הופכים לאט-לאט להיות קצת יותר אפקטיביים: הם
הורגים יותר, הם הורסים יותר, הם מתחילים להרגיש שיש איזשהי שחיקה מסוימת בצד השני".

5. הסמלה והעצמה

ההתרפקות על העבר והיומרה הכוזבת לחזות את העתיד, שמקורן לא אחת באכזבה מן ההווה, הן
כלים ליצירת דימויי ניצחון. לעתים זיכרון העבר הוא גורם מדרבן לשינוי העתיד, כמו בדוגמת
נאום 'קורי העכבישי' של חסן נסראללה בבינת ג'יבל - אחרי נסיגת ישראל מדרום לבנון - שנצרב
בתודעה הישראלית כהשפלה. ערוץ 1 הקדיש לכך יותר מחמש דקות בתחילת המהדורה של 24
ביולי, כחלק מ'פרויקט' שיקום הכבוד הלאומי. בתחילת הכתבה הזכיר יואב לימור לצופים:
"במקום הזה, לפני שש שנים, נשא נסראללה את נאום ההשפלה המפורסם שלו אחרי נסיגת צה"ל
מדרום לבנון". לאחר פתיח זה הוקרן קטע ארכיוני מהנאום, במאי 2000, בסיומו רמז לימור על
כוונת הפיקוד הבכיר לסגור את החשבון עם חיזבאללה: "זכר הנאום הזה נמצא בראשם של
מפקדי צה"ל ששמו את בינת ג'יבל על הכוונת". בהמשך צולם הרמטכ"ל כשהוא חוזר על אותה
סימבוליקה, הפעם עם איום מפורש כלפי נסראללה: "בינת ג'יבל היא סמל חיזבאללאי - להזכיר
שנאום נסראללה המפורסם התקיים בבינת ג'יבל, ואני מניח שאת הנאום הבא שהוא יעשה בבינת
ג'יבל, אם הוא בכלל יגיע לשם אי פעם, הוא יחשוב הרבה על המלים שהוא יאמר".

הנטייה להציף את הצרכנים בדימויים ובסמלים, לעתים על חשבון המציאות עצמה, היא חלק
מתהליך תקשורתי רחב יותר של השגחה בעתות מלחמה. הרוח הכללית שנשבה מהדיווחים
במלחמת לבנון השנייה מזכירה בקווים רבים את הסיקור במלחמת לבנון הראשונה. "ידיעות

אחרונות", למשל, שם את הדגש על האספירציות של הצבא להביס את האויב. כמה דוגמאות מעמודי החדשות של העיתון ב-24 ביולי 2006 :

"יוצאים לכבוש את מעוז הטרור". כותרת הגיליון, שמנוסחת כפקודה צבאית, מספרת כי כוחות צנחנים וגולני בדרך לפעולה קרקעית נגד המאחזים הגדולים של חיזבאללה. תיאור זה נתמך בכותרת המשנה: "בכירים בפיקוד הצפון: אמש החל השלב המשמעותי של המבצע הקרקעי". ראש אמ"ן מציין בהמשך הכותרת: "חיזבאללה נפגע אך לא נשבר".

"המטרה: להרוג את האויב". אלכס פישמן מסביר במאמר מקיף שתחילתו בעמוד הראשי והמשכו בעמודים 7 ו-21 כי המהלך המדיני "יושב ביצע, ממתין שהצבא יסיים את מלאכתו ויזמין אותו להעלות על הבמה".

"המערכה על הסמל". הכתב לענייני צבא, יוסי יהושוע, מביא בעמוד 6 את קולות הקצינים הבכירים בפיקוד הצפון, שמביעים תקווה כי השתלטות צה"ל על מעוזי חיזבאללה - הכפרים מרון א-ראס ובינת ג'בל - תוביל למפנה במערכה ולהכרעת הכוחות השיעים באזור.

"לוחמי אגוז מתעקשים להילחם". כתבה בעמוד 6 מגוללת את סיפורה של יחידת אגוז, שלמרות המכה שספגה מבקשת להמשיך בלחימה ולהשיג את היעדים המקוריים של התוכנית המבצעית. בכתבה מוצגת פנייתו של מפקד היחידה למפקד החטיבה להשתתף במבצע הקרוב, כמו גם שיחתו עם החיילים שבה אמר: "תושבי מדינת ישראל מחכים שנוציא אותם מהמקלטים. אנחנו צבא ההגנה לישראל ואנחנו נעשה הכל כדי להפסיק את הירי. יצאנו החוצה. נחנו. תשתו קצת מים, ואנחנו הולכים להסתער על היעד הבא". המילה "אנחנו" שחוזרת על עצמה, הפגנת העוצמה, הנחישות, הדבקות במטרה, הרצון להגן על תושבי מדינת ישראל (ולא רק על תושבי הצפון) - כל אלה משדרים לקוראים כי יש על מי לסמוך. לנאום המוטיבציה של מפקד היחידה, דפוס שכיח לפני כל יציאה לקרב חשוב, יש תפקיד מרכזי בגיוס ההמונים.

6. הקרבה והתגייסות

כמו במערכה נגד אש"ף, כך גם בלחימה נגד חיזבאללה בולטים הסיפורים על גבורת החיילים, על אנושיות הלוחמים (כמו במקרה של תושבת מרון א-ראס שנפגעה בשוגג מאש חיילי צה"ל והועברה, בחסות הצבא הישראלי, לטיפול בבית חולים בצפת), ועל רוח ההתנדבות וההתגייסות לצה"ל ולתושבי הצפון (ראו כותרות מ-24 ביולי בעמוד 14 של "ידיעות אחרונות": "כולם מתנדבים", "על המשמר", "רופאים מהמרכז עוברים לצפון").

7. אמונה עיוורת

ואולם יותר מכל, המאפיין המובהק של הסיקור בנקודת זמן זאת הוא אמון הפרשנים הצבאיים במטכ"ל, חרף המחדלים המבצעיים - מחטיפת החיילים, דרך הפגיעה בסטי"ל, התרסקות המסוקים מאש חיילי צה"ל, הריגת חמשת לוחמי אגוז ועד הפגיעה בטנקי מרכבה - שעוררו הד תקשורתי רב, והכמיהה לניצחון גם במחיר הפעלת כוח צבאי עצום. הנה, כך כתבו אלכס פישמן ועמוס הראל, ב-26 ביולי, כל אחד בעיתונו :

"צמרת הצבא מציינת לעצמה היום שהמערכה מתנהלת בכיוון הנכון. ההתייחסות לתקלות מבצעיות כאלה ואחרות לא פוגמת בתחושת ההישג. הכיוונים נכונים - אומרים שם - רק צריך להמשיך וללחוץ. לא לוותר. הנחיות הרמטכ"ל הן להמשיך לצוד את מנהיגי הארגון. ואכן אתמול פורסם דבר חיסולו של מפקד הגזרה המרכזית של חיזבאללה בדרום לבנון - חאגי חליל - והוא לא המפקד הבכיר היחיד בחיזבאללה שנאסף אל אבותיו בימים האחרונים. הרמטכ"ל גם איפשר להשתמש בפצצות מצרר כדי להגביר את אפקט הפגיעה באנשי חיזבאללה בדרום ולשלוף אותם החוצה. [...] ראש אמ"ן התחייב באוזני המטה הכללי כי המודיעין לא יהיה צוואר הבקבוק ביצירת מטרות של ארגון חיזבאללה בלבנון. אם צריך להביא מטרות איכות של ארגון חיזבאללה גם בשבועיים הקרובים - הוא יביא. לפי שעה אנשי האיסוף שלו עומדים יפה מאוד במשימה הזאת" (פישמן).

"אין להתעלם משורת הכישלונות, אך יש להם רקע והקשר: המלחמה לא החלה כמהלך ישראלי מתוכנן. היא פרצה בגזרה שלה ייחד צה"ל רק תשומת לב משנית בשש שנות הלחימה בשטחים. העימות עם מבוקשי פתח וחמאס שונה בתכלית מהקרב עם לוחמי חיזבאללה. והצבא לומד מהר מכפי שסבורים.

הפרשנים שייצאו מהאולפנים צפונה, יגלו שלא מדובר בחבורה של גנרלים אידיוטים, אלא בקצינים חושבים, שמנסים לגבש במהירות פתרונות יעילים מול יריב מורכב. ושוב, צריך לזכור את מה שקרה בשטחים: צה"ל של 2001 היה צבא איטי, מסורבל, למוד כשלונות. שנה מאוחר יותר נכבשו ערי הגדה, שופר התיאום עם השב"כ והיקף הטרור החל לרדת. צריך לקוות שהפעם התהליך יותר מהיר" (הראל).

8. הגזמה והקצנה

זמן קצר לאחר ההיתקלויות בבינת ג'בל ובמרון א-ראס וכשריח הכישלון מרחף באוויר, ביקשו העיתונאים לתבוע את עלבונו של צה"ל, ולנקוט בפעולה אחרת, דרסטית יותר מקודמיה, שתשנה את התמונה מן היסוד. על רקע זה בולטות ב-27 ביולי ההצהרות הקיצוניות של צמרת הצבא - במה שנראה כמתן הכשר לביצוע פשעי מלחמה - ב"ידיעות האחרונות" ותמיכת הכתב אלכס פישמן בהן (מודגשת בגופן שחור בגוף הכתבה):

"בכיר בצה"ל: נמחק כפרים שישגרו טילים" (כותרת הגיליון).

"בכירים בצה"ל: נוכל לשבור את חיזבאללה באמצעות טיהור קרקעי והפעלות מאסות גדולות של אש וכוח" (כותרת משנה בעמוד הראשי).

"צה"ל יבקש: להחריף התגובה" (כותרת עמודים 2-3).

"הצבא ימליץ לממשלה: לתקוף יעדים אסטרטגיים של הממשל הלבנוני" (כותרת המשנה בעמוד 2).

"זה התחיל כבר אתמול בלילה. המטה הכללי קיבל החלטה להעלות את רף התגובה לגבי כפרים שמהם נורות קטיושות לעבר ישראל. במלים אחרות: כפר שממנו נורות רקטות לעבר ישראל פשוט ייהרס באש. מן האוויר ומן הקרקע. את ההחלטה הזו היה צריך לקבל ולממש אחרי הקטיושה הראשונה. אבל מוטב מאוחר מאשר אף פעם" (גוף הכתבה בעמוד 2).

רגשות הכאב תיגברו את התסכול והזעם נגד הדרך שבה מנוהלת המערכה בלבנון. הפרשנים בטלוויזיה, יותר מעמיתיהם בעיתונות הכתובה, נשבו בקסמיו של סנטימנט צבאי הדוחף להסלמה. ברוב המקרים הם לא דיברו בשם בכירי בצה"ל - אם כי סביר להניח שהמלצותיהם לפעולה גובשו בעקבות שיחות רבות עם מקורותיהם הצבאיים - אולי כדי לשוות לפרשנויות שלהם חזות עצמאית. הבוטה מכולם היה יוסי פלד בוידוי אישי מפתיע שהצליח, מבלי דעת, להשיל מערוץ 1 את מחויבותו הציבורית לחשוף ליקויים ולהתריע עליהם. בתשובה לשאלת המגיש חיים יבין, אמר פלד:

"... אנחנו צריכים להתאבל ולכאוב ולא להיכנע; צריך להמשיך הלאה ולא להתכופף. [...] אני רוצה להגיד לך: כשנתבקשתי להצטרף לערוץ שלכם ללוות אותנו עד סוף המלחמה, אני באתי לנסות לחזק ידיים ולא להרפות ידיים, ולכן כל המחשבות שלי אינן חשובות כרגע. [...] אני יודע את המשמעות של הדברים שאני אומר: הרבה אש, הרבה אש, הרבה חיל אוויר, הרבה ארטילריה. צריך את העיירה הזו לגרום לה הרס כזה שהוא ישפיע על המשך הלחימה, וזה ישפיע פסיכולוגית" (26.7.2006, פריט מס' 4).

הטרמינולוגיה בערוץ 2 היתה גם היא היפרבולית - אולי בגלל הרקע המשותף של הפרשנים בצבא. הכוונה היא לניתוח המקביל של עמוס מלכא שנשמע כמו שכפול דברי פלד: "אנחנו צריכים לעבוד בשיטה של אדמה חרוכה. [...] צריך לראות שהאש תבקר בכל מקום שחייל צה"ל דורך שמה. ואם אנחנו מודיעים לאזרחים לצאת משם, אז אנחנו לא צריכים להיות כל כך רחמניים במקרה הזה" (26.7.2006, פריט מס' 14).

שני הערוצים הסתמכו על פרשנות צבאית קבועה של גנרלים, אלופים במילואים, התומכים במלחמה. פרשנים אזרחיים, למשל מומחים לביטחון לאומי מהאקדמיה, לא הוזמנו לאולפנים כדי להציג עמדה מתחרה, השוללת את המשך הלחימה בלבנון.

9. סלקטיביות

למרבה הפרדוקס, התלות המובנית בין הכתבים למטכ"ל גרמה לכך שתמונת הקרב האמיתית בבנית גיבל התבררה באיחור רב. על קרבם למקורות רשמיים, שילמו הכתבים בנכונותם לא לחשוף מידע שפרסומו עלול להזיק לצבא. על היעדרותם מהשטח, שילמו במסירת מידע חלקי, כזה שמהימנותו מוטלת בספק. חלק מהעיתונאים התייחסו למצב זה כאל גזרה משמיים שלא ניתן היה להיאבק בה:

"נכון, לא יצאתי נגד המלחמה באופן חריף, אבל אחת הסיבות היא שאתה לא באמת יודע מה קורה. לא ידענו בהתחלה מה הוחלט, אפילו דוברת צה"ל לא ידעה. אנחנו יודעים רק מה שמספרים לנו. אתה מתקשר למי שישפר לך, והוא יספר לך מה שהוא רוצה" (7).

"כתב צבאי בטלוויזיה צריך למלא זמן אוויר. כשהוא עולה לשידור מגבול הצפון, עליו לדבר במשך שתי דקות. את המידע באותה נקודת זמן הוא יכול לקבל רק ממקור אחד: דובר צה"ל. כדי שדובר צה"ל יעביר לו את הדברים המעניינים יותר, הוא צריך לשמור על יחסים תקינים איתו. הוא לא יכול לבקר את הצבא ולצפות מדובר צה"ל לשחק איתו את המשחק. הכתבים הצבאיים בטלוויזיה תלויים מאוד בדובר צה"ל" (5).

הפרשן הצבאי אלון בן דוד מבקש לערער על תיאור דטרמיניסטי זה :

"מקורות המידע הם לא מקשה אחת. הצבא הוא גוף עצום. המידע ממנו מופץ להמון גורמים חיצוניים, למשל ארגונים מקבילים שבאים בחיכוך עם הצבא, מקורות אזרחיים שיש להם מגע עם הצבא, משפחות של חיילים וקצינים שמגיעים הביתה ומספרים סיפורים, וגם לצד השני, שלוחם בך, יש תמיד מה לספר. קשת המקורות היא מאוד רחבה. חלק גדול מההתמקצעות של עיתונאי היא צמצום התלות במקורות בכירים רשמיים ובדובר צה"ל" (8).

בן דוד אף מתייחס בביטול לטענות שהושמעו בתחילת המלחמה כאילו רב הנסתר על הגלוי. בחלוף 10 ימים, הוא הבין את מה שידעו - ואולי סירבו לדעת - עמיתיו. המציאות בשטח היתה הרבה יותר קשה מאשר המציאות התקשורתית:

"כשמפקד שדה מרים לי טלפון ובוכה על מר גורלו, זה אות מצוקה קיצוני בעיני. זה אומר שאין לו עם מי לדבר. אני לא חושב שזה נכון שמג"ד או מח"ט ידבר עם עיתונאי ויבכה בפניו על המפקדים שלו. אבל זו היתה סיטואציה שבה הוא הרגיש שאין לו עם מי לדבר. הוא הרגיש שמפקד האוגדה מעליו לא מקשיב לו, שאלוף הפיקוד לא מקשיב לו, שהרמטכ"ל לא מקשיב לו" (8).

כדי להבין את טכניקת הסלקטיביות של מקורות המידע, עלינו לצאת אל מחוץ לסביבה התקשורתית. עיתונאים רבים מזכירים את השפעתו של דובר צה"ל על סיקור המלחמה. הם מודעים לכך שצה"ל, כארגון, בוחן את מעשיו לא רק בהיבט הצבאי, אלא גם במישור ההסברתי. ח"כ מירי רגב, דוברת צה"ל במלחמת לבנון השנייה, מספרת כיצד היא השתמשה בתקשורת כזירה מרכזית לניהול קרב על תודעת הציבור - במטרה לקבל הכשר לפעולות הצבא בלבנון:

"במשחק של היום אם לא תכניס תקשורת לשדה הקרב - אתה תפסיד. התקשורת היא היום כלי במלחמה שלנו בהעברת מסרים ובהשפעה על המודעות. השאלה איך אתה משתמש בתקשורת. אני טוענת שאם תכניס כתב לשטח שמלווה כוח לוחם, הוא תמיד יתאהב בו. הוא אף פעם לא יוכל לכתוב עליו דברים רעים. [...] אנחנו ניסינו למזער נזקים ולמקסם הצלחות. דחפתי דברים וסיפורים טובים על הלוחמים, אולי אפילו יותר מדי, אבל זה לא עניין אותי כי זו היתה המטרה שלי. רציתי להעביר מסרים גם בתדרוכים, גם באוף-דה-רקורד וגם בכתבות צבע. בדרך הזאת הצלחתי לגעת גם ברציונל של האנשים וגם בלב שלהם כי אחרת אין לך דרך להשפיע עליהם" (34).

10. רטוריקה אחידה

לסיקור בנקודת זמן זו יש מסר תקשורתי אחיד: הלחימה נמשכת ביתר שאת, למרות כשלונות הצבא ולמרות המגעים להסדר באו"ם. רינה מצליח דיווחה בערוץ 2: ישראל יכולה להמשיך להיות רגועה כי אין ממש לחץ בינלאומי להפסיק את הלחימה בלבנון" (26.7.2006). אמיר בר שלום סיפר בערוץ 1 כי "אם אחרי האירוע אתמול היתה איזושהי מחשבה שנייה לגבי המשך הפעולה, אז מהר מאוד היה בצה"ל מי שגרס שחייבים להמשיך ולכבוש את בינת ג'בל" (27.7.2006). מאמר המערכת של "הארץ" קרא לצה"ל "לפעול מהר יותר, חזק יותר, להפחתה משמעותית, עד קרוב לאפס, של ירי הקטיושות אל ישראל" (27.7.2006), וכותרת ענק ב"ידיעות אחרונות" העריכה, על פי מקורות המקורבים לראש הממשלה, כי "לצה"ל יש עוד שבוע" להשלמת יעדיו הצבאיים (30.7.2006).

"הארץ", שלא כמו "ידיעות אחרונות" וערוצים 1 ו-2, נקט לשון נקייה ומהוקצעת, ובה במידה מעשית ומחייבת. הפרשנים הצבאיים של העיתון הסבירו ב-27 ביולי כי "צה"ל חייב לנצח במלחמה" (כותרת המאמר של זאב שיף בעמוד 2) והסתייגו מ"מחיר המלחמה המוגבלת" (כותרת

המאמר של עמוס הראל בעמוד 3). שיף אף התנגח עם מבקרי הצבא, בתוך הקהילה התקשורתית, ונשען בדבריו על אנלוגיה לא תקפה - מלחמת העצמאות - כדי לבסס את טיעונו :

"למרבת הצער, התפתח בימים האחרונים בתקשורת הישראלית מעין ספורט לאומי לבקר את צה"ל עד השפלה, למצוא תקלות, אמיתיות ומדומות, מתחת לאדמה. המלחמה לא החלה וכבר דרשו ועדת חקירה. אם זה היה המצב בעת מלחמת העצמאות, לא היינו כובשים אפילו את יפו". לפי הראל, אין לתלות את כשלונות הצבא בהיעדר יכולות מבצעיות, אלא בריסון עוצמת האש והכוח נגד חיזבאללה. הוא סבר כי יש להחליף את מדיניות ההבלגה ביוזמה - ללא שום היסוסים :

"ישראל מנהלת בלבנון חצי מלחמה - והיא משלמת על כך כעת את המחיר. לנוכח מתקפת הטילים הקשה ביותר שספג אי פעם העורף, מופעלות היחידות הצבאיות בדרום לבנון באטיות, בזהירות, ובהיקף קטן מהנדרש. [...] החשש מביקורת בינלאומית הטיל מגבלות חמורות על הפעלת האש, כפי שאירע אתמול בבית גיביל. [...] זו גישה שכנראה עלתה בחיי חיילים...".

11. שיבוץ (embedding)

חשוב לציין כי גילוייה של תרבות הביטחון, שמקורם כאמור באליטה הצבאית, אינם מוגבלים רק למאמרי הפרשנות בעיתונות. גילויים אלה חודרים גם לסיפורים חדשותיים, בין השאר באמצעות 'שיבוץ' כתבים ליחידות צבאיות. כתבה אחת, שפורסמה ב-27 ביולי ב"הארץ", תחת הכותרת: "ימי שלא יכול להגן על החירות שלו - לא זכאי לה", אמר המ"פ", מקבלת משמעות מיוחדת בהקשר זה. מיקומה, בראש העמוד הראשון של העיתון, מעורר תמיהה בשל המבנה הסכמטי שלה ולאור התכנים שמופיעים בה. הכתבה בנויה מנאום חוצב להבות שנשא סרן אורי לביא, מפקד פלוגה א' מגדוד 13 של גולני, בפני חייליו יומיים לפני חציית הגבול ללבנון. הכתב יאיר אטינגר הצטרף אל הפלוגה, תוך הפניית זרקור לסרן לביא. הנה, כמה ציטוטים לצרכי המחשה בלבד :

פתיח: "זה הזמן שלנו עכשיו", אומר סרן אורי לביא, 'זה הזמן שלנו עכשיו להיות אלה שקמים, עולים על וסטים-קסדות ודואגים שהגבול הזה יהיה מוגן. ולכל משימה שנידרש, מול כל כוח שנידרש, נעשה את זה על הצד הטוב ביותר. אם אנחנו לא נעשה את זה, אין לנו פה זכות קיום". פסקאות 3-5: "למרות שדיברו אתכם על זה אני אחזור", פותח לביא: 'אנחנו לא נפסיד את המלחמה הזאת. אנחנו לא אלה שהתחלנו אותה, אבל מחובתנו כצבא להיות מגן לעם היהודי ולדאוג שהתושבים האלה שנמצאים פה במטולה ובחיפה יוכלו לחיות בשקט. אם אנחנו לא נעשה את זה, אף אחד לא יעשה את זה. במשך אלפיים שנה חיכינו למדינה הזאת ואנחנו לא נתקפל בגלל שחבורה של מחבלים חושבים שהם יכולים להפחיד אותנו'. 'אמרתי לכם את המשפט הזה ואני מאמין בו מאוד', ממשיך סרן אורי לביא, 'מי שלא יכול להגן על החירות שלו - לא זכאי לה. אם אנחנו כצבא, כמדינה, לא נדע להילחם בשיניים, עד טיפת הדם האחרונה, כדי שהעם הזה יוכל להיות חופשי בארצו, הוא לא יהיה כזה".

מן הסתם, אמירות כמו "זכות קיום", "מגן לעם היהודי", "אלפיים שנה חיכינו למדינה הזאת" ו"עם... חופשי בארצו" נועדו להחדיר בלב החיילים את האמונה בצדקת המלחמה. זהו ריטואל קבוע לפני כל יציאה לקרב. ואולם, מה שנראה כדפוס מקובל בצבא, נתפס בעיני עורכי "הארץ"

כסיפור עיתונאי חשוב שיש להקצות לו מקום בראש העמוד הראשי ולהחדיר אגב אורחא בלב הקוראים, בדיוק כמו החיילים, מידה מסוימת של רוח קרב.

המקרה שמדגים את הפרקטיקות המתוארות לעיל בצורה הטובה ביותר הוא התקרית הקשה בכפר קאנא. לכך ייוחד הסעיף הבא בניתוח.

החלת טכניקות הסיקור על האירוע בכפר קאנא

תקיפת חיל האוויר בכפר קאנא ב-30 ביולי, שכזכור גבתה מחיר כבד בחיי אזרחים לבנונים, פתחה מטבע הדברים את מהדורות החדשות בשני הערוצים, אבל יותר משדווח על האסון הכבד, הובע החשש מפני השלכותיו על המשך הלחימה. בפתיח של ערוץ 1 נאמר כך:

"האם האירוע הקשה היום בקאנא ישמש נקודת מפנה במלחמה הזאת, יאט אותה, ואולי יביא להפסקת אש בטרם תושלם משימתו של צה"ל? 57 אזרחים נהרגו, בהם ילדים רבים. ישראל מתנצלת, מזכ"ל האו"ם דורש לגנות אותנו".

מיד לאחר הפתיח דיווחו הכתבים ישירות מגבול הצפון ומקרית שמונה, ולא מכפר קאנא. הליין-אפ של 'מבט' לא הותיר מקום לספק: לפגיעה בשבעת חיילי צה"ל (בידיעה לא צוינה חומרת הפגיעות) יש ערך חדשותי רב יותר מאשר הריגת עשרות אזרחים בצד 'האחר'. ערוץ 2, חשוב לומר, נהג אחרת. לאחר כותרות המהדורה שודרה כתבתו של סלימן א-שאפעי על הטרגדיה בכפר קאנא. המראות והקולות שליוו את הכתבה היו קשים, אך תהא זו טעות להסיק כי תכניה שיקפו את הקו הכללי במהדורה. צפייה ביקורתית ביתר פריטי החדשות מגלה כי שיתוף הפעולה עם הקצונה הבכירה של צה"ל היה הדוק. תשומת הלב הנדיבה שהוקדשה לגרסאות הצבא פגעה בדימוי הקורבן של האזרחים הלבנונים ושחררה את החיילים מכבלי האשמה.

תחילה הוקרנו צילומים מטושטשים של חיל האוויר המבקשים להראות כיצד אנשי חיזבאללה מיקמו את המשגרים סמוך לבתי התושבים, ומיד נמלטו פנימה כדי לתפוס מחסה. לאחר מכן הסביר הרמטכ"ל כי "ארגון טרור מטבע הווייתו הוא ארגון שמוצא חסות בתוך ובין האזרחים", ובהמשך הבהיר הכתב ניר דבורי כי "לפני ההפצצות פיזרו המטוסים כרוזים שקוראים לתושבים לעזוב את הכפר כדי שלא ייפגעו". להשלמת הנרטיב הצה"לי הוצג תדריך של ראש להק חיל האוויר, תת-אלוף אמיר אשל, ובמרכזו האמירה הבאה: "אני משוכנע שאם היינו יודעים שיש שם בלתי מעורבים, בטח בהיקף הזה, בוודאי שלא היינו תוקפים שם". אלא שהכותרת הראשית ב"ידיעות אחרונות", שלושה ימים לפני כן - "בכיר בצה"ל: נמחק כפרים שישגרו טילים" - מלמדת כי לא יד המקרה הובילה לתוצאות הקשות בכפר קאנא, וכי מדובר אולי בפרי של מדיניות מכוונת.

למעט פעם אחת, לא עלתה במהדורה האפשרות להפסקת הפעילות הצבאית של צה"ל או לחשיבה מחודשת בעקבות האירוע בכפר קאנא. כ-10 דקות מפתחת המהדורה התייחס רוני דניאל בביטול לשאלת המגישה יונית לוי: "אחרי פגיעה כזאת מאסיבית באזרחים חפים מפשע לא עוצרים לרגע לעשות חושבים?". תחת זאת הוא ביטא את הערכת הצבא, הבנויה על ספקולציה גרידא, כי

הפיצוץ בכפר קאנא נגרם בכלל מהימצאות חומרי לחימה בתוך בניין המגורים, ולא מהפצצות חיל האוויר.

דניאל: "לא. אם השאלה מתכוונת האם הפעולה תימשך, אז הפעולה תימשך. עוצרים רגע וחושבים, אבל נדמה לי שהפצצה האמיתית שמטיל הערב אמיר אשל, ראש להק חיל האוויר, נוגעת למשהו אחר: הוא מוצא שההתקפה על הבית הזה אירעה קרוב לשעה 12, 12 וחצי בלילה. הקריסה של הבניין והפיצוץ מתחולל לפנות בוקר. יש פער של 7 שעות, הוא אומר, בין התקיפה של הבית לבין קריסתו. הוא מעלה את ההשערה כי אולי תחמושת שהיתה בתוך הבניין הזה התפוצצה מסיבות כאלה ואחרות, והיא זו שבסופו של דבר גרמה להתפוצצות הזאת. זאת אמירה, אין הוכחה לשום דבר, אבל זאת השערה שהולכת הערב".

דניאל נשמע כאן כמו פרקליט המייצג לקוח. אלא שהמשפט בערוץ 2 מתנהל במעמד צד אחד בלבד. זהו חלק מניסיון להציג את דברי דניאל כמידע בטחוני בעל מקדם אמינות גבוה. אחרי הכל, "למידע שכתב צבאי מעביר יש ערך רב יותר לא רק בעיני מערכת העיתון, אלא גם בעיני הממסד" (30). לירן דן, שערך את מהדורת החדשות של ערוץ 2 בתקופת מלחמת לבנון, מתייחס למקור הסמכות של דניאל: "רוני הוא סמח"ט במילואים ויש לו ניסיון צבאי עשיר" (16). גדי סוקניק מציין באירוניה: "עד היום אני לא יודע אם רוני דניאל מסוגל להוציא מפיו את המלים: 'פעולה צבאית בלתי מוצלחת'" (25).

באופן דומה, גם ב'מבט' התגייסו לשכנע את הצופים כי הטרגדיה בכפר קאנא לא היתה באשמת ישראל. בזה אחר זה התייצבו כתבים, פרשנים וגנרלים כדי להסביר את השימוש הציני שעושה חיזבאללה באזרחים כמגן אנושי, ובתוך כך להדוף את הביקורת הבינלאומית על פעולות הצבא הישראלי. "ההסבר הכי טוב שיש לצה"ל זה הסרטים שהוא מציג", אמר יואב לימור. "בסרטים רואים היטב שהקטיושות נורות מתוך קאנא. המשאיות עם הקטיושות בורחות לתוך הבתים, וזו **בעצם תשובה לכל המקטרגים**. כפר שנלחמים מתוכו לא יכול להיות כפר בלתי מעורב".

תפקוד כלי התקשורת מפריך את טענתו של יגיל לוי בספרו "מי שולט על הצבא?" (2010), כאילו השקיפות הרבה של המהלכים המבצעיים במלחמת לבנון השנייה העמידה את צה"ל תחת ביקורת בעודו נלחם. והנה, לא רק שאין כאן פיקוח על "הצבאיות" (מושג מקביל ל"תרבות הביטחון"), אלא שגם פיקוח על דרך הפעולה הצבאית נגרע מן הסיקור.

למחרת, ב-31 ביולי, הופיעו מחדש גילויים של תרבות בטחונית ב"ידיעות אחרונות". לפי פישמן, ההצדקה להמשך הלחימה בלבנון נותרה בעינה, למרות הטרגדיה בכפר קאנא. שכן, עצירת הפעילות הצבאית בצומת מסוכן כל כך עלולה לפגוע בעצם קיומה של המדינה. לא פחות מכך.

פישמן: "לא רק שלא צריך להפסיק את המערכה - אסור להתייחס אל האירועים בכפר קאנא כאל גורם שאמור להשפיע עליה. ואין פה שום זלזול בחיי אדם או הקלת ראש במצוקות אנוש. מדינת ישראל יצאה למלחמה הזאת כדי להשיג יעדים חיוניים לקיומה והיא חייבת לעמוד בהם, שכן אחרת המחירים שהמדינה הזאת תשלם לאורך השנים יהיו בלתי נסבלים. אם ישראל תיכשל

במלחמה הזאת, זה יהיה בלתי אפשרי להמשיך לחיות במזרח התיכון. ודאי שלא במזרח תיכון שעלול להיות מגורען בעוד כמה שנים" (עמ' 7).

הפרשנים הצבאיים בטלוויזיה, כדרכם של יחצ"נים, היטיבו לבטא את בקשת צה"ל מהקבינט להרחיב את הלחימה. הם עשו זאת בקול רם, עם הטעמות, מימיקה ואינטונציה, תוך יצירת תחושת בהילות כי צה"ל חייב לפעול עכשיו ומיד לפני ששעון החול הצבאי יפסיק לתקתק:

יואב לימור (ערוץ 1): "חיל האוויר לא תוקף בעומק את כל אותן תקיפות שהתרגלנו לראות ב-20 הימים האחרונים. מה הוא כן עושה? הוא פועל באופן שיטתי בדרום לבנון להרוס את קו המוצבים הקדמי של חיזבאללה. זה היעד המוצהר של הפעילות הזאת. זאת המטרה. את זה צה"ל חייב להשיג! ואיך הוא הולך להשיג את זה? עכשיו בקבינט הוא דורש, הוא מבקש, להרחיב את הפעילות הזאת ביממות הקרובות מתוך הבנה שיש עוד 3-4 ימים עד לסיום המבצע, ולא רק זה - הוא מבקש לשלב בפעילות הזאת גם חיילי מילואים".

רוני דניאל (ערוץ 2): "יש לחימה. היום ניתן לומר שהיא אפילו מואצת. הכל בשל אותו חשש שהמהלך הצבאי בדרום לבנון ייעצר בטרם ישלים צה"ל את אותה פגיעה שהוא מבקש בחיזבאללה. [...] הכוונה היא להאיץ, להרחיב, להעמיק - אלה הביטויים שאנחנו שומעים. [...] לכולם ברור שהזמן דוחק. לא ברור מתי הכל ייעצר. [...] בצה"ל כבר מביעים חשש כי יהיה קשה לחזור לפעילות מלאה אחרי יומיים של שקט, וחיזבאללה יוכל באופן הזה לשמר חלק ניכר מיכולת הפגיעה שלו בעורף הישראלי".

ביקורת בשולי השיח

במקביל לרטוריקה של הדוחקים בממשלה להרחיב את המתקפה, הובעה בערוץ 2 ביקורת על תפקוד הדרג הצבאי:

"בכל שדרות המערכת הפוליטית - שרים וחברי כנסת מן השמאל ומן הימין - נשמעת ביקורת כבר לא מסויגת, כבר לא נרמזת, על דרג הפיקוד הבכיר של הצבא, על אופן ניהול המלחמה, ואפילו מדברים שם על יחסים מעורערים בין קצינים בכירים שמשפיעים על אופן ההתנהלות" (31.7.2006, פריט מס' 4).

ביקורת כזאת בשלב הלוחמה הקרקעית המוגבלת תפסה מקום שולי בשיח התקשורתי של ערוץ 2. הכתבת רינה מצליח היתה מעין צינור להעברת מידע מגורמים בתוך הממסד הפוליטי, כמעט שלושה שבועות לאחר תחילת המערכה. היא ועמיתיה לא ניסו לעמת את מקבלי החלטות עם שאלות קשות, בוודאי לא ליזום דיון פומבי מהותי על היגיון הפעולה הצבאית או על מהלכים שקדמו לה - דפוסי פעולה שאילו היו נוהגים לפיהם, ממילא היו מחוללים שינוי באופיו של הכיסוי התקשורתי.

זאת ועוד, מיקומה של הביקורת בפריט החדשותי כהערת אגב בסיום הדיווח, כמעט 10 דקות מפתחת המהדורה, ומשקלה הסגולי - משפט אחד בלבד נגד ראשי הצבא ב-45 דקות (פרק הזמן

הממוצע לניתוח מהדורה במחקר) מעידים כי קו הסיקור הכללי שנטה לתמוך בתפישה המיליטנטית של המטכ"ל לא השתנה. בהמשך נוכל לראות מתי התרחש המפנה בסיקור ומה גרם להרחבת גבולות השיח הביקורתי כלפי המטכ"ל.

העמקת המתקפה היבשתית: השתרשות הצבאיות בתקשורת

יותר מכל נקודת זמן במלחמה, השלב הסופי ממחיש כיצד השתלטה תרבות הביטחון על אמצעי התקשורת הנחקרים. עיתונאים התקשו להיפרד מדרך החשיבה הצבאית של המטכ"ל, והניחו לתפיסת הכוח לעמוד בינם לבין רעיון ההסדר המדיני שתקשורת עצמאית יותר היתה יכולה לקדם, עוד לפני הסתבכות כוחות צה"ל בעומק השטח של לבנון.

מעניין לציין כי הכשלונות המבצעיים והמחלוקת בתוך המטכ"ל לגבי תפקוד הצבא לא ערערו על צדקת המלחמה. לפי הניתוח הקיים, הפיקוח האזרחי (של כלי התקשורת) על פעולות הצבא נחלש לטובת קידום רעיון הצבאיות של הפיקוד הבכיר. באופן פרדוקסלי, פיקוח זה התהדק רק לאחר ההכרזה על הפסקת האש. את הקביעות הללו אנסה להוכיח באמצעות ניתוח תכני המתקפה האחרונה ותוצאותיה.

להיטות העיתונאים למהלך ההתקפי הכולל

השבוע האחרון במערכה התאפיין כאמור במסלול של הסלמה מתמשכת: צה"ל ספג אבידות רבות, בעוד העורף המשיך לשלם מחיר יקר בחיי אדם כתוצאה מהגברת ירי הקטיושות. באותה העת ממש חלה הקצנה בדיווחים ובהערכות הפרשנים הצבאיים. אין הכוונה רק להתבטאויות או ציטוטים בעילום שם המיוחסים לקצינים בכירים (משהו בסגנון: "אנחנו שומעים קולות בצה"ל שאומרים: אנחנו צריכים ללכת הלאה... ללכת קרקעית צפונה" [יואב לימור, 6 באוגוסט]), אלא לקריאות ישירות, מפורשות, חלקן מתלהמות, של עיתונאים מובילים המטיפים בלהט לפעולה צבאית כוללת שתשים קץ לירי הרקטי על ישראל:

רוני דניאל, ערוץ 2 - פריט שישי במהדורה, 6 באוגוסט:

"לא יהיה מנוס. אפשר להתווכח - כן ליטני, לא ליטני - בסופו של דבר צריך להגיע קרקעית למרחבי השיגור האלה. רק ככה לעצור את זה".

יואב לימור, ערוץ 1 - פריט שני במהדורה, 7 באוגוסט:

"ברור שצריך ללכת קדימה, לדחוף את יורי הקטיושות צפונה כדי להוציא כמה שיותר יישובים ותושבים מטווח הקטיושות".

איתן הבר, "ידיעות אחרונות" - עמוד 7, גיליון 7 באוגוסט:

"צה"ל חייב להתגייס על אוגדותיו, והעורף חייב להכין את עצמו כהלכה, והמשק חייב להיערך למצב החדש. כל המשאבים, כל הכוחות הפיזיים והנפשיים, הכל בכל מכל חייבים להיות מגויסים למערכה עד לניצחון. עכשיו כבר אין ברירה: חייבים ללכת עד הסוף (זה נשמע היסטרי? הזוי? חכו עוד כמה ימים). מה זה 'הסוף'? לאן? לאותו מקום שבו ייראה ארגון חיזבאללה מובס לחלוטין, וממשלת לבנון מברכת בחשאי את הכוחות הגואלים של צה"ל".

זאב שיף, "הארץ" - עמוד 1, גיליון 7 באוגוסט:

"אין סיכוי להפסיק את המטר הבלתי פוסק של הרקטות הנורות לצפון הארץ בלא שצה"ל ייצא בהקדם למבצע קרקעי ואווירי נרחב יותר, כדי לפגוע ברקטות של חיזבאללה מדרום לנהר הליטאני ואף מצפונו. אחרת תימשך מלחמת ההתשה ואף תורחב, ומספר האזרחים הנפגעים יעלה מיום ליום".

גישתם של הבר ושיף, עיתונאים ותיקים ומוערכים, מפתיעה במיוחד. שניהם סיקרו את מלחמת לבנון הראשונה ושניהם הביעו תמיכה בפעילות הצבאית עד לשלב שבו התברר כי צה"ל שוקע עמוק בביצה הלבנונית. אלא שבמלחמת לבנון השנייה הם סברו כי צריך לתת לצה"ל לפעול "עד הסוף" גם כשהמערכה כבר הסתבכה. לדידם, אסור היה לחתור להסדר בינלאומי; כך בכותרת מאמרו של הבר: "הפסקת אש? הגיע זמן מלחמה", וכך באנלוגיה ל-48, החוזרת בכתביו של שיף: "אפילו במלחמת העצמאות, שהתנהלה בתחילה בערים ובדרכים שביניהן ועל יישובים מבודדים, הגיע מספר האזרחים לשליש מכלל הנפגעים. [...] כעת יש לנקוט בצעד נרחב שישנה את המגמה השלילית. בלעדי זה, אסור להיכנס להפסקת אש מפוקפקת".

מלחמות הגנרלים ומינוי קפלינסקי כנקודת ציון (שלילית) בעבודה העיתונאית

מהדורות ה-8 באוגוסט חרגו משגרת הסיקור התקשורתית של המערכה בצפון לטובת דיווחים על מלחמה מסוג אחר: 'מלחמת הגנרלים'. הרקע לכך הוא החלטת הרמטכ"ל למנות את סגנו, האלוף משה קפלינסקי, לנציגו בפיקוד הצפון, צעד שהתפרש כהדחה של אודי אדם מתפקיד אלוף הפיקוד. המינוי עורר תרעומת וחילוקי דעות בתוך צמרת צה"ל, ואלה באו לידי ביטוי בכותרות המהדורות והעיתונים - "רעידת אדמה", "דרמה בצמרת צה"ל" ו"צעד חסר תקדים" הם רק חלק מהביטויים שהוזכרו. במהרה נפרץ הסכר לביקורת גלויה מתוך המערכת הצבאית על הפיקוד הבכיר, לתיעוד הכשלים בניהול המלחמה ולקידום שיח מפלג בין חלוץ לאדם. אלא ששוב, כמו במקרים קודמים, המחלוקת בתוך האליטה היתה זרז ל'תיקון משמר', ולא ל'תיקון משנה', בסיקור התקשורת, כלומר לחשיבה מחודשת על צורת הלחימה מבלי להטיל ספק בצדקתה. הדברים נאמרו ונוסחו כך:

אמיר בר-שלום, ערוץ 1 - פריט ראשון במהדורה, 8 באוגוסט:

"אחרי 4 שעות של לחימה התחושה הרווחת בציבור היא כי משהו מקרטע בלחימה בצפון. ההרגשה הזאת הגיעה גם לצמרת המטכ"ל. האלוף אודי אדם פותח היום את שרשרת ההדחות דה פקטו. מעבר לרכילות של מערכת יחסים עכורה עם הרמטכ"ל לקצינים רבים שהגיעו לפיקוד היתה הרגשה שמהו לא עובד כשורה. הקצינים דיווחו על בלבול בכל מה שקשור למשימות הקרקעיות. חילוקי דעות קשים היו בין האלוף למפקד האוגדה גל הירש במהלך אירוע החטיפה, ובימי הלחימה הראשונים שלאחריה. הביקורת על התנהלות הפיקוד החלה להישמע בפומבי אחרי הקרב במרון א-ראס ובינת ג'בל. בעוד הכוחות המיוחדים, חיל האוויר וחיל הים לומדים מהר מאוד את הזירה החדשה, בפיקוד הצפון העניינים צלעו. כך למשל, הפעלת כוחות מיוחדים במרון א-ראס באור יום גרמה לנפגעים רבים וביקורת נוקבת על שיקול הדעת המבצעי בפיקוד הצפון".

עמוס הראל ואלוף בן, "הארץ", עמוד 1, גיליון 9 באוגוסט:

"במטכ"ל ובדרג המדיני שורר זה זמן רב חוסר שביעות רצון מהתנהלות פיקוד הצפון בלחימה. בכירים במטכ"ל התרשמו, כי בחלק מההחלטות הופעל שיקול דעת שגוי, וכי בכמה מהמקרים הפיקוד, והאלוף אדם בראשו, לא היה נמרץ והתקפי מספיק בדירבון הכוחות לפעולה".

"ידיעות אחרונות", שני טיזרים בעמודים 4-5, גיליון 9 באוגוסט :
"גורם צבאי: יש פה ניסיון להטיל את כל האחריות על אודי. נכון שיש אי-שביעות רצון ממנו - אבל גם מתפקוד של 'בעל הבית'".
"אלוף בצה"ל: 'לא משנה באיזו עטיפה יעטפו את המיניו, המשמעות ברורה. לו אני אודי אדם, הייתי שם את המפתחות על השולחן'".

הטלטה במטכ"ל הצביעה על ליקויים רבים בעבודה של העיתונות מכל בחינה שהיא. אם ידעה על הכשלים המבצעיים בזמן אמת ובחירה שלא לפרסם משיקולים 'בטחוניים', הרי שהסתרת המידע הביאה לתוצאה הפוכה - להיעדר ביקורת על מחדלים צבאיים שעלו בחייהם של חיילים רבים. ואם לא ידעה דבר, הרי שנכשלה במבחן המקצועי החשוב ביותר: פרסום מידע בעל ערך חדשותי רב. מדבריו של יואב לימור ב'מבט' עולה כי האפשרות הראשונה היא הנכונה :

"הכישלון הוא כישלון של הצבא. אנחנו נזהרנו מאוד בחודש האחרון מלהעביר ביקורת על הצבא. [...]. זה משדר לציבור שמהו חורק. הציבור יושב 28 ימים בתוך המקלטים. המערכת המדינית, המערכת הבינלאומית - כולם נותנים לצבא לנצח, והמשמעות היא שהצבא לא מנצח".

אין באמירות של לימור חשבון נפש אישי או ביקורת עצמית, אלא הטחת האשמות בצבא והצטדקות בכל הנוגע לדרכי העבודה של התקשורת. ולא רק זאת: אחרי שהרהיב עוז בנפשו לבקר את הצבא, חזר לימור שוב ושוב על הצורך בניצחון, תוך שהוא מייצר תקוות חדשות לתפנית צבאית במינויו של קפלינסקי לנציג הרמטכ"ל בפיקוד הצפון. הנה המשך הסיקור של לימור מאותה נקודה בדיוק שבה צוטט בפסקה הקודמת :

"אנחנו מביאים מישהו אחר שיעשה את זה. אמרו כבר חכמים מאיתנו מזמן: אנחנו צריכים קצינים מנצחים, מצליחים, מוצלחים, וזו הכוונה במינויו של סגן הרמטכ"ל קפלינסקי. הוא מכיר היטב את לבנון. הוא מכיר היטב את המערכת המדינית. [...] שולח אותו הרמטכ"ל להביא לפיקוד הצפון דבר אחד ויחיד וזה ני-צ-חון. זה מה שצריך לעשות במערכה הזאת. כנראה שהרמטכ"ל לא סומך על קציני פיקוד הצפון שיעשו את זה".

המינוי של קפלינסקי הוא מנוף להתחדשות הלחימה נגד חיזבאללה ולהרחבת הפעולה הקרקעית. רוני דניאל אינו מסתיר זאת ומלין בסיום הכתבה הראשונה של המהדורה ב-9 באוגוסט כי מוטב היה להקדים את המתקפה היבשתית הכוללת :

"צה"ל, אם כן, יוצא למהלך צבאי קרקעי נרחב בדרום לבנון, וזה בא באיחור של שבועיים, אולי אפילו שלושה. ירי הקטיושות שלא פוסק מחייב זאת. השינוי המנטלי בכל הדרגים וההבנה שזה לא מבצע אלא מלחמה הוא שמאפשר זאת".

תרומת הרשת הבטחונית להסדרת גבולות השיח ולעיצוב הרוח הצבאית

כדי לבסס את התפיסה הרואה בהעמקת הפעילות עד לנהר הליטני הכרח דטרמיניסטי, אקזיסטנציאליסטי, בלתי נמנע, נדרש הפרשן הבכיר של ערוץ 2, אמנון אברמוביץ', לצטט את ראשי מערכת הביטחון, ובהם הרמטכ"ל. אלה גורסים כי קיומה הפיזי של ישראל במרחב המזרח תיכוני מותנה ביכולתה להגיב בעוצמה ולהביס את חיזבאללה. להלן הציטוטים הלקוחים ממהדורת 9 באוגוסט:

"ישראל יכולה לעמוד בעוד הרוגים. היא לא יכולה לעמוד בהיעדר הכרעה".

"אם אין הכרעה תהפכו את שעון החול של קיומנו".

"אם היינו צריכים לטפל ב'עקרב' (החיזבאללה) בעוד שנתיים-שלוש כשיש גרעין לאירן, לא היינו מקיימים כאן דיון".

"כוח המחץ שלנו עומד כאן למבחן קיומי".

קביעות גורמי הביטחון מספקות קרקע יציבה להערכות הפרשנים ולסיקור אמפתי של הכוחות הלוחמים. באותה מהדורה, למשל, מצטרף גדי סוקניק לחיילי הנדסה, ומשה נוסבאום לחיילי גולני בדרום לבנון. השהות במחיצת החיילים מעלה את המורל של השניים לגבהים חדשים. בסיומו של דיון קצר פונה סוקניק לנוסבאום: "בשורה התחתונה אתה מרוצה מרוח הקרב של הלוחמים". נוסבאום משיב בסיפוק: "אני לא מתאמץ להסתיר את זה - בפירוש כן".

לכתבי "ידיעות אחרונות" אומרים כוחות מילואים כי "זו מלחמה על הבית" (כותרת משנה בעמ' 3, 10.8.2006). אותם חיילים מצוידים בהנחות מוקדמות, לא מבוססות, על כוונות חיזבאללה "לכבוש את הארץ הזאת". העיתון, כמו ערוץ 2, משעתק את הסכנה - משל היתה המערכה בלבנון מלחמת קיום אמיתית - ואת הפרשנויות הדומיננטיות שנובעות מהעצמתה. בעשותו כן, נוצר פער גדול למדי בין המציאות הסימבולית - המתווכת - של המלחמה לבין המציאות הממשית בשטח.

בניגוד לקו הסיקור של ערוץ 2 ו"ידיעות אחרונות", "הארץ" לא נזקק להערכות אפוקליפטיות המלבות את תחושת החרדה הקיומית כדי לשכנע את קוראיו בנחיצות הפעולה הקרקעית. כותרת ביניים בכתבה של עמוס הראל אמנם מציבה את השאלה "למה צה"ל לא מצליח", ובגוף הטקסט אפילו מוצגים כמה הסברים למחדלים הצבאיים (כמו שיטות פעולה שגויות והפעלת סדרי כוחות קטנים יחסית), אך במאמר נוסף מאותו גיליון (ב-10 באוגוסט), שנכתב על ידי הראל, תחת הכותרת "האם צה"ל מסוגל", נפרסים הטעונונים של המטה הכללי בעד התוכנית לכיבוש השטחים מדרום לנהר הליטני:

"... כמה מהקצינים היותר מפוכחים ונבונים במטכ"ל העריכו אתמול, כי קיים סיכוי סביר להצלחת הפעולה. [הם אומרים] [...] בהפעלה נכונה של האוגדות ותחת המנהיגות החדשה של משה קפלינסקי בצפון, אפשר להשתלט על השטח שמדרום לליטאני בתוך שבוע" (עמ' 5).

ב-10 באוגוסט מדווחים ערוצי הטלוויזיה כי הפעולה הקרקעית מושהית בניסיון לקדם את המגעים להפסקת אש. רוני דניאל מתנער מהטייטה המתגבשת להסדר, טוען כי אסור לקבלה

ומדגיש "שבצבא מאוד מאוד לא מרוצים מזה". מקבילו בערוץ 1, יואב לימור, חוזר פחות או יותר על אותם צלילים: "צה"ל לא ממש אוהב את העניין הזה שמתרקם. שר הביטחון היה בפקוד הצפון עם צמרת צה"ל, וכולם דרשו להמשיך ולהרחיב את הלחימה, כלומר לממש את החלטת הקבינט מאתמול וללכת לכיוון הליטני, על אף התגבשות ההסכם הזה".

מורת הרוח של המטה הכללי מגיבש פשרה מדינית ניכרת במיוחד ב"הארץ". כותרת המשנה של הגיליון ב-11 באוגוסט אומרת: "במטכ"ל מתנגדים: הפסקת אש תהיה טעות גדולה". כותרת נוספת בעמוד 5 קובעת: "המטכ"ל לא אוהב את הפסקת האש". הכותרות הללו מגשימות בצורה יעילה את המסר שצמרת הצבא מבקשת להעביר, ובמקרים אחרים הן משמשות כלי בניגוח ראש הממשלה. כך בכותרת ביניים בעמוד 2: "גורמים ביטחוניים: אולמרט מנע הישג", ובגוף הכתבה ביתר פירוט: "גורמים ביטחוניים טענו כי ראש הממשלה עצר את המהלך הצבאי להתקדמות לנהר הליטני, וכי מנע בכך אפשרות להישג צבאי משמעותי של ישראל".

אשר לאופציה הצבאית, במאמר פרשנות בעמוד 2 מציין זאב שיף כי רוב השרים תמכו בתוכנית המבצעית של שאול מופז (שעיקריה פורטו בדיון על הדרג המדיני), אך הצביעו על תוכנית אחרת - זו של צה"ל - כדי לא להתייצב נגד הצבא. האמירה של דן חלוץ בישיבת הממשלה: "או שתתקבל תכנית צה"ל או שום דבר!" מעוררת אצל שיף פליאה - מה שלא מונע ממנו לכתוב (בהיעדר כל נימוק) כי "לתוכנית המבצעית של צה"ל, שהוגשה ביום ה-28 לחימה, יש היגיון משלה".

כך, באמצעות הדיווחים החדשותיים והמאמרים בעיתון, מצליחה האליטה הצבאית להטמיע בתודעת הקוראים את התנגדותה להפסקת אש, וכן לגבש הסכמה רחבה סביב תוכניתה מבלי להסביר מה הרציונל מאחוריה. כדברי לימור ב"מבט": "הולכים אחרי צה"ל וזה בסדר. יש עכשיו מלחמה, אנחנו הולכים עם הצבא אחרי התוכנית הזאת, והלוואי שהצבא יביא את התוצאות".

בסופו של דבר, צה"ל המשיך להתקדם הלאה במחיר של נפגעים רבים, למרות שישראל בירכה על הצעת האו"ם להפסקת מעשי האיבה. תגובת הפרשנים הצבאיים לדואליות הישראלית הזאת של הסלמה ונכונות להסדר בעת ובעונה אחת התבטאה על פי רוב בשני אופנים: (1) קבלת עמדת הדרג הצבאי כי העמקת הפעילות בלבנון צריכה היתה להתבצע מוקדם יותר. (2) תמיכה בפעולה רחבה כערובה למימוש הסכם הפסקת אש.

נתמקד תחילה בדפוס הפעולה הראשון. במהדורת החדשות של ערוץ 2 ב-12 באוגוסט שודר ראיון שקיים רוני דניאל עם האלוף אודי אדם. בין השניים שררה תמימות דעים באשר לעיתוי הרחבת הפעילות הקרקעית. הנה קטע קצר מהראיון:

שאלה: "למה רק עכשיו? למה 30 וכמה ימים חולפים להם ורק עכשיו ההתקפה סוף-סוף?"
תשובה: "שאלה שלא צריך להפנות אלי... פיקוד הצפון היה מוכן ומזומן לביצוע פעולה כזאת".
דניאל מסכם: "קרוב לשבועיים לצה"ל יש את כל כוח האדם שהוא היה זקוק לו כדי לפתח מין מהלך כזה, וכאן בפיקוד הצפון מדברים בפירוש היינו מוכנים. [...] ואיכשהו במרחב שבין המטה הכללי ללשכת ראש הממשלה הדברים נעצרו. ועכשיו יוצאים לדרך באיחור מסוים".

דוגמאות נוספות מגיליונות העיתונים ב-13 באוגוסט:

"הארץ", כותרת בעמוד 1: "בהיסוס ובאיחור". פתיח: "בהיסוס רב ובאיחור משמעותי, החל צה"ל ביום ה-32 למלחמה את המבצע הקרקעי הנרחב בסיוע אווירי כבד בדרום לבנון, שנועד לפגוע במערך הרקטות קצרות הטווח וכוחות חיזבאללה באזור".

"הארץ", כותרת בעמוד 2: "מחיר הזיגזג המדיני". גוף הטקסט: "האלוף אודי אדם אמר אתמול, כי כוחותיו היו מוכנים להתקדמות לליטאני כבר לפני עשרה ימים. עתה, כשהמהלך מתרחש, זה קורה מעט מדי ומאוחר מדי. לזיגזג המדיני יש מחיר - הן בחיי אדם והן בגודל השטח שעליו יעלה בידי הצבא להשתלט".

"ידיעות אחרונות", כותרת משנה בעמוד 2: "רק ביום שישי חילחלה במשרד ראש הממשלה ההבנה: אם לא תצא לדרך פעולה קרקעית רחבה, מבצע 'שינוי כיוון' עלול להפוך למבצע בומרנג".

"ידיעות אחרונות", כותרת בעמוד 5: "ביקורת בצה"ל: 'בגלל עיכוב המבצע איבדנו זמן יקר'".

כאמור, הדפוס השני בסיקור - תוצר של תרבות בטחונית בתקשורת - הוא החזרה על הטענה כי העמקת האחיזה בשטח לבנון, בהתאם להמלצות המטכ"ל, תקדם הסדר מדיני טוב יותר לישראל. שרים, גנרלים, כתבים ופרשנים ביקשו ללמד זכות על תוכנית הפעולה של צה"ל:

"הרמטכ"ל קורא לאפשר לצה"ל להמשיך את הפעולה הצבאית כדי להכין תשתית טובה יותר למהלך המדיני" (11 באוגוסט, פתיח מהדורת 'מבט' בערוץ 1).

"הצבא ביקש לשפר את עמדותיו בשטח על מנת לייצר מצב טוב יותר גם לצבא לבנון, גם לכוחות הבינלאומיים" (12 באוגוסט, שרת החוץ, ציפי לבני, בראיון ליונית לוי בחדשות ערוץ 2).

"יש פה פעולה מאסיבית של הצבא, של צה"ל, לעשות את המהלכים האחרונים כדי להתפרס על פני כל השטח - שיהיה אחר כך מה לתת לכוח הרב לאומי או לכוחות האו"ם" (13 באוגוסט, פרשנות של איתן בן אליהו, לשעבר מפקד חיל האוויר, בחדשות ערוץ 2).

"כוחות צה"ל נמצאים בלחימה על מנת להגיע לעמדות שגם יבטיחו הגנה על כוחותינו, אבל גם יבטיחו את מימוש ההסכם" (13 באוגוסט, ציטוט של שר הביטחון, עמיר פרץ, בתחילת מהדורת 'מבט' בערוץ 1).

"נוכחות צה"ל עמוק בתוך שטח האויב היא הערובה היחידה לכך שהסכם הספקת האש לא יתפורר עוד לפני שיתממש. אם ישראל לא תסלק את חיזבאללה מדרום לבנון - שום כוח רב לאומי לא יעשה זאת עבורנו" (13 באוגוסט, כותרת המשנה בעמוד 2 ב"ידיעות אחרונות", תחת כותרת המאמר של אלכס פישמן: "משפרים עמדות").

גם כאן, כמו בשלבים מוקדמים יותר של הלחימה, אחת הדרכים להצדיק את הבחירה במהלך יבשתי כולל היא לחשוב על המציאות הנוכחית כמסוכנת לעצם קיומה של מדינת ישראל. תיאורים כמו "מלחמת אין ברירה" ("הארץ", 13.8.2006; "ידיעות אחרונות", 14.8.2006) "מלחמה על הבית" ("הארץ", 13.8.2006) ו"מלחמה שבה הצדק איתנו" (מאמר המערכת ב"הארץ", 14.8.2006) היו שזורים בתכנים החדשתיים של התקשורת הכתובה ב-48 השעות האחרונות ללחימה, בעת שכוחות היבשה התקדמו לליטני.

במקביל לתמיכתם הגורפת במתקפה קרקעית נרחבת, חזרו הפרשנים הצבאיים בשני ערוצי הטלוויזיה ללבוש את גלימתם של נביאי הזעם בבואם לתאר את היום שאחרי הסכם הפסקת האש:

רוני דניאל: "לפעמים המציאות בשטח, בשדה הקרב, תכפה עצמה על ההסכמים. גם היה וייקבע שיש הסכם הפסקת אש וכולם יסכימו לה, בתנועה של צה"ל חזרה אל גבול ישראל, הוא יעבור בכפרים שבהם יש עדיין אנשי חיזבאללה. מי יתקע לנו כף שלא יהיו שם יריות, ולא תהיינה התנגשויות? כך שאני רואה מצב שבו צה"ל אמנם מפסיק התקדמות, אבל בדרך חזרה עוד הרבה התכתשויות בתוך הכפרים של דרום לבנון שבחלקם עדיין שורצים אנשי חיזבאללה" (ערוץ 2, 12.8.2006).

יואב לימור: "בצה"ל מעריכים כי הלחימה בשטח תימשך עד להפסקת האש וגם לאחריה. חיזבאללה ינסה לפגוע באלפי החיילים שיישארו בדרום לבנון בעיקר באמצעות טילי הני"ט שגבו בשבועות האחרונים את מרבית הנפגעים מקרב החיילים. צה"ל מצידו שומר לעצמו את הזכות להגנה עצמית, מה שמבטיח קרבות ולחימה בלתי פוסקים עד להגעת הכוח הרב לאזור. זה יקרה עוד שבועות, אולי עוד חודשים, ולכולם ברור כי לכל אירוע קטן בדרך יש פוטנציאל להדליק מחדש אש גדולה בלבנון" (ערוץ 1, 13.8.2006).

ברוך דבריו של ראש אמ"ן לממשלה: "עיונות נוסף - שאלה של זמן", ניתן לקבוע כי ראייתם של לימור ודניאל לוקה בדטרמיניזם קיצוני. החשיבה הצבאית הדומיננטית, שנטועה בשני הפרשנים, מונעת מהם ללכוד את מורכבות המציאות הבטחונית ולהשתחרר מן הפטליזם וההשלמה עם המשך הלחימה. הם לא מגלים ספקנות לגבי הסיכויים להסדר - מה שיכול להיחשב כגישה מתקבלת על הדעת לנוכח המציאות ההיסטורית בלבנון, אלא קובעים בנחרצות ("לכולם ברור") מה צופן העתיד ("הרבה התכתשויות") בהיעדר אפשרות אחרת.

ביקורתיות מאוחרת - ההבניה המחודשת של המלחמה

חלק מכלי התקשורת החלו להעלות שאלות לגבי המערכה עצמה, ככל שהתבהרו מחדלי המלחמה, וככל שנשמעו עדויות החיילים מן השטח.

בעוד שבערוצי הטלוויזיה לא נמצאו דיווחים או גילויי דעת בגנות הרחבת הפעילות הקרקעית, הרי שבעיתונות הקרובה נשמעו קולות בודדים שקראו לקבל את ההסדר המוצע במועצת הביטחון של האו"ם. הקולות הללו, כפי שתואר בדיון על הדרג המדיני, פתחו פתח לביקורת נגד הממשלה,

אלא שזו לא פסחה גם על הצבא. במאמר, שכבר הוזכר כאן, כתב נחום ברנע את הדברים
החריפים הבאים :

"השאלה מה קרה לישראל במלחמה הזאת ראויה לדיון נוקב. במלחמה הזאת ישראל הוכתה
ולבנון הוכתה וחיזבאללה הוכה. מטבע הדברים, עינינו מרוכזות במכות שאנחנו חטפנו. הן לא
מבוטלות: ממדי האבידות, השבתת העורף, הפיכת מאות אלפי ישראלים לפליטים ואולי המכה
הקשה מכל: הגילוי שצה"ל לא מסוגל לספק את הציפיות. הוא לא רק מתקשה לנצח בקרב נגד
ארגון גרילה קטן כמו חיזבאללה, הוא מתקשה לספק מים ואוכל לחייליו. משבר האמון שנוצר בין
הצבא להנהגה הפוליטית מזכיר בחריפותו את מלחמת יום כיפור" (13.8.2006, עמ' 1).

ב-14 באוגוסט, ביום שבו נכנסה הפסקת האש לתוקפה, הוקפאה גם התמיכה התקשורתית בצבא.
אותם עיתונאים ופרשנים שאיבדו כל חוש ביקורתי במשך יותר מחודש ביקשו עתה לחזק ערכים
פרופסיונליים שנסדקו בזמן המלחמה, במה שנראה כ'תיקון פרדיגמטי'. רוני דניאל שהטיף בלהט
להכרעה צבאית שאל בעיתוי קצת מאוחר: "האם צבא היבשה לא הוזנח ונמצא חסר בציוד
ובאימונים?". אפשר כי תחקיר ביקורתי לפני תחילת המערכה היה יכול לשנות את עיתוי או אופי
הלחימה בלבנון, ובכך לחסוך בחיי אדם.¹⁴⁰ הנחה זו מקובלת על השר יוסי פלד, אלוף פיקוד
הצפון לשעבר ופרשן ערוץ 1 בתקופת מלחמת לבנון השנייה :

"בתהליך של 6-7 שנים לפני מלחמת לבנון השנייה פירקו את צבא היבשה. לו התקשורת ידעה
במשך שנים שצבא היבשה איננו יכול לבצע את משימותיו, היה עליה לכתוב על זה. אבל לא נאמר
או נכתב דבר כי זה לא מייצר כותרות" (31).

כמו פלד, גם אלכס פישמן מודה שהעיתונות חדלה מלמלא את תפקידה בזמן שגרה :

"התקשורת היתה צריכה להכות על חטא שלא בדקה היטב את מצב הצבא - תקלות, מילואים -
לפני המלחמה" (30).

בוטה מהם היה ארי שביט. העיתונאי הבכיר שהאיץ במקבלי ההחלטות לצאת למתקפה
הקרקעית הגדולה, כתב כעבור מספר חודשים את הדברים הבאים :

"אנחנו, העיתונאים, נושאים באחריות. [...] בעקיפין, אנחנו אחראים לכך שמלחמת לבנון השנייה
פרצה כפי שפרצה, נוהלה כפי שנוהלה וגבתה את מחיר הדמים שאותו גבתה" ("מוסף הארץ",
30.3.2007, עמ' 22).

עמוס הראל, שבדומה לדניאל תמך בפעולה קרקעית, המתין עם הביקורת לאחר שוך הקרבות:
"כל הדברים הללו, כמו ההזנחה הנוראית באימון וביציוד של אנשי המילואים, אמורים לחולל
לכאורה זעקה ציבורית אדירה. [...] בסיפור הזה, לתחושותיהם של חיילי המילואים קיימת
משמעות רבה - ולאנשי המילואים בלבנון יש בפירוש בטן מלאה. הסיפורים מתחילים לצאת
החוצה: בשיחות חטופות, בהודעות אס-אס-אס הנשלחות לבני המשפחות, במפגשים ראשונים עם
מח"טים ומג"דים".

¹⁴⁰ אילו דניאל היה עורך תחקיר כזה לפני המלחמה, הרי שלא היה מצדד בעיוורון מוחלט בפעולה קרקעית נרחבת
שנידונה מראש לכישלון.

הטענה כאילו "הסיפורים מתחילים לצאת" עכשיו, לאחר סיום המערכה, אינה משכנעת. נחום ברנע שוחח מספר ימים לפני כן עם חיילים בלבנון, שהציבו סימני שאלה בנוגע ליכולתו של הצבא לממש את מטרות המלחמה ("ידיעות אחרונות", 10.8.2006, עמ' 1). זאת ועוד, משיחה עם ניר דבורי מתברר כי מה שידע ברנע - ידעו גם אחרים, ובהם דבורי עצמו, אך משיקולים מערכתיים הוחלט שלא לפרסם את הסיפור מיד:

"היה לי את המידע על החוסרים בציד של חיילי המילואים לפני נחום ברנע. הבאתי אותו למערכת, אבל התלבטנו מאוד אם לשדר זאת תוך כדי מלחמה, אני אומר לך את האמת. ובעוד אנחנו מתלבטים, יום-יומיים אחרי - נחום ברנע פרסם את הכל ב"ידיעות אחרונות"; ואני אומר לך שברגע שנחום ברנע הגדול מ"ידיעות" פרסם, זה פרץ את הסכר, ומאותו שלב כל העיתונאים התחרו ביניהם במרכאות לפרסם את המידע הזה" (14).

גם מדבריה של ח"כ מירי רגב משתמע כי העיתונות נהגה להטיל על עצמה צנזורה פנימית:

"לא ניתן להסתיר היום את מראות המלחמה. השאלה היא מי הראשון שמספר את הסיפור שלו: האם החיזבאללה, האם אנשי המילואים בחזית שמתלוננים על כך שאין אוכל וציוד, או הצבא במסר מסודר לציבור. מרגע שאנשים נכנסו לשטח עם פלאפון, וצילמו את המראות והתמונות - כבר לא יכולת לעצור אותם. כל עוד לא היתה פגיעה בחיי אדם ובביטחון המדינה, לא ניתן היה לעצור את פרסום המידע" (34).

מלבד העיסוק (בדיעבד) בשאלה האם הצבא היה מוכן כראוי ללחימה קרקעית בשטח לא מוכר, דומה כי ההחלטה לתת פומבי לביקורת מהותית נגד המלחמה בהיקף כה רחב רק לאחר הפסקת האש מלמדת כי עיתוי ועוצמת הביקורת קשורים זה בזה. לאמור, ככל שהמלחמה הולכת מסתבכת ומגיעה לכדי סיום מאכזב מנקודת מבט צבאית, כך גם הביקורת לובשת אופי מהותי יותר.

כך למשל, נשמע הדיווח של ניר דבורי בערוץ 2 ב-14 באוגוסט: "מעדויות שאספנו מצטיירת תמונה מדאיגה: הטנקים אינם מוגנים מספיק ונפגעו קשות. הפעלת הכוחות, אומרים הלוחמים, לא התאימה לשטח הלבנוני. הזהרנו זאת כבר באימונים. **נכנסנו מהר מדי ללא הכנה**". בהמשך הכתבה מודה האלוף אדם במפתיע כי "יכול להיות שהמהירות שהכניסו אותם לתוך המלחמה הזאת היא גבוהה מדי".

כותרת גדולה בעמוד 8 בעיתון "הארץ" מתארת באופן דומה את תחושות החיילים: "חוזרים מהמילואים עם תמיהה על המלחמה". בגוף הכתבה מצוטט חייל המפקפק בנחיצות המערכה בלבנון: "רגע, למה בכלל נכנסנו למלחמה הזאת? אוקיי, חטפו לנו שני חיילים, אבל למה להיכנס למלחמה תוך שעתים, בלי לתכנן, בלי להיערך".

איש המילואים מתריס כאן כנגד דרך קבלת ההחלטות ערב המלחמה ותוך כדי הלחימה. את מה שהבין כעבור זמן קצר, על פי המתואר בכתבה, הפנימה התקשורת רק לקראת סוף המערכה. ההתנערות מתפקידה לחשוף ולא להעלים מידע, לבקר ולא לחבק את הצבא, להטיל ספק ולא לקבל גרסאות רשמיות ללא סייג, גררה את העיתונות (למעט עיתונאים בודדים כמו יעל גבירץ ונחום ברנע) למחדל תקשורתי חמור שרק העצים את הכשלים הצבאיים בזמן מלחמת לבנון השנייה.

5.3 אירועים כלכליים - עיתונות כתובה וטלוויזיה

חלק זה עוסק בניתוח תכנים תקשורתיים של רפורמות כלכליות מחוללות שינוי: התוכנית לייצוב המשק ב-1985 והתוכנית הכלכלית של נתניהו ב-2003. ראשיתו באפיון מושאי הסיקור, יוזמי התוכניות ומתנגדיה, תוך שימת דגש על הרטוריקה של הפרשנים הכלכליים; והמשכו בביקורת על כיסוי המחאה והשביתות ועל מסגור העוני ופיטורי העובדים.

במדגם של העיתונות הכתובה נכללו 549 פריטי חדשות, 356 מהם עסקו בתוכנית לייצוב המשק ו-193 התייחסו לתוכנית הכלכלית של בנימין נתניהו. במדגם של הטלוויזיה נכללו 122 פריטים: 34 מהם היו על התוכנית לייצוב המשק, ו-78 על התוכנית הכלכלית של נתניהו. בסך הכל נבדקו 671 פריטים חדשותיים בשני אירועים כלכליים אלה.

מבחינה מתודולוגית, הניתוח הכמותי מורכב מהתפלגות הבולטות של מושאי הסיקור, מזהות המגדירים הראשוניים בכתבות על פיטורי העובדים, מקביעת מסגור העוני ומאופיו של המידע הכלכלי - כמו למשל, מה היחס המספרי בין גילויי ההתנגדות לתוכניות הכלכליות לבין הגורמים לעוינות כלפיהן. הניתוח האיכותני מתייחס לבחירת המלים, השמות, ההגדרות, הכינויים, הדימויים, נקודות המבט וטענות היסוד של הכתבים הן ביחס לתוכניות הכלכליות והן ביחס למושאי הסיקור.

הממצאים האמפיריים מחזקים את הטענה כי הסיקור הכלכלי השתנה בעקבות המעבר לכלכלת שוק. הכיסוי התקשורתי של התוכנית לייצוב המשק ב-1985 - תקופה של מעורבות ממשלתית כזו או אחרת כמעט בכל תחומי הפעילות הכלכלית - היה מאוזן למדי בשני כלי תקשורת: "ידיעות אחרונות" וערוץ 1, מתוך שלושה בסך הכל (נמצא כי רק "הארץ" נקט בטכניקת סיקור חד צדדית, ניאו ליברלית). לעומת זאת, הכיסוי של "התוכנית להבראת כלכלת ישראל" ב-2003 - עידן של הפרטה וריבוי ערוצים - היה מוטה לטובת האוצר ברוב כלי התקשורת הנחקרים, "ידיעות אחרונות", "הארץ" וערוץ 2, ואמפתי כלפי העובדים רק בערוץ 1. בהתאם להשערה ג', המחקר מצא קשר בין אופיה המשתנה של הסביבה הפוליטית והכלכלית לבין סוג ואיכות הסיקור הכלכלי-חברתי, לנוכח התמורות במפת התקשורת.

5.3.1 התוכנית לייצוב המשק

בשנת 1985 עמד המשק הישראלי על סף משבר, אולי החמור בתולדותיו. התוצר כמעט לא צמח, החוב החיצוני הגיע ל-80 אחוז מהתוצר המקומי, ושיעור האינפלציה עלה על 400 אחוז. בממשלת האחדות הלאומית הושגה הסכמה עקרונית לפעולה נמרצת להצלת המשק. ב-2 ביולי 1985 אישרה הכנסת את תוכנית הייצוב של הממשלה ברוב גדול. במסגרת התוכנית הוצבו יעדים רבים שעיקרם: קיצוץ דרסטי בתקציב המדינה, הקפאת שכר וקיבוע שער החליפין כאמצעי לייצוב המחירים במשק. הממשלה הפעילה תקנות לשעת חירום כדי לאכוף את החלטותיה אל מול התנגדות ההסתדרות לפיטורים של אלפי עובדים מן השירות הציבורי. רק לאחר מגעים קדחתניים הגיעו הצדדים להסדר פשרה על היקף פיטורי העובדים ועל גובה שחיקת השכר במגזר הציבורי בשנה הראשונה לביצוע התוכנית.

יש לציין כי היעדים העיקריים של התוכנית הושגו: האינפלציה נבלמה, הגרעון בתקציב צומצם באופן משמעותי, המחירים במשק התייצבו. עם זאת, שיעור האבטלה עלה בטווח הקצר ואי השוויון גדל בטווח הארוך. תוצר לוואי אחר, חשוב לא פחות, היה העברת חוק ההסדרים, שהתיר למשרד האוצר לשנות חוקים ותקנות לצורך החלת התוכנית הכלכלית החדשה. אף שכבר אז היתה התנגדות חריפה לחוק ההסדרים, בשל הפגיעה בסמכויות החקיקה וביכולת הפיקוח של הכנסת על עבודת הממשלה, הפך החוק לחלק בלתי נפרד מחוק התקציב השנתי.

יותר מכל מסמלת התוכנית את תחילתה של המדיניות הניאו-ליברלית בישראל. מדיניות זו נשענת על אידיאולוגיה שמקדמת הפרטה של חברות ציבוריות, ליברליזציה של שוק ההון ומעורבות ממשלתית מופחתת בכלכלה. עתה ננסה לבחון אם גם השיח התקשורתי סביב התוכנית אינו אלא 'בבואה לשונית' של החשיבה הכלכלית החדשה של האליטה הפוליטית.

לצורך ניתוח זה, נדגמו 14 גיליונות בכל עיתון בחודשים יוני-אוגוסט 1985 (30.6.85-11.8.85), ונותחו 356 פריטים חדשותיים הקשורים במישרין לתוכנית לייצוב המשק: 184 מהם פורסמו ב"ידיעות אחרונות" ו-172 ב"הארץ". בנוסף, נבדקו 44 פריטים טלוויזיוניים ב-8 מהדורות 'מבטי' בערוץ 1.¹⁴¹

בולטות מושאי הסיקור

מדד הבולטות של הגורמים המסוקרים בעיתונות נקבע על פי ייצוגם בכותרות (הכוונה לארבעה סוגי כותרות: גג, ראשית, משנה וביניים), והופעתם בתמונות המצורפות לפריטים החדשותיים.¹⁴² על פי טבלה מס' 6.1, שיעורי ההתפלגות היו דומים בשני העיתונים; ראש הממשלה ושר האוצר, ממובילי תוכנית הייצוב, זכו לבולטות הגבוהה ביותר מבין הדמויות המסוקרות: שמעון פרס, עם 25 פריטים ב"ידיעות אחרונות" ו-23 פריטים ב"הארץ", ויצחק מודעי עם 18 ו-17 פריטים בהתאמה. מנגד, שיעורי החשיפה של מזכ"ל ההסתדרות ישראל קיסר, מראשי המאבק בתוכנית הכלכלית, היו נמוכים בהרבה: 12 פריטים ב"ידיעות אחרונות" ורק 10 פריטים ב"הארץ".

ממשלת האחדות, על כלל 25 שריה, הופיעה בחמישית מכותרות ותמונות העיתונים - היחס הגבוה ביותר מבין כל גופי הסיקור. לעומת זאת, מידת הבולטות של משרד האוצר היתה נמוכה בהשוואה להסתדרות: 20 פריטים בלבד אל מול 38 פריטי חדשות הקשורים, על פי נתוני הטבלה, לארגון העובדים (בשלב מאוחר יותר נבדוק מה היה אופיו של הפרסום - חיובי או שלילי). אשר לעובדים, האזכורים הרבים בתקשורת עלולים להטעות בגלל ההקשר התחבירי של הופעתם כמושאים ולא כנושאים (עוד על כך, בהמשך הניתוח).

¹⁴¹ מדגם הטלוויזיה היה מצומצם בהשוואה לעיתונות הכתובה מסיבות טכניות. ארכיון הסרטים של ערוץ 1 העמיד לרשות מחקר זה 8 קלטות בפורמט 'יומטיק' - קלטות מקור שלא עברו תהליכי דיגיטציה. קלטות אחרות מאותה תקופה, שלא הומרו לפורמט דיגיטלי, אבדו או נשמרו במצב טכני ירוד מבחינה ויזואלית. בהיעדר ארכיון חלופי ובהינתן העובדה שהטלוויזיה היתה חד ערוצית, נותר המדגם מוגבל.

¹⁴² מושא סיקור כלשהו שהופיע בכותרת הראשית, בכותרת המשנה ובתמונה של פריט מסוים - נספר פעם אחת בלבד.

טבלה 6.1: התפלגות הבולטות של מושאי הסיקור בעיתונות ובטלוויזיה*

גורמי הסיקור	ידיעות אחרונות	הארץ	ערוץ 1
ראש הממשלה פרס	25 (13.6%)	23 (13.4%)	8 (18.2%)
ממשלה/שרים	35 (19%)	36 (20.9%)	18 (40.9%)
שר האוצר מודעי	18 (9.8%)	17 (9.9%)	4 (9.1%)
כנסת/חברי כנסת	5 (2.7%)	12 (7%)	6 (13.6%)
משרד/פקידי האוצר	11 (6%)	9 (5.2%)	6 (13.6%)
מזכ"ל ההסתדרות קיסר	12 (6.5%)	10 (5.8%)	4 (9.1%)
הסתדרות	22 (12%)	16 (9.3%)	10 (22.7%)
עובדים	40 (21.8%)	33 (19.2%)	13 (29.5%)
מעסיקים, תעשיינים, סוחרים	19 (10.3%)	16 (9.3%)	2 (4.5%)
תנועות/ארגונים חברתיים	-	1 (0.6%)	-
בנק ישראל/בנקים	11 (6%)	16 (9.3%)	3 (6.8%)
שוק ההון/בורסה	3 (1.7%)	9 (5.2%)	2 (4.5%)
סטודנטים	1 (0.6%)	-	-
מובטלים	3 (1.7%)	1 (0.6%)	-
צה"ל	2 (1.1%)	1 (0.6%)	-
ביטוח לאומי	1 (0.6%)	-	-
ציבור/אזרחים	19 (10.3%)	15 (8.7%)	5 (11.4%)
אחר	42 (22.9%)	43 (25%)	12 (27.3%)
סה"כ*	184	172	44

* ברובם המכריע של הפריטים הופיעו שתי דמויות/קבוצות לפחות, ולכן התפלגות גורמי הסיקור גדולה מסך כל הפריטים.

בולטות מושאי הסיקור בטלוויזיה נקבעה לפי שני קריטריונים: אזכור הדמות או הקבוצה בפתיח הפריט (לאמור, בדברי הקריינות של מגיש/ת החדשות באולפן); ייצוג ויזואלי בגוף הפריט (דהיינו: שידור ראיונות, תדריכים, הצהרות, מסיבות עיתונאים, ו/או התייחסות הכתב המדווח לעמדותיהם של הגורמים המצולמים בכתבה).¹⁴³ על פי ההתפלגות בערוץ 1, ראש הממשלה, כדמות, וממשלת האחדות, כגוף, זכו לחשיפה הגדולה ביותר - 8 פריטים לפרס ו-18 פריטים לשרים (השר דוד לוי, ממתנגדי התוכנית הכלכלית, הופיע ב-4 מהם) - בדומה לממצאים בעיתונות הכתובה. להבדיל מהם, הייצוג הטלוויזיוני של שר האוצר מודעי היה נמוך בהשוואה לשני העיתונאים - רק 4 פריטים חדשותיים, בדיוק כמו מזכ"ל ההסתדרות קיסר. ההסתדרות, עם 10 פריטים, נהנתה מבמה נכבדה בימבטי, יותר מאשר האוצר, עם 6 פריטים בלבד. בצירוף התפלגות העובדים, יהא זה נכון לטעון כי הסיקור בערוץ 1 היה מאוזן יותר מבחינה כמותית, אם כי עדיין מוטה לטובת תומכי תוכנית הייצוב.

בהמשך לניתוח הכמותי, ננסה לאתר דפוסים מרכזיים של שיח, המתמקד בכלכלת שוק ובכלכלת רווחה, מתוך התבניות הפרשניות, המאפיינים הלשוניים, הייצוגים הנרטיביים והמוטיבים התמטיים המשותפים לטקסטים הנחקרים. תחילה נדון במושאי הביקורת של הפרשנים הכלכליים, במגמתיות הפרשנות (חיובית או שלילית) וברמת הביקורתיות של הפרשנות (תומכת

¹⁴³ שחקנים יחידים או קבוצות שהופיעו כמה פעמים באותו פריט חדשותי נספרו פעם אחת בלבד.

או מאתגרת); לאחר מכן ננתח את סיקור פעולות המחאה נגד התוכנית הכלכלית; ולבסוף נאפיין את המצוקות החברתיות - פועל יוצא של משק במשבר - לפי שתי מסגרות מדיה: אינדיבידואלית וחברתית-מוסדית.

¹⁴⁴ מאפייני הפרשנות של התוכנית הכלכלית בעיתונות הכתובה:

הסתייגות "ידיעות אחרונות" אל מול תמיכת "הארץ"

מושאי הביקורת של הפרשנים מתחלקים לשתי קבוצות: תומכי התוכנית ומתנגדיה. עם הקבוצה הראשונה נמנים ראש הממשלה פרס; שרי הממשלה, ובכלל זה גם שר האוצר יצחק מודעי; ופקידי האוצר. אל הקבוצה השנייה משתייכים יו"ר ההסתדרות, ישראל קיסר; בכירי ההסתדרות; עובדים מן השירות הציבורי; ובמידה מסוימת גם סגן ראש הממשלה, דוד לוי, וחלקים קטנים מתנועת חירות.

במבט כולל ניתן לראות כיצד "ידיעות אחרונות" נבדל מ"הארץ" בתגובותיו הפרשניות לתוכנית החירום הכלכלית של ממשלת האחדות. בעוד ש"ידיעות" מצא כשלים רבים בתוכנית ופרשנו הבכירים גילו ספקנות עמוקה לגבי היכולת לממשה, "הארץ" הצטרף לתומכיה ודחה את דברי הביקורת של מתנגדיה. די לקרוא את מאמרי המערכת של שני העיתונים ב-1 ביולי 1985, מועד אישור התוכנית הכלכלית בממשלה, כדי לגלות זאת:

"ידיעות אחרונות": "כמה וכמה דברים אינם נראים לנו בתוכנית הכלכלית החדשה, שיצאה מתחת לידה של הממשלה, אבל פחות מכל מובן לנו מנין תיקח הממשלה כח - כח שלטוני של ממש - ליישם את תכניתה הלכה למעשה. [...] וכלום תהיה זו הערכה מוטעית להניח כי יותר משתביא תוכנית ממשלתית זו להבראת המשק היא תביא להתפרקות, או ליתר דיוק - להתפוצצות הממשלה הזאת עוד בטרם יספיק פרס ללכת אל הנשיא?".

"הארץ": "מן הראוי לתמוך בכיוון הכללי של תוכנית האוצר: הורדת רמת החיים של האוכלוסייה, שכירים ועצמאים כאחד, מחויבת המציאות. [...] עוד יש להעיר, בניגוד למה שכבר השמיעו דוברי שכירים ופרשנים, כי הצעת האוצר איננה בלתי מאוזנת. לא רק השכירים, גם העצמאים, יידרשו לוותר על חלק מהכנסתם הריאלית: המכשיר להשגת הוויתור הוא מס הכנסה והמקדמות".

יעדי הביקורת העיקריים השתנו גם הם מעיתון לעיתון: ב"ידיעות אחרונות" הופנתה הביקורת אל פרס והממשלה; וב"הארץ" נמתחה ביקורת נגד קיסר, ההסתדרות, עובדי המגזר הציבורי והוועדים המכונים "חזקים". עוד לפני שננתח את אופיה של הביקורת, נציג דוגמאות אחדות לרטוריקה ביקורתית כלפי מושאי הפרשנות:

¹⁴⁴ חלק זה הוגבל לפרשנות בעיתונות הכתובה, לנוכח העובדה שבאותה תקופה התבססה מהדורת 'מבט' על דיווחים חדשותיים, אובייקטיבים לכאורה, ולא על גילויי דעת.

"... הוא (פרס) איש שיש לו מושג מועט מכולם מה לעשות עם כלכלתנו, הרי אע"פ שויצמן צועק באוזניו 'פעל!' אין הוא יודע כיצד. [...] ואנו מחכים לפרסום התוכנית המתבשלת, שתהיה אכספרומט מקרי כנראה, ובלבנו חרדה לא מעטה" (ד"ר הרצל רוזנבלום, מאמר המערכת של "ידיעות אחרונות", 30.6.1985).

"גם לו היה בטחון מלא שהתוכנית אכן תתבצע, קיים ספק רב בתוצאותיה, בשקלול מעלותיה לעומת חסרונותיה. אולם בינתיים, חובת הוכחת יכולת הביצוע, גם אחרי הדיונים וההחלטות היא עדיין על הממשלה, וה'רקורד' שלה בתחום זה אינו מבושר טובות" (דב גנחובסקי, "ידיעות אחרונות", 1.7.1985 עמ' 13).

"הקטסטרופה המשקית, שבה איימו על ישראל כי היא ממשמשת ובה, ניצבת על סף הבית. אך אם לשפוט על פי התנהגותם של ישראל קיסר, ראשי האיגודים המקצועיים וראשי הוועדים של חברת החשמל, מקורות ודומיהם, תבוא בסוף הממשלה ותוציא את פנקס הצ'קים והכל יבוא, כפי שבא בעבר, על מקומו בשלום. אך הם טועים: הפעם יתנהל הכל על פי תסריט אחר, שאיננו מסתיים בהפי-אנד" (מאמר המערכת של "הארץ", 11.7.1985).

"היו ששיבחו את האחריות שבה ניווט המזכ"ל קיסר את ההסתדרות בין מאבק טוטאלי נגד התוכנית ובין כניעה לתכתיב ממשלתי. שבחים אלה לא תאמו לגמרי את המשא ומתן שקדם לחתימה על הסכמי השכר הכולל עם הממשלה, והם נראים מופרכים לחלוטין על רקע צעדיו והכרזותיו של המזכ"ל הנוגעים לפיטורים מן השירות הציבורי. **מר קיסר אינו אומר אמת, כאשר הוא מגדיר את הפיטורים המוצעים כהמצאת ממשלה:** הוא ידע מראש על הכוונה, וביודעו אותה, הוא הגיע להסכם הכללי עם ראש הממשלה על השכר. מדובר איפוא בהמצאה במרכאות, שהמזכ"ל העניק לה הסכמה שבשתיקה. לא גישה אחראית לקשיי המשק מדריכה את מהלכיו של מר קיסר, אלא רצון לזכות בפופולאריות אצל שולחיו" (מאמר המערכת של "הארץ", 28.7.1985).

אפשר לראות בטקסט הראשון ביקורת אישית ישירה נגד ראש הממשלה פרס, שאינו מסוגל - אפריורית - להבריא את הכלכלה, וניתן לראות בטקסט השני ביקורת עניינית יותר שמופנית אל הממשלה. הכותבים שופטים את מושאי הביקורת על רקע היעדר כישורים (במקרה של פרס) ותפקוד לקוי בענייני כלכלה (במקרה של הממשלה). הרטוריקה הביקורתית של "ידיעות אחרונות" משלבת בין הנימה המזלזלת בפרס לבין הגישה הספקנית (ועם זאת הקונסטרוקטיבית) כלפי מדיניות הממשלה.

שני הטקסטים האחרונים של "הארץ" אינם מותירים מקום לספק: התנהגות ההסתדרות מאיימת על יציבות המשק. לא פחות מכך. העיתון הסיק מניסיון העבר כי הנהגת ההסתדרות לא מסוגלת להתפכח משיכרון הכוח, ולפיכך תנסה לאלץ את הממשלה להיענות לתביעותיה המופרזות גם בעתיד. היעד המרכזי לביקורת חריפה זו היה יו"ר ההסתדרות קיסר, שהואשם בהעמדת פנים מתחסדת, בעת ניהול המשא ומתן על הסכמי שכר עם הממשלה, ובשאיפתו לרצות את ועדי העובדים.

כל הפרשנויות שלעיל מאפשרות לנו לקבוע אילו גורמים מבוקרים, אך הן לא מלמדות דבר לגבי מאפייני הביקורת. מעבר לאבחנה השיפוטית, הפשוטה יחסית, בין טוב לרע, חשוב לערוך ניתוח לשוני ולזהות את טענות היסוד של הפרשנים כדי להכריע בין רמות הביקורת: זו המאשרת את ההסדר הכלכלי הקיים וזו החותרת לתיקון משמר או משנה של אותו הסדר.

נפתח בפרשנות של "ידיעות אחרונות". מן הסתם, העיתון תמך בניסיון להדביר את האינפלציה הזוהרת, אך לא בהכרח הסכים לכל היעדים האחרים של התוכנית. יש לזכור כי למרות שהניחה את התשתית לשינוי מבני במשק ולתהליך ליברליזציה, תוכנית הייצוב עצמה התנגשה עם עקרונות ניאוו-ליברליים מובהקים; שכן ההחלטה להקפיא את שער הדולר ולפקח על המחירים היתה כרוכה מניה וביה עם מעורבות ממשלתית חריגה במשק. ייתכן שמן הטעם הזה אימץ העיתון שיח כלכלי מגוון שלא נסמך על משנה כלכלית סדורה כמו ב"הארץ", אלא על היגדים ביקורתיים ספציפיים, בעיקר מימין אך גם משמאל.

גדעון עשת, למשל, העלה השגות רבות ביחס להשפעות השליליות של תוכנית החירום על ציבור העובדים. יום לפני החלטת הממשלה על שורה של גזירות, התייקרויות ופיטורים העריך הכתב הכלכלי של "ידיעות אחרונות" כי סעיפים מסוימים בתוכנית אינם נחוצים, ומרכיבים אחרים בה כלל לא ישימים. את יחסו השלילי לרעיון הפחתת שכר העובדים ניסח באופן הבא:

"... גם אם המהלך יצליח, קשה לראות את התועלת שבו. קרן המטבע הבינלאומית קבעה בדו"ח האחרון שלה על ישראל, כי לא השכר הוא הגורם לאינפלציה".

גם בפסקה האחרונה של המאמר - הנוגעת לעסקת חבילה אפשרית בין הממשלה להסתדרות - שמר עשת על נימה פסימית:

"אפשר היה לשכנע את ההסתדרות והעובדים לוותר על תוספת שכר ויוקר אם אפשר היה להיווכח שיש ריסון במחירים. אולם כאשר מבצעים פיחות, קיצוץ סובסידיות, והעלאת מס מקביל ומס אחיד, וגובים כסף עבור חינוך ו עבור ביקור אצל רופא - המדד תופס תאוצה. במצב כזה אין לצפות שהתעשיינים ישמרו מחירים ושהפועלים יסכימו להפחתת שכר. הדיבורים על עסקת חבילה לאחר גל התייקרויות כזה, אין להם כיסוי בשטח" (30.6.1985, עמ' 3).

לטענה של עשת כי התוכנית הכלכלית יצרה עיוותים בחלוקת הנטל היה שותף גם דב גנחובסקי, הפרשן הבכיר לענייני כלכלה. במאמר שנשא את הכותרת "המהלומה העיקרית נוחתת על השכירים", דירג גנחובסקי בצורה היררכית את רשימת הנפגעים מן השחיקה העצומה בשכר:

"על עצמה הטילה הממשלה את הנתח הקטן ביותר בנטל התוכנית הכלכלית החדשה. את מרביתו היא הטילה על השכירים. [...] אולם גם בקרב השכירים, הנטל יפול על חלק מהם בלבד. אלה הקרויים 'מעוטי יכולת' יזכו גם הפעם בפיצוי מיוחד. לא יקבלו אותו מרבית השכירים, הקרויים העשירונים הבינוניים. אלה יקבלו פיצוי חלקי של 14 אחוזים, שיקזו רק חלק קטן מהשחיקה - קצת יותר ממחצית תוספת היוקר של יולי שתבוטל. לגבי העשירונים העליונים - אותו מעמד של

'מיוחסים' - כרגיל, אין מה לדאוג להם. הנטל נופל שוב על אותה קבוצת שכירים הנושאת על גבה את הצרות הכלכליות ואת התוכניות הכלכליות שמכבר.

מה בנוגע לעצמאיים ולחברות? עד כמה שהדברים נראים אבסורדיים, הנטל היחסי שעליהם יקטן בהשוואה לנטל הנופל על השכירים. נכון, תוטל עליהם מקדמה נוספת למס הכנסה. אולם צריך לזכור שמקדמה זו היא רק עד לעשיית החשבון. בסוף שנת המס, אם יתברר שגבו מהם יותר מדי, יוחזר להם הסכום. נכון, הם ישלמו לעובדיהם את ה'פיצוי' של 14 אחוזים. אולם, הם מקבלים, לעומת זאת, מיידית, אישור לייקור מחיריהם בשיעור ההתייקרות הכללי של 17 אחוזים, והם יחסכו את כל תוספת היוקר שהיה עליהם לשלם לעובדיהם בתחילת החודש הבא, כ-22 אחוזים" (1.7.1985, עמ' 3).

דבריו של גנחובסקי מבליטים את ההבדלים בין העיתונים. בשונה מגישת "הארץ", אין להסיק מהפרשנות ב"ידיעות אחרונות" כי הנטל הכלכלי רובץ לפתחה של האוכלוסייה העובדת, שכירים ועצמאים, בצורה שוויונית. להפך, לא זו בלבד שגנחובסקי כותב במפורש כי מידת הפגיעה בשכירים היא הגבוהה ביותר, הוא גם מצביע על חלוקת נטל לא צודקת בתוך קבוצת השכירים. לדבריו, המעמד הבינוני השכיר ייאלץ לשלם מחיר יקר לאין שיעור מהמחיר הכלכלי שהתוכנית תגבה ממעוטי היכולת ומן העשירונים העליונים. ואולם, כאן המקום לציין כי החישובים הכלכליים של גנחובסקי לא לוקחים בחשבון שיקולים נוספים, מהותיים לא פחות, הנוגעים לרווחת השכירים, הנמנים עם העשירונים התחתונים. שכן זכאות העובדים העניים ל'פיצוי מיוחד" אינה מקוזזת את העלייה החדה בהוצאות משקי הבית שלהם. הוצאות אלה הן במידה רבה תוצאה של התייקרות כללית במשק וקיצוצים בסובסידיות למוצרי מזון ובתשלומי ההעברה (היינו בשירותים הסוציאליים).

יעד מרכזי נוסף של התוכנית הכלכלית, שיפור במאזן התשלומים, נתפס בעיני גנחובסקי כשאיפה לא ריאלית. לטענתו, הייבוא יתרחב בקצב מהיר יותר מן הייצוא, על אף, ואולי בגלל, הפיחות (שצפוי להישחק) והקפאת שער הדולר:

"מתי יהיה הפיחות הבא? שאלה זו הפכה להיות מעניינת יותר לאחר פרסום נתוני הייצוא המאכזבים למחצית הראשונה של השנה, שבישרו ירידה של 2 אחוזים. לאור אכזבה זו בולט עוד יותר חוסר יכולתה של 'תוכנית החירום' לטפל ברצינות בנושא מאזן התשלומים. מה שקורה בשטח הוא, שמצבו של הייצוא לא רק שלא יופר במסגרת התוכנית - אלא אף הורע עוד יותר, במידה שעדיין קשה למדוד אותה. לעומת זאת, מצבו של הייבוא עתיד להשתפר תוך תקופה קצרה יחסית, כאשר יישחקו תוצאות הפיחות שבוצע ותודות לשער החליפין הקבוע תיתן הפחתת הפקדות הייבוא ב-15 אחוז את אותותיה בהוזלת מחירים ריאלית" (9.7.1985, עמ' 3).

לצד הקריאה להתייעלות של המגזר הציבורי, שפירושה המעשי הוא פיטורי עובדים וסגירת יחידות ממשלתיות או העברתן לניהול חוץ-ממשלתי, ניתן למצוא נימוקים נגד השחיקה בשכר העובדים ונגד הפגיעה בתשלום הקצבאות לזכאים, ובהם קשישים סיעודיים ונכים:

"סוד גלוי הוא, כי המנגנונים הציבוריים בארץ [...] מנופחים יותר מדי. הצורך בצמצומים לא נולד אתמול, וקודם כל מטעמים של יעילות ושל רחמנות על האזרח. חבל שעכשיו, כאשר עומדים [...] לערוך פיטורים, לא נעשה הדבר בתכנון, כחלק מריאורגניזציה כללית. אף לא ברור, אם הפיטורים יבטיחו את ההקטנה המיוחלת בתקציב. שכן ספק אם הפיזיית והגמלאות המוגדלות - המוצדקות כשלעצמם - יולידו בקרוב חיסכון בהוצאות" (יעקב כרוז, מתוך מאמר המערכת שכתרתו: "הצימצום והיעול", 11.8.1985).

"לעומת הישגה של ההסתדרות בבלימת הפיטורים, נשארה בעינה שחיקת השכר הגדולה, עליה כבר לא מדברים - והאוצר, מצידו, ממשיך כל העת ב'כרסום' נוסף של ההכנסה, כמו שהוא עושה - במה שניתן להגדיר כהתעללות לשמה - לגבי הנכים, או כמו שהוא עושה באי עידכון ההוצאות. בכל אלה יחושו השכירים עם כל יום שחולף - ובחודשיים הקרובים נוכל לראות, אם אכן הכבדת הנטל על השכירים היא שתציל את המשק הישראלי. בזה - יש ספק רב" (דב גנחובסקי, 25.7.1985, עמ' 3).

מאמרים אלה משקפים במידה מסוימת את כלל הטקסטים הפרשניים ב"ידיעות אחרונות". הם מניחים מקום לקשת רחבה של דעות: מצד אחד עולה מתוכם התביעה לצמצום השירותים הציבוריים - נדבך חשוב בתפיסת העולם הקפיטליסטית, ומצד שני מוטחת באמצעותם ביקורת נוקבת על שחיקת השכר של העובדים ועל ערעור הביטחון הסוציאלי של מקבלי הקצבאות - אבני יסוד במדיניות הרווחה החברתית. במובן זה, ההשקפה הקפיטליסטית חתרה לשינוי מבני של המשק, ואילו התפיסה הסוציאל-דמוקרטית דרשה לשמר לפחות חלק מן ההסדרים הכלכליים הקיימים. מעניין לציין כי בפרשנות הכלכלית של "ידיעות אחרונות" לא נמתחה כמעט ביקורת על ההסתדרות. הכתובת העיקרית לטענות כנגד תוכנית החירום היתה ממשלת האחדות הלאומית.

כאמור, לא כך נראו פני הדברים ב"הארץ". דומה כי גם ללא קריאת החומר הפרשני ניתן להבין באיזה צד של המתרס נמצא העיתון. בחירת הכותרות הכלכליות של מאמרי המערכת מצביעה על הירתמות "הארץ" לקידום התוכנית הכלכלית. הנה מספר דוגמאות:

"על ההסתדרות לכבד את רצון הכנסת" (3.7.1985)

"קיצוץ פרטני בתקציב הממשלה - תנאי להצלחה" (4.7.1985)

"לשבות - בעד מה ונגד מי?" (7.7.1985)

"גם לממשלה חופש ביטוי" (9.7.1985)

"בזכות הפיטורים בשירות הציבורי" (28.7.1985)

"באין הסכם - יש צווים" (8.8.1985)

בולטת במיוחד התנגדותו של העיתון לזכות השביתה. עובדת היותה זכות בסיסית בחברה דמוקרטית, שנועדה לענות על חוסר הסימטריה בין הון לעבודה, היתה לו לזרא. כפי שנראה להלן, מערכת "הארץ" התייצבה לימין המעסיק (במקרה זה: הממשלה) וקבעה כי זכות העובדים לשבות אינה לגיטימית:

"בהכרזת השביתה הכללית אתמול נענתה הוועדה המרכזת של ההסתדרות במידה רבה לתרעומת שהתוכנית הכלכלית עוררה בקרב חבריה. שאלה אחרת היא אם מקבלי שכר ומשכורת מפיקים רווח מיום בטלה שנכפה על המשק. [...] השבתת המשק לפי מתכונת האחד במאי - אף היא חסרת טעם בעינינו - מילאה את חופי הרחצה בהמוני נופשים, והפעלת התחבורה הציבורית איפשרה ביקורים אצל קרובי משפחה וידידים; אבל טובות הנאה אלה נקנו במחיר של צמצום הייצור והקטנת ההכנסה הלאומית. [...] מן הראוי שההסתדרות לא תוסיף להפריע על ידי שביתות סלקטיוויות" (3.7.1985).

מעיון במאמר שלעיל ברור מה עמד בראש מעייניו של העיתון: לא הדאגה לעובדים שחרב הפיטורים מונפת מעל ראשם, כי אם הוקעת "מקבלי השכר" (כותבי המאמר לא השתמשו בשם "עובדים" - אולי כדי להטיל דופי בנחיצותם של השובתים למשק ובמוסריותם) הנהנתנים, המנצלים כביכול את השביתה לצרכיהם האישיים. במלים אחרות, הטקסט הוא מעין המחשה רטורית לתהליך ההשחתה שעברו רבים מעובדי המגזר הציבורי, היונקים באמצעות כוחה של ההסתדרות מעטיני המדינה.

בעיני העיתון, עצם המחשבה לערוך שביתה כללית והפגנות רחוב היא אלימות לשמה, ביטוי לשאיפת ההסתדרות להפיל את ממשלת האחדות ולכונן במקומה ממשלה אחרת, כזו שמייצגת את האינטרסים של העובדים:

"מר קיסר העדיף את קו העימות, שראשיתו שביתה כללית הפגנתית; חבריו וכן ראשי ועדים בפועל ובדימוס, רק ממשיכים על פי היגיון המזכ"ל, כאשר הם מאיימים בהפגנות רחוב ובהשבתה כללית של הייצור והשירותים. [...] קיצורו של דבר, אותה שביתה כללית, שעל עריכתה רומזים בקלות דעת מדהימה מר קיסר והאנשים המסתמכים עליה, מתאימה למטרה אחת בלבד: הפלת השלטון והושבת שלטון חלופי, נוח יותר לציבור השכירים, על מקומו" (7.7.1985).

עניין נוסף שמודגש בפרשנות של "הארץ" הוא הצורך בפיטורי עובדים מן השירות הציבורי. למעשה, העיתון מנחה את הממשלה כיצד לקצץ בתקציב, ובאילו פעולות לנקוט כדי להגדיל את ה"חיסכון" (מילה מכובסת ל"פיטורים") במשרות:

"במשרד האוצר אפשר לבטל את רשות ההשקעות, שפעילותה כפולה לפעילות של הנספחים המסחריים בחו"ל - חיסכון של 20 משרות ו-10 מיליוני דולר. המדפיס הממשלתי מיותר גם הוא, על 150 עובדיו. יש לאחד את גביית מס הכנסה וביטוח לאומי... את המשמר יש לצרף למשטרה, ולחסוך בכך 10 מיליוני דולר. יש לבטל את מכוני הסיבים - חיסכון של 60 משרות, ואת השירות לייעוץ לאזרח - חיסכון של 40 משרות" (4.7.1985).

מבחינת כותבי המאמר, הרבה יותר קל "לחסוך" בעובדים מאשר לפטר אותם. אחרי הכל, פיטורי עובדים הם צעד מרחיק לכת הגובה מחיר כלכלי ולפעמים גם נפשי מהמפוטרים. לכן, כדי לשכנע את קוראיו בנחיצות המהלך המתואר, בוחר העיתון להתנסח בלשון נקייה.

ואולם, בחלוף הזמן זנח "הארץ" את כללי התקינות הפוליטית וקרא לילד בשמו; המונח "פיטורים", על הטיותיו השונות, הפך לשגור במאמרי המערכת הכלכליים ככל שמאמצי הממשלה לכפות על ההסתדרות הסדר לפיטורי אלפי עובדים - בין השאר דרך הפעלת צווי חירום - נתקלו בקשיים. ביסוד תפיסתם של הפרשנים את התוכנית הכלכלית עמד נושא הפיטורים בשירות הציבורי כנדבך הכרחי לתמורות מהותיות בשוק העבודה ובמבנה המשק. כפועל יוצא מכך, עלתה הקריאה להקטנת חלקו של הסקטור הציבורי בתוצר, ולהעברת עובדים מן השירות הציבורי אל הסקטור העסקי. בעניין זה, ראו הפרשנים את הפיתרון עין בעין עם שר האוצר. לשם ההמחשה, הנה משפט שאמר השר מודעי בראיון לחיים פלטנר מערוץ 1 ב-7 ביולי 1985, וקטע קצר מתוך מאמר המערכת של "הארץ", 3 שבועות לאחר מכן, תחת הכותרת "בזכות הפיטורים בשירות הציבורי":

מודעי: "על פי המבנה הבסיסי ועודף העובדים בשירות הציבורי, פיטורים הם התרופה". "הארץ": "רוב עובדי הציבור... הם רזרבה עבור הסקטור העסקי, שממנו יש לצפות לתפוקה המוגברת שתאפשר במרוצת הזמן להגביר את הייצוא ואת ההשקעות ולהחזיר את המשק הישראלי למסלול גידול תקין. העברת עובדים מן השירות הציבורי, אשר לכל הדעות מאויש יתר על המידה, לעתודת כוח האדם שממנה ישאב המגזר העסקי את כוח האדם הנדרש לו על פי משימתו, היא פעולה נחוצה. היא גם איננה חפזה: בסך הכל מדוברת הממשלה על פיטוריהם של 14 אלף עובדים, העשויים להיספג, במשך הזמן, במגזרי המשק האחרים".

מודעי ו"הארץ" לא מגלים שום אמפתיה כלפי העובדים. בעיניהם, פיטורים הם "תרופה" או לכל הפחות "פעולה נחוצה". האבחנה המקורית שעורך "הארץ" בין רוב עובדי הציבור ("רזרבה" מיותרת) לכוח האדם במגזר העסקי ("שממנו יש לצפות לתפוקה מוגברת") מבליטה את הניכור שחשים פרשניו לחברי הקבוצה הראשונה. לכך יש להוסיף את השימוש במלים "חיסכון", "רזרבה" ו"העברה" כהמחשה לחיפזון העובדים, כלומר להפיכתם לאובייקטים חסרי שליטה וכוח בסקטור הפרטי.

החלטת הממשלה להפעיל צווי חירום - אקט חריג שלרוב ננקט בעת מלחמה או בזמן איום קיומי על המדינה - היתה מוצדקת, אליבא ד"הארץ", בכל הנוגע לאכיפת סעיף פיטורי העובדים. עיקרון הפיטורים היה חשוב כל כך, ומועיל כל כך, לדעת כותביו הבכירים, עד שלא נותרה לממשלה כל ברירה, אלא לפעול להחלתו בנחישות, בין אם ההסתדרות מסכימה לקבלו, ובין אם היא פוסלת אותו:

"על הממשלה להודיע באופן חד משמעי להסתדרות ולאיוגודים המקצועיים, כי אם לא יוחל מיד בדיונים לגופן של רשימות העובדים המיועדים לפיטורים, כפי שהוכנו על ידי מנכ"לי המשרדים והוגשו לוועדי העובדים, תפעיל הממשלה מחדש את צווי החירום ותיגש לבצע את הפיטורים על פי נהלים אלה. נראה, שאין מנוס מצעדים תקיפים; הגמישות שהראתה הממשלה עד כה לא הוכח כוחה, וביצוע מרכיב חיוני של המדיניות הכלכלית נקלע למבוי סתום" (מתוך מאמר המערכת שכותרתו "באין הסכם - יש צווים", 8.8.1985).

ניתן לסכם ולומר כי הפרשנות ב"הארץ" היתה כה נאמנה ליעדי התוכנית הכלכלית, עד שהיא הובילה את העיתון להזדהות מוחלטת עם מהלכים, פרי יוזמת הממשלה, המציבים סימני שאלה לגבי מידת הדמוקרטיה של השלטון. וכך, לא זו בלבד שהחלטת ממשלת האחדות לפרסם צווי חירום גובתה במאמרי המערכת, אלא שגם פניית הממשלה לערוץ 1 לערוך משדר הסברה מיוחד מטעמה על התוכנית הכלכלית, נהנתה מתמיכה מערכתית של העיתון. באחת ההזדמנויות "הארץ" אף נזף בטלוויזיה הישראלית על שלא איפשרה לראש הממשלה להופיע בשידור לאומה ולהציג את תוכנית החירום בלא נוכחות של כתב מראיין:

"יש כנראה צורך להזכיר לעיתונאי הטלוויזיה כי הממשלה אינה אויב העם, אלא גוף שכוון בהליך דמוקרטי והנושא באחריות עליונה לשלום המדינה ולתקינות המשק. זכותה ואף חובתה של הממשלה להסביר לציבור כיצד היא מתכוננת לממש אחריות זו" (9.7.1985).

באופן אירוני, דווקא עיתון "הארץ", שמעצם מהותו אמור להגן על חופש העיתונות, משתמש בארגומנט דמוקרטי כדי להצדיק מעשה לא דמוקרטי כמו התערבות ממשלתית בתכנים חדשותיים.

כשמצרפים את התנגדותו העקרונית לשביתת ההסתדרות ואת הסתייגותו מן הסחבת בנושא פיטורי העובדים, מבינים כי "הארץ" נבדל מ"ידיעות אחרונות" בתמיכתו האחידה בתוכנית החירום ובקידומו של שיח כלכלי המפקיע את זכויות העובדים מצד אחד, ופועל לחיזוק כוחות השוק מצד שני.

סיקור המחאה בתקשורת:

בין מסגור תמטי מאוזן למסגור אפיזודי שלילי

הניתוח התקשורתי של פעולות המחאה הציבורית, ובכלל זה הפגנות ושביתות העובדים, מניב ממצא מעניין: לא פחות מתיאור ההתנגדות האפיזודית לתוכנית החירום, טיפלה התקשורת בגורמים לעיונות כלפיה (ראו בהקשר זה את האבחנה הקלאסית של איינגר בין מסגור אפיזודי למסגור תמטי בסעיף 2.7). ליתר דיוק, 80% מהכתבות המצולמות ב'מבט' - על ההפגנות ועל עיצומי העובדים מן השירות הציבורי - התייחסו בפירוט להקשר הכלכלי-חברתי שבו התרחשה המחאה. אשר לעיתונות הכתובה, הנתונים היו זהים: 50% מהכתבות ב"ידיעות אחרונות" וב"הארץ" התמקדו לא רק בגילויי ההתנגדות לתוכנית, אלא גם בסיבות למצוקת המפגינים.

אף שכאמור, הניתוח הכמותי מצביע על דמיון בין העיתונים, בדיקת אופיו ואיכותו של הסיקור מנכיחה את השוני ביניהם: "ידיעות אחרונות" ניסה לשמור על רטוריקה של איזון בכיסוי האירועים; "הארץ" תיעד בהרחבה את נזקי השביתה ואלימות המפגינים. במובן זה, שיקף הסיקור החדשותי את התפיסה הפרשנית המערכתית של כל אחד מן העיתונים. עתה נפתח בניתוח השוואתי של גיליונות 3 ביולי 1985, כדי לעמוד על מקצת ההבדלים בין "ידיעות אחרונות" ל"הארץ".

"ידיעות אחרונות" הקדיש את רוב עמוד 3 לשביתה הכללית שנערכה יום קודם לכן במשק. הכותרת הראשית של הכתבה הציגה את עמדות שני המחנות הניצים כפשוטה: "מודעי: זו היתה שביתה מעציבה; הברפלד: הראינו כוח ההסתדרות". כותרת הגג מעל לכותרת הראשית נתנה ביטוי לרגשות הכאב והתסכול של עובדת במפעל טקסטיל: "פועלת ייצור: שחטו אותנו... איך הם רוצים שאתפרנס מ-100 דולר בחודש?". בכותרת המשנה נכתב כי "רבים מהשובתים הלכו לים", אבל בה במידה הודגש קול הפועלים באשדוד ובמוקדי שביתה נוספים ברחבי הארץ. לכתבה צורפה תמונה של שלושה מנציגי ועדי העובדים הבולטים, ומתחתיה הכיתוב הבא:

"כולם רמאים וגנבים", זעק אתמול מזכיר ועד עובדי התיפעול בנמל אשדוד, מתי עייש... 'התחלנו כמו אריות - נמשיך כמו אריות', הכריז יהושע פרץ, יו"ר ועד עובדי מחלקת ים. 'אם תקדים צווי החירום יעבור בשקט - לא תהיה הסתדרות' - הצהיר מזכיר מועצת פועלי אשדוד, יהודה בן הרוש".

מהדוגמה שלעיל ברור כי העיתון אינו חומק מתיאור ההתבטאויות החרिפות של ראשי ועדי העובדים, ואף לא שוכח לציין את בילוי השובתים בחופי הים - אבל המסגור, בכללותו, מייצר תחושת הזדהות עמוקה עם כאבם של פועלי ייצור קשי-יום; מדגיש את המאבק המשותף של ועדי העובדים, המתאגדים יחד ולחוד סביב עקרונות המוסכמים על כולם; ומלמד דבר או שניים על זכות ההסתדרות לשבות כמשקל נגד לעמדת הכוח של הממשלה.

כיצד, אם כן, דיווח "הארץ" על אותה שביתה כללית במשק? ובכן, מפרסום הכתבה בעמוד 2 ברור כי התבנית המארגנת של סיפור השביתה נוסחה בצורה שלילית. הכותרת הראשית: "המשק שבת אתמול לאות מחאה על התוכנית הכלכלית החדשה" לא מרמזת על כך, אך כל אמצעי ההבלטה האחרים מובילים למסקנה כי השביתה לא רק מיותרת, אלא גם מזיקה, וכי במקום להפגין ולמחות, מנצלים העובדים את יום השבתון לנופש משפחתי. כך למשל, עורך הכתבה בחר לנסח את כותרת המשנה: "הורוביץ: השביתה תעלה למשק 80-90 מיליון ד'. רבים ניצלו השביתה לרחצה בים". חמש כותרות הביניים התייחסו גם הן להשפעות השליליות של השביתה, על רקע הנאות העובדים:

"צפויים שיבושים בנמל התעופה"

"בשרון: חופים מלאים"

"שובתים נופשים בכינרת"

"מתרחצים באילת"

"בתי המלון במתכונת שבת"

על דרך ההנגדה ביקש "הארץ" להראות לקוראיו אילו עובדים המשיכו בשגרת העבודה, ומדוע הם יצאו נשכרים מכך. בסמוך לכתבה על השבתת המשק, תחת הכותרת: "עובדים בחוזים אישיים לא שבתו", התבשרנו כי:

"העובדים, ביניהם רבים שאינם מועסקים על פי חוזים אישיים, עבדו אתמול בניגוד להחלטת ההסתדרות, מתוך הכרה שהשביתה לא תועיל - לא להם ולא למשק. פועלי הקונצרן [ישקר' בנהריה ובאיזור תפן] זכו לפני כמה חודשים לקבל את מלוא המשכורת ברוטו, לאחר שבעל הקונצרן סטף ורטהיימר שילם למענם את תשלומי מס ההכנסה. המבצע, שנמשך שלושה חודשים, הועיל לשני הצדדים. העובדים זכו למשכורת גבוהה יותר, התפוקה עלתה ומתוך כך נשכר המשק, בשל הגברת הייצוא של מפעלי הקונצרן".

באותו גיליון של "הארץ" נמצאו שני אירועי "אי סדר" בכתבות הסוקרות את מחאות המפגינים נגד התוכנית הכלכלית. כותרת המשנה של הכתבה הראשונה הודיעה: "שוטרים פיזרו שלשום באלות מפגינים בשכונות הקטמונים בירושלים" (עמ' 2). תצלום מרכזי בעמוד 1, שהפנה את הקוראים לכתבה זו, הראה כי דווקא קצין משטרה הותקף על ידי צעיר מן השכונה, ולא להפך. הכותרת השנייה התייחסה לעובדי תשלובת אתא שצעקו "לחם עבודה... והבעירו צמיגים". למוטיב הפרות הסדר יש תפקיד חשוב בקביעת כותרות אלה (ואחרות): לקשור בין המחאה לבין גילוייה האלימים ההכרחיים. קשר כזה לא רק מטיל ספק בלגיטימיות החוקית של ההפגנות, אלא גם משפיע על האופן שבו נתפסים המפגינים בעיני הקוראים.

מעיון בגיליונות נוספים הכלולים בתקופת המחקר מתבהרים עוד יותר דפוסי הסיקור הייחודיים לכל עיתון. ב"ידיעות אחרונות" היתה התייחסות ישירה למחאת ההסתדרות ב-7 מתוך 11 הכותרות הראשיות על תוכנית החירום. ב"הארץ", לעומת זאת, שיקפו 10 מתוך 13 הכותרות הראשיות את נקודות המבט של הממשלה והאוצר על התוכנית. לפני שלב הניתוח נציג כמה מכותרות גיליונות אלה, ימים אחדים לאחר אישור המהלכים הכלכליים החדשים בכנסת:

"ידיעות אחרונות":

"גל איומים ותסיסה במשק; ההסתדרות: הסדר או שביתה" (4.7.1985)

"ההסתדרות: תוך 48 שעות נפתח בהשבתה חלקית במשק" (7.7.1985)

"בצל תביעת 30 הוועדים הגדולים 'להשבית כל המשק מיד': פרס ומודעי יציעו לקיסר פיזוי והנחות במס הכנסה" (8.7.1985)

"שורת שביתות מהיום במשק; אופטימיות זהירה במו"מ-הפיצוי" (9.7.1985)

"ההסתדרות: נשבית את כל המשק ביום ראשון" (10.7.1985)

"הארץ":

"הממשלה תשקול להאריך את צווי החירום גם לאחר 3 החודשים" (4.7.1985)

"פרס ידון הבוקר עם מודעי בפיצוי גבוה מ-14% לעובדים" (7.7.1985)

"האוצר הקים 3 צוותים לפטר עשרת אלפים עובדי ציבור" (8.7.1985)

"מחרתיים יידעו עובדי ציבור ורשויות מי יפטר בסוף החודש" (9.7.1985)

"כל המשק יושבת מיום א' אם לא יושג הסדר הסתדרות-ממשלה" (10.7.1985)

כותרות העיתונים שהודפסו בתאריכים חופפים מובאות כאן לצורך השוואה ביניהן. ההסתדרות, כפי שעולה מ"ידיעות אחרונות", היא סובייקט עצמאי המנסה להיאבק בתכנית הכלכלית של

הממשלה. בין השאר, היא מאיימת להשתמש בנשק הכבד ביותר שלה: שביתה כללית במשק. מבחינה תחבירית, מופיעה המילה "ההסתדרות" בצירוף נקודתיים שלוש פעמים לפני תחילת המשפט, מיקום המדגיש את חשיבות תוכנה. שכן ללא הופעתה, אין שום ייחוס או הקשר לתוכן המשפט.

עובדי השירות הציבורי מופיעים בכותרות "הארץ" בשם, ללא תיווך ההסתדרות - לכאורה, ייצוג אפקטיבי לא פחות, ואולי אף יותר, מאשר ב"ידיעות אחרונות". אלא שבאופן פרדוקסלי, הייצוג ב"הארץ" מעיד דווקא על חולשת העובדים (שהרי עתידם הכלכלי תלוי בהחלטות הממשלה). עובדת היותם אובייקט פאסיבי הנתון לחסדי האליטה הפוליטית, ניכרת גם הפעם ממיקומם התחבירי בכותרות. העובדים כאן הם לא יותר משם עצם שעליו מתבצעת הפעולה המובעת בנשוא ("ידון", "לפטר", "יידעו"). לאמור, הם אינם "נושאים" המכריזים על שביתה כמו ב"ידיעות אחרונות", אלא "מושאים" - ישירים או עקיפים - הממתינים לדיון על גובה הפיצוי או להודעה על זהות המפוטרים, מבלי שיש בידם הכוח לשנות את רוע הגזרה.

עם התגברות מחאת העובדים כנגד הגזירות הכלכליות, חל תהליך של השגרה (רוטיניזציה) בדפוסי הפעילות של העיתונים, דפוסים עליהם עמדנו לעיל. מפעם לפעם התבשרו הקוראים על אירועי אי סדר גם ב"ידיעות אחרונות" (ראו כותרות כמו: "צעירי קטמון חסמו את הכבישים" או "פועלים במספנות רצו להכות את המנהל"), אך לרוב הוצגו בפניהם סיפורים חדשותיים אודות ציבור עובדים מאורגן הנאבק על זכויותיו, מבלי צורך להפעיל כלפיו שיפוט ערכי, ודאי לא למתוח עליו ביקורת שלילית. דוגמה לכך יכולה לספק תמונה, שצולמה ב-4 ביולי 1985 בעמוד 3, ובה נראים פועלי נמל המפגינים נגד הממשלה, תחת הכותרת: "שרשרת ברזל - וגם חיוכים - באשדוד". שום איום פוטנציאלי לא נשקף מהחלטת הפועלים לשבות ולמחות; הם אפילו מחייכים, למרות הנסיבות הקשות.

בשונה מ"ידיעות אחרונות", "הארץ" הביע חשש כי איומי השביתה יובילו לדמורליזציה בקרב חלקים גדולים מן הציבור ולשיבוש הסדר הכללי במדינה. בידיעה שפורסמה ב-9 ביולי, בעמוד הראשי של העיתון, הזהירה כותרת הביניים כי "המדינה בסכנת שביתה כללית". העובדה ש"הארץ" הניח מראש כי שביתה כללית מסוכנת לישראל, הסגירה לא רק את חששו ממנה, אלא גם ובעיקר את דעתו השלילית עליה. בניגוד למצופה, המסר - בגנות השביתה - הועבר דרך כותרת חדשותית, ניטרלית לכאורה, ולא באמצעות מאמר פרשנות.

כותרת ביניים נוספת מאותה ידיעה הורכבה מצמד המלים "לחסום כבישים". בגוף הטקסט נכתב כי חסימת עורקי תחבורה היא "אחת ההצעות הנשקלות בהסתדרות" - כלומר, אופציה אחת מתוך אחרות, שאינה מנוסחת כפעולה ("לחסום"). העורך בחר להבליטה בכותרת, אף שנפח גדול מהידיעה הוקדש למשא ומתן בין הממשלה להסתדרות. דפוס קבוע של הדגשת אירועי "אי סדר",

על חשבון (אך לא במקום) אירועי "סדר" (למשל, המגעים להסכם בין הצדדים) הופיע ב"הארץ", ככל שחילוקי הדעות נמשכו.¹⁴⁵

ומה באשר לטלוויזיה? בגלל היקף המדגם, לא ניתן להסיק מניתוח הפריטים בימבטי מסקנות גורפות, אולם אפשר להצביע על מגמות בסיקור המחאה מתוך החומר הקיים ומתגובות המרואיינים. ככלל, הדיווחים החדשותיים בערוץ 1 מזכירים יותר את הדפוסים הקבועים ב"דיעות אחרונות". ברוב המקרים, הכתבות נערכו מנקודת התצפית של המפגינים. קריאת ההסתדרות לבטל את צווי החירום הנוגעים לפיטורי העובדים עמדה במרכז הדיווחים:

"ביום שלישי ישבתו משרדי הממשלה 3 שעות, ועובדי המדינה בערים הגדולות יפגינו מול הכנסת ומול משרד האוצר. כך החליטו היום מאות ראשי ועדים של עובדי המדינה שהתכנסו בתל אביב לכינוס חירום. ראשי ההסתדרות, ראשי ההסתדרות עובדי המדינה אמרו כי אם לא יבטל האוצר את צווי החירום - הם ישביתו את המשק" (פריט 1 במהדורה, 4.7.1985).

"הוועדה המרכזת של ההסתדרות סמכה היום את ידיה על החלטה של מטה המאבק להשבית את כל המשק מיום ראשון, אם לא יושג הסכם עם הממשלה. עיקר הדיון בישיבה ייוחד לבעיות העקרוניות והמעשיות סביב החלטת הממשלה להוציא צווי חירום בתחום יחסי העבודה, וכן להצעות לפשרה אפשרית בין ההסתדרות לבין הממשלה" (פריט 5 במהדורה, 11.7.1985).

"ההסתדרות נערכת למאבק נגד הפיטורים. בשלב הזה עומדת ההסתדרות על כך שכל הליך הפיטורין יעשה לפי התקשיר המאפשר למשוך את ביצוע התהליך לתקופה של 80 יום לפחות. ההסתדרות אומרת כי תסכים לקיצור התהליך תמורת הסכמה של הממשלה להגדיל את פיצוי הפרישה" (פריט 4 במהדורה, 25.7.1985).

שלוש המובאות לקוחות מדברי הקריינות של המגישים חיים יבין ושרי רז בפתח הכתבות. הן משמשות נקודת מוצא לדיון מצולם בנושא הפיטורים מפרספקטיבה אחת מרכזית - זו של ההסתדרות. הכתב רוני סביר שוחח עם כמה מראשי ההסתדרות העובדים במקום מושבם, שם שטחו את טענותיהם בפניו. בחלק מן המקרים חזר סביר עצמו על דבריהם:

"מטה הפעולה של ההסתדרות עובדי המדינה דוחה היום את כוונת האוצר להימנע מהידברות ולעקוף הסכמים באמצעות צוים" (4.7.1985)

"4 שעות שומעים חברי הוועדה המרכזת על הבסיס לפשרה המסתמנת עם הממשלה: פחות פיטורים תמורת ירידה נוספת בשכר. אולם הדוברים חוזרים ומוחים על השיטה לפטר באמצעות צווי החירום..." (11.7.1985).

¹⁴⁵ ראו דוגמה נוספת מכתבה שפורסמה ב-11 באוגוסט בעמוד 5, תחת הכותרות: "שיבושים צפויים היום בכל בתי המלון בארץ" ו"אזהרה מפני פגיעה בתיירות".

נציגי העובדים הוצגו - בשמם המלא ובתפקידם הרשמי - כסובייקטים עצמאיים המודעים לזכויותיהם, ולא כדמויות פאסיביות הנתונות למניפולציות של האוצר או הממשלה. העדות הטובה ביותר לאיזון הטלוויזיוני בייצוג עמדות הסתדרות העובדים היתה תביעת הממשלה לקיים משדר הסברה מיוחד על התוכנית הכלכלית בהשתתפות ראש הממשלה פרס, תביעה שעיתונאי ערוץ 1 סירבו בצדק לקבלה.¹⁴⁶ מעדויות המרואיינים עולה כי לחצים מעין אלה וניסיונות להעביר כתבים כלכליים מתפקידם הפכו באותם שנים לדבר שבשגרה:

"שר האוצר דרש לסלק אותי מתפקידי בגלל שמתחתי ביקורת על המדיניות הכלכלית של הממשלה. הוא אפילו לא אישר את תקציב רשות השידור עד לסילוקי. רשות השידור אמרה: זה הכתב הכלכלי שלנו, והוא ימשיך בסיקור התחום הכלכלי. בסופו של דבר, העניין נפתר כשהשר מצא איזו דרך לרדת מהעץ אחרי ששמע אותי מתבטא בנושא אחר שתאם לעמדתו, ואז הוא הודיע בעקבות האמירה הזאת שהוא מבטל את ההחרמה" (38).

"אני התמודדתי על התפקיד הכלכלי של ערוץ 1 עם כתב אחר, אך לא היה לי סיכוי מאחר שאותו כתב סגר את המינוי שלו עם העוזר האישי של שר האוצר. רציתי לעזוב. שאלתי מספר שרים האם הם יכולים לסייע לי כי הבנתי שזו הדרך היחידה להצליח" (25).

חיים פלטנר, כתב ערוץ 1 לענייני כלכלה בעת הכרזת והחלת תוכנית הייצוב, סבור כי הטלוויזיה עמדה בלחצי הממשלה ונמנעה מסיקור סלקטיבי של סעיפי התוכנית:

"היתה הקפאה והורדה מוצדקת של שכר, וכן פיחות ענק. היתה אז הידברות בין שני הצדדים, וההסתדרות באה לקראת הממשלה. אנחנו ברשות השידור שמרנו על איזון. ידענו שאם לא תהיה הסכמה, יתרחש פיצוץ מבחינה חברתית" (32).

בהקשר זה, ראוי לציין כי הכיסוי הטלוויזיוני של המחאה כלל גם התבטאויות קיצוניות והפרות סדר מצד המפגינים. כתבה על שביתת עובדי נמל אשדוד ב-3 ביולי נפתחה באופן הבא: "שלשום, בישיבת הוועדים באשדוד, היו שקראו להרוס, לשבור ולשרוף" (במקביל לקריינות של הכתב גיורא צור צולמו עובדים המבעירים צמיגים); בכתבה אחרת, על ביקור ישראל קיסר בבאר שבע, נשמעה פעילת שכונת מאיימת: "אנחנו נהפוך את באר שבע לעיר דמים עד שנראה אור" (4.7.1985). ואולם, אין בדוגמאות אלה כדי להסיק על איכות סיקור המחאה בערוץ 1; סיקור זה, כפי שכבר נאמר, היה מאוזן (בשונה מעיתון "הארץ") והגון למדי (בדומה ל"ידיעות אחרונות").

סיקור הפיטורים בשירות הציבורי

המטרה העיקרית של תוכנית הייצוב היתה להדביר את קצב האינפלציה הגבוה, גם במחיר פגיעה אפשרית בשכבות הנמוכות ועלייה בשיעור האבטלה - זאת, על אף העלייה המתמדת באי השוויון הכלכלי מאז סוף שנות השבעים. מדיניות הגזירות שכללה קיצוצים בסובסידיות ובשירותי הרווחה עוררה תסיסה בקרב קבוצות רבות. בסעיף הקודם עמדנו על גילוייה התקשורתיים של תסיסה זו, ועל הדרך שבה סוקרו מניעה. עתה נתמקד בכיסוי המצוקות החברתיות של נפגעי התוכנית הכלכלית, ובראשם העובדים, שסכנת הפיטורים ריחפה מעל ראשם, ומקבלי הקצבאות. בתוך כך יועלו לדיון שתי שאלות מרכזיות: האם הסיקור כפוף להשפעתם של גורמים מעצבים

¹⁴⁶ החלטה זו של הטלוויזיה עוררה תגובות נסערות. כותרת ענק "בידיעות אחרונות" ציטטה את דברי שר האוצר מודעי: "הטלוויזיה מתנכלת למדינה, מתעללת בממשלה, פוגעת בכלכלה" (8.7.1985, עמ' 3).

מסוימים יותר מאחרים? ובאיזו מידה ניתן לומר כי העיתונות עוסקת בהשלכות המיידיות של הפיטורים והקיצוצים על שיעור האבטלה ועל היקף העוני?

גורמים מעצבים: המגדירים הראשוניים (primary definers) של הסיפור

מבחינת הממשלה, פיטורי אלפי עובדים בשירות הציבורי היוו תנאי להצלחת התוכנית הכלכלית. מנגד, ההסתדרות, היתה מוכנה להסכים להפחתת שכר בניסיון להניא את הממשלה מביצוע הליך הפיטורים. במאבק על תשומת הלב התקשורתית ביקש כל צד לזכות בהגדרה הראשונית של הנושא מתוך הבנה כי הקדמת היריב תקבע את המסגור המועדף על המדיה. הדרכים הפורמליות המסורתיות לעיצוב המסר הראשוני היו ראיונות, הצהרות, מסיבות עיתונאים, הודעות לעיתונות ועוד. ואולם, פעמים רבות נמסרה זכות ההגדרה הראשונית למקורות מידע שפעלו בצינורות לא רשמיים על בסיס היכרות אישית עם הכתב.

מן הסתם, הסיפורים האישיים נכתבו מנקודת התייחסות של אחת הדמויות המפורטות, אך כאלה היו מעטים: 4 ב"ידיעות אחרונות" ואחד ב"הארץ". שני אב-טיפוסים של מפורטים התגלו בסיפורים אלה: הנרגן - המובטל הטרי שלא הסתגל למעמדו החדש, ומשום כך הפך לאדם ממורמר ומלא כעס כלפי הסובבים אותו. המסכן - קורבן אומלל, חסר אוניס, של מציאות כלכלית לא פשוטה, ועל כן ספוגה דמותו בחמלה אנושית. הסטריאוטיפ של הנרגן מודגם בכותרת זו: "זרקתם אותי לכלבים, ארד לזנות", זעקה אחת המפורטות ("ידיעות אחרונות", 28.7.1985, עמ' 4). המפורטת, מפרנסת יחידה לילדיה, אינה מסוגלת להשלים עם גורלה ומאשימה את מעסיקה במשרד החינוך במצבה הקשה. כותרת נוספת: "14 ילדי מובטל מצפת חיים על לחם ומרגרינה" ("ידיעות אחרונות", 7.8.1985, עמ' 2) היא דוגמה לסטריאוטיפ שכיח יותר, זה של המסכן. אב המשפחה, מובטל מזה שלושה חודשים, מוצג כאדם נזקק שלא מצליח להיחלץ ממצוקתו.

עם זאת, אין להקיש מסיפורים אנושיים אלה על המסגרת הנרטיבית הכוללת של הבעיות החברתיות. שכן, מסגור הפיטורים, כדוגמה מייצגת לבעיות הללו, ניזון בעיקר מדעות סובייקטיביות של גורמים חברתיים-מוסדיים - בעד ונגד תוכנית החירום הכלכלית. טבלה מס' 6.2 מציגה את זהות המגדירים הראשוניים בכתבות על פיטורי העובדים:

טבלה 6.2: התפלגות מסגורי המדיה החברתיים והמוסדיים, לפי זהות המגדירים הראשוניים בכתבות על פיטורי העובדים

הארץ	ידיעות אחרונות	מגדירים ראשוניים
7 (43.8%)	6 (35.3%)	ממשלה + אוצר
2 (12.5%)	6 (35.3%)	הסתדרות + עובדים
-	2 (11.8%)	תנועות חברתיות/עירות פיתוח
2 (12.5%)	2 (11.8%)	מנכ"לים במשרדי ממשלה
2 (12.5%)	-	אין הגדרה ראשונית
3 (18.7%)	1 (5.8%)	אחר
16 (100%)	17 (100%)	סה"כ כתבות

מטבלה זו מתבהרים ההבדלים בין העיתונים: "הארץ" העניק משקל נמוך מדי להגדרות של נציגי ההסתדרות והעובדים בכתבות על הפיטורים בשירות הציבורי, שכן רק שתיים מהן פורסמו לפני ההגדרות האחרות, והעדיף לתת קדימות לזווית הראייה של הממשלה והאוצר ב-7 פריטים חדשתיים.¹⁴⁷ "ידיעות אחרונות" הקפיד (ולא בפעם הראשונה) על חלוקה שווה: ההסתדרות ועובדי השירות הציבורי הופיעו כמגדירים ראשוניים ב-6 מתוך 17 הכתבות על הפיטורים - נתונים התקפים גם לחברי הממשלה ופקידי האוצר.

מובן כי קולם של המתנגדים לאקט הפיטורים נשמע הרבה יותר ממה שמתואר כאן. נשאלת השאלה מה מידת האפקטיביות של הקול; האמנם נכון לראות בדעה של X המופיעה בכותרת משקל נגד לדעה של Y המוצגת בגוף הידיעה? על פי רוב, העמדה הראשונית קובעת את נקודת ההתייחסות לנושא הכתבה, ולהיבטים נוספים הקשורים בו (Hall et al, 1978: 58). מכאן ניתן להבין כי הקול של ההסתדרות הועם בעיתון "הארץ" לא באמצעות הדרתו, כי אם בזכות מיקומו ובשל אופן הצגתו. עניין הייצוג חשוב במיוחד, שכן זכות ההגדרה הראשונית מוקנית לא אחת גם לגורמים קיצוניים. במקרים כאלה הופכת הזכות לחיסרון בגלל הקשריה השליליים.

מבדיקת כלל הכתבות על פיטורי העובדים נמצא כי במאבק על המסגור, כלומר על קביעת המשמעות החדשנית של הסיפור, הצליחו המתחרים הזוכים להחדיר לסיקור את ההגדרה הראשונה, זו הנאמנה להשקפתם, מבלי להיגרר לפרובוקציות ולהתבטאויות קיצוניות.

הדרכים לקידום פיטורי העובדים

הבניית הפיטורים כפעולה בלתי נמנעת קודמה על ידי העיתונות, בסיועם של הממשלה והאוצר, בשתי דרכים שונות. הראשונה שבהן היתה העברת מסר של בהילות, דחיפות והשלמה עם הליך הפיטורים בשירות הציבורי. כתבי ועורכי "ידיעות אחרונות" הדגישו פעם אחר פעם את הפעילות הקדחתנית והמאומצת של הממשלה בהשגת יעדיה:

"עד לפנות בוקר דלקו האורות במשרד האוצר, בהכנות לצעדים החדשים" (כותרת המשנה של גיליון 30 ביוני 1985).

"בישיבה מרתונית שנמשכה מאז אתמול בצהריים עד הבוקר, החליטה הממשלה על שורת גזירות, התייקרויות ופיטורים" (כותרת המשנה של גיליון 1 ביולי 1985).

"פיטורי עובדים ייעשו בהליך מזורז" (כותרת בעמ' 2, גיליון 4 ביולי 1985).

"האוצר נחוש: 10,000 יפוטרו" (כותרת בעמוד הראשי, גיליון 8 ביולי 1985). "הממשלה נחושה בהחלטתה לבצע את הפיטורים, ושום גוף ציבורי או ממשלתי לא יתחמק מזה" (ציטוט מגוף הידיעה).

¹⁴⁷ תחת הקטגוריה "אחר" נכללו ידיעות על המשבר הצפוי בענף הבנייה בעקבות החלטת הממשלה להקפיא בנייה ממשלתית וציבורית - החלטה שמשמעותה פיטורי אלפי עובדים.

הפרקטיקה השנייה היתה שכנוע קוראי "הארץ" בנחיצות, בכדאיות ובתועלת שניתן להפיק מפיטורי העובדים - מרכיב חשוב בתוכנית להצלת המשק. כך בכתבה שכותרתה: "כאלף מורים פיטורו סופית בשל דחיית הטבות עצינוני", מסביר שר החינוך, יצחק נבון, לנציגי המורים כי "עליהם לתרום חלקם להבראת המשק" (עמ' 1, 8.7.1985). כך גם בכותרת המשנה של גיליון 25 ביולי 1985: "פרס: עדיף פיטורים מוגדלים על שחיקת שכר, משום שיש בכך יתרון כלכלי לטווח ארוך".

במקביל ביקשה ההסתדרות לקדם מסגור תקשורתי משלה, בכך שהציעה חלופות לסעיף הפיטורים בתוכנית הכלכלית. אחת מהן היתה מעבר ל-5 ימי עבודה בשבוע במקום הגדלת האבטלה במשק (כתבה על חלופה זו הופיעה בעמוד הראשי של "ידיעות אחרונות" ב-28 ביולי 1985). הצעות נוספות לחיסכון בעלויות לפני פיטורי עובדים היו הפחתת שכר בשירות הציבורי ופרישה מוקדמת בתנאים מועדפים. דוגמה לסוג כזה של מסגור אפשר למצוא בכתבה הראשית של "הארץ" מ-8 באוגוסט 1985: "ההסתדרות תאפשר למזכיר עובדי המדינה ראובן בן עמי לנהל תחילה מו"מ עם הממשלה על הצעותיהם החילופיות שנועדו למנוע פיטורים".

מרכזיות הפיטורים ושוליות העוני בתקשורת

מניתוח הכתבות עולה כי בחירת הנושאים לסיקור הבעיות החברתיות היתה חלקית וחסרה. כלי התקשורת התייחסו בהרחבה לסוגיית הפיטורים בשירות הציבורי - מהלך שעמד אז על הפרק והוביל לערעור הביטחון התעסוקתי של אלפי עובדים - אך מיעטו לעסוק במצב הכלכלי של העניים ובשאלה האם מדיניות הגזירות מחריפה את פערי ההכנסות בחברה ומביאה להרחבת מימדי העוני. לשם המחשה, ב"ידיעות אחרונות" הופיעו 17 פריטים על נושא הפיטורים, שהם 9.2% מכלל הסיקור, ו-6 פריטים בלבד (3.3%) על היבטים שונים של העוני כגון: אבטלה, מחסור במוצרי יסוד, פגיעה משמעותית בקצבאות הביטוח הלאומי וכיוצא באלה. בעיתון "הארץ" נמצאו 16 פריטי חדשות על פיטורי עובדים, המהווים 9.3% מסך הפריטים, ורק 6 פריטים (3.5%) על מצב העוני.¹⁴⁸ בכל הנוגע לערוץ 1, סיקור הבעיות החברתיות היה שולי וזניח, ולפיכך לא נעשה כל שימוש בתכניו בחלק זה.

למרות הדברים שנכתבו לעיל, צריך להודות כי הכיסוי העיתונאי לא פסח על ההשלכות המיידיות של הפיטורים והקיצוצים על שיעורי האבטלה והעוני במקומות ובמגזרים ספציפיים. כמה דוגמאות להמחשה:

במגזר הערבי: "חרדה בקרב הציבור הערבי: התוכנית תקשה במיוחד על המשפחות הערביות" (כותרת בעמוד 2 של "הארץ", 3.7.1985).

בעיירות הפיתוח: "90 אחוז בעיירות הפיתוח יהיו מטופלי שירותי הרווחה" - מזהיר ברוך אלמקייס, ראש מועצת ירוחם. בכנס ראשי עיירות הפיתוח בקרית שמונה הובע החשש שהגזירות יביאו לתסיסה חברתית, לשביתות ולהפגנות" (כותרת בעמוד 3 של "ידיעות אחרונות", 4.7.1985).

¹⁴⁸ בחלק זה של המחקר הוחלט לנתח כתבות שהתמקדו בפיטורי עובדים, אבטלה, מחסור ועוני (זאת, מתוך אזכורם בכותרות), ולא לכלול פריטים נוספים שעסקו בנושאים אלה רק בשולי הטקסט.

בסקטור ההסתדרותי: "מפעלים רבים יקלעו בקרוב לקשיים עד כדי פשיטת רגל, והם ייאלצו לפטר עשרות אלפי עובדים - כך הזהיר אמש מנכ"ל קונצרן 'כורי' ישעיהו גביש הצופה מיתון חריף ביותר במשק" (פתיח כתבה בעמוד 3 של "ידיעות אחרונות", 8.7.1985).

בתחום הבנייה: "... כינוס חרום לקבוע מועד לפיטורי עשרות אלפים. הקבלנים: התוכנית הכלכלית תהרוס כליל את ענף הבנייה" (כותרת בעמוד 4 של "הארץ", 8.7.1985).

במובאות אלה נטען כי הגידול הצפוי בעוני הוא תוצאה ישירה של הגזירות הכלכליות. קו ברור והכרחי נמתח על ידי הדוברים בין המדיניות הכלכלית בהווה לבין החרפת האבטלה בעתיד. הממשלה נתפסה בעיניהם כאחראית לערעור הביטחון הסוציאלי של מטופלי מערכת הרווחה ולהידרדרות הביטחון התעסוקתי של העובדים. ואולם, הדיון התקשורתי בבעיות החברתיות התפתח מתוך הכאב של נפגעי התוכנית הכלכלית, ולא כתוצאה מסיקור עצמאי ומעמיק הבוחן את התחזיות הקודרות בתחום התעסוקה.

הצגת העוני כבעיה ספורדית של קבוצות מסוימות, ולא של החברה כולה, מזערה את הטיפול בנושא. שתי כתבות, קצרות בהיקפן, היו בבחינת חריג למגמה זו. באחת מהן נכתב כי "בעקבות ביטול הסובסידיות על מצרכים חיוניים והעלאת מחיריהם של עשרות מוצרים בסיסיים, צפוי השנה גידול במספר המשפחות שיגיעו לסף העוני" ("הארץ", 3.7.1985, עמ' 2). בכתבה נוספת פורסם תקציר מדו"ח ועדת המנכ"לים "לטיפול במוקדי האבטלה" הצופה כי "מימוש התוכנית הכלכלית החדשה יביא עד סוף דצמבר לעלייה ניכרת ברמת האבטלה" ("הארץ", 8.11.1985, עמ' 5).

ולא רק זאת: הידיעות הבולטות, אלה המופיעות בעמודים הראשיים, עסקו בהליך הפרוצדורלי של הפיטורים, על כל המחלוקות הכרוכות בו - כגון, היקפו, מועד ביצועו ואופן יישומו - ולא במשמעויות החברתיות שלו. הכותרות הבאות מיטיבות להבהיר זאת:

"כל המנהלים במיגזר הציבורי נדרשים להעביר עד יום רביעי רשימת המועמדים לפיטורים" ("ידיעות אחרונות", 8.7.1985).

"האוצר הקים 3 צוותים לפטר עשרת אלפים עובדי ציבור" ("הארץ", 8.7.1985).

"רשימות 7,000 המפוטרים - היום. הרשימות יימסרו היום לוועדים, אך צפוי מו"מ של עד 3 חודשים" ("ידיעות אחרונות", 25.7.1985).

"התרשמות בהסתדרות לאחר בדיקת הרשימות הראשונות: הפיטורים אינם חלים בשלב זה על הפקידות הבכירה ולשכות השרים" ("הארץ", 28.7.1985).

"הפיטורים לא יזורזו; התהליך יימשך 80 יום. משרד רה"מ: ההסתדרות מנהלת משחק כפול" ("הארץ", 11.8.1985).

המסקנה מכך היא שתיאור הפרוצדורה קדם לניתוח המהות, וכי העיתונים סיפקו במה לקבוצות שנפגעו ישירות מתוכנית החירום - ובמיוחד לעובדי ציבור המועמדים לפיטורים - במקום לייצר

ביקורת עצמאית ולבחון את השלכות הגזירות הכלכליות על כלל החברה; אך כאן גם הסתיים הדמיון בין "ידיעות אחרונות" ל"הארץ".

כפי שניתן היה לראות, "ידיעות אחרונות" הסתייג מחלקים רבים בתוכנית הכלכלית, בעוד ש"הארץ" תמך בה בכל מאודו; "ידיעות אחרונות" העביר את הביקורת לפתחה של הממשלה, ואילו "הארץ" מצא בהסתדרות כתובת ראויה להאשמות; "ידיעות אחרונות" (בדומה לערוץ 1) הקפיד על רטוריקה מאוזנת בכיסוי המחאה נגד הגזירות הכלכליות, בשעה ש"הארץ" גינה את המפגינים והשובתים; "ידיעות אחרונות" שמר על עמימות בסוגיית הפיטורים, ו"הארץ" סבר שאין מנוס מפגיעה קשה בציבור העובדים. במובן זה, שיקף הסיקור את העמדה המערכתית של כל אחד מן העיתונים.

5.3.2 התוכנית הכלכלית של שר האוצר נתניהו

מיד עם כניסתו לתפקיד שר האוצר במרץ 2003 - תקופה של מיתון עמוק, עוני מתרחב ואבטלה הולכת וגדלה - הגה בנימין נתניהו את התוכנית לייצוב המשק. תוכניתו כללה שורה של גזירות - צמצום הגירעון בתקציב המדינה, פיטורי עובדים והורדות שכר במגזר הציבורי, פגיעה בשירותי הרווחה וקיצוץ בקצבאות - לצד מספר הקלות ובראשן הורדת מסים. צעדים אלה השתלבו במשנה הכלכלית קפיטליסטית של נתניהו שהאמין ביכולתו להוציא את המשק מן המיתון העמוק. תוכניתו נתקלה בהתנגדות חריפה מצד ההסתדרות והעומד בראשה עמיר פרץ, שהיה מזוהה יותר מכל עם המאבק החברתי. נתניהו לא היה מוכן להתפשר בהתחלה על שום פרט בתוכניתו הכלכלית. הוא הפתיע את המערכת הכלכלית ואת העובדים, כשאיים לפוצץ בחקיקה את הסכמי העבודה במשק, להיכנס לכיסם של העובדים, להפריט את נמלי הים ולהלאים את קרנות הפנסיה.

פרץ לא נותר חייב; הוא לא האמין בהידברות עם נתניהו. שני האישים, חדורי אמונה ולהט אידיאולוגי, התעמתו זה כנגד זה. ההסתדרות נקלעה באותה תקופה לאחת המערכות הקשות שידעה אי פעם. הנמלים הושבתו ליותר מ-20 ימים, עובדי המדינה נקטו 100 ימי עיצומים, והמשק נגרר לשביתה כללית בעקבות מאבק הרשויות המקומיות שיזם פרץ. בסופו של דבר הגיעו שני הצדדים להסכם, שצמצם את נפח הסקטור הציבורי באמצעות תוכניות פרישה ולא פיטורים המוניים. נתניהו נכשל בניסיון להוריד את שכר העובדים, אך חייב אותם לשלם 'היטל צמיחה' במשך שנתיים, מה שבפועל היה שקול להורדת שכר. אקט אחר שנתניהו הצליח להשיג במלואו היה הלאמת קרנות הפנסיה.

מדיניותו של שר האוצר נתניהו היתה נושא לוויכוח ציבורי נוקב. תוכניתו הכלכלית תרמה להאצת הצמיחה של המשק, אך גם גבתה מחיר גבוה: אי השוויון בחלוקת ההכנסות הלך גדל, ומעגל העוני בחברה התרחב (ראו להלן).

באופן טבעי, התוכנית הכלכלית של נתניהו זכתה לסיקור נרחב בעיתונות הכתובה, כאשר "הארץ" ייחד לנושא 126 פריטים חדשותיים ו"ידיעות אחרונות" הסתפק ב-67 פריטים. להבדיל מן העיתונים, הכיסוי הטלוויזיוני התאפיין בחלוקה שווה פחות או יותר: 44 פריטים נספרו בערוץ 1 ו-34 בערוץ 2. בסך הכל נבדקו 13 גיליונות בכל אחד מן העיתונים ו-13 מהדורות חדשות מרכזיות בכל אחד מן הערוצים. לאורך תקופת המחקר נכללו פריטי חדשות הקשורים במישרין לתוכנית הכלכלית של נתניהו: התוכנית עצמה, התקציב, הגזירות הכלכליות, השביתות במשק, ולבסוף ההסכם בין האוצר להסתדרות.

ניתוח זה מתחקה כרונולוגית (אם כי לא באופן רציף) אחר הסיקור התקשורתי מ-8 בספטמבר 2003, מועד הצגת התוכנית הכלכלית על ידי שר האוצר נתניהו, ועד 6 בינואר 2004 - יום לאחר חתימת ההסכם לסיום השביתות במגזר הציבורי.

בולטות מושאי הסיקור

מדד הבולטות של מושאי הסיקור בעיתונות נקבע על פי ייצוגם בכותרות (הכוונה לכל סוגי הכותרות: גג, ראשית, משנה וביניים), בטיזרים ובתמונות המצורפות לפריטים החדשתיים.¹⁴⁹ מטבלה מס' 7.1 ניתן לגלות כי שר האוצר ניצח את יריבו, יו"ר ההסתדרות, בתחרות על תשומת לב של העיתונות: ב"ידיעות אחרונות" התמקדו 17 פריטים בנתניהו, לעומת 6 בלבד בפרץ, ואילו ב"הארץ" הפער היה קטן יותר, אבל עדיין ברור לטובת נתניהו - 15-10. מניתוח ממצאים אלה עולה כי גם בייצוג המוסדי נמצא יתרון ברור לחסידי התוכנית הכלכלית: מצד אחד האוצר עם ייצוג של 15 פריטים ב"הארץ" ו-10 פריטים ב"ידיעות אחרונות", ומצד שני ההסתדרות עם ייצוג של 8 פריטים בכל אחד מן העיתונים. מעניין לציין כי הייצוג של ראש הממשלה שרון, שזוהה עם הנושא הבטחוני, היה נמוך הן ב"ידיעות אחרונות" והן ב"הארץ" (3 פריטים בכל עיתון), ככל שמדובר בנושאים כלכליים.

טבלה 7.1: התפלגות הבולטות של מושאי הסיקור בעיתונות ובטלוויזיה*

גורמי הסיקור	ידיעות אחרונות	הארץ	ערוץ 1	ערוץ 2
ראש הממשלה שרון	3 (4.5%)	3 (2.4%)	4 (9.1%)	5 (14.7%)
ממשלה/שרים	11 (16.4%)	23 (18.3%)	13 (29.6%)	13 (38.2%)
שר האוצר נתניהו	17 (25.4%)	15 (11.9%)	12 (27.3%)	15 (44.1%)
כנסת/חברי כנסת	4 (6%)	13 (10.3%)	5 (11.4%)	7 (20.6%)
שר/משרד הרווחה	1 (1.5%)	2 (1.6%)	3 (6.8%)	1 (2.9%)
משרד/פקידי האוצר	10 (14.9%)	15 (11.9%)	6 (13.6%)	13 (38.2%)
יו"ר ההסתדרות פרץ	6 (9%)	10 (7.9%)	9 (20.4%)	8 (23.5%)
הסתדרות	8 (11.9%)	8 (6.3%)	10 (22.7%)	7 (20.6%)
עובדים	15 (22.4%)	15 (11.9%)	11 (25%)	9 (26.5%)
מעסיקים, תעשיינים, סוחרים	-	6 (4.8%)	4 (9.1%)	4 (11.8%)
תנועות/ארגונים חברתיים	-	1 (0.8%)	4 (9.1%)	4 (11.8%)
נכים	5 (7.5%)	1 (0.8%)	4 (9.1%)	2 (5.9%)
גמלאים	2 (3%)	2 (1.6%)	2 (4.5%)	-
סטודנטים	4 (6%)	5 (4%)	1 (2.3%)	-
מובטלים	4 (6%)	5 (4%)	2 (4.5%)	6 (17.6%)
צה"ל/מערכת הביטחון	2 (3%)	9 (7.1%)	5 (11.4%)	3 (8.8%)
ביטוח לאומי	3 (4.5%)	-	-	-
אמהות חד הוריות	3 (4.5%)	5 (4%)	-	1 (2.9%)
נגיד/בנק ישראל	-	3 (2.4%)	-	-
ציבור כללי/אזרחים	6 (9%)	3 (2.4%)	5 (11.4%)	8 (23.5%)
אחר	23 (34.3%)	30 (23.8%)	11 (25%)	3 (8.8%)
סה"כ*	67	126	44	34

* ברובם המכריע של הפריטים הופיעו שתי דמויות/קבוצות לפחות, ולכן התפלגות גורמי הסיקור גדולה מסך כל הפריטים.

¹⁴⁹ מושא סיקור כלשהו שהופיע בכותרת הראשית, בכותרת המשנה ובתמונה של פריט מסוים - נספר פעם אחת בלבד.

בולטות מושאי הסיקור בטלוויזיה נקבעה על פי שני קריטריונים שכבר הוזכרו כאן: אזכור הדמות או הקבוצה בפתיח הפריט (כלומר, בדברי הקריינות של מגיש/ת החדשות באולפן); ייצוג ויזואלי בגוף הפריט (לאמור, שידור ראיונות, תדריכים, הצהרות, מסיבות עיתונאים, ו/או התייחסות הכתב המדווח לעמדותיהם של הגורמים המצולמים בכתבה).¹⁵⁰ במבט השוואתי ניכרו הבדלים משמעותיים בין ערוץ 1 לערוץ 2. הפעילות של עמיר פרץ וראשי ההסתדרות בתקופה הנדונה זכתה לייצוג גבוה יחסית ב'מבט' עם 19 אזכורים בולטים אל מול 18 בלבד המתמקדים במדיניות של בנימין נתניהו ופקידי האוצר. בחדשות 2, כמו בעיתונות הכתובה, ניתן דגש מיוחד למהלכי שר האוצר ונציגי משרדו ב-28 פריטים, 13 יותר מסך הפריטים המתרכזים בדברי או מעשי יו"ר ההסתדרות ופעיליו. במלים אחרות, ערוץ 1 היה כלי התקשורת היחיד ששמר על איזון יחסי במדד הבולטות של מושאי הסיקור המרכזיים בתקופת התוכנית הכלכלית.

מובן כי לא תמיד קיים מתאם בין הייצוג הכמותי לבין המטען הערכי של הגורמים המסוקרים. בחלק זה נבדוק, לדוגמה, האם ייצוג היתר של העובדים (כרבע מכלל הסיקור, למעט עיתון "הארץ") נקשר בתודעת צרכני התקשורת עם סיקור חיובי. לצורך כך, ינותחו מושאי הביקורת במאמרי הפרשנות של העיתונים ובגילויי הדעת הטלוויזיוניים, ייערך ניתוח לשוני-טקסטואלי שמתייחס לגילויים של כלכלת שוק ומעורבות ממשלתית, ייבדק אופיו של סיקור השביתות והעיצומים במשק - באיזו מידה השיח החדשותי דסקריפטיבי או קונטקסטואלי, וייקבע סוג המסגור של העוני, האבטלה והמצוקה על פי חלוקה לשתי קטגוריות: אינדיבידואלית וחברתית-מוסדית.

בהתאם לסדר הנושאים שתואר לעיל, הסעיף הבא יעסוק בפרשנות לתוכנית הכלכלית, תוך הפניית מבט ביקורתי ליעדיה ולתכניה.

תפקידה הפרשני של העיתונות בגיוס התמיכה לתוכנית הכלכלית

מושאי הפרשנות של התוכנית הכלכלית בספטמבר 2003 מתחלקים לשלוש קבוצות עיקריות: מנסחיה - שר האוצר בנימין נתניהו ופקידי משרדו, מתנגדיה - יו"ר ההסתדרות עמיר פרץ והעובדים במגזר הציבורי, ושרי הממשלה שרובם המכריע דחו את הקיצוצים במשרדם אך תמכו עקרונית בתוכנית.

בהסתכלות רחבה על כלל המידע הפרשני מתחדדים ההבדלים בין שני העיתונים. "הארץ" הטיף בלהט ליישום התוכנית הכלכלית של נתניהו, ולעתים אפילו ביקר את האוצר מימין, ואילו "ידיעות אחרונות" שמר על איזון יחסי עד תחילת השביתות ונקט עמדה ברורה נגדן ככל שאלה התארכו.

¹⁵⁰ שחקנים יחידים או קבוצות שהופיעו מספר פעמים באותו פריט חדשותי נספרו רק פעם אחת.

את הקו הקפיטליסטי המובהק ב"הארץ" הוביל הפרשן הכלכלי של העיתון נחמיה שטרסלר. למחרת מסיבת העיתונאים שבה פרס נתניהו את תוכניתו הכלכלית, החמיא שטרסלר לשר האוצר:

"מבחינת הרפורמות, השינויים המבניים, הקטנת המגזר הציבורי, המלחמה במונופולים (תנובה, מקורות, חברת החשמל, בתי הזיקוק ונמלי הים) והפרטת בזק, בנק לאומי ובנק דיסקונט - נתניהו הציג תוכנית מרשימה, שבמדינה נורמלית אכן היתה צריכה להביא לצמיחה".

אלא שכפי שמרמזת כותרת המאמר של שטרסלר בעמוד הראשון: "לוח וגיר: איש המכירות מפזר הבטחות", הכוונות הטובות, בעיניו, להקטין את הגירעון הן לא יותר מאשר דיבורים בעלמא. לדבריו, "כמו בכל שנה, גם הפעם מפזרים באוצר הבטחות לגבי העתיד הרחוק יותר, אך דווקא לגבי השנה הקרובה מפירים את ההבטחות. 2003 היתה צריכה להיגמר בגירעון של 3% אך תסתיים בגירעון ענק של 6%. בשנה הבאה הגירעון היה צריך להיות 2.4%, אך הוא הועלה אתמול ל-4%" (8.9.2003).

מתוך שורה של גזירות, ובהן פיטורים במגזר הציבורי, קיצוץ בקצבאות הנכים ופגיעה בסל הבריאות, התייחס שטרסלר לשוק ההון, על משקיעיו הפרטיים. התמה המרכזית שלו, בגופן שחור בולט, היתה: "גירעון גבוה יותר פירושו דחיקת המגזר הפרטי משוק ההון". ההבנה ששוק העבודה חווה האטה מתמשכת ושהמשבר במשק החריף עוד יותר את מצבם של החלשים - מסתתרת במאמר מאחורי החשש לערעור יציבות הבורסה ולפגיעה בקבוצה קטנה יחסית שמשקיעה סכומי כסף לא מבוטלים במניות.

בהיבט הפרשני, "ידיעות אחרונות", בדיוק כמו ערוץ 2, ביקש למזער את ההשפעות השליליות של התוכנית הכלכלית על הציבור. הנה מסגרת ההתייחסות של הפרשן הכלכלי, גד ליאור, לגזירות האוצר:

"חשבון פשוט מגלה שאין אזרח במדינה שלא יינזק בכמה עשרות ואולי גם בכמה מאות שקלים בחודש מהתוכנית הזאת. פה יעלו לו את מחירי המים והנסיעה באוטובוס, כאן לא יקבל עוד סיוע בשכר דירה, ושם תיאלץ אישה בת 45 לממן בעצמה את טיפולי ההפריה. קטן, אבל מרגיז" (8.9.2003, עמ' 2).

ליאור המשיך במלאכת ה-play down ("המעטה בערד") שבה החלה, יום לפני כן, קרן מרציאנו, הכתבת הכלכלית של ערוץ 2.

"... בנימין נתניהו למד את הלקח הציבורי והפוליטי משורת הגזירות האחרונה שנחתה על הציבור הישראלי, ולכן לא נמצא בתקציב הזה גזירות גרנדיוזיות או דברים שיכולים לקומם את ההסתדרות או את הארגונים החברתיים, אלא גזירות קטנות ומעצבנות במיוחד" (8.9.2003, פריט מס' 3 במהדורה).

המלים שחותמות את הפרשנות שלעיל - "גזירות קטנות ומעצבנות" - זהות לכותרת המאמר של ליאור. הן מבטאות רעיונות משותפים שקיימים כבר בתודעה ובחשיבה, אך גם משמשות דוגמה ליהירות מחשבתית ולשטחיות. במקרה של מרציאנו היתה זו היומרה הכוזבת לחזות את תגובת ההסתדרות (שדווקא כן התקוממה), ובמקרה של ליאור - הקביעה המטעה כי מימון עצמי לטיפול הפריה הוא בבחינת "גזירה קטנה".

החלטת ממשלת שרון, מ-16 בספטמבר 2003, לערוך קיצוץ נוסף בקצבאות הביטוח הלאומי נתקלה בהתנגדות עזה מצד כל הפרשנים. אבל חשוב לשים לב מי היו היעדים לביקורת ומה היתה רמת הביקורת. סקירה של טורי הפרשנות בעיתונות ושל גילויי הדעת בטלוויזיה מגלה ממצא מפתיע: מרבית הביקורת הופנתה אל שרי הממשלה ולא אל שר האוצר ופקידי משרדו. כדי להבין מדוע הוענק לנתניהו פטור מאחריות לקיצוץ של מיליארד ו-100 מיליון שקלים בקצבאות הילדים, הנכים, המובטלים, נפגעי פעולות הטרור, הסיעוד - חשוב לקרוא את רמת הביקורת. חלק ניכר ממנה הוטחה בשרים שלא הסכימו לצמצום של 4% בתקציב משרדיהם, הסכמה שהיתה הכרחית לעמידה ביעדי האוצר לקצץ 10 מיליארד שקל מתקציב המדינה ל-2004.

לאחר שהממשלה אישרה בהצבעה את הקיצוץ הרוחבי במשרדי השרים (ברוב של 14 נגד 9), התברר כי דרוש קיצוץ נוסף של 1-1.5 מיליארד שקל כדי לעמוד ביעד הקיצוצים של האוצר. נתניהו הציג בפני השרים שתי חלופות: הראשונה, קיצוץ של 5% בקצבאות הביטוח הלאומי שפורטו לעיל; השנייה, קיצוץ נוסף בחינוך, בבריאות, בתקציב הרשויות המקומיות ובסובסידיה לתחבורה ציבורית. חלק מהשרים כבר לא נשארו להצבעה הנוספת בגלל השעה המאוחרת (3 לפנות בוקר). ראש הממשלה ושר האוצר שתמכו בחלופה השנייה, נותרו בעמדת מיעוט, וכך - ברוב של 5 נגד 3 - התקבלה ההחלטה לפגוע בקבוצות העניות ביותר בחברה שנתמכות בידי קצבאות הביטוח הלאומי.

השתלשלות האירועים שתוארו לעיל, נחוצה להבנת ההקשר הכללי של הפרשנות הכלכלית. עתה הגיע הזמן להראות את אופיה של הפרשנות הביקורתית - יעדיה ותכניה. נתחיל בעיתונות הכתובה.

בטור שכתב ב-17 בספטמבר, תחת הכותרת "כמו גנבים בלילה", נזף סבר פלוצקר בממשלה על דרך קבלת ההחלטות שהובילה לאישור הקיצוץ בקצבאות. דעתו השלילית על עיתוי ואופן הצבעת השרים מודגשת באמצעות הכותרת. נימה - אפילו מרוככת - של ביקורת לא נכתבה על נתניהו או האוצר. הנה חלקים מהטור שפורסם בעמוד הראשון של "ידיעות אחרונות":

"ממשלת ישראל קיבלה ברוב דחוק ובהתנגדות בולטת של שר האוצר בנימין נתניהו, החלטה לקצץ עד 5% בקצבאות הביטוח הלאומי.

[...] זו החלטה מרושעת, מנוגדת לחוש הצדק הטבעי ולאמנה החברתית המונחת ביסודו של משטר דמוקרטי ייצוגי.

[...] השרים שהשתתפו בישיבת הממשלה, ואלה שהצביעו בעד הקיצוץ בקצבאות או נמנעו מלהצביע נגדו, מתחמקים מאחריותם למעשה המר והנמהר. היינו עייפים, הם אומרים, לא

הספקנו להתכונן, לא הבנו את הנקרא, הופתענו. תירוצים עלובים. איש מהם לא הופתע ואיש מהם לא הצביע מתוך שינה. הבחירה שלהם נעשתה בעיניים פקוחות ומתוך שיקול פוליטי. [...]. השרים מסוגלים להכריע בין קיצוץ בהוצאות המשרדים ובין קיצוץ בתשלומי הרווחה. והם מספיק ידענים כדי להעלות אלטרנטיבות משלהם לקיצוץ. בסרבם לעשות כך, הם טומנים את ראשיהם בחול וצועקים: חשוך כאן, לא רואים שום דבר, הפקידים (באוצר) רימו אותנו. הפקידים לא רימו אף שר. הכל נעשה בגלוי, על השולחן. האמת הפשוטה היא שלשרי הממשלה קל לתמוך בלילה בקיצוץ בקצבאות, ולא בקיצוץ במשרדים, ולשפוך למחרת בבוקר דמעות תנין על ההידרדרות החברתית. להתנהג כמו גנבים בלילה. [...]. שר האוצר הניח על שולחן הממשלה הצעת תקציב לימי רגיעה. אפשר לחלוק על פרטיה, אך יש בה היגיון משכנע. זהו תקציב הנגזר מאי יכולתה של ממשלת ישראל לחרוג מגירעון של 20 מיליארדי שקלים ומאי נכונותה להכביד את עומס המיסים. הנימוקים ידועים: שיעור גירעון גבוה יותר ידרדר את המשק למשבר פיננסי, שיעורי מיסים יותר גבוהים ידכאו את הפעילות הכלכלית ולא יכניסו אגורה אחת נוספת. זו המציאות באכזריותה. אין לכן טעם לשאול, איזה חינוך רוצה ישראל לתת לילדיה. השאלה הנכונה היא, איך לספק את החינוך הטוב ביותר תחת האילוץ התקציבי הנוכחי. איך לספק את הבריאות הטובה והשוויונית ביותר, בכפוף לכל קיצוצי התקציב."

גם לכתב הרווחה של העיתון, דוד רגב, היו השגות, ובעיקר טענות, על היקף הקיצוצים. במאמר שפרסם בעמוד 7 (של אותו גיליון), תחת הכותרת "ממשלה כפוית טובה", הוא בחר להתמקד בנפגעי פעולות האיבה שחרב הקיצוצים הונפה גם לעברם:

"צריך לזכור שמדובר בקצבה מוסרית, שאינה ניתנת על פי מבחן הכנסה, אלא כחוב מוסרי שחשה המדינה לאלה שמתו בשל היותם אזרחיה. אבל, הממשלה הזאת כפוית טובה לאנשים שתרמו לה ונתנו לה את חייהם".

שלא כמו פלוצקר, רגב מתח ביקורת אישית על ראש הממשלה ושר האוצר וניסה להרחיב את גבולות הוויכוח, מעבר לדיון העקרוני בסוגיית הקיצוץ בקצבאות המדינה. אבל דחיקת הביקורת למשפט האחרון במאמר, והצנעת מדיניות הקיצוצים בשנים שקדמו ל-2003 הקהו את העוקץ מחומרת הדברים שכתב.

מעל לפרשנות זאת, הודפס מאמר אורח של יוסי יונה, מרצה לפילוסופיה פוליטית ולפילוסופיה של החינוך. יונה, בניגוד לקודמיו, התייחס לגורמים המבניים שאיפשרו את כינונה של האידיאולוגיה הקפיטליסטית בישראל:

"לעתים קרובות, העוני במדינות העולם השלישי אינו תוצאה של העדר משאבים והון אנושי. הוא פועל יוצא של אידיאולוגיה, מדיניות וסדרי עדיפויות. כך, לבטח, הוא המצב במחוזותינו. אבירי הכלכלה החופשית - בלבושה הגלובלי - השתלטו זה כבר על החברה ועל מוקדי הכוח הפוליטיים והכלכליים בה, ועל פיהם יישק דבר. למולם ניצב שמאל חברתי רופס וקצוץ כנפיים".

המקור לביקורת של יונה הוא היסטורי-חברתי. הוא בחר להציג את המציאות הקיימת (והכושלת) במדינת ישראל כהתפתחות ליניארית ארוכת שנים :

"הקיצוצים האכזריים, שהם רק פרק נוסף במערכת מתמשכת של גזירות כלכליות, הופכים אותה במהירות למדינת עולם שלישי. מצד אחד, עשירים כקורח ומצד שני, עניים מרודים ההולכים וממלאים את פני הארץ".

עם זאת, אין לטעות בלהט הרטורי של הכותב ולהניח כי הוא משקף את הרוח הכללית ב"ידיעות אחרונות". כפי שנראה בהמשך, העיתון ראה בתוכנית הכלכלית של האוצר צעד בלתי נמנע, גם אם העלה ספקות לגבי הדרך הנכונה למימושה.

אם ב"ידיעות אחרונות" הקפידו על גוונים מסוימים של רטוריקה ביקורתית, הרי שב"הארץ" ניסחו עמדה אחידה - לפני הצבעת הממשלה (על הקיצוץ בקצבאות) ואחריה - בעד הקטנת הגירעון כמנוע לצמיחה. מי שקורא את מאמרי הדעה של העיתון בקפידה, מפנים אמת מוחלטת אחת: התוכנית הכלכלית של נתניהו היא גלגל ההצלה היחיד ליציאה מהמשבר, המאבק נגדה עלול להמיט אסון על המשק והמניעים של מבקריה פסולים. הנה שתי דוגמאות מייצגות לפרשנויות הכלכליות ב"הארץ" מה-16 בספטמבר :

שטרסלר: "ככל שהפיגועים גברו והמצב הביטחוני הפך למסוכן יותר, כך עלתה בשבועות האחרונים הפופולריות של שאול מופז בסקרים השונים. אך מופז יודע שלא מספיק להיות "ביטחוניסט". כדי לצבור עוד פופולריות, הוא צריך להיות גם 'חברתי'. לכן, בישיבת הממשלה אתמול הוא אמר: "אני מתנגד לתוכנית הכלכלית כי אני לא רואה בה הושטת יד לחלשים. [...] הוא המשיך ואמר שהוא בעד הגדלת הוצאות לחינוך, לבריאות ולטיפול במעוטי הכנסה, על חשבון הגדלת סך הוצאות הממשלה, על חשבון הקטנת התשתיות, ועל חשבון דחיית הרפורמה במס. [...] אז מדוע נתניהו הרשע לא מאמץ את הצעתו? כי הגדלת הוצאות הממשלה פירושה הגדלת החוב הממשלתי, הורדת דירוג האשראי של ישראל, העלאת הריבית ופגיעה בצמיחה. אימוץ הרעיון לפגוע בכבישים וברכבות, פירושו עוד מכה לצמיחה, ודחיית הרפורמה במס היא צעד נוסף הפוגע בצמיחה" (עמ' 1א).

כותרת מאמר מערכת: "הקיצוצים חיוניים". פתיחה: "ראש הממשלה [...] הזכיר לשרים, שהממשלה חייבת לצמצם את הוצאותיה באופן חריף כדי שהגירעון בתקציב המדינה יהיה קטן ככל האפשר. רק בדרך זו יהיה אפשר, בעת ובעונה אחת לשמור על היציבות וליצור תנאים להצמחת המשק באמצעות המגזר הפרטי.

"תוכנית האוצר עומדת בסכנת כרסום בגלל התנגדות מספר גדול של שרים, שאינם משלימים עם הצורך להקטין את הוצאות משרדיהם באמצעות צמצום פעולות וייעול. אם יצליחו המאמצים לעקר ולסכל חלקים משמעותיים מהתוכנית, שנת 2004 לא תמלא אפילו את הציפיות הצנועות לצמיחה בשיעור אחוז או שניים - והיא עלולה אף להיות גרועה מ-2002, שהיתה שנת הידרדרות מכל הבחינות".

פסקת הסיום של המאמר: "אם יצליחו שרים אלה לסכל באופן משמעותי את תוכנית הקיצוצים, לא יהיה מנוס מהטלת מסים חדשים - מה שאמנם יכול לסתום חלק מהגירעון בתקציב המדינה, אבל בהשלכות שליליות על תפקוד המשק וסיכויי צמיחתו".

הטקסטים האלה מדגישים את חשיבות הרובד הלשוני בעיצוב קליטת המציאות. באמצעות בחירה מכוונת של מונחים - והקניית משמעות שלילית למונחים מתחרים - הגדירו הכותבים את האופן שבו נתפס המשבר הכלכלי, וקבעו מהם הדרכים הנכונות להתמודדות עם הגירעון הגדול בתקציב. אצל שטרסלר, מעורבות הממשלה בכלכלה טעונה תמיד במשמעות שלילית; היא עלולה לפגוע בצמיחה (מונח ששטרסלר מקפיד לחזור עליו), להעלות את הריבית ולדחות את הרפורמה במס. באופן דומה, מאמר המערכת של "הארץ" משתמש בז'רגון כלכלי ניא-ליברלי. כותרת המאמר: "הקיצוצים חיוניים" מעבירה מסר של הכרחיות (התוכנית הכלכלית) והיעדר חלופה אחרת. מדיניות האוצר מתוארת במונחים חיוביים כגון התייעלות, יציבות וצמיחה.

כאמור, יחסו של "הארץ" אל התוכנית הכלכלית ואל מחולליה התאפיין באחידות כמעט מוחלטת, ללא קשר לפגיעה בקצבאות. מאמר המערכת של העיתון, שפורסם ב-17 בספטמבר, תחת הכותרת "תקציב בערפל", הפגין חיבה יתרה לנתניהו ועוינות מופלגת לעובדים:

"שר האוצר מתכנן אמנם לבצע סדרה ארוכה של רפורמות, שאם יעברו, יוכלו לגרום לתזוזה מסוימת במשק. מדובר בפירוק מונופול נמלי הים, בטיפול במונופול המזון הגדול תנובה, בפיצול בתי הזיקוק וחברת החשמל, ברפורמה מקפת במקורות ובמינהל מקרקעי ישראל, ובהפרטת בנק לאומי, בנק דיסקונט, אל-על ובזק. אבל כל המהלכים הללו כרוכים בעימות עם ועדים גדולים וחזקים, שדרושה ממשלה נחושה מאוד כדי לעמוד מולם".

השפה של "הארץ" רחוקה מלהיות נקייה. הבחירה הטעונה במלים כמו "פירוק", "טיפול", "פיצול" ו"עימות" אינה מקרית, לפי שהן מוצמדות לוועדי העובדים החזקים במשק. הבניה שלילית זו היא חלק מתפיסה כוללת של ביטול העבודה המאורגנת, או לכל הפחות החלשתה, גם באמצעים כוחניים. הקריאה להיאבק בעובדים משתלבת עם טענת העיתון כי הפחתת המסים על העבודה - צעד המגדיל את אי השוויון בהכנסות (שכן, ממילא שכרם של העובדים העניים מצוי מתחת לסף המס) - תעודד צמיחה. פסקת הסיום של מאמר המערכת מנוסחת ברוח זו:

"החדשות הטובות: שר האוצר לא ביצע את התרגיל הידוע ולא קיצץ בהשקעות בתשתיות, כי השקעות כאלה מביאות צמיחה. כמו כן הוא לא הסכים להצעות לדחות את הרפורמה במס הכנסה, כי הורדת המסים על עבודה פועלת גם היא כמנוע צמיחה. אך הישגים אלה של האוצר אינם מפזרים את הערפל סביב התקציב".

פרשנות ישירה כנגד משרד האוצר נשמעה דווקא בחדשות ערוץ 2. דא עקא: לפרשן אמנון אברמוביץ' היו השגות פוליטיות, לא כלכליות, על סדרי העדיפויות בחלוקת התקציב. במקום לעסוק בהשלכות הקיצוצים על מערכות הבריאות, החינוך והרווחה, ועל נתמכי הביטוח הלאומי -

ובהם נכים וקשישים - הוא העדיף לבקר את האוצר על שלא עמד בהצעתו המקורית לצמצם את התמיכה בשירותים הדתיים ואת ההשקעה בתשתית מעבר לקו הירוק. הנה קטע מדבריו:

"בהצעת התקציב נאמר שהמועצות הדתיות תפורקנה ושירותי הדת יועברו לרשויות המקומיות. זה מהלך מתחייב. אפילו שר האוצר בעבר - יהודי דתי - יעקב נאמן, תמך בו. [...] משרד האוצר נסוג מהצעתו שלו. והרכיב בשני: השטחים. כבישים עוקפים בשטחים בלבד - 170 מיליון שקלים בשנים 2003-2004. אף שקל אחד לא יקוצץ. לסיכום, אני אומר כך: זהו תקציב אכזר מנקודת מבט אנושית ועדיין מאוד פוליטי, וכדאי בשעה קשה זו להיות או עסקן דתי או מתנחל או שני הדברים גם יחד" (16.9.2003, פריט מס' 5).

עם תחילת העיצומים במשק נכתבה לראשונה ב"הארץ" פרשנות ביקורתית נגד נתניהו. הכותב חיים ביאור האשים את שר האוצר בהפרת הסכמים חתומים עם ההסתדרות. אבל בחינה מעמיקה של הטקסט ממחישה כי הביקורת כלפי נתניהו לא היתה על עצם המהלך, אלא על אופן ביצועו:

"ההתייעלות שעברו נמלי הים השנה אינה משמעותית בהשוואה לנמלים בעולם המפותח. אך השינוי המבני הצפוי בהם מינואר 2004 נעשה בניגוד להסכם, בלא שמישהו במשרדי התחבורה או האוצר ניסה לשכנע את העובדים בנחיצות המהלך" (29.9.2003, א4).

לשיטתו של "הארץ", גם אם ברור שהממשלה מעוניינת להפר הסכמים, אין במדיניות זו משום הצדקה להשבתת המשק. זוהי העמדה הרשמית של העיתון, שבאה לידי ביטוי במאמר המערכת, תחת הכותרת "אקדח לרקתו של מי?":

"בעוד שטענת ההסתדרות על הפרת הסכם עם המדינה ביחס לעובדי המדינה מופרכת, יש ממש בטענת עובדי הנמלים, שתוכנית תאגוד הנמלים, כפי שאישרה הממשלה באחרונה, מנוגדת להסכם באותו נושא שחתמו לפני כשלוש שנים עם רשות הנמלים ומשרדי האוצר והתחבורה. אך אפילו בנסיבות אלה, השבתת הנמלים היא צעד בלתי הולם" (1.10.2003).

העיתון לא רק יצר אווירה גלויה נגד העובדים, הוא גם חיזק את ידי הממשלה בהחלטתה לשבור את שביתת עובדי הנמלים. הפרשן המשפטי משה גורלי הסביר כי "הממשלה לא עברה על החוק, אלא שברה את כללי המשחק במטרה לשבור ארגון עובדים חזק שמצליח לטרפד כל ניסיון להתייעלות, תוך צפצוף, כשצריך, על צווי בית הדין" (2.10.2003, עמ' א2).

דברים בוטים אלה מעוררים מספר תהיות: ראשית, האם התנגדות העובדים ל"התייעלות" - הגדרה 'נקייה' לפיטורים - היא עילה לביטול הסכמים בדרכים כוחניות? שנית, האם אין בצעדי הממשלה משום הפרה של דיני חוזים? שהרי לא רק העובדים עוברים על החוק כשהם מפריס צווים של בתי הדין. ושלישית, האם לעובדים, בדיוק כמו למעסיקים, אין זכות להרוויח משכורות גבוהות? גם גורלי מבין כי "ארגון עובדים חזק", כהגדרתו, יסרב למכור את כוח העבודה שלו תמורת מחיר הנמוך ממה שהמעסיק החדש, הפרטי, יכול להרשות לעצמו לשלם.

שביתת עובדי המדינה, כך נדמה, גרמה לשינוי בצורת ההתייחסות של "ידיעות אחרונות" לשחקנים הכלכליים. אם בימים שלאחר הצגת התוכנית הכלכלית נמצאו קולות בודדים בעיתון, שהתבטאו נגדה, הרי שהשביתות הצליחו לאחד את הפרשנים הכלכליים לכדי תמיכה גורפת בה. מי שסימל את המפנה בכתיבה, יותר מכל פרשן אחר ב"ידיעות אחרונות", הוא סבר פלוצקר. תחת כותרת מאמר המערכת "שביתת שווא", הבהיר פלוצקר - באופן שאין לטעות בו - כי השיטה הכלכלית של השמאל לא תחלץ את המשק מהמשבר העמוק אליו נקלע:

"עוד לפני שבאים להתווכח על שמאל ועל ימין, צריך להכיר את העובדות. לממשלת ישראל תקציב גירעוני בשיעור מבהיל והיא מוכרחה, בלית ברירה, לסגור אותו. [...] מאז האינתיפאדה, המגזר הציבורי חי בחממה. הוא השמין, התרחב וספג עובדים נוספים, בשעה שהמגזר העסקי חי בצמצום ובדיאטה. עכשיו, הסיפור הזה נגמר. [...] שעת הרזון הגיעה לממשלה [...] זהו תהליך שאין מנוס ממנו: אף ממשלה בישראל, גם סוציאליסטית למופת, לא תוכל לייצר משאבים יש מאין. לכן היא לא תוכל לסטות ממסלול של קיצוצים וריסונים, של חיסכון וייעול" (30.9.2003).

הרטוריקה של פלוצקר מזכירה את משל "השמן והרזה" המפורסם של נתניהו ממרץ 2003. האחרון השווה אז את הסקטור הציבורי לאדם שמן שהולך ותופח עם השנים, בשעה שהסקטור הפרטי, "האדם הרזה", ממשיך להתכווץ אבל נושא כל העת על גבו את "השמן". מערך הדימויים הזה תוגבר במלים כמו "קיצוצים", "ריסונים", "חיסכון" ו"ייעול" וברעיונות אידיאולוגיים מבית מדרשו של הניאאו-ליברליזם.

ירון לונדון המשיך את הקו של פלוצקר ב"ידיעות אחרונות". החרפת העיצומים והצטרפות עובדי הנמלים לשביתות זכו אצלו לשתי תגובות פרשניות מקבילות: הראשונה, האדרת נתניהו והשנייה, הוקעת העובדים. הנה שני קטעים מתוך מאמר המערכת של לונדון, תחת כותרת הציווי "דברו", הממחישים זאת:

"תפקידו של נתניהו בתחום הכלכלה מקביל לתפקידו ההיסטורי של ברק בתחום המדיני: שניהם אילצו אותנו לראות את המציאות נכוחה. [...] דרכו של ברק נכשלה... ואילו נתניהו עשוי להצליח מפני שרוב הציבור מבין שאין ברירה. מותר לשר האוצר לזקוף לזכותו הצלחה פדגוגית. "העובדים מעדיפים להשתמש בנשק יעיל יותר, שהוא כוחם לחנוק את המשק. הנזקים עצומים. יצואנים יפסידו הון ועלולים לאבד את הלקוחות. מי שישא בעיקר התשלום הם הפועלים בתעשיות היצוא שרובם משתכרים הרבה פחות מאנשי הנמלים" (1.10.2003).

יום לפני החתימה על ההסכם לסיום העיצומים במשק סומנו ב"ידיעות אחרונות" האחראים הישירים לגל השביתות הגדול: בנימין נתניהו ועמיר פרץ. לפי מאמרי הפרשנות בעיתון, הציבור היה מעין כלי במשחק הכוחני שניהלו שר האוצר ויו"ר ההסתדרות ה"רכוב על סוס הוועדים החזקים", כדברי העיתונאי דוד רגב. האחרון השתמש במטאפוריקה של המערב הפרוע כדי להקניט את השניים:

"היה היה שריף קשוח, נתניהו שמו. ביד אחת שלף את תקציב המדינה, בידו השנייה את חוק ההסדרים, והחל לירות לכל עבר. המטרה: לשבור את זכות השביתה, לפרק ועדים ולעשות שינוי יסודי במשרדי הממשלה.

[...] פרץ שלח את חייליו הנאמנים לסגור את העיר ולעמוד כאיש אחד מול הגזירות המאיימות. למרבה הצער, מי שסבלו היו ההמונים שעליהם טען שהוא מגן - המיליונים שסבלו את השביתות והעיצומים ונאלצו לנהל קרבות רחוב מול הכניסה לסניפי הביטוח הלאומי" (4.1.2004, עמ' 7).

כדאי לשים לב לכתיבה הפופוליסטית של רגב, שפונה לציבור קוראים רחב. כתיבה כזאת 'כופה' על קהל היעד של העיתון תמונת עולם אמוציונלית, נעדרת נימה פוליטית. שכן היא אינה רואה בשביתה אמצעי להגנה על זכויות העובדים; לכל היותר היא מבטאת בלשון היפרבולית את המחיר שמשלם הציבור, כאילו באמת היו אלה מיליוני אנשים המנהלים קרבות רחוב סמוך לסניפי הביטוח הלאומי. מאמר המערכת, בדיוק כמו הפרשנות של רגב, נראה כמו מפגן חמלה עצמי המשוחרר מדיון עקרוני בשאלות כלכליות-חברתיות מהותיות:

"עכשיו כשהם הולכים וסוגרים עיסקה בהידברות, לאחר שנשאו על גבנו קרב אגו כל כך יקר ומיותר, לא פלא שכולנו מרגישים מסמורטטים. [...] אחרי שמשאלות הקיצוצים של נתניהו נשארו על הנייר, מותר לנו לשאול את נתניהו ופרץ למה הסיוט הזה הגיע לנו אם ברור שצריך וניתן היה למנוע אותו מראש?" (4.1.2004).

בניגוד ל"ידיעות אחרונות", הפרשנות ב"הארץ" על המגעים לסיום העיצומים לא התיימרה לייצג את "קול העם" ולתאר בצורה דמגוגית את הפגיעה בציבורים נרחבים. לזכותו של נחמיה שטרסלר ייאמר כי הכיר - למרות התנגדותו המפורשת לתביעות ההסתדרות - באפקטיביות של נשק השביתה ובהגיון הרב שטמון בו:

"האם הסכסוך בין משרד האוצר להסתדרות היה יכול להיגמר בלי עיצומים כה ארוכים? כנראה שלא. [...] הנזקים למשק היו חייבים להיעשות. ההסתדרות היתה חייבת להראות לאוצר שכוחה עדיין במותניה, אחרת לא היתה מצליחה להשיג מאומה" (6.1.2004, עמ' 1).

יחס התקשורת לשביתות:

האבחנה בין שפה דסקריפטיבית לשפה קונטקסטואלית

ניתוח סיקור השביתות מגלה כמה דפוסי פעולה המשותפים לרוב אמצעי התקשורת הנחקרים. בראש וראשונה, העיתונים, כמו גם ערוץ 2, שמו דגש על תיאור השביתות ונזקיהן למשק, ולא על המניעים לקיומן (כגון החשש מפיטורים המוניים של עובדים). כך למשל, 86.7% מהפריטים ב"ידיעות אחרונות" ו-75% מהפריטים ב"הארץ" התמקדו בפן התיאורי של השביתות. דיון נרחב על אודות הרקע להשבתת המשק נמצא רק ב-13.3% מהפריטים ב"ידיעות אחרונות" ו-15% מהפריטים ב"הארץ" (10% מפריטי החדשות ב"הארץ" התייחסו בצורה שווה הן לגילויי השביתה והן לגורמיה).

היות וערוצי הטלוויזיה הם מדיום עדכני יותר מהעיתונים (המדווחים על אירועי יום האתמול), הממצאים לגביהם שונים בתכלית. מניתוח התכנים הטלוויזיוניים עולה כי דיונים רבים בין האוצר להסתדרות על הפסקת השביתות התנהלו בזמן שידור מהדורות החדשות. לפיכך, יותר מאשר לעסוק בתיאור השביתות או להסביר את הרקע לצעדי העובדים, התרכזו ערוץ 2 בפרוצדורות המובילות להסכם בין הצדדים. הממצאים הראו כי 56.2% מהכתבות בחדשות 2 התמקדו בהתדיינות על סיום השביתה, 37.5% בשביתות עצמן, ורק 6.3% בסיבות להשבתה. בימבט לחדשות נמצא כי 46.2% מפריטי החדשות על השביתות עסקו במגעים להשגת הסכם. ואולם, יותר מכל בלט בימבט האיזון הדק (והחשוב) בסיקור גל העיצומים: 53.8% מפריטי החדשות טיפלו בשביתה על כל היבטיה - מגילויה והשפעותיה על המשק ועד לשורשיה הכלכליים.

הטיות שליליות בסיקור השביתות ובייצוג העובדים

העיתונות הכתובה וערוץ 2 לא הסתפקו בתיאור השביתות, על משתתפיהן במגזר הציבורי, ההיקף שלהן, התביעות של יוזמיה וכדומה; הם נקטו עמדה מוצהרת נגד העובדים. הטיה זו לא הוגבלה רק למאמרי הדעה בעיתונות ולגילויי הדעת בטלוויזיה. נהפוך הוא: היא חילחלה לדיווחים החדשותיים עצמם. הכתבים המסקרים ניסו להסיט את תשומת הלב הציבורית מהעובדים לאזרחים הסובלים מהשביתות. במקרים רבים הוטחה האשמה הבלעדית לתוצאות השביתה בעובדים. דוגמה לכך היא הדרך שבה סוקרו העיצומים של עובדי המכס בנמל התעופה בן גוריון:

כותרת ב"ידיעות אחרונות": "סיוט במסלול הירוק". גוף הידיעה: "המוכסים הציבו מחסומים והחלו לבדוק נוסע-נוסע. תוך זמן קצר השתרכו תורים ארוכים ו'הפיצוץ' לא אחר להגיע. נוסעים שאיבדו את סבלנותם החלו לדחוף ולקלל. רבים מהם אף התפרצו החוצה מבלי לחכות לבדיקה" (30.9.2003, עמ' 2).

כותרת ב"הארץ": "הנוסעים לא שמעו על השיבושים והתעצבנו". פסקת הפתיחה: "'אני כועס. תמיד פוגעים באזרח הקטן. כל המלחמות שלהם נעשות כל הזמן על הגב שלנו', אמר אתמול משה טובול מנתניה, תוך שהוא מתקדם לאטו עם עגלת המזוודה שלו בנתב"ג. טובול עמד בתור הארוך של נוסעים שהשתרך אתמול אחר הצהריים מול דלפקי המכס באולם הנכנסים בנתב"ג בגלל העיצומים שנקטו עובדי המכס" (30.9.2003, עמ' 3א).

כתבה בערוץ 2: "גם אם יש סימפטיה לשובתים, היא נגמרה בנמל התעופה. אלפי ישראלים שחזרו לארץ אחרי נופש ראש השנה נאלצו לעבור בדיקות יסודיות במסלול הירוק במכס. [...] ויש כאלה שפשוט לא התאפקו: תגרות ידיים פרצו". נוסע אמר בכעס לכתבת קרן מרציאנו: "'אני לא מבין למה עם ישראל לא עושה פה איזו מהומה גדולה ופורץ את המחסומים האלה'" (29.9.2003, פריט מס' 2).

מיותר כמעט לדון באפקט של סיקור כזה על הקוראים או הצופים. אבל חשוב לחשוף את המוטיבים התמטיים שעומדים בבסיסן של כתבות אלה - שהרי אותן כתבות אובייקטיביות לכאורה מופיעות בעמודי החדשות של העיתון ובחלקים האינפורמטיביים של המהדורה

החדשותית בטלוויזיה. אחד מן המוטיבים האלה הוא הצגת השביתה כאקט שפוגע ברווחתם של האזרחים. הרושם הוא כי עובדי המכס התעמרו בציבור במקום להיאבק בממשלה. "המלחמות שלהם", נכתב, "נעשות כל הזמן על הגב שלנו". האבחנה בין המלחמות "שלהם" לבין הנוחות "שלנו", הנוסעים, מגבירה את הניכור והעוינות כלפי העובדים. בשום מקום לא צוין כי מדובר במאבק על דמותה של חברה, על סולידריות חברתית, על ביטחון תעסוקתי.

מוטיב אחר שחזר על עצמו הוא הדימוי השלילי של השובתים. הפרופיל התקשורתי של עובדי המכס, כך נדמה, הושתת על תכונות אופייניות כגון כוחנות, נוקשות, אנוכיות וחוסר התחשבות. הצבת המחסומים, העבודה האיטית, העימותים עם הנוסעים וחוסר הנכונות להיענות לתביעות האוצר - כל אלה תרמו לייצוג השלילי של העובדים.

יותר מכל שביתה במשק, החלטת עובדי הנמלים למנוע טעינה ופריקה של אוניות קוממה עליהם את רוב אמצעי התקשורת. ב"ידיעות אחרונות" פורסמה, ב-1 באוקטובר 2003, כותרת הענק "מצור ימי", משל היתה השביתה בנמלי הים פעולה צבאית מרחיקת לכת. שתי המלים שהרכיבו את הכותרת הודפסו בשני עמודים נפרדים ובשני צבעים שונים - "מצור" בשחור (עמ' 4) ו"ימי" באדום" (עמ' 5) - מתוך מטרה למשוך את תשומת לבו של הקורא. עמודים 4-5 הוקדשו להערכות בדבר אומדן הנזק הכלכלי של השביתה. אחת הכותרות קבעה: "300 מיליון שקל ביום". העיתון חישב בכותרת המשנה כי "משפחה עם שלושה ילדים מפסידה כ-200 שקל ביום". במבט ראשון נראה כי ממצא זה הוא פרי עבודתו העצמאית של "ידיעות אחרונות"; שכן הכותרת לא מופיעה כציטוט או כאמירה המיוחסת לגורם כלשהו. אלא שמבט נוסף בכותרת הראשית של הגיליון מגלה כי העיתון שכפל את הכותרת, אבל השמיט ממנה את המירכאות כדי לשוות לה חזות אובייקטיבית (כותרת הגיליון: "כל יום שביתה עולה 200 שקל למשפחה" נוסחה כציטוט של שר האוצר נתניהו).

אם עד לשלב זה ניסה העיתון לייצר מראית עין של ניטרליות ורטוריקה של ריחוק, הרי שבגיליון 2 באוקטובר נבחרה אסטרטגיה אחרת, מוטה לחלוטין, לרעת עובדי הנמלים. אחד ממאפייניה המרכזיים היה יצירת הנגדה ברורה בין רווחת העובדים לבין סבל הציבור. ניתן לראות זאת בכותרת המשנה בעמוד 4:

"כמה תיירים עברו במסוף הנוסעים בנמל אשדוד בשנה האחרונה? אפס. וכמה משתכר מנהל המסוף מישל סרוסי: 37 אלף שקל. וסרוסי לא לבד: לפי האוצר עומד השכר הממוצע של בכירי רשות הנמלים על 40,864 שקל".

התיאור כאן מחדד את ההבדלים בין השכר המופקע, למראית העין, של עובדי הנמל (בכותרת המשנה לא נכתב כי השכר הוא ברוטו ולא נטו) לבין התפקוד הירוד של הנמלים. מקורות המידע הם פקידי האוצר שאומרים בכתבה כי "אם הנמלים יופרטו ותחל תחרות ביניהם, גם השכר יהיה סביר יותר". תגובת עובדי הנמל ל"האשמות" האוצר לא משנה את המסגור: מצד אחד העובדים מרוויחים משכורות גבוהות ללא כל הצדקה, ומצד שני הם מפעילים נמלים בצורה לא יעילה.

דוגמה נוספת לתיאור הנבנה על מערך שלם של ניגודים היא כתבה בעמוד 5 שנושאת את הכותרות: "שובתים ונהנים. ומי מבלה באילת? עובדי נמל אשדוד". בגוף הכתבה מצוטטים "גורמים הקשורים לנושא": "זה נותן תחושה מאוד רעה שבעוד אזרחי המדינה לא מקבלים שירותים בסיסיים ממשרדי הממשלה, העובדים מבליים באילת". ניתן להעריך במידה רבה של סבירות, מתוכן הכתבה, כי אותם "גורמים הקשורים לנושא" הם פקידים בכירים במשרד האוצר.

סיקור שביתת עובדי הנמלים ב"הארץ" היה מוטה לצד האוצר עוד יותר מאשר ב"ידיעות אחרונות". מבחירת הכותרות עולה בבירור כי עורכי העיתון שיקפו את נקודת המבט של מתנגדי השביתה. כמה דוגמאות לכך מתוך גיליונות "הארץ" בתאריכים 1-2 באוקטובר 2003:

"האוצר: להשתמש בנמלי ירדן ומצרים לשבור העיצומים"

"נתניהו: לחייב השובתים לכסות את הנזקים"

"המכולות תקועות בנמל, והמוניטין של האפרסמון הישראלי בסכנה"

"הממשלה מנסה לנטרל השביתה בנמלים; מגעים ראשונים לסיום העיצומים"

"מספנות ישראל אינן ערוכות לתפקד כנמל גדול"

העובדים אינם מוזכרים בכותרות אלה. הם אמנם מיוצגים בגוף הכתבות - כמעט תמיד כמגיבים ולא כיוזמים - אבל זהו ייצוג צורני חסר משמעות ולעתים אפילו מזיק. שתי הכותרות הראשונות עוסקות בהצעת האוצר להשתמש בשירותיהם של נמלי עקבה ופורט סעיד כתחליף לנמלי ישראל. תגובת ראשי הוועדים להצעה זו מובאת רק בפסקה השמינית של הכתבה. הכותרת השלישית מספרת על נזקי השביתה לייצוא. הכתבה מבטאת את זווית הראייה של היצואנים ולא של עובדי הנמלים. ציטוטים של עמיר פרץ וראשי ההסתדרות משולבים בכתבה, תחת הכותרת הרביעית, שעניינה מגעים לסיום השביתה. אך אלה מופיעים אחרי פסקת פתיחה המבשרת על "מאמצי הממשלה לצמצם את נזקי השביתה". הכותרת החמישית פוסקת כי "מספנות ישראל", חברה בבעלות פרטית, לא מסוגלת להתחרות בנמל חיפה הגדול ממנה. בכתבה מפורטות הסיבות לכך, ומתואר הניסיון הכושל להפריט את נמלי הים ב-1999. אף שלא נכתב במפורש כי ההפרטה היא צעד הכרחי, הכתיבה על הרפורמה שלא צלחה, בצמוד לתיאור נזקי השביתה, מרמזת על הצורך לעשות כן.

בערוץ 2, אולי אף ביתר שאת מאשר בעיתונות הכתובה, עברו עובדי הנמלים תהליך של דה-לגיטימציה ודה-הומניזציה. לכאורה, הערוץ לא נקט עמדה נגד העובדים מתוך רצון לשמור על מידה מסוימת של ניטרליות. הכתבים המדווחים מטעמו הקפידו לשמור על טון ענייני, מבלי להוסיף שיפוטיות או דעות משלהם. עם זאת, הבמה הרחבה שניתנה לכל משמיצי עובדי הנמלים (מנתניהו, דרך פקידי האוצר ועד אחרון האזרחים) - בד בבד עם הפרת עקרון האיזון - תרמה לקעקוע השביתה, ככלי להגנה על זכויות העובדים, ולהבניה השלילית של השובתים. די לנתח את מהדורת החדשות של הערוץ מ-30 בספטמבר 2003 כדי להבחין בכך.

המהדורה נפתחה בציטוט הבא של שר האוצר: "2,000 איש מחזיקים בגרון 6 מיליון אזרחים". המגיש גדי סוקניק השמיט מפתח הכתבה הראשונה את הפרספקטיבה של עובדי נמלי הים

לשבתה: "העיצומים במשק מתחילים לגבות מחיר כבד: שירותים חיוניים לציבור מושבתים, סחורות בשווי של מאות מיליוני שקלים מעוכבות בנמלים. אין משא ומתן והמדינה שוקלת להפעיל נמלים במדינות שכנות. התעשיינים מאיימים להוציא עובדים לחופשה כפויה".

הכתבה, 3 דקות ו-33 שניות אורכה, היתה בנויה כרונולוגית כך: בתחילה נראה יצואן פירות כשהוא מטיח בעובדי הנמלים: "מה שהם עושים איתנו - אני קורא לזה התעללות. הם הכריזו עלינו מלחמה". לאחר מכן פורטו נזקי השביתה והובאו דברי נתניהו בגנות העובדים. רק בחלוף דקה ו-53 שניות מפתחת הכתבה צולמה תגובתו של נציג ועד עובדי הנמל בחיפה. שש שניות בלבד היה אורכה. לקראת סיום התייחסה הכתבת קרן מרציאנו לכוונת האוצר לשבור את השביתה של העובדים - המכונים בפי פקידי המשרד "בריונים" - בכל מחיר.

למחרת התהפכו היוצרות במהדורת החדשות של ערוץ 2: זכות ההגדרה הראשונית היתה שייכת הפעם לשובתים. אבל הדרך שבה הוצגה השביתה (ראו כתבה חמישית במהדורה - היחידה שעסקה בנושאים כלכליים-חברתיים) לא שירתה את מאבק עובדי הנמל, שכן אלה הגיעו לקדמת הבמה התקשורתית בזכות אמירות קיצוניות ופרובוקטיביות: "תאמין לי, אני מוכן להיכנס למעצר, לשרוף את משרד האוצר אם יהיה צורך", אמר בזעם, מול המצלמות, אחד מנציגי ההסתדרות לחברו. שניות אחדות לאחר מכן נשמע חבר בוועד העובדים של נמל חיפה קורא בקול רם: "יום אחד השבתנו, אז אותו ביבי צועק: 'בריונים'. אנחנו בריונים אנחנו? שיתבייש לו. הבריון זה הוא ואיווט ליברמן".

בהמשך הכתבה שודר קטע קצר מראיון שנערך עם שר האוצר בתוכנית "6 עם אושרת קוטלר". נתניהו אמר למראיינת: "אנחנו משתמשים באמצעים אחרים לגיטימיים להעביר סחורות כדי שהמדינה לא תיחנק. אגב, מדינת ישראל היום, למיטב ידיעתי, היא המדינה היחידה בעולם שבה כל הנמלים שובתים. אין דבר כזה". המשפט האחרון כאן חשוב במיוחד. ההנחה כי רק בישראל מושבתים כל נמלי הים אינה נכונה (הנמלים הגדולים במדינות האיחוד האירופי, ובמיוחד בצרפת, מושבתים חדשות לבקרים במחאה על תוכניות הממשלות להפריטם).¹⁵¹ המראיינת לא העמידה את שר האוצר על טעותו, כנראה מחוסר ידיעה. אבל מאחר שחלק מהראיון הוצג בשידור חוזר, היה מקום לציין (אחרי בדיקה מעמיקה) כי דבריו של נתניהו שגויים ואולי אפילו מטעים. זוהי דוגמה נוספת להטיה אידיאולוגית שמקורה בגורם השלטוני המסוקר ובהתייחסות התקשורתית למסריו.

¹⁵¹ "שביתה בנמלים ברחבי האיחוד האירופי": <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3201073,00.html>
"שביתה שיתקה את נמלי צרפת": <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3829667,00.html>

מבט אחר לחדשות בערוץ 1

במידה רבה, גישתו של ערוץ 1 אל שביתת הנמלים היתה הפוכה מזו של כלי התקשורת האחרים. ראשית, השביתה התרחשה בתוך הקשר רחב, ולא סוקרה כאירוע בודד, חסר פשר. הכתב הכלכלי של ערוץ 1, עודד שחר, הקפיד למתוח בדיווחיו קו ברור בין סיבה לתוצאה, ובין מניע להתנהגות. כך הוא נשמע ב-1 באוקטובר: "בנימין נתניהו נמצא עכשיו בעין הסערה. הוא מבקש לטלטל את המשק ולשנות את כללי המשחק, ואולי דווקא בשל כך ההסתדרות והעובדים נאבקים הפעם עד הסוף" (פריט מס' 3 במהדורה).

שנית, טענות עובדי נמלי הים הוצגו במקרים רבים לפני (אך לא במקום) עמדת האוצר; וגם אם היתה הטיה מסוימת בסיקור, הפעם לטובת העובדים, הרי שלפחות נעשה ניסיון להרחיב את גבולות הדיון מעבר לגרסה הרשמית של הממשלה. הנה דיווח נוסף של עודד שחר, מ-2 באוקטובר: "יש פה משבר אמון ענק בין העובדים לבין הממשלה. העובדים אומרים רימו אותנו. הסכמנו לקיצוץ שכר, הסכמנו לפיטורים, נחתו עלינו גזירות כלכליות נוראיות במשך שנתיים-שלוש; עשינו הכל, ויתרנו, והממשלה באה אלינו בכוח ובאלימות, נכנסת ורוצה לשבור את כללי המשחק. הממשלה, מצדה, באה ואומרת: אנחנו נשנה את כללי המשחק. אנחנו לא מפירים הסכמים" (פריט מס' 1).

שלישית, נקודת התצפית של הכתבים עברה אל השובתים בחלק ניכר מן הדיווחים. דוגמה לכך ניתן לראות בתחילת כתבתו של נפתלי בן סימון, שסיקר את יום השביתה השני בנמלים: "החלטות הממשלה הערב להשתמש בנמלי עקבה ופורט סעיד ולהפעיל את מספנות ישראל כדי לשבור בכוח את השביתה מסעירות את עובדי הנמלים. מבחינתם, הממשלה חצתה קו אדום ומסוכן ביחסי העבודה במשק". לאחר הפתיח הובאה ההתייחסות של דודו פרץ, חבר ועד העובדים בנמל חיפה, לצעדים הננקטים נגד השובתים: "בינתיים, מנסים לעבוד בשיטת הפחד והכוח, להפחיד אותנו... לא מטריד אותנו; שיעבירו בעקבה, שיעבירו מאיפה שהם רוצים מטען...". עובד אחר בנמל חיפה, אלברט סבג שמו, צולם לאחר מכן כשהוא מנופף בתלוש משכורת ופונה בהתרגשות לכתב: "על מה אנחנו מדברים פה, 35 שנה בנמל, על 6,500 שקל". רק לקראת סיום דיווח - מנקודת התצפית של היצואנים - על נזקי השביתה.

ככלל, עובדי הנמל עמדו במרכז הכתבה של בן סימון: חבר הוועד שביקר את דרכי הפעולה הכוחניות של הממשלה, העובד שביקש לנפץ את מיתוס המשכורות הגבוהות של כל עובדי הנמל (מיתוס שמתעלם מפערי השכר בין הבכירים לפועלים), עובדי הנמל שהתקהלו זה לצד לזה כדי להגן על זכויותיהם. לעובדים אלה יש שמות, פרטים מזהים, דעות עצמאיות ומטרות ברורות. הם לא מייצגים את הסטריאוטיפ הנפוץ של עובדי נמל אלימים, חמדנים ואנוכיים.

הבדלי הגישות בין 'מבט' לחדשות ערוץ 2 אינם מתבטאים רק בארגון הנרטיבי של נקודת התצפית. לפי אלישע שפיגלמן, לשעבר עורך 'מבט' וכתב כלכלי בכיר ברשות השידור, צורת החשיבה הכלכלית של ערוץ 1 שונה מזו של ערוץ 2, ולפיכך גם דפוסי הסיקור, הנגזרים ממנה, נבדלים זה מזה:

"התוכנית הכלכלית של ביבי נתניהו ב-2003-2004 נתקלה אצל עודד שחר בביקורת קשה מאוד. ביבי ביטא את מהפכת העשירים: איך לקחת כסף מהעניים ולהתעשר, וזה לא קיבל ביטוי בשידורים של ערוץ 2. אני חושב שדווקא בתחום הכלכלי יש הרבה יותר הטפה לצדק חברתי ולשוויון בערוץ הציבורי מאשר בערוץ 2" (38).

לקראת הסכם: ההסתדרות מערימה קשיים

גם כאשר הצדדים ניהלו מגעים לסיום העיצומים, ההסתדרות הצטיירה כגורם המעכב את החתימה על ההסכם, וכתוצאה מכך - כגוף הממשיך לשבש באורח חמור את שגרת החיים האזרחית. כך תיארה סיון רהב-מאיר, כתבת ערוץ 2, את השלכות שביתת השירותים הממשלתיים על האזרחים:

"ההסתדרות רצתה לפצוח באם כל השביתות, בית הדין לעבודה לא אישר, וכך נשארנו עם העיצומים. בחודשי הסיוט נרשמו כמה ימים של חסד (במקביל לדברי הקריינות של הכתבת, נראים המוני אנשים משתרכים בתור ארוך ודוחפים זה את זה סמוך לכניסה למשרד הפנים). מדי פעם נפתח משרד ליום אחד. על רקע הדחיפות, הדוחק, המרפקים - כדאי להזכיר איך קראה ההסתדרות למבצע הזה: עם הפנים לאזרח" (1.1.2004, פריט מס' 4).

בעיתונות הכתובה היתה חלוקת תפקידים גלויה בין הצד המאשים (האוצר) לבין הצד האשם (ההסתדרות) בסחבת מיותרת לפני החתימה על ההסכם לסיום השביתה במשרדי הממשלה. בידיעה המרכזית של "ידיעות אחרונות", ב-5 בינואר, נכתב בכותרת המשנה:

"גם היום, אחרי 100 ימים, לא יוכלו אזרחי ישראל להוציא תעודת זהות או רשיון נהיגה. 3 פעמים כבר עמדו אתמול הצדדים על סף חתימה, כשלפתע צץ 'רק דבר קטן נוסף'. באוצר מאשימים: 'כהרגלה, ההסתדרות הולכת אחורה רגע לפני הסוף'. למרות הכול, הצדדים לא מתייאשים: ניהלו מו"מ לתוך הלילה - 'כי אולי נחתום כבר היום'" (עמ' 2).

משרדו של נתניהו הכתיב את הדיווח על המגעים לסיום העיצומים גם בגיליון "הארץ" מ-5 בינואר. הכתב חיים ביאור הסתמך על מקורות באוצר הטוענים כי ההסתדרות הציבה תביעות חדשות, ולפיהן נציגיה ישמרו לעצמם את הזכות להעלות דרישות נוספות לגבי נושאים בתחום הפנסיה וכן את הזכות לשבות. טענה זו הודגשה בכותרות הכתבה של ביאור בעמוד א3. טענה נגדית, של ההסתדרות, נשמטה מגוף הטקסט, וכמובן מן הכותרות.

בתום 100 ימי עיצומים הסכימו הכתבים הכלכליים כי הציבור הפסיד במאבק שניהלו נתניהו ופרץ. האחרון הצליח לדחות את פיטורי העובדים, אך נאלץ להכיר בזכותו של שר האוצר לבצע שינויים מבניים במשק, ולוותר על קרנות הפנסיה של ההסתדרות. הסיקור נגע בסעיפי ההסכם המיטיבים עם הצדדים (ועם אלה הפוגעים בהם) בצורה מאוזנת למדי. עם זאת, יש לזכור כי עיקרון האיזון הופר בעת סיקור השביתות - למעט כיסוי האירועים בערוץ 1 - על רקע הנטייה להתעלם מתביעות העובדים והניכור המופגן (והחד צדדי) כלפי השובתים.

סיקור העוני והמצוקה החברתית

בחלק זה נבחן את פריטי החדשות שעסקו בעוני ובתופעות הקשורות אליו - מצוקה חברתית, מחסור, אבטלה, קיצוצים בקצבאות - מעת שהוכרזה התוכנית הכלכלית של שר האוצר ועד לסיום השביתות. בהתאם לזאת, נתייחס לסוג המסגור של העוני - על פי חלוקה (של Iyengar) לשתי הבניות: אישית וחברתית-מוסדית; ובתוך כך ניתן את הדעת לאיכות הייצוג של השכבות העניות בחברה, לאופן הסיקור של המצוקות החברתיות ולשאלה האם השיח החדשותי מתמקד בסימפטומים של העוני או בגורמים המבניים לקיומו. כתבות שעסקו בהיבטים הפוליטיים של העוני (כדוגמת דיונים והצבעות בממשלה על גזירות כלכליות בתקציב), לא נכללו בסעיף זה. המטרה העיקרית היא להתרכז במשמעויות הכלכליות והחברתיות של הקיצוצים, כפי שהן הוצגו בדיווחים החדשותיים.

מסגור אישי של העוני

הנתונים על העוני משקפים את הרטוריקות והסגנונות השונים של "ידיעות אחרונות", עיתון פופולארי הפונה לקהל רחב ומייצג (כביכול) את 'האיש הפשוט', ו"הארץ", עיתון איכותי המבטא ציבור אליטיסטי יותר. כך למשל, 26% מכלל הכתבות על העוני ב"ידיעות אחרונות" התרכזו בסיפורים אנושיים. ב"הארץ", לעומת זאת, עמד המסגור האישי על 13% בלבד מסך כל סיקור העוני.

בכל הנוגע למסגור העוני והסבל האינדיבידואלי בטלוויזיה, אין כמעט הבדלים בין ערוץ 2 ל"ידיעות אחרונות" ובין ערוץ 1 ל"הארץ". בחדשות 2 נמצא כי 27% מסך הפריטים הם תוצר של סיפורים אנושיים מן הפריפריה החברתית, ואילו במבט לחדשות נספרו רק 3 פריטים בעלי אופי דומה, שהם 15% מכלל הסיקור על העוני והמחסור.

בניגוד לציפיות המוקדמות (של כותב המחקר), הנטייה לכסות את המצוקות החברתיות מבעד לפריזמה אישית-חוייתית לא הכתיבה קו ביקורתי נגד גורמי הממסד. פעמים רבות תוארו המובטלים בצורה סטריאוטיפית ומכלילה, תוך התמקדות באחריותם האישית למצבם הכלכלי. הדבר בלט במיוחד בחדשות ערוץ 2:

"עד הקיצוצים האחרונים רבים מהמובטלים, בדיוק כמו יפה, לא חיפשו בכלל עבודה. אפשר היה להסתדר יופי עם הקצבה. עכשיו כמחצית מהפונים על פי ההערכה הם פונים חדשים. שר האוצר צודק: קצבה קטנה יותר אכן מדרבנת לצאת לעבוד, אבל זו רק חצי עבודה כי אין לאן לצאת" (סמדר פלד, הכתבת לענייני רווחה של ערוץ 2, 17.9.2003, פריט מס' 6).

"מיכה מייצג חברת בנייה גדולה. הוא יושב כאן מהבוקר, אבל עד עכשיו נרשמו רק 14 מועמדים". מיכה אדרי, מנהל כוח אדם בחברת בנייה, מתראיין: 'המקצוע הזה כנראה לא אהוד על הישראלים וקשה מאוד לגייס את האנשים שאנו צריכים...'. הכתבת שרה בק: 'ערן לומד פרסום. הוא נכנס, הסתובב בין הדוכנים ויצא'. הסטודנט ערן אומר לכתבת: 'כל מה שיש פה זה מסגרים, רתכים, משטחים. להיות פועל שחור - אין בעיה, כל אחד יכול להיות בכל מקום. אני לא חושב שזה מה שאני רוצה לעשות'" (2.10.2003, פריט מס' 11).

דינה, אם חד הורית, מספרת: 'לא הזדמן לי לעבוד. לא היה לי זמן פשוט'. הכתבת סמדר פלד מפרטת: "דינה עונה במדויק על ההגדרה 'מובטלת כרונית'. חד הורית שמעולם לא חיפשה עבודה. היא גם לא היתה זקוקה לה - כי קיבלה הכנסות והסתדרה לא רע עד הקיצוץ". שרה חורש ממשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה מתראיינת: 'מה שקורה שהם לא יודעים איך קמים בבוקר, באיזו שעה הולכים לעבודה, איך מתמידים בעבודה, איך מחזיקים מעמד - גם אם זה לא נוח באותו רגע'. פלד: "אבל כל ההכשרות בעולם לא יניבו תוצאה אם אין עבודה" (1.1.2004), פריט מס' 12).

יש לשים לב לדמיון בין מובאות 1 ו-3. יפה ודינה מתוארות כנשים בטלניות (להבדיל מנשים מובטלות) המנצלות את קופת המדינה. דומה כי הן מייצגות תופעה חברתית רחבה של אבטלה מרצון ושל תלות מוגזמת בתקציבי הרווחה. להגדרה 'מובטלת כרונית' יש (במובאה השלישית) קונוטציה שלילית של מחלה כרונית. באופן מפתיע, הכתבת סמדר פלד השתמשה בשפה של האוצר כדי לתייג את שתי הנשים הללו, אף שתחום סיקורה (רווחה) היה אמור לעורר אצלה מידה מסוימת של ביקורת דווקא כלפי נתניהו. לזכותה ייאמר כי לא הסתירה את הקשיים במציאת מקומות עבודה; אבל לחובתה נזקפת העובדה שפטרה את העניין באופן תמציתי לקראת סוף הכתבה מבלי לשאול מה האחריות של הממשלה למציאות כלכלית זו והאם מדיניות האוצר אכן מייצרת מקומות עבודה חדשים.

באופן דומה, בטלה ועצלות הן שתיים מהתכונות הבולטות של המובטלים במובאה השנייה. הראיה לכך: ראיון עם מנהל כוח אדם בחברת בנייה שלא מצליח לשכנע מובטלים לעסוק בעבודת כפיים. הכתבת שרה בק אינה מנסה לברר מה המקור לבררנות זו: האם הישראלים באמת מסרבים להיות פועלי בניין או שמא הם דוחים הצעות עבודה בתנאי שכר ירודים כל כך? במקרה של הסטודנט לפרסום מתקבלת תשובה ברורה: הוא אינו מעוניין "להיות פועל שחור", כהגדרתו.

יש גרעין של אמת בטענה כי קבוצות מסוימות באוכלוסייה התרגלו לחיות מקצבאות המדינה, וכי מיומנויות העבודה שלהן נשחקו בשל הרגל זה. באותה מידה, ניתן גם להניח שחלק מן המובטלים הישראלים נוטים לפסול מכל וכל את האפשרות להתפרנס מעבודה פיזית. ואולם, קשה להבין מדוע בחר ערוץ 2 להיצמד באדיקות אל הטיעון הבסיסי (של האוצר), לפיו בעיות העוני והאבטלה נובעות במידה רבה מהשתמטות משוק העבודה, כאשר שיעור העניים העובדים מתוך כלל העניים באוכלוסייה עמד בשנת 2002 על 42% (זוסמן, 2004: 237). תימוכין ל"פרולטריוזציה של העוני" נמצא פעם אחת בלבד בחדשות 2, לקראת הדקה ה-19 של המהדורה. המגיש גדי סוקניק הזכיר במשפט בודד כי "רבע מן השכירים במשק הישראלי משתכרים פחות מ-2,000 שקלים ברוטו בחודש" (2.10.2003). רוצה לומר: היציאה לעבודה כשלעצמה לא תמיד מגוננת מפני המחסור, ומדיניות הרווחה אינה הגורם העיקרי להנצחת העוני. המסקנות הללו לא עוררו מחשבה שנייה בקרב עורכי מהדורת ערוץ 2, שהתמקדו בפרופיל האישי של המובטלים במקום בשחיקת השכר של העובדים העניים.

בכתבות מהסוג הזה - גם בעיתונות הכתובה - לא הוזכרו הסיבות לפערי השכר בין מועסקים ולפערים בהכנסה הכלכלית לנפש; לא נאמר דבר על כך שהריכוזיות במשק היא תוצאה של

מדיניות הפרטה לא מבוקרת; ששליטתן של 10-20 משפחות בכלכלה פוגעת בתחרות ומסכנת את הדמוקרטיה; שמציאות של מאות אלפי עובדים עניים המשרתים אוליגרכיה עשירה מחייבת התערבות ממשלתית. מעניין לציין, באותו הקשר, כי בעלי ההון נעדרים מהדיון הביקורתי הזה, למרות ההשפעה העצומה שיש לפעילותם על חוסנו של המשק. ניסיונה האישי של שלי יחימוביץ' כעיתונאית לשעבר וכחברת כנסת בהווה מספק תמונה רחבה על היחס התקשורתי של ערוץ 2 לאליטה הכלכלית:

כפוליטיקאית - "בקול ישראל ובגלי צה"ל קל לי יותר להעביר אייטמים שיש בהם משום מתקפה בוטה וחזיתית מול בעלי הון. בחדשות ערוץ 2 זה כמעט בלתי אפשרי, מכיוון שמדובר באנשים שהם זכיינים בערוצים או שהם מפרסמים גדולים, והטלוויזיות המסחריות לא שמחות לטפל בנושאים האלה".

כעיתונאית - "הקושי הגדול בסיקור היה כשנגעתי בבעלי הון. הייתי העיתונאית היחידה בערוץ 2 שעסקה בביקורת נגד בעלי הון, וקיבלתי על כך גיבוי מאוד משמעותי ממנכ"ל חברת החדשות, שלום קיטל. אבל, הוא עצמו היה נתון ללחצים מאוד קשים בגללי; יותר מפעם אחת התכנס דירקטוריון חברת החדשות כדי לדון בזה שפגעתי מאוד בעמרי פדן (איש עסקים, מבעלי רשת 'מקדונלדס' בישראל), שמספק כל שנה 100 אלף מנות המבורגר לאירוע התרמה לילדים בחסות 'רשת', ואני גודעת את הענף שעליו אני יושבת. גם אני, למרות המעמד המיוחד שלי, הפנמתי זאת והיו מקומות שבהם, כדי לא לפגוע במקום העבודה שלי או כדי לא לאתגר יותר מדי את הממונים עלי, אמרתי 'טוב, על זה אני לא אדבר'" (19).

מתשובתה של יחימוביץ' משתמעת התלות הכלכלית של התקשורת המסחרית בבעלי המניות ובמפרסמים. לבעלי ההון, השולטים על אמצעי התקשורת, יש אינטרס לשמר את הסטטוס קוו, משום שהם הנהנים העיקריים מפירותיו הכלכליים. באופן טבעי, הם לא יתנו יד לשינוי שעלול לפגוע בהון שצברו, ולא ישתמשו בכלי התקשורת שבבעלותם כדי להעלות הצעות לחלוקת הכנסות שוויונית יותר. העיתונאים מפנימים בשלב מוקדם את כללי המשחק של הבעלים, כפי שמתארים גדי סוקניק ויעל גבירץ:

"יש ענן מסחרי שמרחף למעלה, בעיקר מעל ההנהלה. אתה צריך לחשוב פעמיים לפני שתפגע באינטרס של בעלי הערוץ הישירים או המפרסמים הגדולים" (25).

"אם יש מידע שקשור לקבוצה כלכלית שיש לה איזשהו ניגוד אינטרסים עם העיתון - אין סיכוי בעולם שזה יפורסם. [...] זה נוחת מהמו"ל, אבל אף פעם לא יורד כהנחיה ברורה; זה תמיד מחלחל למטה באיזה סוג של הבנות משולבות בפחד. ואז מה שקורה הוא שבאופן טבעי אתה מתחיל להפעיל צנזורה פנימית. אתה צריך להיות פוליטיקאי טוב בתוך המערכת כדי לא לעלות על המסלולים האלה" (12).

נקודה נוספת שיש לתת עליה את הדעת היא המסגור הקורבני של העוני בחדשות 2 ו"בידיעות אחרונות". ערוצי ברודקאסט אלה תיארו את העוני במונחים של חוויה אישית. צרכני החדשות, כפי שנראה מיד, נחשפו למקרים פרטיקולריים של יחידים ומשפחות הנזקקים לתרומות כדי להתקיים. בערוץ 2, למשל, שודרה כתבה על משפחה מהשומרון המקבלת מדי שבועיים משלוח עם מוצרי מזון בסיסיים מעמותה בשם 'מלח הארץ'. מהתיאור של הכתב אילן לייזרוביץ' עולה כי העמותה הפכה "לתעשייה של ממש" וכמוה "יש עוד הרבה בהתנחלויות" (2.10.2003, פריט מס' 12). הכתבה מتركזת בסיפורה האישי של מירה, אם המשפחה, שפוטרה לפני כשנה מגן הילדים ביישוב, ומאז אינה עובדת. המצלמה עוקבת אחריה בזמן קבלת המשלוח מן העמותה, ואגב כך

מנציחה את דימויה החזותי כנזקקת. אחריות המדינה למצבה, כמקרה מייצג, אינה מוזכרת בכתבה.

גיליון "ידיעות אחרונות" מ-17 בספטמבר 2003 הקדיש את עמודים 6-7 לארבעה סיפורים אישיים שזכו לכותרת משותפת: "הפנים מאחורי הקיצוץ". העיתון שימש במה לביקורת חריפה (כלפי הממשלה) שנבעה מהקורבנות עצמם, נפגעי התוכנית הכלכלית, אבל נמנע מדיון ביקורתי עצמאי - פרי עבודתם של הכתבים המדווחים. כותרות עמודי החדשות זעקו: "הממשלה מגלגלת אותנו לרחוב", "עדיף להפסיק ללמוד", "היו לכם חיים בלי ילדים?". עורכי העיתון הבליטו את ההשפעה ההרסנית של הקיצוץ בקצבאות הביטוח הלאומי על זוג נכים המרותקים לכיסאות גלגלים: "זו מכה קשה. נוגעים לנו ממש באוכל ובבשר. אנחנו מגדלים שני ילדים גדולים, ויש לנו הרבה הוצאות. מצד שני, אין לנו הכנסות, מלבד הקצבאות". שתי כתבות נוספות ניסו להדגים את ההשחתה המוסרית שכופה מדיניות הקיצוצים על קורבנותיה. הראשונה היתה מעין וידוי אישי של אִם, נפגעת פעולת טרור, המפרנסת את ילדיה מקצבת הביטוח הלאומי: "לאבד קרוב בפיגוע זו טראומה שלעולם אינה נגמרת. המדינה מסתכלת על הקצבה שמגיעה לי כעניין כלכלי בלבד, ואינה דואגת לטפל בכאב ובהשפלה שלעולם לא ייעלמו". הכתבה השנייה עסקה באישה הנזקקת לטיפול הפריה חוץ גופית: "ביבי, תחשוב עליי כשאתה רואה את הילדים שלך, יאיר ואבנר. אולי שרה תבין אותי. [...] להיות הורה במדינה הזאת זאת זכות בסיסית. אני בת 33, וזה מרוץ נגד הזמן. בלי סבסוד כל טיפול הפריה יעלה כ-20 אלף שקל. מי יכולה לשאת בזה?".

הסיפורים האנושיים הללו התייחסו להשלכות החברתיות של גזירות האוצר בצורה סנסציונית, והתעלמו לחלוטין מהגורמים המבניים להיווצרות המצוקות הכלכליות ומן הדרכים לפתרון. בלב הסיקור עמד הרובד הרגשי של ההזדהות עם הקורבן. הכותרות ה'צעקניות' והבלטת המסכנות בעריכה תפסו את מקומו של הדיון העקרוני בשאלה האם מדיניות הממשלה מתחשבת בתנאים הכלכליים שבהם היא פועלת. דיון כזה, נדיר למדי, התקיים בכתבה של אורלי וילנאי, כתבת הרווחה של ערוץ 1, על שאול - בחור צעיר, חרש-אילם, הסובל מפיגור ומליקוי ראייה - שעבודתו כפועל ייצור הופסקה. וילנאי ביקשה להראות, דווקא דרך הטרגדיה האישית של שאול, כי העוני והאומללות אינם הבעיה של העניים, אלא של החברה כולה. שלא כמו עמיתיה היא העזה לצאת נגד מדיניות ההפרטה של העוני. כך נפתחה הכתבה:

"רוצה לעבוד. זה הדבר היחיד ששאל חוזר ואומר כל הזמן בשפת הסימנים. לפני כמה שבועות הוא נזרק מפעילות היום בכפר השוודי אלווין בירושלים, שם עסק בהדבקת קופסאות לעוגות, והיה מאושר. אבל עכשיו אין בעבורו שום מסגרת. שאול נזרק שוב לניתוק המוחלט מהעולם". בהמשך סיפרו הוריו של שאול על הדאגה לבנם ועל חוסר היכולת לתמוך בו. וילנאי, מצדה, טענה בהתרסה: "דווקא מי שזקוק לתשומת לב מיוחדת בגלל היותו חריג, נענש על חריגותו. [...] יהודית [האם] עובדת בניקיון גם אחרי גיל הפנסיה. כל החיים עבדו קשה כדי לגדל 5 ילדים. כל החיים לא ביקשו דבר מהמדינה. אבל המדינה גם את תפקידה, מתוקף חוק, לדאוג לחלשיה לא מבצעת".

לאחר שנוכחנו לדעת כי הסיפורים האישיים (להוציא את הכתבה האחרונה) לא התמקדו בתהליכים ארוכי טווח ובגורמים מבניים הקשורים לעלייה במספר העניים, ננסה לבדוק האם

מסגור העוני כתופעה חברתית מכיל תכנים המאתגרים את טענות האוצר. דוגמאות לנושאים שיכולים להעמיד במבחן את התוכנית הכלכלית הן: העמקת הפערים בין עשירים לעניים (על אף הצמיחה), שחיקת השכר של משפחות השכירים העניות והקטנת הגירעון בזמן מיתון כגורם המעלה את האבטלה.

מסגור חברתי-מוסדי של העוני

כאשר בוחנים את סיקור העוני והמחסור החברתי במקרו ולא במיקרו, חשוב לזהות מי הוא המגדיר הראשוני של הנושא הנדון בכל כתבה. במקרים רבים נמסרת זכות ההגדרה הראשונית למקור המידע של הכתב המדווח, מה שמשפיע לא אחת על מסגור הידיעה. הגדרה זו יכולה ללבוש כמה וכמה צורות ביטוי, חלקן ישירות - ראיונות, הצהרות, מסיבות עיתונאים - וחלקן עקיפות, כאשר עמדת הגורם המסוקר נרמזת בידיעה (לדוגמה: [באוצר] 'אמרו', 'העריכו', 'הודיעו', 'קבעו', 'טענו' וכו').

מניתוח הכתבות בעיתונות עולה כי יש עדיפות ברורה לגורמי הממסד על פני השחקנים החברתיים בסיקור הבעיות הסוציו-אקונומיות. לפי טבלה מס' 7.2, נתניהו ופקידי משרדו היו מקדמי החדשות הבולטים בשני העיתונים: זכות ההגדרה הראשונית ניתנה להם ב-35.3% מכלל פריטי החדשות על העוני והמצוקה החברתית ב"ידיעות אחרונות" וב-25.8% מאותם פריטים ב"הארץ". אם מצרפים את חברי הממשלה והכנסת לנציגי האוצר, הרי שעד מהרה מתברר כי השיח התקשורתי נשלט על ידי גורמי הממסד: 52.9% ב"ידיעות אחרונות" ו-54.8% ב"הארץ". ההסתדרות, לעומת זאת, הצליחה להציג את זווית הראייה שלה לפני מושאי הסיקור האחרים רק ב-11.8% מהכתבות ב"ידיעות אחרונות" וב-6.5% מהכתבות ב"הארץ". האחוזים הנמוכים הללו מעוררים פליאה בהתחשב בריבוי העובדים העניים. "הארץ", באמצעות כתבת הרווחה רותי סיני, טיפל במצב העוני של רבים מן השכירים והמובטלים - מתוך הפרספקטיבה של הארגונים החברתיים - ב-16% מהכתבות, נתון גבוה למדי.

מבדיקת הכתבות בטלוויזיה ניתן לראות שוב כי הנתונים בערוץ 1 חורגים מכלל התוצאות בערוץ 2 ובעיתונים. כך לדוגמה, ההסתדרות ובעיקר הארגונים החברתיים הופיעו בימבט לחדשות כמגדירים ראשוניים במחצית מן הכתבות על העוני שהקשרן אינו אישי. מנגד, קולם של גורמי הממסד נשמע לפני מושאי הסיקור האחרים ב-3 מתוך 18 הכתבות, המהווים יחד רק 16.7% מכלל הפריטים על העוני.

טבלה 7.2: התפלגות מסגורי המדיה החברתיים והמוסדיים, לפי זהות המגדירים הראשוניים בכתבות על העוני והמצוקה החברתית

מגדירים ראשוניים	ידיעות	הארץ	ערוץ 1	ערוץ 2	סה"כ כתבות
נתניהו/אוצר	6 (35.3%)	8 (25.8%)	1 (5.6%)	3 (27.3%)	18 (23.4%)
שרים/ממשלה	3 (17.6%)	6 (19.3%)	2 (11.1%)	3 (27.3%)	14 (18.2%)
חברי כנסת	-	3 (9.7%)	-	-	3 (3.9%)
פרץ/הסתדרות	2 (11.8%)	2 (6.5%)	3 (16.6%)	-	7 (9.1%)
ארגונים חברתיים	-	5 (16.1%)	6 (33.3%)	1 (9.1%)	12 (15.6%)
אין הגדרה ראשונית	3 (17.6%)	5 (16.1%)	1 (5.6%)	2 (18.2%)	11 (14.3%)
אחר	3 (17.6%)	2 (6.5%)	5 (27.8%)	2 (18.2%)	12 (15.6%)

לפני שנעמוד על איכות הסיקור, יש לסייג במעט את הנתונים המפורטים לעיל. זאת, משום שהגדרה ראשונית לסיפור יכולה להכיל גם ביקורת פנימית. כך היה, למשל, עם שר הבריאות שהביע מורת רוח על הקיצוץ בתקציב משרדו או עם שר הרווחה שתקף בחריפות את החלטת הממשלה לקצץ 5% נוספים מקצבאות הביטוח הלאומי (ראו להלן). נוסף על כך, מידת הבולטות של גורמי הסיקור לא תמיד נקבעת על פי ההגדרה הראשונה. תימוכין לקביעה זו אפשר למצוא בממצאי טבלה 7.1 המתייחסים להופעת הארגונים החברתיים בכתבות "הארץ". כזכור, ארגונים אלה זכו לכותרת אחת בלבד בעיתון - פחות מאחוז אחד מסך כל הכותרות על התוכנית הכלכלית והשלכותיה החברתיות - אך קיבלו זכות תגובה/הגדרה ראשונית ב-5 מתוך 31 הכתבות (16.1%) על העוני. ואולם, בהתחשב בכך שרבים מהקוראים "עוברים על הכותרות" ומוותרים על קריאת הכתבות עצמן, הרי שהשימוש בהגדרה הראשונית כמדד לבולטות של דמויות או קבוצות מסוימות אינו ממצה דיו. זהו רק מדד משלים לקריטריון הייצוג של מושאי הסיקור בכתורות העיתונים.

העורכים הבכירים, אף יותר מהכתבים, בוחרים את ההגדרה הראשונית או הפירוש ההתחלתי לידיעה החדשותית. בחירה זו, כפי שנראה מיד, קובעת את נקודת ההתייחסות של העיתונאי לרבדים נוספים הקשורים לנושא הנדון בידיעה. במיוחד אמורים הדברים לגבי הגדרות האוצר המשפיעות בצורה משמעותית על ההבניה של הסיפור החדשותי. בהקשר זה, הסיקור העיתונאי בנושא התקציב הוא לרוב תוצר של אופני חשיבה המייצגים את דעת האוצר. ניתן לראות זאת בדוגמאות הבאות, הלקוחות מן העיתונות הכתובה:

כותרת ראשית: "יפוטר 2,000 עובדים". כותרת משנה: "נתניהו החליט: ממשיכים ב'דיאטה' של המגזר הציבורי גם ב-2004" ("ידיעות אחרונות", 8.9.2003, עמ' 6).

כותרת ראשית: "תוכנית האוצר: 10 מיליארד יקוצצו, 1,500 יפוטר, גופים ציבוריים יאוחדו ויבוטלו". כיתוב תמונה: "באוצר הציגו נתונים אופטימיים בנוגע להמשך הצמיחה והבטיחו כי נטל המסים ימשיך לרדת" ("הארץ", 9.9.2003, עמ' 2א).

כותרת ראשית: "כל אחד נפגע". כותרת משנה: "משפחות שכולות, נפגעי טרור, אסירי ציון, נכים, מובטלים, חולים, חיילי מילואים, חיילים משוחררים, סטודנטים, מורים, תלמידים. כך נראית 'תוכנית הצמיחה': מי שלא נפגע מהקיצוץ בקיצבאות הביטוח הלאומי, נפגע מהקיצוץ הכללי בתקציבי המשרדים. שר האוצר: "אני באמצע ניתוח להצלת המשק. הניתוח הזה מצליח" ("ידיעות אחרונות", 17.9.2003, עמ' 2).

כותרת: "האוצר השלים תוכנית הקיצוצים ל-2004; מציע לבטל את חוק ערי ואזורי הפיתוח" ("הארץ", 29.9.2003, עמ' 4).

כותרת גג: "תוכנית הקיצוצים החדשה". כותרת ראשית: "האוצר קבע: ייפגעו רק קיצבאות הילדים". כותרת משנה: "בתוכנית שגיבש האוצר לא נכללים קיצוצים בקיצבאות אלמנות צה"ל, נפגעי טרור ונתמכי סעד" ("ידיעות אחרונות", 29.9.2003, עמ' 7).

הדרך שבה הכתבים מסקרים את מדיניות הקיצוצים לוקה בחסר. האוצר, באמצעות העיתונים, משדר מסר אחיד בדבר חשיבותו של צמצום הגירעון התקציבי. הבעיה היא שמדיניות כזאת המושתתת על קיצוצים, פיטורים וביטולים (של חוק ערי פיתוח למשל) - כלומר על הימנעות ממעשים - הוצגה בידי נתניהו כהכרחית, עד כדי צורך בטיפול כירורגי להצלת השוק, בעוד שדיון כלכלי הנסוב על מעשים, היינו על מעורבות הממשלה במשק, נדחק מהסיקור לעיל. חשוב מזה, הגדרות האוצר השולטות בשיח החדשותי יצרו את הרושם כי אין חלופה למדיניות הקיצוצים.

שאלות נוספות שלא נדונו מספיק בעיתונות הן אילו שיקולים כלכליים הנחו את נתניהו בגיבוש הצעת התקציב, מה ניתן ללמוד מן הגזירות על סדרי העדיפויות של האוצר, והאם הקיצוצים הרבים, שמשמעותם צמצום המגזר הציבורי, מביאים בחשבון את אי השוויון העמוק בישראל - תולדה של פעילות השוק החופשי - גם כאשר המשק צומח? הכתבים הכלכליים לא היפנו לשר האוצר את השאלה האחרונה (המתבקשת) בעת הצגת התוכנית הכלכלית והתקציב החדש. תחת זאת, הם פרסמו רשימה ארוכה של "נפגעי הקיצוץ החדשים", שפחתה משמעותית כמה ימים לאחר מכן בעקבות ביטול חלק מהקיצוצים, מבלי להעריך נכונה את השלכות הגזירות הכלכליות על הגידול באי השוויון ובעוני.

כפי שניתן לראות מסוגי הכותרות שצוטטו לעיל, הממשלה פועלת להשגת שני יעדים, המשלימים כביכול זה את זה: הקטנת ההוצאה הציבורית (מה שמכונה בכותרת הראשונה "דיאטה" של המגזר הציבורי) והגדלת קצב הצמיחה במשק. הכתבים הכלכליים לא היו ערים לעובדה שהיקף ההוצאה האזרחית של הממשלה בכלל, ושל שירותי הרווחה בפרט, אינו חורג באופן בולט מהמקובל במדינות אירופה (זוסמן, 2003: 246-247), ושצמיחה לא מביאה בהכרח לצמצום פערים כלכליים. בדיקה השוואתית פשוטה היתה מגלה זאת, ומאתגרת את טענות האוצר. אך לפעמים הדבר הכי נוח, מבחינת הכתבים, הוא לפרסם את המידע הרשמי ככתבו וכלשונו. הפרשן הכלכלי של "ידיעות אחרונות", גדעון עשת, מתאר את דפוס הפעולה הזה, שמקורו בחשיבה כלכלית אחידה, בלשונו שלו:

"יש התכנסות בתחום הכלכלי. מה שקרה לתקשורת ב-20 השנים האחרונות קרה גם למשרד האוצר 20 שנים קודם לכן: כולם הפכו להיות אותו דבר. משרד האוצר, שהוא הגוף הכלכלי המרכזי, הפך למונוליטי בהסתכלות הכלכלית שלו, בדיוק כמו העיתונים. [...] השיח הכלכלי בתקשורת הוא מאוד חד מימדי. יש אובדן מוחלט של אתיקה. רוב המידע שמופיע בעיתונים הוא מידע יחצני" (29).

מראיין אחר, העיתונאי אלישע שפיגלמן, מסכים עם עשת. הוא חושף את יחסי הכוח הקיימים בין העיתונאים לבין האוצר, יחסים שמשפיעים לדעתו על אופן הסיקור של נושאי חברה וכלכלה בתקשורת:

"הכתבים הכלכליים נתונים לשטיפת מוח קבועה במשרד האוצר. כשאתה מסתובב במשרד האוצר, אתה משוחח עם האנשים ובסופו של דבר גם מושפע מהרוח במקום - זה במידה רבה בלתי נמנע" (38).

טענה נוספת של נתניהו, שחזרה על עצמה אינספור פעמים, נגעה להורדת המס כמנוע צמיחה גדול. העיתונים הקפידו להציג את טענתו זו כעובדה כלכלית המנותקת מכל הקשר חברתי. מסיבה זו לא נדונו שאלות ערכיות המתנגשות עם עקרונות כלכליים תועלתניים, המשותפים לאוצר ולמערכות העיתונים. עיתונות אחרת, ביקורתית יותר, היתה יכולה לשאול עד כמה ראוי לוותר על יעדי הצמיחה המקוריים, כדי להשיג שוויון גבוה יותר, גם אם החלטה ממשלתית על השארת המיסוי הקיים (ששיעורו דומה לממוצע ברוב מדינות אירופה), תביא לירידה מסוימת בצמיחה. בהיעדר דיון כלכלי מהותי שכזה, עיצבו כתבי הרווחה, החינוך והבריאות את הרטוריקה של הביקורת החברתית.

מאפייני הביקורת החברתית נחלקו לשניים: ביקורת נקודתית שמקורה במשרד ממשלתי כזה או אחר; וביקורת רחבה, יזומה ועצמאית, של הכתבים. הביקורתיות מהסוג הראשון היתה שכיחה לאין ערוך מזו השנייה. לרוב היו אלה שרים שחלקו בלשון חריפה על החלטות הממשלה לקצץ במשרדיהם. כך, בראיון לסמדר פלד, נשמע שר הרווחה, זבולון אורלב, בעקבות תוצאות ההצבעה על הקיצוץ בקצבאות: "זו החלטה חפוזה, אומללה, שערורייתית. מביאים החלטה שהולכת לפגוע במיליוני אנשים" (ערוץ 2, 16.9.2003, פריט מס' 3). ב"הארץ" נפתחה כתבה המתייחסת למערכת הבריאות באופן הבא: "שר הבריאות, דני נווה, הודיע אתמול כי הוא מתנגד נחרצות להחלטת הממשלה לקצץ 130 מיליון שקל מתקציב סל התרופות. 'מדובר בפגיעה בחיי אדם', הוא הסביר במסיבת עיתונאים שכינס אתמול בירושלים" ("הארץ", 17.9.2003, עמ' 4). דוגמאות רבות לביקורת מעין זו אפשר למצוא גם בערוץ 1 וב"ידיעות אחרונות".

הביקורת השנייה, העצמאית, מאופיינת בהתחקות כוללת אחר התחלואים החברתיים של "תוכנית ההבראה לכלכלת ישראל". משפט אוקסימורוני זה מתקשר להפרדה הקיימת בתקשורת בין חברה לכלכלה, הפרדה שבאה לידי ביטוי גם בזהות המגדרית של הכתבים המדווחים - התחום החברתי סוקר כמעט תמיד על ידי נשים, ועל התחום הכלכלי הופקדו בעיקר גברים.¹⁵² שתי עיתונאיות בלבד, רותי סיני מ"הארץ" ואורלי וילנאי מערוץ 1, השתחררו מן הנטייה

¹⁵² בתחום הרווחה ניתן לציין את רותי סיני מ"הארץ", אורלי וילנאי מערוץ 1 וסמדר פלד מערוץ 2. גם בתחומי הבריאות והחינוך רוב הכתבים הם נשים. בתחום הכלכלי ההרכב המגדרי שונה לחלוטין: קרן מרציאנו מערוץ 2 היא הכתבת היחידה לענייני כלכלה.

השמרנית להפריד בין הכלכלי לחברתי. תחת זאת, הן הצביעו בכתבותיהן על קשר מובהק בין מדיניות האוצר לבעיות החברתיות שפוקדות את ישראל:

סיני: "מי שמבקש לדעת למה מתכוון שר האוצר, בנימין נתניהו, באומרו כי אחד היעדים של התוכנית הכלכלית היא חיזוק השכבות החלשות - רצוי שיפנה לפרק בתוכנית תחת כותרת זו. אם חשב שימצא שם בשורות על תוספות לתקציבי חינוך או רווחה, יתאכזב. הפרק מוקדש כולו להשגת שני יעדים עיקריים - הסנקציות שיופעלו במסגרת הפעלת תוכנית ויסקונסין להשבת מובטלים כרוניים לעבודה והצעדים להגברת גירושם של העובדים הזרים מישראל" (9.9.2003, עמ' א3).

וילנאי: "אם יאושר הקיצוץ בקצבאות, זו תהיה הפעם ה-13 בעשור האחרון שהאוצר פוגע בדמי האבטלה. המוטו של האוצר הפעם הוא שפגיעה בקצבאות תעודד יציאה לעבודה, אבל הנתונים במשק במיתון מראים אחרת: 6,500 מובטלים חדשים הגיעו באוגוסט לשכות התעסוקה. [...] האוצר מעניש את כולם עונש קולקטיבי. אל מטה המאבק הנכים הצטרפו היום: ארגון נפגעי פעולות האיבה, נכי תאונות עבודה ונכי צה"ל, אבל הנפגעים מתקציב 2004 הם כמעט כולנו" (17.9.2003, פריט מס' 2).

סיני, וילנאי ועיתונאים נוספים שמצאו פגמים במדיניות הכלכלית של האוצר ננזפו, הושעו, הודחו, או התבקשו - במקרה הטוב - לצמצם את נפח הסיקור שלהם. סיני זומנה לשימוע לפני פיטורים לאחר שאמרה ביום עיון על "תפקיד התקשורת ביצירת מציאות כלכלית חד-ממדית", כי היא מנהלת "מאבק יומיומי על מספר המלים והמקום בעיתון" שיוקדשו לידעות ולכתבות שלה, וכי "הדפוקים, העניים, החד-הוריות, המבוגרים, הנכים ומהגרי העבודה הם במקרה הטוב ידיעה קטנה בעמודי החדשות... ואין מקום לכתוב איך ולמה הם הגיעו לאיפה שהם, מה התהליכים שהביאו אותם לשם, ואיך החלטות האוצר השפיעו".¹⁵³ חודשים אחדים לאחר השימוע סיני פוטרה, למורת רוחם של עובדי העיתון וקוראיו.

במקרה של וילנאי, הוחלט להדיחה מתפקיד כתבת הרווחה בשל "כתבות לא מאוזנות", לשון הודעת רשות השידור. בתגובה הודיעה וילנאי על התפטרותה מרשות השידור. במכתב ההתפטרות, שנשלח לראשי הרשות, טענה כי המנכ"ל יוסף בראל התערב "בצורה גסה ושלא כדין בתוכן של הכתבות", ודרש ממנה "לחדול לאלתר מלדווח דיווחים אשר מעמידים, לשיטתו, אישים בכירים שונים, פוליטיקאים, וביניהם שר האוצר וראשי משרדו, באור שלילי". לדבריה, בראל הטיח בה, בין השאר: "מי את שתגידי לגדולי האומה הזאת, שטרית ונתניהו, מה לעשות".¹⁵⁴

כנגד עיתונאים נוספים ברשות השידור הופעלו לחצים הן פנימיים, מן ההנהלה, והן חיצוניים, מפוליטיקאים וממשרד האוצר. רבים מכתבי ועורכי הרשות, בעבר ובהווה, לא הסתירו זאת, ודיברו במפורש על התערבות בוטה בעבודתם לאורך השנים:

¹⁵³ ראו באתר 'העין השביעית': http://www.the7eye.org.il/articles/Pages/120608_financial_media.aspx
¹⁵⁴ ראו פרסום ב-ynet ב-12 במאי 2004: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2915607,00.html>

"היו ניסיונות להשפיע על התכנים מכיוון ההנהלה. זה היה בימי יוסף בראל שניסה למצוא חן בעיני ביבי. זכור לי מקרה אחד מאוד בולט כשהייתי עורך היומן. הזמנתי את ביבי נתניהו שהיה אז שר האוצר לראיון ביומן, ובאופן טבעי לגמרי החלטתי שהמראיין יהיה הפרשן הכלכלי שלנו, עודד שחר. פתאום אני מקבל טלפון מלשכת המנכ"ל, ומודיעים לי ששחר לא יבוא לראיין את ביבי. למה? אחרי מעשה הסתבר לי שזה נרקח בין דוברו של שר האוצר, אביב בושניסקי, לבין בראל עצמו. אני הודעתי שאם כך, אני מבטל את הראיון. היה אז ריב גדול כי סירבתי להסכם של בראל עם בושניסקי. בסופו של דבר, ביבי בא, שחר ראיין אותו, ושבע אחריו זה הודחתי" (38).

"אורי פורת החליף את מוטי קירשנבאום בתפקיד מנכ"ל רשות השידור בזמן כהונת ממשלת נתניהו הראשונה. בתקופת פורת קמתי והלכתי, לא יכולתי להיות שם. אמרתי שאני לא מוכן לעבוד בסביבת עבודה כזאת" (35).

"ברשות השידור היו לחצים פוליטיים, לרבות ניסיונות להעביר אותי מהתפקיד או ממש הכרזות מלחמה או חנופה מופרזת של פוליטיקאים" (19).

"הפוליטיזציה ברשות השידור לא נפסקה. ערוץ 1 וגם קול ישראל משתדלים לא להרגיז את השלטון. [...] גם עליי מופעלים כל הזמן לחצים. פוליטיקאים התלוננו לא פעם אצל הבוסים שלי. אך ככל שהעיתונאי מנוסה יותר, כך היכולת של הפוליטיקאים ללחוץ עליו קטנה יותר" (17).

כפי שראינו לעיל, סיקור התוכנית הכלכלית בערוץ 1 היה מאוזן באופן יחסי, על אף הלחצים מצד ההנהלה כלפי העיתונאים. דומה כי אין לצפות לריכוך ההכתבות מלמעלה, כל עוד המנכ"ל מתמנה על ידי הממשלה. נותר רק לתהות האם העיתונאים יוכלו לתפקד באופן מקצועי, מבלי לפתח תלות פוליטית כזו או אחרת, גם בעתיד.

לסיום, ייאמר בפשטות: תמונת המצב בעיתונות הכתובה ובערוץ 2 היתה שונה מזו של ערוץ 1. "הארץ" העלה על נס את תוכניתו הכלכלית של בנימין נתניהו, ניסח עמדה עקרונית נגד השביתות, ובשאלות של עוני - שיקף את דעת האוצר. "ידיעות אחרונות", דרך הפרשנות של סבר פלוצקר (העורך הראשי לענייני כלכלה), היה שותף להבניה של שיח כלכלי-חברתי ניא-ליברלי. כטבלואיד הפונה לקהל הרחב, העיתון עסק בסיפורים אנושיים מעוררי רחמים על מעוטי יכולת, אך לא התמקד בגורמים המבניים למצבם הכלכלי. ערוץ 2 נטה לתאר את המובטלים כבטלנים, להאשים את העניים בעוניים, ולהטיל את האחריות לנזקי השביתה על העובדים ולא על הממשלה. עיוותים אלה הם פועל יוצא של פרקטיקות ומנגנונים אידיאולוגיים המעניקים קדימות לדעות האוצר והאליטות הכלכליות.

6. דיון מסכם ומסקנות

העבודה הנוכחית עמדה על הפערים הקיימים בין סיקור השינויים הפוליטיים לבין שימור סוגיות הליבה המדיניות, הבטחוניות והכלכליות בתקשורת. הציפייה למודיפיקציה בדפוסי הסיקור של סוגיות לאומיות מרכזיות, לנוכח חילופי השלטון ולאור מהפכת התקשורת, היתה ברוב המקרים מופרכת. ציפייה כזאת, כך התברר, יכולה להתממש רק כאשר חברי האליטה הפוליטית חלוקים ביניהם על נושאי הליבה.

שבעה אירועי מדיה נבחרו כמקרי מבחן: שלושה אירועים מדיניים - הסכמי קמפ דייוויד ב-1978, תהליך אוסלו בשנים 1993 ו-1995, ועידת קמפ דייוויד ב-2000; שני אירועים צבאיים - מלחמת לבנון הראשונה ב-1982, מלחמת לבנון השנייה ב-2006; ושני אירועים כלכליים - התוכנית לייצוב המשק ב-1985, התוכנית הכלכלית של בנימין נתניהו ב-2003. כפי שנכתב במבוא, המחקר שם דגש על תפקוד התקשורת באירועי 1993-2006 משתי סיבות מרכזיות: אף מפלגה לא שמרה על רציפות שלטונית מעבר לקדנציה אחת, והמונופול בשידורי הטלוויזיה הסתיים לאחר 25 שנים. ההצדקה להכללת אירועים נוספים מ-1978-1985 - תקופה המאופיינת ביציבות פוליטית ובטלוויזיה מונופוליסטית - נעוצה בתועלת שניתן להפיק ממערך מחקר השוואתי הבודק את ייצוג האליטות ואת סוגיות הליבה במדיה.

המקור ממנו שואבת העבודה את עיקר הנחותיה וטיעוניה הוא התיאוריה האליטיסטית. בהתאם להנחה הבסיסית שאין להפריד בין חלוקת הכוח בחברה לבין אופיה הדמוקרטי של המדינה, נקבע כי ריכוז הכוח בידי מעטים פוגע בקיומו של מרחב ציבורי פתוח החיוני להבטחת ההליך הדמוקרטי. מרחב זה המכונה בפי תיאורטיקנים "שוק חופשי של רעיונות" פועל ללא מגבלות, כל עוד נשמר עיקרון חופש הביטוי - זכות יסוד הנבחנת לרוב על פי מימוש עיקרון חופש העיתונות. על בסיס הספרות המחקרית פותח מודל תיאורטי המניח כי שלוש קבוצות כוח: אליטות פוליטיות, צבאיות וכלכליות - הממוקמות במוקדי הכוח המרכזיים של החברה הישראלית - משתמשות בכלי התקשורת כדי לגייס הסכמה ציבורית רחבה לסדר הקיים וכדי להצדיק את שלטונן. בין השאר, הן מגבשות ליבה ערכית קונצנזואלית שעיקרה הם: א. לאומיות יהודית. ב. תרבות בטחונית. ג. ליברליזם כלכלי. כל אחת מסוגיות הליבה האלה מיוצרת, משוכפלת ומופצת להמונים בתיווך אמצעי התקשורת - אותם מנגנוני הסכמה אידיאולוגיים הכפופים לאליטות.

ממצאי המחקר ומסקנותיו מושתתים על ניתוח תוכן חדשותי - איכותני לצד כמותי - של שני סוגי מדיה: עיתונות כתובה ("ידיעות אחרונות" ו"הארץ") וטלוויזיה ציבורית ומסחרית (ערוצים 1 ו-2). טכניקה מחקרית זו לא תמיד נקייה מפגמים במדידת הנתונים האמפיריים. במהלך העבודה ניסיתי להתמודד עם הליקויים המתודולוגיים באופנים שונים. לפני הכל פותחה מערכת קידוד נפרדת לעיתונות הכתובה ולטלוויזיה מתוך מטרה לכמת ולעבד את משתני המחקר התלויים. בנוסף לכך נבנה מערך של קריטריונים לבדיקת אופיים ואיכותם של התכנים התקשורתיים, מערך הלקוח מדיסציפלינות ומגישות מחקריות כמו הנרטולוגיה והמסגור. לבסוף, יש להזכיר את ראיונות העומק עם עיתונאים בכירים ואליטות פוליטיות, שהצליחו לשפוך אור על הדרך שבה

מופקים ומיוצרים תכנים חדשתיים, מעצם היותם יצרני חדשות, מקדמי חדשות, מקורות מידע ומושאי סיקור מרכזיים.

המסקנות וההסברים המוצגים כאן ולאורך הניתוח - מקורם למעשה בשני מאפיינים הייחודיים לעבודה זו. הראשון שבהם הוא הניסיון - הנדיר יחסית בחקר התקשורת - להבחין בין ליבה ערכית לבין ערכים משתנים בסיקור; והמאפיין השני הוא ההסבר האליטיסטי לפרדוקס התקשורת, היינו ליחס ההפוך בין שימור תכני הליבה לבין השינויים הסוציו-פוליטיים. כמובן, אין מדובר בהסבר יחיד לתופעה קבועה. המחקר ניסה לבחון, לתעד ולהסביר באילו נסיבות חל שינוי בגישה של אמצעי התקשורת לנושאי הליבה.

החלק הראשון של ניתוח הממצאים בדק את דפוסי הפעולה התקשורתיים בזמן אירועים מדיניים. הבדיקה כללה שני סעיפים: (1) היחס התקשורתי לאליטות הפוליטיות הישראליות כקבוצות מסוקרות וכמקורות מידע המעורבים - בין אם במישרין ובין אם בעקיפין - בייצור התכנים החדשתיים. (2) פירוק הערך "מדינה יהודית" לשלוש סוגיות ליבה הנדונות בכלי התקשורת: א. זכות השיבה לפליטים הפלסטינים. ב. גבולות הקבע ומיקומן של ההתנחלויות בהסדר הסופי. ג. מעמד המקומות הקדושים בירושלים.

החלק השני התייחס למכלול הייצוגים הביקורתיים של התקשורת במהלך מלחמות. תחילה נבדק הייצוג של האליטות הפוליטיות והצבאיות, ולאחר מכן נותחה דרגת התלות התקשורתית במקבלי ההחלטות. בהמשך עמדנו על גילויים שונים של תרבות בטחונית בכיסוי המערכות הצבאיות, ונוכחנו לדעת כי העיתונות מעדיפה למצות את האופציות הצבאיות על פני אלה המדיניות.

החלק השלישי עסק בניתוח תוכניות כלכליות מחוללות שינוי. ראשיתו באפיון מושאי הסיקור, יוזמי התוכניות ומתנגדיה - תוך שימת דגש על הרטוריקה של הפרשנים הכלכליים; והמשכו בביקורת על כיסוי המחאה והשביתות ועל מסגור העוני ופיטורי העובדים.

אירועים מדיניים

מניתוח התוכן התקשורתי של תהליכי השלום - קמפ דייויד 1978, אוסלו וקמפ דייויד 2000 - עולה כי קיים דמיון רב, לצד שוני מסוים, בין אמצעי התקשורת הנחקרים, הן על ציר הזמן והן על פי סוגי המדיום - עיתון או טלוויזיה. המטרה היתה למצוא אחידות או שונות בייצוג האליטה הפוליטית הישראלית, ובדפוסי הסיקור והפרשנות של סוגיות הליבה הנגזרות מן הערך "מדינה יהודית".

הייצוג הכמותי של האליטה הפוליטית בישראל נקבע על פי שלושה פרמטרים: (1) מספר הפריטים החדשתיים על האליטה. (2) מיקום הופעת הפריט. (3) גודל הפריט החדשותי/משך זמן הכתבה. על פי המדד הראשון, הייצוג של האליטה בקמפ דייויד 2000 היה גבוה יותר מאשר בקמפ דייויד 1978 ובאוסלו. ממצא זה משקף את נתוני העיתונים וערוצי הטלוויזיה כאחד, ויש בו כדי להעיד על מרכזיות האליטה הפוליטית בישראל כימקדמת חדשות' ביולי 2000. בהקשר זה, מעניין לציין

שרק בזמן הסכם אוסלו א' ירדו שיעורי החשיפה של האליטה אל מתחת ל-50% מכלל הסיקור בכל אמצעי התקשורת. הסבר אפשרי לכך הוא העניין התקשורתי שעורר אש"ף, והטרנספורמציה המהירה שעברו אנשיו בסיקור החדשותי: מאויבים מרים לידידים שחשוב להכירם.

מתוצאות המדד השני מתקבלת תמונה שונה במקצת. בזמן קמפ דייויד 1978 זכתה האליטה הפוליטית בישראל להתייחסות הנרחבת ביותר בעמודים הראשיים של "ידיעות אחרונות" ו"הארץ". יש לזכור כי באותה תקופה הודפסו רק 8 עמודי חדשות בכל אחד מן הגיליונות, מה שמסביר את ריבוי הפריטים על האליטה בחזית העיתון. בד בבד עם הרחבת החלק החדשותי בעיתונות והארכת מהדורות החדשות בטלוויזיה, שמרו כלי התקשורת על סדר יום אליטיסטי גם בימי אוסלו וקמפ דייויד 2000. למעשה, יותר מכל קבוצה אחרת, האליטה הפוליטית בישראל הטביעה את חותמה על הטקסטים הכתובים בעמודים הראשיים ועל התכנים המשודרים בתחילת מהדורות החדשות.

אשר למיקום האליטה בעמוד החדשותי, מתברר שאין הבדלים משמעותיים בין "ידיעות אחרונות" ל"הארץ": ככל שהפריט מודפס בחלקים העליונים של העמוד, כך הפערים בייצוג בין האליטה הפוליטית בישראל לבין השחקנים התקשורתיים האחרים נוטים בבירור לטובת הקבוצה הראשונה. אלא ששוב, בדומה למדד הראשון, הנתונים על הסכם אוסלו א' חורגים מתקופות המחקר האחרות בשני העיתונים. רוב הפריטים שפורסמו במקומות הבולטים של עמוד העיתון, קרי בשליש העליון שלו, התמקדו בפרק זמן זה בקבוצות לא אליטיסטיות בתוך ישראל או בגורמים זרים (כגון ערפאת, קלינטון ומנהיגים מהעולם הערבי). מעבר לסקרנות העיתונאית שעורר אש"ף, ניתן להניח שהפגנות ההמון של הימין נגד הסכם אוסלו נתפסו בעיני העורכים כאירועים חשובים שיש להבליטם בראש העמוד.

מבחינת ממצאי המדד השלישי, גודל הפריטים בעיתונים, יש הבדל מובהק בין "ידיעות אחרונות" ל"הארץ" ודמיון רב בין האירועים המדיניים. רוב הפריטים הגדולים ב"ידיעות אחרונות", המודפסים על יותר מחצי עמוד, התרכזו באליטה הפוליטית הישראלית. בקטגוריה המקבילה ב"הארץ" התקבלו נתונים שונים - לא משום העדפת העיתון להבליט את הייצוג של הקבוצות האחרות, אלא משום המבנה הייחודי שלו; עמוד החדשות ב"הארץ" מודפס בפורמט של יריעה רחבה ומושתת יותר על מלים מאשר על מרכיבים חזותיים - מה שמסביר את ריבוי הפריטים בעיתון המכסים פחות מרבע עמוד. ב"ידיעות אחרונות" מספר המלים הממוצע לכתבה קטן בהשוואה ל"הארץ", אך שטח הפריט גדול יותר בגלל השימוש בכותרות ענק ובתמונות.

נתונים על מדד אורך הכתבות המצולמות בטלוויזיה מלמדים שוב על חשיבות האליטה הפוליטית הישראלית כגורם מסוקר במבט ובחדשות 2 לאורך תקופות המחקר. מניתוח התוכן עולה כי זמן השידור של כתבה ממוצעת על אליטה זו היה ארוך בהשוואה לכתבה על כל קבוצה אחרת.

בתוך כך, כלי התקשורת נוטים להבליט את דמותו של ראש הממשלה בתכנים החדשותיים. במקרים רבים, תמונת המציאות עוצבה בהתאם להגדרות שסיפקו בגין בקמפ דייויד 1978, רבין

באוסלו וברק בקמפ דייויד 2000. מסגור השלום היה במידה רבה מסגורו של ראש הממשלה. זאת ניתן להסיק משכיחות הפרסומים בכלל, ומבחירת כותרות העיתונים והטלוויזיה בפרט.

ניתן כמובן להבין מדוע עמדת ראש הממשלה מקבלת קדימות בסיקור אירועים מדיניים ייחודיים. באותה מידה ניתן להשלים עם נטיית התקשורת לתת משקל מיוחד לפרספקטיבה המדינית של ראש ממשלה. ואולם, אין להקיש מכך שהתקשורת צריכה להתמסר לגרסתו, לעתים באופן מוחלט, ולהטיל ספק בעמדתו של הצד האחר - המצרי או הפלסטיני - למשא ומתן. נוהג זה מושרש בעבודת העיתונאים ללא קשר לתוצאות השיחות; כך במקרה של הסכם, אליו הגיעו בגין ורבין, וכך במקרה של כישלון המגעים בין ברק לערפאת. כאן למעשה טמון פרדוקס התקשורת הישראלית: שימור דפוסי העבודה של המקצוע בתוך סביבה פוליטית משתנה. מרואיינים עמם שוחחנו התייחסו לכך:

"התקשורת משקפת במידה רבה את דברי המנהיגות הפוליטית, וזה משונה כי המנהיגות מתחלפת כל הזמן" (9).

"לו ברק היה משיג הסכם שלום עם ערפאת בקמפ דייויד, התקשורת היתה משווקת את הסכם השלום שלי" (11).

המחקר הנוכחי מצביע על הבדלים בסיקור האירועים, בהתאם להתנהלות האליטה מול התקשורת ובכפוף לקו המדיני של ראש הממשלה. בוועידה הראשונה של קמפ דייויד התמודדה התקשורת עם פרספקטיבות שונות, נוכח האיפול על תוכן השיחות. הריחוק הכפוי ממקבלי ההחלטות הפחית את התלות במקורות מידע רשמיים, והוביל (באופן פרדוקסלי) ליצירת עיתונות עצמאית המעמתת את הקורא עם מרכיבי מציאות שונים, ברוח השערה ד' של המחקר.

בזמן אוסלו התלכדה התקשורת סביב מנהיגותו של רבין ופועלו למען השלום. הכרת הממשלה באש"ף כנציגו הלגיטימי של העם הפלסטיני הביאה לטרנספורמציה בסיקור "האויב" והפכה את רבין ל"חייל של שלום".

ביולי 2000 התייצבה התקשורת כמקשה אחת מאחורי גרסת ראש הממשלה לשיחות בקמפ דייויד. ברק, באמצעות שרי ממשלתו ואנשי ההסברה שלו, השתתף בניסוח המסרים למדיה. שלא כמו בגין, הוא עקף את חומת הבידוד הרשמית שחצצה בינו לבין העיתונאים והדליף בצורה שיטתית מידע על תוכן השיחות. כפועל יוצא מכך נלכדה התקשורת בנרטיב מגמתי שטוהה ראש הממשלה (למשל, פרסום הכותרת ב"ידיעות אחרונות": "ברק חוזר בלי הסכם", שבוע לפני סיום הפסגה, נועד ליצור ספין - איום מלאכותי במשבר, ללא קשר למציאות). במרכזו של הנרטיב העיתונאי עמדו ההבדלים התהומיים בין מאמצי ברק לסיים את הסכסוך במחיר גבוה לבין ניסיונות ערפאת להערים קשיים על המשא ומתן, והטענה כי ראש הממשלה אינו נושא באחריות לכישלון השיחות. בהקשר זה, ראוי לציין כי "ידיעות אחרונות", יותר מכלי תקשורת אחרים, התבונן על המציאות מתוך הפרספקטיבה החלקית של ברק. כותרות העיתון שיקפו את הלך הרוח בקמפ דייויד מבעד לתווך צר מאוד של עמדות, הערכות ותגובות ראש הממשלה למשא ומתן, ולא

מתוך התייחסות ישירה לשיחות עצמן; ומאמרי המערכת מילאו תפקיד חשוב בהבניית מנהיגותו של ברק, תוך האדרת שמו.

כפי שראינו בשלב הניתוח, עצם ההחלטה על הכללת גורמים מסוימים בחדשות והדרת אחרים ממנה היא כשלעצמה בעלת משמעות מבחינה נרטיבית. כך למשל, שיעור הנראות התקשורת של ויצמן ודיין, מיוזמי הסכם השלום עם מצרים, היה גבוה בזמן ועידת קמפ דייויד הראשונה. מנגד, חברי כנסת, המתנגדים להסכם, קיבלו זכות תגובה ראשונית רק ביום החתימה על ההסכמים. עם זאת, לא תמיד עמדו חברי האליטה הבכירים, ובהם ראש הממשלה ושרי הממשלה, תחת אור הזרקורים של התקשורת. נמצא כי בתקופת אוסלו ב' זכו סגן השר גולדפרב וחברי הכנסת קהלני וזיסמן לחשיפה רבה בשני ערוצי הטלוויזיה. בהיותם לשון מאזניים בהצבעה על הסכם אוסלו ב', הם צברו כוח פוליטי בלתי מבוטל, השפיעו על סדר היום התקשורת, ולא פחות חשוב מכך - ביקשו להנכיח בתודעת הצופים את המחלוקת באליטה על הסדר הביניים עם הפלסטינים.

הוויכוחים, המדומים בחלקם, בין הקואליציה לאופוזיציה נסובו על שלושה נושאי ליבה לאומיים, הנוגעים לאופיה היהודי של מדינת ישראל מבחינה דמוגרפית וסמלית: א. זכות השיבה לפליטים הפלסטינים. ב. גבולות ומיקום ההתנחלויות בהסדר הקבע. ג. מעמד ירושלים. הדיון התקשורתי בנושאים שלעיל התנהל בתוך גבולות הוויכוח של האליטה מבלי לערער על הערך "מדינה יהודית". **הקונצנזוס הקיים במדיה סביב נושאי הליבה הלאומיים נסדק בעקבות העמקת המחלוקות האידיאולוגיות בין חברי האליטה הפוליטית, אך אלה השתלבו היטב בהגדרה היהודית של מדינת ישראל.** אבחנה זו עולה בקנה אחד עם ההשערה הראשונה של המחקר.

ממצאי המחקר מלמדים על שוליות נושא זכות השיבה בסיקור ועידת קמפ דייויד ב-1978 ואוסלו ב'. סוגיה זו נדונה בהרחבה רק בעיתון "הארץ" בתקופת אוסלו א', ובכל אמצעי התקשורת בזמן קמפ דייויד 2000. ההסבר לריבוי התכנים באירוע האחרון נעוץ בהחלטת ברק לנהל משא ומתן, ראשון מסוגו, על הסדר קבע הכולל את כל סוגיות הליבה, לרבות זכות השיבה. עוד קודם לכן עולה הנושא לדיון ב"הארץ" מתוך הנחה כי הסכם הצהרת העקרונות בספטמבר 1993 מוליך מניה וביה להסדר הקבע.

ניתוח מאמרי הדעה והפרשנות מראה כי השיח העיתונאי על הפליטים מחזק את עמדת האליטה בנושא מורכב זה. הפרשנים מאמצים את העיקרון המאחד של שלילת זכות השיבה, ורואים בהפרתו מתן הכשר לקעקוע יסודות המדינה היהודית. בנוסף לכך, מדבריהם עולה כי הגישה המתונה של ברק כלפי שאלת הפליטים עומדת ביחס הפוך לקיצוניות הפלסטינית. ראש הממשלה מתואר כמי שפועל בנחישות לפיתרון הבעיה, אך לצרכני התקשורת ברור (גם מדברי ברק בסיום הפסגה) כי הוא אינו מוכן לקחת אחריות על עניין הפליטים, קל וחומר להתיר את כניסתם לישראל - אפילו לא על בסיס הומניטרי.

לגבי גבולות הקבע, ומעמד ההתנחלויות בתוכם, הנתונים מעידים על בולטות הנושא, פרט לתקופת אוסלו א', שבה דובר על הקמת ממשל עצמי לפלסטינים בעזה וביריחו. תשומת לב

תקשורתית ניתנה לגורל השטחים ביהודה ושומרון ולעתיד ההתיישבות היהודית בתקופת אוסלו ב' - בעקבות נסיגת ישראל מאזורים מיושבים בגדה המערבית - ובקמפ דייויד 2000, כחלק מהמשא ומתן על הסדר הקבע. באופן מפתיע, העיתונות סיקרה את הנושא בהרחבה גם במהלך פסגת קמפ דייויד בין ישראל למצרים. שכן, מקורבי סאדאת והתקשורת המצרית הירבו לעסוק בשאלת הריבונות על יהודה ושומרון.

המסקנה מבדיקת התכנים על גבולות הקבע היא שהסיקור והפרשנות מתעדכנים ומשתנים בהתאם לרוח התקופה ההגמונית המיוצגת על ידי האליטה הפוליטית. כך למשל, ההתעלמות התקשורתית מהפלסטינים בקמפ דייויד 1978 עלתה בקנה אחד עם עמדת רוב חברי הכנסת כי אין לקשור בין הסכם שלום עם מצרים לבין פינוי התנחלויות ונסיגה מהגדה המערבית. בימים ההם האליטה ראתה במפעל ההתיישבות ביטוי לזכותו של העם היהודי על מולדתו. ניסיונות הממשלה לטשטש את המרחב הפיזי בין ארץ ישראל למדינת ישראל לא עמדו אז במבחן הביקורת של "ידיעות אחרונות" וערוץ 1. רק ב"הארץ" הובעה מורת רוח מסירובה של ישראל להכריז כי היא מקבלת את עיקרון הנסיגה מהגדה.

תהליך אוסלו מהווה את האות לשיח חדש בתקשורת על השטחים ועל ההתנחלויות. זאת, על רקע חילוקי הדעות בתוך האליטה על המשך הנוכחות הישראלית מעבר לקו הירוק. ככלל, מדיניותו של רבין המצדדת בחלוקת הארץ קיבלה גושפנקא מבכירי העיתונאים והפובליציסטים. אך לא פחות מן ההכרח לוותר על שטחים, התכנסה התקשורת מאחורי העקרונות המוסכמים באותה תקופה על הממשלה והאופוזיציה. עקרונות אלה - התנגדות לחזרה לקווי '67, אחיזה בבקעת הירדן והשארת כל ההתנחלויות בשטחים - מתיישבים עם הערך המרכזי של הציונות: ישראל כמדינה יהודית. שכן אותה טריטוריה, המיועדת לסיפוח, כמעט שאינה מאוכלסת בתושבים פלסטינים.

גם בדיוני קמפ דייויד 2000 חל תהליך דומה, בהבדל מהותי אחד: הקונפורמיזם התקשורתי השתנה. אם באוסלו צעדו הפרשנים במסלול הטריטוריאלי שהתווה רבין, הרי שבקמפ דייויד התחלף תוואי ההליכה, עם פרסום הידיעות על ויתורים מפליגים שהציע, לכאורה, ברק בנושא הגבולות של המדינה הפלסטינית. אפילו בעיתון "הארץ", שמזוהה עם השמאל המדיני, הוצגה עמדה מערכתית התומכת בגישת ברק, לפיה יש לכרוך את שאלת הנסיגה משטחי יהודה ושומרון בשמירה על גושי ההתיישבות - הכל כדי לגבש "רוב יהודי גדול ומוצק" בשטחה הריבוני של מדינת ישראל. יש בכך הלימה מסוימת לדגם ה-PMP של וולפספלד, שהתייחס לתפקיד החדשות בתהליך הפוליטי כאל מעגל שבו שינוי פוליטי מוביל לשינוי בהתנהלות התקשורתית, שמוביל לשינוי נוסף בשדה הפוליטי (Wolfsfeld, 2004). לפי דגם זה, התקשורת ממלאת תפקיד שלטוני, ולא רק פוליטי - מעין מוסד מתווך שמשתתף בעיצוב התהליכים הפוליטיים, אך לא יוזם אותם (Cook, 1998).

דומה כי אחד הגילויים המעניינים בחקר האירועים המדיניים הוא שינוי התודעה בעולם המושגים של הפרשנים לגבי ירושלים, הסוגיה הבולטת בעיתונות הכתובה לאורך רוב תקופות המדגם.¹⁵⁵ רעיון חלוקת העיר שבעבר הודר מהשיח הביקורתי של הכתבים והפרשנים, הפך להיות לגיטימי

¹⁵⁵ ההתעלמות התקשורתית מירושלים בספטמבר 1978 מוסברת בסירוב של האליטה הפוליטית לנהל משא ומתן עם מצרים על מעמדה של העיר.

בפסגה האחרונה של קמפ דייויד. התקשורת לא הסתפקה במתן ייצוג לחברי אופוזיציה שפקפקו בהצהרות הנאמנות של הממשלה לירושלים. היא אפילו הגנה בתוקף על הצורך להתפשר עם הפלסטינים על מזרח העיר. אלא ששוב, כמו בסוגיית הגבולות, המהפך התודעתי היה קשור בשינוי פרדיגמטי שמתחיל מלמעלה, מהאליטה הפוליטית.

עם זאת, יש לשים לב לאופיה של הפשרה המוצעת. ראש הממשלה ברק, בגיבויה המלא של התקשורת, הסכים להעניק לפלסטינים ריבונות מלאה בשכונות מרוחקות במזרח ירושלים בתמורה לכך שיישובים יהודיים הסמוכים אל העיר יסופחו לישראל; וחשוב מזה, הוא הציע לפלסטינים אפטרופסות, אך לא ריבונות, בהר הבית. לתוכנית פוליטית כזאת יש משמעות כפולה מבחינת ישראל: מצד אחד הרחבת גבולות תחום השיפוט של העיר, תוך הבטחת רוב יהודי מוצק; ומצד שני הכרה פלסטינית בריבונות הישראלית על המקומות הקדושים בעיר העתיקה. כלי התקשורת ראו בדחיית מסגרת התוכנית הוכחה לגישתו הנוקשה והבלתי מתפשרת של ערפאת בנושא ירושלים. ברק, לעומת זאת, נתפס בעיני הפרשנים כמנהיג אמיץ שמוכן לשלם מחיר פוליטי יקר על נכונותו לויתורים מרחיקי לכת גם בבירה.

מכל האמור לעיל, ברור כי החשיבה האידיאולוגית של התקשורת מתגבשת ומתלכדת סביב ערכי הליבה של האליטה הפוליטית. חשיבה זו מתעדכנת עם חילופי הממשלות ומתאפיינת בפתיחות לרעיונות אחרים שנהגו תחילה על ידי הקבוצה השלטת. התקשורת לא מייצרת, יש מאין, שיח אידיאולוגי חדש בנושאי הליבה. היא לכל היותר מתייצבת לצד הממשלה בוויכוחים הקיימים עם האופוזיציה על עתיד השטח ועל גורל ירושלים בהסדר הקבע עם הפלסטינים. מתוך חילוקי הדעות האלה, הדגשנו (שוב) את הקונצנזוס הפוליטי לגבי אופיה היהודי של מדינת ישראל, וניסינו להראות כי המושג "מדינה יהודית" אינו רק ערך הטבוע היטב בעבודת התקשורת, אלא גם אתוס ציוני המנחה את הכתבים והעורכים בכל דיון מדיני על סוגיות הליבה.

אירועים צבאיים

הניתוח הנוכחי ביקש לבחון את ההבניה התקשורתית של תרבות הביטחון ולהתחקות אחר ייצוג האליטות הפוליטיות והצבאיות - שתי קבוצות כוח הקשורות זו בזו - בשני אירועים צבאיים: מלחמת לבנון הראשונה ומלחמת לבנון השנייה. דפוסי הסיקור והפרשנות של האליטות נבדקו על פי שני מימדים: בולטות ואיכות התכנים. בדיקה זו, כמו גם ראיונות העומק החצי מובנים, איפשרו לנו לסמן את גבולות השיח של הכוח הצבאי בעיתונות הכתובה ובערוצי הטלוויזיה.

נכון שניתוח זה מתבסס על השוואה בין מלחמות ובין תקופות שונות, אך קשה שלא לראות את קווי הדמיון ביניהן: המיקום זהה - לבנון; היריב דומה - מיליציות חמושות (ולא צבא סדיר); ההסתבכות חוזרת על עצמה - מה שהחל כמבצע צבאי מוגבל התפתח למלחמה כוללת; ההחלטה על הקמת ועדות חקירה משותפת לשתי המלחמות; ואפילו ההגדרה, "מלחמת ברירה", הולמת את השתלשלות האירועים ב-1982 וב-2006.

אלא שלצד הדמיון הרב, יש לציין את השוני - לא רק במציאות ההיסטורית, אלא גם במציאות התקשורתית. דוגמה לכך היא ההבדל בין מלחמת לבנון הראשונה לבין מלחמת לבנון השנייה בכל

הנוגע לשיעורי ההתפלגות של האליטות במדיה. על פי הנתונים, האישיות התקשורתית הבולטת בזמן מלחמת לבנון הראשונה היתה שר הביטחון דאז, אריאל שרון. לעומת זאת, ראש הממשלה אהוד אולמרט זכה לייצוג הגבוה ביותר בתקופת מלחמת לבנון השנייה. במקרים רבים, מידת הבולטות בכלי התקשורת היא מדד לכוחה הפוליטי של הדמות המיוצגת; העובדה ששרון מופיע בעיתונות יותר מאשר ראש הממשלה בגין מרמזת על מעמדו המיוחד של שר הביטחון בממשלה ואולי גם מלמדת משהו על מידת ההשפעה שלו על העומד בראשה (כפי שניתן לראות מכתבות השטח בבופור). באופן דומה, ניתן לומר כי שיעור הנראות של אולמרט ודירוגו הגבוה של שר הביטחון, עמיר פרץ, בהיררכיית הייצוג מצביעים על יחסי ההמרה הקיימים בין ההון הפוליטי להון התקשורת. לשון אחר, הקו התקיף של אולמרט ופרץ התקבל באהדה על ידי כלי התקשורת, גם בשל היותם שחקני מפתח בקביעת מדיניות הביטחון הלאומי. מנגד, קולה של שרת החוץ, ציפי לבני, שחתרה להסדר מדיני בתחילת המלחמה, הדהד הרבה פחות מבחינה תקשורתית.

לגבי האליטה הצבאית, מסתבר כי הנתונים על מידת החשיפה התקשורתית של נציגיה בשנים 1982-1985 היו שונים מן הנתונים ב-2006. כך למשל, הייצוג של הדרג הצבאי עלה משמעותית בזמן מלחמת לבנון השנייה. מספר ההופעות התקשורתיות של הרמטכ"ל דן חלוץ היה גבוה מזה של שרת החוץ לבני (בחדשות ערוץ 2 חלוץ אף התקרב לשיעור הייצוג של שר הביטחון פרץ). יתרה מזאת, תדריכים וראיונות עם אלופי המטכ"ל תפסו מקום נכבד בעיתונות וזמן יקר בטלוויזיה. מנגד, את עמדת הצבא במלחמת לבנון הראשונה ייצג הרמטכ"ל רפאל איתן. יתר חברי המטכ"ל, ובהם אלוף פיקוד הצפון, מפקד חיל האוויר וראש אמ"ן, נדחקו מכותרות החדשות של העיתונים על אירועי המלחמה.

ניתוח התוכן האיכותני מגלה כי מסגרת התמיכה של המדיה באליטות היתה גורפת, אך זו הלכה ונפרמה לנוכח חוסר היכולת לממש את מטרות המלחמה הן ב-1982 והן ב-2006. כבר בתחילה, עוד לפני שחיילי צה"ל נכנסו ללבנון, האיצו הפרשנים בממשלה ליזום מהלך צבאי להשבת השקט בגבול הצפון. התקשורת, על כל מרכיביה, התנדבה לתת יד חופשית לקידום הצהרות מתלהמות של שרים זוחחים בזכות התגובה הצבאית. האמון שלה בדרג המדיני ובצמרת צה"ל היה כה מוחלט, עד שהיא התעלמה משאלות מהותיות והכרחיות, כגון: האם הצבא ערוך ללחימה מול מיליציות חמושות? כלום לא נכון לקיים דיון מעמיק לפני שמגיבים מהבטן (שהרי לא מדובר במלחמה כוללת המאיימת על קיומה של ישראל)? האם העורף מוגן כראוי מפני מטחי טילים?

שאלות אלה בלטו בהיעדרן מהעיתונות הכתובה ומערוצי הטלוויזיה בראשית המערכות הצבאיות. ביקורת חריפה על הממשלה נמצאה בשולי הסיקור. דברי הביקורת לא פתחו פתח להרחבת גבולות השיח, אלא להפך: תיוג המבקרים כגורמים עוינים לישראל רק סייע לתקשורת להתבצר בעמדתה ולחזק את תמיכתה בממשלה.

הדעה הרווחת בתחילת מלחמת לבנון הראשונה היתה כי אין זו העת לחילוקי דעות בין הממשלה לאופוזיציה. "ידיעות אחרונות" נשבה בלב לבה של הממלכתיות, על רקע האחדות בכנסת, ואימץ את מסגור ה"שקט, יורים". עיתונאי ערוץ 1, לבושים לא אחת במדי ב' של צה"ל, היו אמונים מטעם האליטה הפוליטית על העלאת המורל הציבורי. "הארץ" צידד בהודעת הממשלה על מבצע

צבאי מוגבל, אך בה בעת הזהיר מפני הסתבכות מיותרת בלבנון, ומפני ההילה הצבאית המסנוורת של שר הביטחון שרון (שכה טופחה ב"ידיעות אחרונות").

התגייסות תקשורתית דומה למען הממשלה אפשר היה למצוא גם בימים הראשונים למלחמת לבנון השנייה. התגובה הצבאית המיידית של ההנהגה האזרחית לתקיפת חיזבאללה הילכה קסם על "ידיעות אחרונות", ועוררה ב"הארץ" מידה מסוימת של סולידריות עם אולמרט ופרץ, חסרי הניסיון הצבאי. לתפיסת העולם הקונצנזואלית של העיתונים הצטרפו שני ערוצי הטלוויזיה; ההצהרות המרובות של שרי הממשלה במהדורות החדשות הולידו מציאות טלוויזיונית אחידה, חוצת מפלגות, כזו שהטיפה להכרעה צבאית ברורה נגד תנועת החיזבאללה.

בהיבט התיאורטי, הצבענו על כך שעיתונאים וקציני צבא בכירים חלקו תפיסה משותפת בעניין אופי הפעולה הצבאית בלבנון, ובמקום לשמור על ריחוק, חברו לרשת בטחונית משותפת, תוך גיבוש יחסי גומלין בלתי פורמליים. כתוצאה מכך, מידת הפיקוח של הכתבים על פעולות הצבא נחלשה מצד אחד, ותפיסת הביטחון הכללית של המטכ"ל הלכה והתעצמה מן הצד השני.

כפי שכבר נרמז, ניצנים ראשונים לביקורת כלפי הממשלה נראו בשלב מוקדם יחסית של המלחמות. ואולם, הרטוריקה הביקורתית של העיתונאים לא היתה מספיק אפקטיבית במשך רוב זמן הלחימה מכמה טעמים. ראשית, מספר הפריטים הביקורתיים על האליטה היה מצומצם. שנית, הביקורת הופיעה בעמודים הפנימיים של העיתון ובתחתית הליין-אפ של מהדורות החדשות בטלוויזיה. שלישית, המידע הביקורתי לא היה מהותי, אלא אינסטרומנטלי. לאמור, התקשורת לא ביקשה לערער על עצם קיומה של הפעולה הצבאית; לכל היותר היא הסתייגה מאופן ביצועה. רביעית, עיתונאים סיפקו במה לביקורת שנבעה מגורמים בתוך האליטה הפוליטית, אבל מיעטו ליזום שיח ביקורתי עצמאי. לרוב, הם החלו להציב סימני שאלה על אופן ניהול המערכה רק לאחר שנשמעו קריאות, מתוך האליטה עצמה, לשינוי דפוסי הפעילות של הצבא בלבנון. חמישית, הכתובת לביקורת נותרה בדרך כלל עמומה. הכתבים ניסו להימנע מהטחת האשמות אישיות בראש הממשלה או בשר הביטחון. שישית, העיתוי של הביקורת המהותית היה מאוחר מדי. חלק מכלי התקשורת החלו לתת פומבי לדעות נגד המלחמה, ככל שהתבהרה תמונת המערכה - על מחדליה ומחיריה - וככל שהתקרב מועד נסיגת החיילים מלבנון.

מכל האמור לעיל, ניתן למקם את סיקור האליטה במלחמת לבנון הראשונה על ציר אופקי שנמתח בין התגייסות לביקורת. בעוד ש"ידיעות אחרונות" וערוץ 1 עמדו מאחורי מקבלי ההחלטות לאורך כל המלחמה, בסיס התמיכה של "הארץ" בממשלה החל להתערער עקב כניסת צה"ל למערב ביירות. באותה העת, מאמרי המערכת של העיתון ראו בעין יפה את מאמצי התיווך האמריקאים להפסקת אש. אלא שעמדה מערכתית זו לא חדרה גם לדיווחים החדשותיים עצמם. אלה נטו לעמעם יוזמות להסכם על פיניו כוחות אש"ף ממערב ביירות. מפנה נוסף בפרשנות, משמעותי מקודמו, התרחש לאחר הטבח בסברה ושתילה. "הארץ" תבע את התפטרות שר הביטחון והרמטכ"ל בטענה כי לא נעשה די למניעת טבח הפליטים הפלסטינים בידי הפלנגות, אך עם זאת הקפיד "להתנזר" מהצעות חתרניות כגון הפלת ממשלת בגין או הפסקה מוחלטת של הלחימה. העיתון המשיך לנוע במסלול ביקורתי לקראת שלב הנסיגה מלבנון, עת עמד לצד האופוזיציה

בדרישתה להקים ועדת חקירה לבדיקת אירועי המלחמה. כך הצליח "הארץ" לתמרן בין הנאמנות הטבעית שלו לקהילה הלאומית, מקום בו נמצאו "ידיעות אחרונות" וערוץ 1, לבין מחויבותו הבסיסית, הלא כתובה, למקצוע.

באופן מפתיע, אותה נימה של ביקורת מהותית הופיעה ב"הארץ" רק עם סיום מלחמת לבנון השנייה. העיתון, בדיוק כמו "ידיעות אחרונות" וערוצי הטלוויזיה, שמר על קו ממלכתי במשך ימי הלחימה, ולרוב חסך את שבטו מהאליטה גם כשנחשפו מחדלים קשים בפעילות הצבאית (כדוגמת הפצצת בניין המגורים בכפר קאנא, פעולה שהביאה למותם של עשרות אזרחים חפים מפשע). הפרשנים הצבאיים התנגדו להפסקת אש וסברו כי על צה"ל לפעול בעוצמה רבה יותר נגד חיזבאללה. אף שמלחמות הגנרלים פתחו פתח לביקורת פנימית בתוך הצבא על אלוף פיקוד הצפון, הערכות הפרשנים כי אין לוותר על יעדי המבצע המקוריים נותרו בעינם. ברור לכל, גם ללא השוואה כמותית בין כלי התקשורת, כי היקף ובולטות הגישה שדחפה לפעולה קרקעית כוללת בימי הלחימה האחרונים היו גבוהים לאין שיעור מן הגישה שהתנגדה להרחבת הפעילות הצבאית. יתר על כן, כל מה שהוסתר או צונזר מצרכני התקשורת במהלך המלחמה, פורסם בהיקף ובהבלטה לאחר ההכרזה על ההסכם להפסקת אש - לא רק ב"הארץ", אלא גם בכלי התקשורת האחרים. עיתוי הביקורת נראה כמו ניסיון מאוחר, מאולץ ואפילו מתחסד של עיתונאים ל"תיקון פרדיגמטי" - היינו להבעת ביקורת חתרנית, עם שוך הקרבות, כתגובת נגד להתגייסות שקדמה להפסקת האש.

המסקנה המתבקשת מניתוח זה היא שהתקשורת משקפת את תרבות הביטחון של האליטות הפוליטיות והצבאיות הרואות בהפעלת כוח צבאי דרך לגיטימית ליישוב סכסוכים. לתרבות בטחונית זו יש כמה ביטויים בולטים בדפוסי הסיקור והפרשנות של המלחמות בלבנון. הראשון שבהם הוא הנטייה להעדיף את ההכרעה הצבאית על פני הפיתרון המדיני. הרצון לנקמה, לסגירת חשבון, ניכר בעיתונאים עוד לפני שחיילי צה"ל חצו את הגבול. הלכי הרוח בכלי התקשורת לא השאירו מקום לאופציה מדינית, אלא רק לפעולה צבאית נחושה כנגד אש"ף (במלחמת לבנון הראשונה) וחיזבאללה (במלחמת לבנון השנייה). הבחירה התקשורתית בכוח עלתה בקנה אחד עם החלטת הממשלה לאמץ את המלצות המטכ"ל לפעול בדרך צבאית. תימוכין לטענה זו אפשר למצוא בכך שפחות מ-10% מכותרות העיתונים והערוצים במהלך שתי המלחמות התייחסו לפתרונות מדיניים ו/או להצעות להפסקת אש.

הביטוי השני הוא ההכרה בסכנת הקיום של ישראל. החשש הקיומי לגורל המדינה היהודית בא לידי ביטוי במהלך כיסוי הקרבות וחילופי הירי - ובעת אירועי מלחמת לבנון השנייה ביתר שאת. ברמה הלשונית מדובר בבחירת מלים טעונות כמו "מלחמה על הבית", "מלחמת אין ברירה" ו"מבחן קיומי", באנלוגיות למלחמת העצמאות ובהערכות הפרשנים כי בהיעדר הכרעה "תחל הספירה לאחור לפרויקט הציוני כולו" וישראל לא תוכל "להמשיך לחיות במזרח התיכון".

המאפיין השלישי של תרבות הביטחון בתקשורת הוא ההשלמה עם מאבק צבאי מתמשך. החלטת ממשלת האחדות ב-14 בינואר 1985 לסגת בהדרגה מלבנון והסכמת ממשלת אולמרט להפסקת

אש ב-13 באוגוסט 2006 זכו לתהודה תקשורתית שלילית. במקום גלות ספקנות כלפי ההצעות להסדר - עמדה מובנת לנוכח המציאות ההיסטורית בלבנון, קבעו העיתונאים בביטחון מלא כי הציפייה לשקט בטעות יסודה. האליטה הצבאית הזינה את אמצעי התקשורת במידע שנועד להזהיר מפני השלכות הנסיגה. בדרך זו היא הצליחה לקדם תפיסת עולם דטרמיניסטית ופטליסטית, לפיה עימות נוסף הוא רק שאלה של זמן.

שני גילויים נוספים, הבניית זיכרון השואה וחזרה על מוטיב ה"אומה במדים", מאפיינים את השיח הבטחוני של התקשורת בלבנון. יותר מכל עיתונאי אחר, ד"ר הרצל רוזנבלום, כותב מאמרי המערכת של "ידיעות אחרונות" בתקופת מלחמת לבנון הראשונה, נשען על הפחדים הקולקטיביים של העם היהודי מתקופת מלחמת העולם השנייה כדי להסביר מדוע המערכה הצבאית מוצדקת.

פרקטיקה אחרת להעלאת המורל הלאומי בעת הלחימה היא סיקור רוח ההתנדבות האזרחית לצה"ל ולתושבי הצפון. סיפורים מתקופת מלחמת לבנון הראשונה - על רופאים מהמרכז שעוברים לצפון, על בעלי עסקים שמעניקים הטבות לחיילים ועל אזרחים שמארחים משפחות מהצפון - חזרו על עצמם במהלך מלחמת לבנון השנייה. דומה כי האמירה של פרס בתחילת מלחמת לבנון השנייה, לפיה "כל הארץ חזית וכל העם צבא" מתמצתת יותר מכל את רעיון "האומה במדים", הנטוע כה עמוק בעבודת כלי התקשורת.

תרבות בטחונית זו נוצרה באמצעות פרקטיקות תקשורתיות כמו תלות במקורות מידע אליטיסטיים, הסתמכות על דובר צה"ל, הישענות על תדריכים צבאיים, פרשנות קבועה של אלופים במילואים (מה שכונה כאן "מצעד גנרלים" באולפנים), קירבה יתרה לצמרת צה"ל ושיבוץ כתבים ביחידות לוחמות (embedment). לפרקטיקות אלה היו השלכות מיידיות על איכות התכנים. כתבים צבאיים שעמם שוחחנו דיברו במפורש על התגייסות מלאה של עיתונאים למערכה (mobilization of bias), על צנזורה פנימית (ראו סיפור המחסור בצידוד לחיילי מילואים), על דיס-אינפורמציה (כפי שקרה בבית ג'בל) ועל קבלה מוחלטת של גרסאות רשמיות. כך, לפי עדויות המרואיינים, נרתמו כלי התקשורת למאבק שניהלה האליטה הצבאית על התודעה הציבורית.

אירועים כלכליים

מעיון בממצאי המחקר העוסקים בכיסוי שני אירועים כלכליים - התוכנית לייצוב המשק ב-1985 ותוכנית ההבראה לכלכלת ישראל ב-2003 - ניכר כי קיימת שונות רבה ובה בעת גם אחידות בין כלי התקשורת, ובינם לבין עצמם, על ציר הזמן. השינוי המשמעותי ביותר חל ב"ידיעות אחרונות". בכל הנוגע לתוכנית הייצוב, מנעד הקולות הוא רחב. העיתון הותיר מקום לביקורת חברתית על חלוקת הנטל הלא צודקת, על שחיקת השכר של העובדים ועל הפגיעה המתמשכת בעניים. יתרה מזאת, זכות ההגדרה הראשונית בכתבות החברתיות על סוגיית הפיטורים התחלקה שווה בשווה בין ההסתדרות והעובדים לבין הממשלה והאוצר.

לעומת זאת, אם בימים שלאחר הצגת התוכנית הכלכלית של נתניהו נמצאו קולות בודדים ב"ידיעות אחרונות" שהתבטאו נגדה, הרי שהשביתות הצליחו לאחד את הכותבים הכלכליים לכלל מסגרת פרשנית אחת - זו שמאשרת את הצעות האוצר. לקהל הקוראים הובהר כי התוכנית הכלכלית היא הכרחית, וצמצום הגירעון הוא צו השעה. אפילו בנושא העוני, נמצא כי מקדמי החדשות העיקריים הם לא משרד הרווחה, ואפילו לא הארגונים החברתיים, אלא נתניהו ופקידי האוצר. המעבר מרטוריקה כלכלית אקלקטית לכתיבה ניאוו-ליברלית סדורה בולט לעין ב"ידיעות אחרונות" - כמפורט להלן:

התוכנית הכלכלית של נתניהו	התוכנית לייצוב המשק
שר האוצר נתניהו הוא הדמות המסוקרת ביותר, ופקידי משרדו זוכים לייצוג יתר	הייצוג של שר האוצר ופקידי משרדו נמוך באופן יחסי
תמיכה בתוכנית הכלכלית	הסתייגות מחלקים רבים בתוכנית הכלכלית
ביקורת על שרים ספציפיים, התייצבות לצד שר האוצר	ביקורת על הממשלה
ההסתדרות סובלת מתת ייצוג או מייצוג מעוות במאבקה נגד התוכנית הכלכלית	ההסתדרות היא סובייקט עצמאי הנאבק על זכויות העובדים
התנגדות לשביתות, ניכור מופגן כלפי העובדים השובתים	רטוריקה מאוזנת בכיסוי המחאה נגד הגזירות הכלכליות
דגש על גילויי השביתה והנזקים שהיא גורמת למשק	התמקדות בסיבות למחאה
מסגור קורבני של העוני	היעדר דיון משמעותי בעוני
אין עיסוק מהותי בסוגיית פיטורי העובדים	עמימות בסוגיית הפיטורים

מרואיינים סבורים כי השיח הכלכלי של העיתון משקף את התמורות האידיאולוגיות בסביבה הפוליטית. אלה מאופיינות במעבר למדיניות כלכלית ניאוו-ליברלית, כלומר בהפקעה של נכסים מידי המדינה והעברתם לידי הנעלמה (של השוק). עיתונאי בכיר ב"ידיעות אחרונות" מדגים זאת היטב באופן הבא:

"העיתון עבר מהפך: מעיסוק בידיעות הנוגעות לאנשים, למשפחות ממוצעות, הוא עבר לכותרות על נכסים פיננסיים" (29).

עורך בכיר מאוד, שעבד בעבר ב"ידיעות אחרונות" וביקש לשמור על עילום שם, זוקף את השינויים בעיתון לא רק לסביבה החיצונית, אלא גם לתפנית חשובה ביחסו של המו"ל לעולם הפוליטי, העסקי והמשפטי:

"נוני מוזס הלך והשתנה מול עיני. נוני הלך והתקרב לחבורה שמורכבת מדב וייסגלס ומשפחת שרון. הוא פיתח את התפיסה שהקומבינה והשטיקים - זו דרכו של עולם, חלק מעולם העסקים, ושאי אפשר לנהל מדינה וחברות עם משפטיזציה בלתי פוסקת. כתוצאה מכך נוצר אנטגוניזם כלפי כל התחקירים ב"ידיעות אחרונות". המעורבות של נוני בעיתון הפכה להיות הרבה יותר חזקה מבעבר. ככל שהאינטרסים של נוני הלכו והתרחבו (אחרי שרכש מניות בחברות הכבלים ובמקומות אחרים) ועסקיו הפכו להיות סבוכים יותר, עורכים בכירים קמו והלכו".

ואכן, משיחות עם מרואיינים, עובדי העיתון בעבר ובהווה, עולה בבירור השפעתו של המו"ל על התכנים הכלכליים. אחד מהם אמר:

"זו תהיה היתממות לומר שאנחנו לא מגלים רגישות לאינטרסים הכלכליים של המו"ל בהחלטה האם או כיצד לפרסם ידיעה".

מנגד, התבוננות מעמיקה ב"הארץ" מגלה כי צורת ההתייחסות של הכותבים לנושאים כלכליים היא מונוליטית, מגובשת וחד משמעית. כלכלת השוק החופשי מתוארת במונחים - חיוביים - של צמיחה, ניידות ותחרות לאורך שתי תקופות המחקר. הפרשנים הבכירים בעיתון מנסים ליצור את הרושם שתוכניות האוצר מבוססות על ידע מקצועי, וכל המפקפק באמת האובייקטיבית של מומחי המשרד נאחו בדעה פוליטית קדומה. זו גם הסיבה לכך שבעיות חברתיות כמו עוני ואי שוויון מתפרשות ב"הארץ" לאורם של חוקים כלכליים מדעיים.

מי שאמון על חוקים אלה הם גורמי הממסד, הממשלה ומשרד האוצר, שנהנו משיעורי החשיפה הגבוהים ביותר ומגישה חופשית לעיתון. מנתוני המחקר עולה כי קיים קשר ברור בין העוצמה הפוליטית של מושאי הסיקור לבין מידת הבולטות שלהם. כך למשל, ההשפעה הגוברת של פקידי האוצר על המדיניות הכלכלית ב-2003 באה לידי ביטוי בייצוג היתר שלהם ב"הארץ", כמו גם ב"ידיעות אחרונות". יתרה מזאת, "הארץ" העדיף לתת קדימות לזווית הראייה של שר האוצר נתניהו ונציגי משרדו גם בכתבות על נושאי העוני והמצוקות החברתיות.

לגבי ההסתדרות, ערעור מעמדה בפוליטיקה ובכלכלה מתבטא במגמות ההבלטה של סיקור נציגיה ומסריה ב"הארץ". נמצא כי שיעור הייצוג של ההסתדרות בכותרות ובתמונות העיתון היה גבוה משמעותית מזה של האוצר ב-1985 (מידת הקירבה של ראשי ההסתדרות לממסד היתה רבה באותה תקופה, ומשקלו של הסקטור ההסתדרותי בתוצר הגיע לשיא בשנות השמונים). אותם נתונים השתנו לחלוטין ב-2003, אחרי שההסתדרות איבדה את מרבית הנכסים הכלכליים שלה. בממד הבולטות של העיתון היא הפכה למושא סיקור משני, כזה שמדורג הרבה מתחת למשרד האוצר.

ואולם, למרות השינויים המתוארים לעיל, איכות התכנים ב"הארץ" נשארה קבועה. היחס האוהד לאוצר והעוינות המופלגת להסתדרות - הפועלת כביכול ממניעים זרים - ניכרים במאמרי הפרשנות לשני האירועים הכלכליים. האמונה הכמעט משיחית בתוכניות האוצר הניעה את עורכי העיתון להגן על החלטות הממשלה להשתמש בתקנות לשעת חירום (כדי לאכוף את מדיניותה), לכפות על הטלוויזיה משדר הסברה כלכלי, לפגוע בהסכמי שכר קיימים ולמנוע בכל מחיר את מימוש זכות השביתה - אמצעים כוחניים שספק רב אם עיתון עצמאי, מכל סוג שהוא, אמור לתמוך בהם.

דומה כי הגישה השלילית של "הארץ" להסתדרות, ובעיקר לוועדי העובדים, מקורה באיום הנשקף מצד קבוצות אלה על מערכת הערכים שאותה מבקש העיתון לקדם. נוכח המרחק האידיאולוגי העצום בין הפרשנים למושאי כתיבתם, התקבעה במאמרי המערכת הכלכליים רטוריקה של ניכור. רטוריקה זו, שרוויה במטעני הערכה שליליים כלפי העובדים, היא חלק מרשת תמטית של דרכים להתמודדות עם תביעות ההסתדרות. הדרך הראשונה, והיעילה ביותר לדעת העיתון, היא פיטורים המוניים של עובדים מן השירות הציבורי. מעת שהממשלה הכריזה על תוכנית הייצוב ביולי 1985, טרח "הארץ" להבהיר עד כמה אקט הפיטורים הוא תנאי הכרחי להצלחת המדיניות הכלכלית החדשה. באותם ימים סוערים עברו עובדי הציבור תהליך של אובייקטיפיזציה, לאמור הם הפכו לחפצים מיותרים, ל"רזרבה עבור הסקטור העסקי", בלשונו של "הארץ". הדרך השנייה, המועדפת על העיתון ב-2003, היא נטרול כוח ההשפעה של ועדי העובדים הגדולים, כחלק מתוכנית כוללת להחלשת העבודה המאורגנת בישראל. פעם אחר פעם הציעו הכותבים להפקיע מן העובדים את הזכות הבסיסית לשבות על ידי "פיצול", "פילוג" ו"פירוק" הוועדים. מסגור העימות, כפרקטיקה להדגשת המסר הטקסטואלי, נקלט בתודעת הקוראים יותר מכל מסגור אחר. דרך שלישית לעיצוב התודעה היא חיזוק הסקטור הפרטי, הכוח היצרני והרווחי בחברה, על חשבון הסקטור הציבורי הבזבזני והמסורבל. כך, בדרך אינדוקטיבית, הטיף "הארץ" להפרטת המערכות הציבוריות בישראל.

אשר למחאה הציבורית על המהלכים הכלכליים החדשים, המחקר מוצא שונות בסיקור של "הארץ" על ציר הזמן. בעוד שב-1985 היתה התייחסות רבה למניעי השביתות וההפגנות, ב-2003 נטה העיתון לסקר את גילויי המחאה עצמה ואת ההשפעות השליליות של גל העיצומים על המשק. ואולם מה שמשותף לכיסוי פעולות המחאה בשתי תקופות המחקר הוא שהכותרות משקפות את נקודות המבט הדומיננטיות של הממשלה והאוצר על המציאות הכאוטית ועל הדרכים הראויות לשבירת השביתות.

גישה שונה בתכלית מזו של "הארץ" מצויה בערוץ 1, שהקפיד לשמור על איזון בדיווחים הכלכליים. אמנם על פי הנתונים ב'מבט', הממשלה דורגה ראשונה במדד בולטות מושאי הסיקור, אבל חשוב לזכור כי חלק מן השרים התבטאו בגנות המדיניות הכלכלית, או לכל הפחות ביקרו כמה מעקרונותיה. במיוחד יש לשים לב לעובדה שערוץ 1 היה כלי התקשורת היחיד שבחר להבליט את יו"ר ההסתדרות ונציגיו הבכירים יותר מאשר את שר האוצר ופקידי משרדו - לא רק בתקופת התוכנית להצלת המשק, אלא גם בזמן התוכנית הכלכלית של נתניהו. ממצא זה מתיישב עם המסגור החברתי של הכתבות המצולמות ב'מבט' על העוני בשנים 2003-2004. עורכי הכתבות העדיפו לתת קדימות לעמדות ראשי ההסתדרות והארגונים החברתיים על פני עמדות הממסד.

ממצא נוסף שבולט בערוץ 1 הוא הסיקור התמטי של פעולות המחאה כנגד התוכניות הכלכליות. ניתוח הכתבות מגלה כי הפגנות ושביתות העובדים נדונו בהקשר כלכלי-חברתי רחב. הכתבים המסקרים טיפלו במחאה על כל היבטיה - ממניעה ועד להשלכותיה. זאת אומרת, הם לא התמקדו רק בגילויי ההתנגדות החריפים למהלכים הכלכליים של הממשלה, אלא גם בסיבות העיקריות למצוקת המפגינים.

מכאן נובע גם יחסו של הערוץ לעובדי המגזר הציבורי. העובדים עומדים במרכזם של אירועי "אי סדר" חדשותיים, תוך הצגתם כסובייקטים פעילים המודעים לזכויותיהם, ולא כדמויות פאסיביות התלויות בחסדי האוצר או הממשלה. יש להם (ב'מבט') שם, זהות, דעה ומטרה משותפת - מכלול של מאפיינים המתנגשים עם מערכי הייצוג השלייים של העובדים בכלי התקשורת האחרים.

הערוץ הציבורי, בעיקר באמצעות הכתבים עודד שחר ואורלי וילנאי, ניסה לחבר את התחום הכלכלי לשיח החברתי, בכך שעמד יותר מפעם אחת על הקשר ההדוק בין מדיניות האוצר לבין המצוקות החברתיות - ובשונה מכלי תקשורת אחרים מתח קו ברור בין הקיצוצים לעלייה באי השוויון, ובין הגזירות הכלכליות לגידול בעוני. עם זאת, הסיקור הביקורתי והיעדר הציטונות לממסד היו בעוכרי הכתבים "המורדים". מרואיינים סיפרו על נזיפות, השעיות והדחות של עיתונאים בשל חילוקי דעות עם הנהלת רשות השידור על אופי הסיקור. אותה הנהלה, כך נטען, היתה נתונה ללחצים בלתי פוסקים מצד האוצר, ולא מנעה די הצורך מעורבות ישירה של פוליטיקאים בתכנים.

היכולת להשוות בין שתי תקופות סיקור טלוויזיוניות התקיימה רק ביחס לערוץ 1. אפשרות ההשוואה בין הערוצים הפכה למעשית ב-2003, כעשור לאחר עלייתו של ערוץ 2 לאוויר. ניתוח כמותי של חדשות 2 מראה כי נתניהו ופקידי משרדו הם מושאי הסיקור הבולטים בכתבות על התוכנית הכלכלית. ולא רק זאת, ברמת התוכן נמצא כי הממשלה והאוצר מקדימים את הנהגת ההסתדרות בהגדרותיהם התקשורתיות לנושא העוני. ממצאים אלה סותרים לחלוטין את הנתונים המקבילים מערוץ 1 (המתוארים לעיל).

מעבר לכך, יש לשים לב לאופן הכיסוי של השביתות בערוץ 2. הרקע לעיצומי העובדים הושמט ממרבית הדיווחים החדשותיים לטובת תיאור השביתות וסיקור המחלוקות בין האוצר להסתדרות על הפסקת העיצומים. הכתבים המדווחים התמקדו בנזקי השביתה למשק ובסבל שנגרם לציבור. במקרים רבים נשאו העובדים בחלק גדול מהאשמה והאחריות לכאוס הכלכלי. הם הפכו לכלי ניגוח בידי מבקריהם החריפים, והוצגו כאיום ממשי על הסדר החברתי. וגם כאשר התנהלו מגעים לסיום השביתות, הצטיירו העובדים - ויחד עמם ההסתדרות - כגורם שמעכב את החתימה על ההסכם עם האוצר.

עניין נוסף שמייחד את שידורי חדשות 2 הוא המסגור האישי, הקורבני, של העוני. הנטייה לכסות את המצוקה החברתית מבעד לפריזמה החווייתית של העניים פטרה את העיתונאים מן החובה לבקר את מדיניות הממשלה. פעמים רבות, הביקורת העיקרית הופנתה אל נתמכי הקצבאות ומחוסרי העבודה - על תלותם המוחלטת בתקציבי הרווחה, על השתמטותם משוק העבודה ועל הבררנות המוגזמת שלהם בבחירת מקומות התעסוקה. הדבר נעשה בדרך כלל בצורה סטריאוטיפית ומכלילה, תוך האשמת העניים בעוניים ותיוג המובטלים כבטלנים.

מן הממצאים עולה כי שאלות עקרוניות רבות נעדרו מהשיח הכלכלי במדיה, פרט אולי לערוץ 1. הכתבים לענייני כלכלה לא שאלו את מקבלי החלטות האם מדיניות הקיצוצים מביאה בחשבון

את הפערים הכלכליים בחברה הישראלית, מה תרומת (ריכוז) ההון לאי השוויון בחברה, מה טיב יחסי הגומלין בין שוויון לצמיחה כלכלית, מדוע שיעור העניים בקרב העובדים הוא כה גבוה? שאלה נוספת שנגזרת מאלה הקודמות לה היא האם בכלל ניתן לצפות מכלי תקשורת פרטיים לדון בסוגיות הכלכליות שלעיל. האמנם זה חלק מה-DNA שלהם? שהרי לבעלי המניות בעיתונים ובערוץ 2 אין עניין בשינוי הסטטוס קוו הכלכלי. הם לא ירצו לסכן את ההון שצברו, ולא ישתמשו בכלי התקשורת שבבעלותם כדי להעלות הצעות לחלוקה שוויוניות יותר של המשאבים הכלכליים בחברה. ההסבר של ח"כ נחמן שי - לשעבר מנכ"ל הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, יו"ר חברת החדשות של ערוץ 2 ויו"ר רשות השידור - למציאות תקשורתית זו עולה בקנה אחד עם הגישה האליטיסטית של העבודה הנוכחית:

"התופעה של לחצים פוליטיים או כלכליים על אמצעי התקשורת נובעת מכך שכל מוקדי הכוח מתחככים אחד בשני, מכירים אחד את השני, שומרים אחד על השני - אליטה א' עם אליטה ב'" (37).

אם לחזור לשאלת המחקר, הטענה כי הסיקור הכלכלי השתנה בעקבות המעבר לכלכלת שוק, היא טענה נכונה מבחינה אמפירית. כפי שיכולנו לראות, הכיסוי התקשורתי של התוכנית לייצוב המשק ב-1985 - תקופה של מעורבות ממשלתית כזו או אחרת כמעט בכל תחומי הפעילות הכלכלית - היה מאוזן למדי בשני כלי תקשורת: "ידיעות אחרונות" וערוץ 1, מתוך שלושה בסך הכל (נמצא כי רק "הארץ" נקט בטכניקת סיקור חד צדדית, פרו ממשלתית). לעומת זאת, הכיסוי של "התוכנית להבראת כלכלת ישראל" ב-2003 - עידן של הפרטה וריבוי ערוצים - היה מוטא לטובת האוצר ברוב כלי התקשורת הנחקרים, "ידיעות אחרונות", "הארץ" וערוץ 2, ואמפתי כלפי העובדים רק בערוץ 1. במלים אחרות, המחקר מצא קשר בין אופיה המשתנה של הסביבה הפוליטית והכלכלית לבין סוג ואיכות הסיקור הכלכלי-חברתי, לנוכח התמורות במפת התקשורת.

*

כפי שראינו לעיל, הפלורליזם המבני במפת התקשורת משקף רמות שונות של שינוי בסיקור התמורות הכלכליות והפוליטיות (מה שלא ניתן לומר על התחום הצבאי). מסקנה זו, כמו גם מסקנות אחרות בעבודה, מוגבלות, מטבע הדברים, לזמן ולמקום שבו הוסקו. לכן חשוב לתת ביטוי לנושאי מחקר נוספים שנעדרים היום מהשיח הביקורתי על תפקוד כלי התקשורת. מחקרים עתידיים, למשל, יוכלו להשוות את דרגת התלות של התקשורת הישראלית באליטות לזו של התקשורת המערבית, ולקבוע באילו נסיבות, אם בכלל, מתחולל שינוי אמיתי ביחסם של העיתונאים אל האליטות ואל סוגיות הליבה. בנוסף, ניתן לראות במשבר הפיננסי העולמי ב-2008, או בהפגנות ההמון של מעמד הביניים בישראל ב-2011 - דוגמאות לנקודות מפנה משמעותיות במדיניות הסיקור של העיתונות הכלכלית. ואולם, כדי לאמת זאת מחקרית (או לאושש כל מקרה מבחן אחר), עלינו לבדוק האם השינוי הוא פרדיגמטי, כלומר מהותי ומתמשך, ובהנחה שכן - לנסח כללים מנחים להגדרתו ככזה. כך יהיה באפשרותנו לתרום, ולו במעט, להרחבת הידע הקיים בחקר התקשורת הפוליטית.

7. נספחים

7.1: דפי קידוד בעיתונות הכתובה

דפי הקידוד מבוססים על מאמרי מערכת בעיתון "ידיעות אחרונות" כיחידות ניתוח. הבחירה ביחידות אלה מתאימה לבחינה של ערכים נומינלים, משום שהכתב מסתמך על מידע חדשותי אינפורמטיבי, מתייחס אליו בהקשרים רחבים ומביע את דעתו הסובייקטיבית בצורה גלויה.

יחידות הדגימה (sampling units) המוצגות כאן הן שלושה מאמרים, אשר פורסמו בעיצומה ובסיומה של ועידת קמפ דייויד ביולי 2000 (19, 25 ו-26 ביולי). מטרת הדפים היא לנתח את ההגדרה האופרציונלית של המשתנה התלוי: "הייצוג התקשורתי של ישראל כמדינה יהודית". משתנה זה מורכב משלוש יחידות רישום (recording units): א. זכות השיבה (סוגיית הפליטים הפלסטינים). ב. גבולות הקבע (ומיקומן של ההתנחלויות בהסדר הסופי). ג. מעמד המקומות הקדושים בירושלים.

לשלוש סוגיות אלה, אשר נדונו לראשונה בכובד ראש במשא ומתן בין ישראל לרשות הפלסטינית בקמפ דייויד, יש השלכות מכריעות על אופיו של הסדר הקבע ועל עתידה של ישראל כמדינה יהודית מבחינה דמוגרפית וסמלית. הערך "ישראל כמדינה יהודית" משמש כאן כ"יחידת הקשר" (context unit). לפי קריפנדורף, יחידת ההקשר היא מסגרת טקסטואלית רחבה המכילה גופי תוכן קטנים יותר שמאובחנים כיחידות רישום (Krippendorff, 2004: 101).

לכל יחידת ניתוח (מאמר) נבנה דף קידוד נפרד. עם זאת, חלק מהשאלות מופיעות בשניים או בשלושה דפי קידוד, לעתים תוך שינויי נוסח קלים, משום שמאמרי המערכת הנבחרים בנויים מיחידות רישום ומיחידות הקשר דומות. בסך הכל נכתבו 93 שאלות.

דפי הקידוד הורכבו משלושה סוגי שאלות: (1) שאלות כלליות (קטגוריות מזהות) הנוגעות לשם העיתון, מועד הפרסום, שם הכותב, כותרת וכד'. (2) שאלות תיאוריות מסוג: מה נכתב? זיהוי המאורעות, הדמויות, הערכים או הרעיונות, שעולים בטקסט. (3) שאלות הבודקות מגמתיות ורמות ביקורת במאמר. ככלל, השאלות נחלקות לנושאים ולדמויות (ראו חלוקה בדפי הקידוד).

חשוב להדגיש כי קטגוריות פרשניות עלולות לגרום לבעיות מתודולוגיות, ובמיוחד לקושי בהשגת מהימנות בין שופטים, במקרים שבהם ערכים נומינלים מקבלים משמעות רק בהקשרים טקסטואליים רחבים יותר (Krippendorff, 2004: 109). המחקר התמודד עם בעיות אלה בשלוש דרכים: הכשרת השופטים במלאכת הקידוד, הדרכתם לגבי דפי הקידוד, וניסוח בהיר ככל האפשר של הקטגוריות לניתוח.

הקטגוריות בדפי הקידוד שומרות על עיקרון המיצוי, כלומר הן משקפות את כל עולם התוכן של המשתנה. בנוסף, כל הקטגוריות מוציאות, כך שאין חפיפה ביניהן. הנה דוגמה לשאלה שבה הקטגוריות דווקא לא מוציאות: מהו הפיתרון לקונפליקט בין ישראל לשכנותיה? א. מערכה צבאית, ב. מלחמה, ג. משא ומתן, ד. דיאלוג. תשובות א' ו-ב' חופפות, כמו גם תשובות ג' ו-ד', ולכן אין לראות בהן קטגוריות מוציאות.

הנחיות כלליות למקודדים

לדפי הקידוד צורף טופס הנחיות כללי שנמסר לכל שופט. טופס זה כלל הוראות והסברים טכניים בנוגע ליחידת הניתוח ולמערכת הקריטריונים, כמפורט לעיל.

לתשומת לבם של המקודדים הובהרו, בכתב ובעל פה, הנקודות הבאות:

- (1) פריטי מידע עם מסרים מורכבים, מגוונים ו/או לא ברורים יקודדו כניטרליים או כ"אחרים".
- (2) מיון הקטגוריות (אפשרויות התשובה) בכל שאלה נעשה פעם אחת בלבד, למעט מקרים בודדים ומפורשים (שאלה 16 בדף הקידוד הראשון, שאלות 21, 22 ו-26 בדף הקידוד השני, ושאלה 32 בדף הקידוד השלישי), המחייבים את המקודדים לסמן מספר תשובות אפשריות.
- (3) הקידוד ייעשה אחרי קריאת המאמר. המקודדים יזכו להפסקה קצרה לאחר שיסיימו להשיב על כל דף קידוד בנפרד.

דף קידוד ראשון - "על ירושלים"

1-5 : כללי

1. שם העיתון: _____

2. תאריך (dd/mm/yyyy): _____

3. שם הכתב: _____

4. כותרת המאמר: _____

5. מספר המלים במאמר: _____

6-16 : יחידות נושאיות (Thematic Units)

6. האם יש במאמר התייחסות להסדר הקבע בין ישראל לפלסטינים?

(1) כן

(2) לא

7. האם מוצע פיתרון לסכסוך?

(1) כן

(2) לא

8. האם סוגיית ירושלים מוזכרת במאמר?

(1) כן

(2) לא

אם התשובה לשאלה 8 היא חיובית, יש להתייחס לשאלות 9-13.

9. כמה פעמים מוזכרת ירושלים במאמר (כולל הכותרת):

(1) פעם אחת

(2) פעמיים

(3) שלוש פעמים

(4) ארבע פעמים

(5) חמש פעמים ומעלה

10. האם הפיתרון המוצע הוא חלוקת ירושלים?

(1) כן

(2) לא

11. האם יש במאמר רמז על נכונות ישראלית לויתור על ריבונות מלאה בעיר העתיקה?

(1) כן

(2) לא

12. האם הפיתרון המוצע לגבי ירושלים הוא השארת המצב על כנו?

(1) כן

(2) לא

13. האם חשיבותה ההיסטורית של ירושלים כבירת העם היהודי מוזכרת במאמר?

(1) כן

(2) לא

14. האם סוגיית זכות השיבה מוזכרת במאמר?

(1) כן

(2) לא

15. האם שאלת גבולות הקבע וגורל ההתנחלויות עולה במאמר?

(1) כן

(2) לא

16. האם הכותב מקשר את המאמר לאירועים היסטוריים דומים? אם התשובה חיובית, ציין לפחות שניים מהאירועים.

(1) לא

(2) כן, לפסגת קמפ דייויד בין בגין לסאדאת

(3) כן, להסכמי אוסלו

(4) כן, למגעים בין רבין לחוסיין

(5) כן, אך לא מצוין במפורש האירוע ההיסטורי

17-35. המשתתפים (דמויות)

17. כמה דמויות מוזכרות בשמן?

(1) דמות אחת

(2) שתי דמויות

(3) שלוש דמויות

(4) ארבע דמויות

(5) חמש דמויות

(6) שש דמויות ומעלה

18. ציין את שמה של הדמות שמוזכרת יותר מאחרות, כולל תיאור תפקידה: _____

19. מה היחס לאותה דמות (שמוזכרת בתשובה לשאלה 18)?

(1) חיובי

(2) שלילי

(3) ניטרלי

שאלות 20-26 : רה"מ ברק מתואר באופן הבא (ניתן להשיב גם : ניטרלי, לא ברור, אין לדעת וכו') :

20. א. אקטיבי. ב. פאסיבי

21. א. חזק. ב. חלש

22. א. מהפכן. ב. שמרן

23. א. אמיץ. ב. פחדן

24. א. שאפתן. ב. אדיש

25. א. מציאותי. ב. פנטזיונר

26. א. פשרן. ב. עקשן

27. האם הכותב מביע תמיכה בראש הממשלה, אהוד ברק?

(1) כן

(2) לא

(3) נמנע (ניטרלי)

שאלות 28-34 : ראש הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת, מתואר באופן הבא (ניתן להשיב גם : ניטרלי, לא ברור, אין לדעת וכו') :

28. א. אקטיבי. ב. פאסיבי

29. א. חזק. ב. חלש

30. א. מהפכן. ב. שמרן

31. א. אמיץ. ב. פחדן

32. א. שאפתן. ב. אדיש

33. א. מציאותי. ב. פנטזיונר

34. א. פשרן. ב. עקשן

35. היחס לערפאת הוא :

(1) חיובי

(2) שלילי

(3) ניטרלי

דף קידוד שני - "תקופת ההמתנה"

1-5 : כללי

1. שם העיתון: _____
2. תאריך (dd/mm/yyyy) : _____
3. שם הכתב: _____
4. כותרת המאמר: _____
5. מספר המלים במאמר: _____

6-26 : יחידות נושאיות (Thematic Units)

6. האם סוגיית ירושלים מוזכרת במאמר?
(1) כן
(2) לא

אם התשובה לשאלה 6 היא חיובית, יש להתייחס לשאלות 7-13.

7. כמה פעמים מוזכרת ירושלים במאמר:
(1) פעם אחת
(2) פעמיים
(3) שלוש פעמים
(4) ארבע פעמים
(5) חמש פעמים ומעלה

8. האם חוסר ההסכמה בנוגע לעתיד ירושלים הוא אחד הגורמים לכישלון הפסגה?
(1) כן
(2) לא

9. מהטקסט עולה כי ישראל מוכנה:
(1) לדחות את המשא ומתן על ירושלים
(2) לדבר/לדון על חלוקת ירושלים
(3) להסכים על חלוקת ירושלים
(4) להכריז על חלוקת ירושלים
(5) אחר

10. מהטקסט עולה כי ישראל הביעה נכונות :

- (1) לשתף אנשי דת מוסלמים ונוצרים בדיון מחודש על הריבונות בעיר העתיקה בירושלים
- (2) לקבל את עיקרון הריבונות המשותפת (עם הפלסטינים) על העיר העתיקה בירושלים
- (3) להסכים על ריבונות בינלאומית בעיר העתיקה בירושלים
- (4) להכריז על ביטול הריבונות היהודית בעיר העתיקה בירושלים
- (5) אחר

11. כיצד מתוארת העמדה הישראלית ביחס לירושלים?

- (1) גמישה
- (2) נוקשה

12. האם מובעת תמיכה בעמדת הצד הישראלי באשר לסוגיית ירושלים?

- (1) כן
- (2) לא
- (3) נמנע

13. כיצד מתוארת העמדה הפלסטינית ביחס לירושלים?

- (1) גמישה
- (2) נוקשה

14. האם סוגיית זכות השיבה מוזכרת במאמר?

- (1) כן
- (2) לא

15. האם מוזכר פיתרון כלשהו לנושא זכות השיבה?

- (1) כן. פרטי/ מהו הפיתרון: _____
- (2) לא

16. האם העמדה הפלסטינית ביחס לזכות השיבה, כפי שזו מתוארת במאמר, פוגעת בזהות היהודית של מדינת ישראל?

- (1) כן. משמעותה: הפיכת ישראל למדינה דו לאומית
- (2) לא. הפלסטינים אינם מבקשים לשנות את הסטטוס קוו בנושא זה

17. הגישה הפלסטינית ביחס לזכות השיבה נתפסת כ:

- (1) קיצונית
- (2) מתונה

18. האם הזכויות הלאומיות של העם היהודי על ארץ ישראל מוזכרות במאמר?

- (1) כן
- (2) לא

19. מהטקסט עולה כי העם הפלסטיני מוכן לקבל את קיומו של "היהודי" בישראל:

(1) כן

(2) לא

20. האם הציונות מוצגת כאויב של רוב העם הפלסטיני והאומה הערבית?

(1) כן

(2) לא

21. אם הכותב מפרט מהן ציפיותיו מהצד הפלסטיני, ציין עד שלושה מהן.

(1) הכרה בזכותה המלאה של ישראל לחיות בשלום ובביטחון

(2) הכרה בזכותה המלאה של ישראל לחיות בגבולות מוכרים

(3) הכרה בירושלים כעיר הבירה של ישראל, "יהיו שכונותיה אשר יהיו"

(4) נכונות לשינוי מהותי, דמוקרטי, בגישתו הלאומית לישראל ולציונות

(5) הצורך בבתי ספר בעזה ללמוד "ברצינות פרק על זכויותיו הלאומיות של העם היהודי בארץ ישראל ועל זיקתו אליה"

(6) אחר. ציין: _____

22. אם המאמר דן במערך האמונות והפעולות של הפלסטינים והצד הערבי, פרט עד שלושה מהם.

(1) חינוך הילדים כי הציונות היא רק אירוע אימפריאליסטי חולף בתולדות המזרח התיכון

(2) טיפוח איבה בלתי מתפשרת כלפי ישראל מצד אליטות ואגודות מעצבי דעת קהל

(3) דרישה חד משמעית לחזרה של מיליון פליטים לפחות לגבולות מדינת ישראל

(4) ראיית היהודי כזר, פולש, כובש וחסר שורשים

(5) אחר. ציין: _____

23. המחבר כותב על "...זכותה המלאה של ישראל לחיות בשלום ובביטחון, בגבולות מוכרים ועם

עיר בירה ירושלים...". האם הוא משרטט תוואי כלשהו של גבולות הסדר הקבע?

(1) כן. פרט/י: _____

(2) לא

24. האם דבריו של הכותב מנותקים מקונטקסט היסטורי?

(1) כן

(2) לא, הכותב מקשר את המאמר לאירוע אחר משנות התשעים

(3) לא, הכותב מקשר את המאמר לאירוע אחר משנות השמונים

(4) לא, הכותב מקשר את המאמר לאירוע אחר משנות השבעים

(5) לא, הכותב מקשר את המאמר לאירוע אחר משנות הששים

(6) לא, אך אין אזכור לאירוע אחר בנקודת זמן מדויקת

25. נכונות לפשרה (ירושלים, זכות השיבה, גבולות קבע):

(1) שני הצדדים - הישראלים והפלסטינים - מוכנים לוותר על חלק מתביעותיהם

(2) לפחות צד אחד מוכן לוותר על חלק מתביעותיו

(3) אף צד אינו מוכן לוותר על חלק מהתביעות

(4) צד אחד אינו מוכן לוותר על אף אחת מהתביעות

(5) צד אחד אינו מוכן לוותר ולפחות צד אחד מוכן (שילוב של 2 ו-4)

26. אילו צירופי מלים ממחישים את השייכות של ישראלים לקולקטיב לאומי? ציין שלושה מהם.

(1) "כל אחד מאיתנו"

(2) "כולנו ביחד"

(3) "לנו"

(4) "מדינה שלמה"

(5) אחר. ציין: _____

דף קידוד שלישי - "ערפאת שוב החמיץ הזדמנות"

1-5 : כללי

1. שם העיתון: _____

2. תאריך (dd/mm/yyyy): _____

3. שם הכתב: _____

4. כותרת המאמר: _____

5. מספר המלים במאמר: _____

6-13 : יחידות נושאיות (Thematic Units)

6. האם חוסר ההסכמה בנוגע לעתיד ירושלים הוא אחד הגורמים לכישלון הפסגה?

(1) כן

(2) לא

7. האם מובעת תמיכה בעמדת הצד הישראלי באשר לסוגיית ירושלים?

(1) כן

(2) לא

(3) נמנע

8. האם המאמר מתאר מה הפיתרון שהעלה הצד הישראלי בקמפ דייויד בעניין ירושלים?

(1) כן

(2) לא

9. אם התשובה לשאלה הקודמת היא חיובית, מה אופיו של הפיתרון?

(1) השארת המצב בעינו: הריבונות הישראלית על ירושלים רבתי היא מוחלטת ובלבדית

(2) חלוקת העיר: ריבונות פלסטינית במזרח העיר וריבונות משותפת, ישראלית ופלסטינית, על העיר העתיקה

(3) חלוקת העיר: ריבונות פלסטינית במזרח העיר וריבונות בינלאומית על העיר העתיקה

(4) חלוקת העיר: ריבונות פלסטינית במזרח העיר וריבונות פלסטינית על העיר העתיקה

(5) ריבונות פלסטינית מלאה על השכונות הפלסטיניות בעיר בלבד.

(6) אחר

10. האם סוגיית זכות השיבה מוזכרת במאמר?

(1) כן

(2) לא

11. האם מוזכר פיתרון כלשהו לנושא זכות השיבה?

- (1) כן. פרט/י מהו הפיתרון: _____
(2) לא

12. האם שאלת גבולות הקבע עולה במאמר?

- (1) כן
(2) לא

13. האם מוזכר פיתרון כלשהו לגבולות הקבע?

- (1) כן. פרט/י מהו הפיתרון: _____
(2) לא

14-32. המשתתפים (דמויות)

14. מי מהדמויות הבאות מצוטטות במאמר:

- (1) אהוד ברק
(2) יאסר ערפאת
(3) ביל קלינטון
(4) ברק וערפאת
(5) ברק וקלינטון
(6) ערפאת וקלינטון
(7) אף לא אחת

15. על מי מוטלת האחריות לכישלון ועידת קמפ דייוויד?

- (1) אהוד ברק
(2) יאסר ערפאת
(3) שני הצדדים
(4) אף אחד

שאלות 16-22: רה"מ ברק מתואר באופן הבא (ניתן להשיב גם: ניטרלי, לא ברור, אין לדעת וכו'):

16. א. אמיץ. ב. פחדן
17. א. פשרן. ב. עקשן
18. א. חזק. ב. חלש
19. א. מהפכן. ב. שמרן
20. א. שאפתן. ב. אדיש
21. א. שקול. ב. פזיז
22. א. כן. ב. צבוע

23. באופן כללי, היחס לברק הוא :

(1) חיובי

(2) שלילי

(3) ניטרלי

שאלות 24-30 : יו"ר הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת, מתואר באופן הבא (ניתן להשיב גם :
ניטרלי, לא ברור, אין לדעת וכו') :

24. א. אמיץ. ב. פחדן

25. א. פשרן. ב. עקשן

26. א. אמיתי. ב. צבוע

27. א. החלטי. ב. הססן

28. א. עצמאי. ב. תלותי

29. א. שקול. ב. קפריזי

30. א. יציב. ב. מעורער

31. באופן כללי, היחס לערפאת הוא :

(1) חיובי

(2) שלילי

(3) ניטרלי

32. האם קיים במאמר תיאור העושה שימוש באנלוגיה או מטאפורה בהקשר של ערפאת (ניתן
לסמן יותר מתשובה אחת)?

(1) לא

(2) חייל בשדה קרב שמדיו מרופטים (הסכם אוסלו בקהיר ב-94')

(3) מנהיג מתרפס (תמיכה בסדאם חוסיין, ערב מלחמת המפרץ הראשונה ב-91')

(4) בעל חוש הישרדות (תכונה המאפיינת בעיקר את אורח חייהם של בעלי חיים בטבע)

(5) אחר. ציין :

7.2: דפי קידוד בטלויזיה

דפי הקידוד מורכבים מפריטים חדשתיים בערוצים 1 ו-2. פריט בטלויזיה מוגדר כיחידת ניתוח המתחילה בקריינות של מגיש החדשות לגבי נושא מסוים, ומסתיימת עם המעבר לעניין אחר. יחידות הדגימה המוצגות כאן הן ארבעה פריטים חדשתיים - שניים מכל ערוץ - ששודרו בתקופת מלחמת לבנון השנייה. לבחירה ביחידות אלה שלושה טעמים: (1) מרכזיות נושא הפריט. (2) מידת הקשר של האירוע לתחומים הראשיים שנבדקו: סיקור האליטה הפוליטית והצבאית, קביעת סוג הביקורת, סימון גבולות השיח הצבאי (תרבות הביטחון). (3) התרחשות כל אירוע בשלב שונה של הלחימה. להלן היחידות הנבחרות:

תאריך	מהדורת חדשות	מיקום הפריט במהדורה (דקות)	האירוע החדשתי
16 ביולי	חדשות 2	41:22-45:15	תגובת הממשלה והרמטכ"ל לירי הקטיושות
30 ביולי	מבט	11:48-14:23	הגבלת הלחימה בעקבות אירוע כפר קאנא
8 באוגוסט	מבט	2:34-4:36	מינוי סגן הרמטכ"ל לאחראי על פיקוד הצפון
14 באוגוסט	חדשות 2	7:35-12:50	מפגש בין אלוף פיקוד צפון לחיילי מילואים

לכל פריט חדשתי נבנה דף קידוד נפרד. חלק מהשאלות המופיעות בארבעת הדפים חופפות זו לזו. גם כאן, כמו בנספח 7.1, יש שלוש קבוצות של שאלות: (1) שאלות כלליות (קטגוריות מזוהות) הנוגעות למספר הערוץ, מועד הפרסום, שם הכתב/פרשן, מספר הפריט במהדורה, אורך הפריט, סוג הפריט. (2) שאלות תיאוריות מסוג "מה" ו"מי" מסוקר: זיהוי המראות, הקולות, הדמויות והרעיונות בכתבה. (3) שאלות הבודקות מגמתיות ורמות ביקורת בתכנים המשודרים. בסך הכל נכתבו 90 שאלות.

הצפייה בפריטי החדשות, כמו גם מילוי דפי הקידוד, לא הוגבלו בזמן. נקודת נוספת: ההקרנה לא היתה רציפה - למקודדים ניתנה הפסקה קצרה לאחר שסיימו להשיב על כל דף קידוד בנפרד.

דף הנחיות כללי נמסר לכל שופט. הובהר כי יש לסמן תשובה אחת לכל שאלה, אלא אם צוין אחרת.

דף קידוד ראשון - תגובת צה"ל לנפילת הקטיושות בצפון

1-5 : כללי

1. מספר הערוץ: _____

2. תאריך (dd/mm/yyyy): _____

3. מספר הפריט במהדורה: _____

4. אורך הפריט: _____

5. סוג הפריט (ניתן לסמן יותר מתשובה אחת):

(1) ראיון

(2) קריינות

(3) כתבת שטח

(4) פרשנות

6. מי הדמות שמוזכרת בדברי הקריינות של המגיש?

(1) ראש הממשלה

(2) שר בממשלה

(3) חבר כנסת

(4) רמטכ"ל

(5) חבר במטכ"ל

(6) אחר

שאלות 7-9: מהתיאור של הקריין עולה כי הדמות בשאלה הקודמת:

7. א. אקטיבית. ב. פאסיבית

8. א. נחושה. ב. הססנית

9. א. חותרת למשא ומתן. ב. מוכנה להסלמה

10. מה המסר שעולה מהכתבה?

(1) יש להמשיך בלחימה

(2) צריך להפסיק את הלחימה

11. באיזה שלב בכתבה נאמר כי אופציית המשא ומתן לא ירדה מהפרק?

(1) בתחילת הכתבה המצולמת

(2) באמצע הכתבה המצולמת

(3) בסיום הכתבה המצולמת

12. בדברי הקריינות לכתבה המצולמת אומר גדי סוקניק: "ראש הממשלה מאותת היום לראשונה שיש על מה לדבר. הכוונה היא שלא לדבר עם משלחת של האו"ם". כיצד מתוארים דברים אלה מפי הכתב אודי סגל בכתבה עצמה?

- (1) ראש הממשלה "מאותת לראשונה שיש על מה לדבר עם משלחת האו"ם"
- (2) ראש הממשלה "מאותת לראשונה שאין על מה לדבר עם משלחת האו"ם"
- (3) ראש הממשלה "מאותת לראשונה שאולי נדבר עם משלחת האו"ם"

13. האם מדווח בפריט על מחלוקת בתוך הממשלה?

(1) כן

(2) לא

14. מדברי שר הביטחון ניתן להסיק כי התגובה הצבאית של ישראל תהיה:

(1) חריפה מבעבר

(2) מתונה מבעבר

(3) דומה לתגובה בעבר

(4) לא רלוונטי. אין התייחסות לעבר

(5) אחר

15. האם מוצגת בפריט אפשרות לפעולה קרקעית?

(1) כן

(2) לא

16. לפי הדיווח בפריט, הרמטכ"ל תומך בפעולה קרקעית:

(1) כן

(2) לא

17. לפי הדיווח בפריט, הרמטכ"ל שולל פעולה קרקעית בעתיד:

(1) כן

(2) לא

18. לפי דברי הרמטכ"ל המוצגים בשקופית, הפסקת הלחימה:

(1) תפעל לטובת ישראל בעתיד

(2) תפעל לרעת ישראל בעתיד

(3) לא תשנה את מצבה של ישראל

19. מהפריט עולה כי הרמטכ"ל חולק על תביעת השרים להמשיך בלחימה:

(1) נכון

(2) לא נכון

20. האם הכתב המדווח מערער על עמדת הממשלה?

(1) כן

(2) לא

21. האם הכתב מביע ביקורת שלילית כנגד פעילות צה"ל?

(1) כן

(2) לא

22. האם הכתב מתייחס לגורלו של חסן נסראללה?

(1) כן

(2) לא

23. האם קיימות בפריט אנלוגיה או מטאפורה לדמותו של נסראללה?

(1) לא

(2) בן לאדן

(3) ערפאת

(4) היטלר

(5) אחר. ציין: _____

24. מה פירוש המלים "שינוי כיוון אמיתי בלבנון"?

(1) נקיטת יוזמה מדינית

(2) כניסה קרקעית

(3) הפצצת תשתיות אזרחיות מן האוויר

(4) תקיפת ביירות

(5) חיסול נסראללה

(6) אחר

25. האם הכתב מצטט בפריט מקורות שאינם ממשלתיים או צבאיים?

(1) כן

(2) לא

26. באופן כללי, היחס למדיניות הממשלה הוא:

(1) חיובי

(2) שלילי

(3) ניטרלי

דף קידוד שני - הגבלת הלחימה בעקבות אירוע כפר קאנא

1-5 : כללי

1. מספר הערוץ: _____

2. תאריך (dd/mm/yyyy): _____

3. מספר הפריט במהדורה: _____

4. אורך הפריט: _____

5. סוג הפריט (ניתן לסמן יותר משובה אחת):

(1) ראיון

(2) קריינות

(3) כתבת שטח

(4) פרשנות

שאלות 6-11 מתייחסות לדברי הקריינות של מגיש החדשות בפתיח הפריט:

6. האם התיאור של המגיש הוא ניטרלי?

(1) כן

(2) לא

7. האם המגיש עושה שימוש בשפת גוף?

(1) כן

(2) לא

8. האם ישראל מוצגת כאשמה בטרגדיה של כפר קאנא?

(1) כן

(2) לא

9. מי נושא באחריות להרג האזרחים בכפר קאנא?

(1) ישראל

(2) חיזבאללה

(3) תושבי המקום

(4) ישראל + חיזבאללה

(5) ישראל + תושבי המקום

(6) חיזבאללה + תושבי המקום

(7) כל הצדדים

10. מהפתיח עולה כי האזרחים בכפר קנא יכלו לפעול אחרת ולהינצל מפגיעה:

(1) כן

(2) לא

11. האם נאמר בפריט שצה"ל פעל בפזיזות:

(1) כן

(2) לא

12. האם הכתב מדבר על מחדל/משגה של הצבא?

(1) כן

(2) לא

13. האם יש קריאה לצמרת הצבא לבדוק את האירוע?

(1) כן

(2) לא

14. האם הסיקור משקף את העמדה המתגוננת של הצבא?

(1) כן

(2) באופן חלקי

(3) לא

15. האם נשמעים בדיווח גם קולות אזרחיים?

(1) כן

(2) לא

16. האם הצילומים מאוששים את עמדת הצבא?

(1) כן

(2) לא

(3) לא רלוונטי - אין צילומים בכתבה

17. האם יש קריאה לעצור את הפעילות הצבאית?

(1) כן

(2) לא

18. האם יש קריאה להגביל את הפעילות הצבאית?

(1) כן

(2) לא

19. מהכתבה עולה כי צה"ל ממשיך בלחימה ללא שינוי:

- (1) נכון
(2) לא נכון

20. האם מוזכרת בכתבה אפשרות להסלמה צבאית בעתיד?

- (1) כן
(2) לא

21. אם התשובה לשאלה הקודמת היא חיובית, ציינו שתי פעולות צבאיות עתידיות לפחות.

22. לאורך הכתבה מוצג צה"ל כצד שמתגונן ומספק הסברים לאירוע בכפר קאנא :

- (1) נכון
(2) נכון חלקית - בסיום הכתבה דרך ההצגה משתנה : צה"ל מופיע כצד שיוזם ומאשים
(3) לא נכון - לאורך הכתבה מוצג צה"ל כ'תובע' ולא כ'נאשם'

דף קידוד שלישי - מינוי סגן הרמטכ"ל לאחראי על פיקוד הצפון

1-5 : כללי

1. מספר הערוץ: _____

2. תאריך (dd/mm/yyyy): _____

3. מספר הפריט במהדורה: _____

4. אורך הפריט: _____

5. סוג הפריט (ניתן לסמן יותר מתשובה אחת):

(1) ראיון

(2) קריינות

(3) כתבת שטח

(4) פרשנות

6. החלטת הרמטכ"ל למנות את האלוף קפלינסקי לנציגו בפיקוד הצפון מתפרשת כהדחת האלוף

אדם מתפקידו:

(1) כן

(2) לא

7. האם הכתב מדווח על חילוקי דעות בתוך צמרת צה"ל?

(1) כן

(2) לא

8. מי היעד המרכזי לביקורת על כשלי המלחמה (יש לשים לב לתיאור המילולי של הכתב):

(1) אלוף פיקוד הצפון

(2) פיקוד הצפון

(3) הרמטכ"ל

(4) סגן הרמטכ"ל

(5) המטכ"ל

(6) מפקד האוגדה

(7) אחר

9. מקור הביקורת לחוסר ההצלחה במלחמה הוא:

(1) הצבא

(2) הממשלה

(3) הכנסת

(4) התקשורת (הכתב המדווח)

(5) אחר

10. האם יש למקור בשאלה הקודמת שם ופנים גלויים?

(1) כן

(2) לא

11. האם הכתב משבח גורמים מסוימים בצבא?

(1) כן

(2) לא

12. אם התשובה לשאלה הקודמת היא חיובית, ציין שניים מהגורמים לפחות.

13. האם מובעת ביקורת על אופן ניהול המלחמה?

(1) כן

(2) לא

14. האם מובעת ביקורת על שיקול הדעת המבצעי?

(1) כן

(2) לא

15. האם מובעת ביקורת על דרך הפעולה הצבאית?

(1) כן

(2) לא

16. האם הביקורת קוראת תיגר על עצם ההחלטה לפעול קרקעית?

(1) כן

(2) לא

17. האם הביקורת מערערת על עצם ההחלטה לצאת למלחמה בלבנון?

(1) כן

(2) לא

18. לאור הביקורת נשמעים קולות הקוראים לפיתרון מדיני :

(1) כן

(2) לא

19. הכתבה מסתיימת בנימה :

(1) חיובית

(2) שלילית

(3) ניטרלית

20. הכתב מעריך כי הצבא יעבור "טלטלות עזות" נוספות:

(1) כן

(2) לא

דף קידוד רביעי - אישור הסכם הפסקת האש על ידי הממשלה

1-5 : כללי

1. מספר הערוץ: _____
2. תאריך (dd/mm/yyyy): _____
3. מספר הפריט במהדורה: _____
4. אורך הפריט: _____
5. סוג הפריט (ניתן לסמן יותר מתשובה אחת):
 - (1) ראיון
 - (2) קריינות
 - (3) כתבת שטח
 - (4) פרשנות
6. כמה חיילים מביעים בפני האלוף אדם את כשלי המלחמה?
 - (1) אף חייל
 - (2) חייל אחד
 - (3) שני חיילים
 - (4) שלושה חיילים
 - (5) ארבעה חיילים
 - (6) חמישה חיילים לפחות
7. בשיחה עם חיילי המילואים טוען האלוף אדם כי צה"ל:
 - (1) ניצח במלחמה
 - (2) הפסיד במלחמה
 - (3) לא ניצח ולא הפסיד
 - (4) אחר
8. מעדויות החיילים עולה כי הצבא היה מוכן למלחמה:
 - (1) נכון
 - (2) לא נכון
9. מתי, אם בכלל, אמרו החיילים כי הפעלת הכוח לא התאימה לשטח הלבנוני?
 - (1) בשלב האימונים
 - (2) במהלך הלחימה
 - (3) לקראת סיום המערכה

(4) אחר

10. בכתבה נטען כי צבא היבשה נפגע בתקופה שקדמה למלחמה עקב קיצוצים תקציביים.

הביקורת הזאת נשמעה מפי:

(1) הכתב המדווח

(2) אלוף פיקוד הצפון

(3) חיילי המילואים

(4) אחר

11. כמה פעמים מוזכר חוסר המיגון וההכשרה של הטנקים?

(1) פעם אחת

(2) פעמיים

(3) שלוש פעמים

(4) ארבע פעמים ומעלה

12. כנגד מה מלין חייל המילואים הראשון שפונה לאלוף אדם?

(1) חוסר המיגון בטנקים

(2) חוסר התיאום בין כוחות צה"ל

(3) הכניסה החפוזה ללבנון

(4) התנהלות המפקדים

(5) אחר

13. האם החיילים מביעים ביקורת אישית נגד האלוף אדם?

(1) לא

(2) כן, אחד החיילים עושה זאת

(3) כן, חלק מהחיילים עושים זאת

(4) כל החיילים עושים זאת

14. האם האלוף אדם שותף לביקורת על המלחמה?

(1) כן

(2) לא

אם התשובה לשאלה 14 היא חיובית, יש להתייחס לשאלות 15-20.

15. האם האלוף אדם מצדין במפורש את יעדי הביקורת שלו?

(1) לא

(2) כן, ראש הממשלה

(3) כן, הממשלה

(4) כן, הרמטכ"ל

(5) כן, פיקוד הצפון

(6) כן, המטכ"ל

(7) כן, הוא עצמו

(8) אחר

16. בפני מי מוצגת הביקורת של האלוף אדם בפריט?

(1) חיילי המילואים

(2) הכתב המראיין

(3) חיילי המילואים + הכתב המראיין

(4) אף אחד

(5) אחר

17. האם האלוף אדם מסתפק בביקורת מסוג אחד?

(1) כן

(2) לא

18. האלוף אדם מתייחס לתוכנית פעולה מסוימת באור שלילי :

(1) נכון

(2) לא נכון

19. האלוף אדם מציב סימני שאלה לגבי ההחלטה לצאת למלחמה במהירות רבה כל כך :

(1) נכון

(2) לא נכון

20. לפי האלוף אדם, מוטב היה שלא לפתוח במלחמה :

(1) נכון

(2) לא נכון

21. הכתב מזכיר את האחריות האישית של הרמטכ"ל לכשלים במלחמה :

(1) נכון

(2) לא נכון

22. באופן כללי, היחס בכתבה למלחמה הוא :

(1) חיובי

(2) שלילי

(3) ניטרלי

7.3: ראיון

הערות טכניות מקדימות: הראיון נכתב בלשון זכר מטעמי נוחות בלבד, ומכוון לגברים ולנשים כאחד. סוג השאלות הותאם לזהות המרואיינים: כתבים, עורכים ואליטה פוליטית בעבר ובהווה, ומכיוון שכך רמת החפיפה בשאלות היא מזערית. היקף הראיון זהה - 12 שאלות לכל מרואיין; המבנה של הראיון אחיד: החלק הראשון עוסק בפרקטיקות מקצועיות, בעוד שהחלק השני דן בסוגיות ערכיות (אידיאולוגיות); השאלה האחרונה היא פתוחה וזהה לכל סוגי המרואיינים.

שאלות לכתבים

1. כיצד מתנהלת שגרת העבודה שלך מול עורכי הסף?
2. איזה סוג של ידיעות ("סדר" או "אי סדר") מצפים ממך להשיג?
3. מהם הערכים החשובים ביותר בעבודה העיתונאית והאם הם מיושמים?
4. האם לתפיסה האידיאולוגית של הבעלים והעורכים הראשיים של העיתון/ערוץ יש השפעה על התכנים?
5. האם ידיעות שהעברת בעבר צונזרו או שונו בצורה ניכרת משיקולים לא מקצועיים (על רקע קירבה אישית בין העורך הראשי למושא הסיקור, או פגיעה אפשרית באינטרסים כלכליים של בעלי העיתון)?
6. מהם מקורות המידע שלך?
7. מה עומד מאחורי הקשרים בין עיתונאים לבין שחקנים חדשותיים בולטים?
8. באיזו מידה לאליטה - הפוליטית, הצבאית, הכלכלית - יש השפעה על התכנים התקשורתיים?
9. האם אתה חש שליח ציבור, קבוצה מסוימת, ו/או מבטא אידיאולוגיה מועדפת?
10. באיזה אופן מושפעים דפוסי העבודה שלך מהאקלים הפוליטי והבטחוני במדינה?
11. עד כמה עיתונאים מושפעים מדעות קדומות וסטריאוטיפים?
12. שאלה פתוחה: האם אתה מעוניין להוסיף דבר מה לראיון?

שאלות לעורכים

1. כעורך, אילו שיקולים (קריטריונים) מנחים אותך בהחלטה לפרסם ידיעה חדשותית?
2. כיצד מתנהלת העבודה שלך עם הכתבים בשטח; עד כמה אתה מעורב בהכוונתם?
3. מהם מנגנוני הגיוס של עיתונאים למערכת חדשותית?
4. מהם הגורמים הדומיננטיים המעצבים את השחקנים והערכים החדשותיים?
5. האם אתה חש כי התקשורת מקדמת מידע אחד על חשבון מידע אחר?
6. מה עמדת המערכת באשר לתהליך המדיני? במה היא שונה מעמדתה של ההנהגה הפוליטית השלטת?
7. האם, לדעתך, העיתונות בישראל מגויסת מדי, במיוחד במצבי חירום בטחוני?

8. באיזו מידה מזוהה העיתון/חברת החדשות עם קו כלכלי מסוים?
9. האם ארגון החדשות שבו אתה עובד מורשה לבקר את האינטרסים הכלכליים של בעליו? ושאלת המשך (מותנית בתשובה חיובית לשאלה הקודמת): האם תוכל לתת דוגמאות?
10. האם דמויות מסוימות זוכות לייצוג יתר? אם התשובה לשאלה חיובית: מי הן אותן דמויות ומדוע הן נהנות מייצוג יתר?
11. האם יש דמויות שזוכות ליחס חיובי או שלילי יותר? ואם כך הם פני הדברים - מדוע?
12. שאלה פתוחה: האם אתה מעוניין להוסיף דבר מה לראיון?

שאלות לאליטה הפוליטית

1. מה מידת הנגישות שלך לאמצעי התקשורת?
2. על מה מתבססים יחסי הגומלין שלך עם עיתונאים?
3. עד כמה חשוב לך לשמור על מערכת יחסים תקינה עם התקשורת ומהן הסיבות לכך?
4. באילו דרכים ובאיזו תדירות אתה יוזם מגע עם העיתונות?
5. האם אתה מאמין ביכולת שלך להשפיע על הסיקור התקשורתי?
6. באיזו מידה אתה מכיר את כללי המשחק התקשורתיים? ובמלים אחרות, כיצד ובאיזה עיתוי אתה מנצל את התקשורת להעברת מסרים?
7. האם אתה חש שיש כיום יותר פתיחות וגיוון בסיקור התקשורתי?
8. האם התקשורת ביקורתית יותר מבעבר?
9. האם התקשורת מעמיקה או שטחית יותר?
10. עד כמה, אם בכלל, התקשורת מוטה אידיאולוגית?
11. הטענה כי התקשורת הפרטית חופשית יותר מזו הציבורית נכונה לדעתך?
12. שאלה פתוחה: האם אתה מעוניין להוסיף דבר מה לראיון?

8. טבלאות

טבלאות 1.1-1.6: הסכמי קמפ דייויד 1978

- 101 טבלה 1.1 : התפלגות הפריטים בדיוני קמפ דייויד לפי קבוצת התייחסות
- 102 טבלה 1.2 : מספר העמוד בעיתון לפי קבוצת התייחסות
- 102 טבלה 1.3 : התפלגות מיקום הפריטים בעמוד העיתון לפי קבוצת התייחסות
- 103 טבלה 1.4 : התפלגות גודל הפריטים בעיתונים לפי קבוצת התייחסות
- 105 טבלה 1.5 : חלוקת מקורות המידע בכתבות הראשיות של שני העיתונים
- 107 טבלה 1.6 : התפלגות נושאי הליבה בעיתונות הכתובה

טבלאות 2.1-2.9: תהליך אוסלו

- 112 טבלה 2.1 : התפלגות הפריטים בעיתונות הכתובה ובטלוויזיה לפי תקופת סיקור
- 113 טבלה 2.2 : התפלגות הפריטים שהתמקדו באליטה לפי עיתון ותקופת סיקור
- 114 טבלה 2.3 : התפלגות הפריטים שהתמקדו באליטה לפי ערוץ ותקופת סיקור
- 115 טבלה 2.4 : התפלגות הפריטים בעיתון לפי מספר העמוד ולפי סוג הקבוצה
- 116 טבלה 2.5 : התפלגות מיקום הפריטים בעמוד העיתון לפי סוג הקבוצה
- 117 טבלה 2.6 : התפלגות גודל הפריטים בעיתונים לפי סוג הקבוצה
- 118 טבלה 2.7 : בולטות האליטה הפוליטית, לפי כותרות פתיחה וסדר הפריטים במהדורה
- 118 טבלה 2.8 : ממוצע אורך הכתבות המצולמות במהדורה לפי קבוצת התייחסות
- 121 טבלה 2.9 : התפלגות נושאי הליבה בעיתונות הכתובה

טבלאות 3.1-3.7: ועידת קמפ דייויד 2000

- 129 טבלה 3.1 : התפלגות הפריטים בעיתונות הכתובה ובטלוויזיה לפי קבוצת התייחסות
- 130 טבלה 3.2 : מספר העמוד בעיתון לפי קבוצת התייחסות
- 130 טבלה 3.3 : התפלגות מיקום הפריטים בעמוד העיתון לפי קבוצת התייחסות
- 131 טבלה 3.4 : התפלגות גודל הפריטים בעיתונים לפי קבוצת התייחסות
- 131 טבלה 3.5 : בולטות האליטה הפוליטית, לפי כותרות פתיחה וסדר הפריטים במהדורה
- 131 טבלה 3.6 : ממוצע אורך הכתבות המצולמות במהדורה לפי קבוצת התייחסות
- 141 טבלה 3.7 : התפלגות נושאי הליבה בעיתונות הכתובה ובטלוויזיה

טבלאות 4.1-4.3: מלחמת לבנון הראשונה 1982-1985

- 157 טבלה 4.1 : מספר הפריטים על מלחמת לבנון לפי חלוקה לעמודים
- 158 טבלה 4.2 : בולטות האליטה הפוליטית והצבאית בשני העיתונים, לפי סוגי כותרות ותמונות
- 174 טבלה 4.3 : מספר הכותרות שמתייחסות לפיתרון מדיני ו/או הפסקת אש, לפי תקופה ועיתון

טבלאות 5.1-5.4: מלחמת לבנון השנייה 2006

- 187 טבלה 5.1 : בולטות האליטה הפוליטית והצבאית בשני העיתונים, לפי סוגי כותרות ותמונות
- 188 טבלה 5.2 : בולטות האליטה הפוליטית והצבאית בטלוויזיה לפי מיקומה במהדורה ובפריט
- 207 טבלה 5.3 : מספר הכותרות שמתייחסות לפיתרון מדיני ו/או הפסקת אש, לפי תקופה ועיתון
- 208 טבלה 5.4 : מספר הכותרות שמתייחסות לפיתרון מדיני ו/או הפסקת אש, לפי תקופה וערוץ

טבלאות 6.1-6.2: התוכנית לייצוב המשק

- 235 טבלה 6.1 : התפלגות הבולטות של מושאי הסיקור בעיתונות ובטלוויזיה
249 טבלה 6.2 : התפלגות המסגורים החברתיים והמוסדיים, לפי זהות המגדירים הראשוניים

טבלאות 7.1-7.2: התוכנית הכלכלית של שר האוצר נתניהו

- 255 טבלה 7.1 : התפלגות הבולטות של מושאי הסיקור בעיתונות ובטלוויזיה
276 טבלה 7.2 : התפלגות המסגורים החברתיים והמוסדיים, לפי זהות המגדירים הראשוניים

9. רשימת מרואיינים

1. אדלשטיין יולי, ליכוד, שר ההסברה והתפוצות, לשעבר השר הממונה על רשות השידור
2. אורון חיים (ג'ומס), יו"ר מרצ, לשעבר שר בממשלת ברק
3. איתן מיכאל, ליכוד, השר המופקד על שיפור השירות הממשלתי לציבור
4. אלדר עקיבא, "הארץ", פרשן ובעל טור, כתב מדיני לשעבר
5. אלעד אבירם, לשעבר ראש מערכת החדשות ב"הארץ"
6. אלפון דב, לשעבר העורך הראשי של "הארץ"
7. בן אלוף, העורך הראשי של "הארץ"
8. בן דוד אלון, הפרשן הצבאי של ערוץ 10, לשעבר הכתב הצבאי של ערוץ 1
9. בן ישראל יצחק, אלוף (במיל), פרופ', לשעבר ח"כ מטעם קדימה
10. בן סימון דניאל, ח"כ מטעם מפלגת עבודה, לשעבר עיתונאי ב"הארץ"
11. ברעם עוזי, שר וח"כ לשעבר מטעם מפלגת העבודה
12. גבירץ יעל, לשעבר בעלת טור וכותבת מאמרי מערכת ב"ידיעות אחרונות"
13. גלעזר דורון, לשעבר סגן העורך הראשי של "ידיעות אחרונות" והעורך הראשי של "מעריב"
14. דבורי ניר, הכתב הצבאי של ערוץ 2
15. דיכטר אבי, ח"כ מטעם קדימה, לשעבר השר לביטחון פנים, ראש השב"כ בשנים 2005-2000
16. דן לירן, עורך המהדורה המרכזית של חדשות ערוץ 2 בשנים 2004-2007
17. דקל ירון, הפרשן הפוליטי של ערוץ 1, מגיש "הכל דיבורים" ברשת ב'
18. הבר איתן, "ידיעות אחרונות", בעל טור, כתב צבאי לשעבר, מנהל לשכת רה"מ יצחק רבין
19. יחימוביץ שלי, יו"ר מפלגת העבודה, לשעבר עיתונאית בקול ישראל ובחדשות ערוץ 2
20. כבל איתן, ח"כ מטעם מפלגת העבודה, לשעבר שר בממשלה
21. להב הדס, ראש מערכת החדשות ב"ידיעות אחרונות"
22. לוקאץ' אילן, כתב, לשעבר עורך המהדורה המרכזית של חדשות ערוץ 2
23. לנדאו עוזי, ישראל ביתנו, שר התשתיות הלאומיות
24. מנשה צ'יקו, הכתב המדיני של ערוץ 10, לשעבר כתב בערוץ 2
25. סוקניק גדי, בעבר: כתב כלכלי ברשת ב', כתב מדיני בערוץ 1, עורך פוליטי ומגיש חדשות 2
26. סרגוסטי ענת, לשעבר כתבת ועורכת המהדורה המרכזית של חדשות ערוץ 2

27. **עזרא גדעון**, ח"כ מטעם קדימה, לשעבר שר בממשלות ישראל, סגן ראש השב"כ בעבר
28. **עמיקם יאיר**, לשעבר כתב ועורך ב"ידיעות אחרונות", לשעבר ראש ענף תקשורת בדובר צה"ל
29. **עשת גדעון**, כתב ופרשן כלכלי ב"ידיעות אחרונות"
30. **פישמן אלכס**, הפרשן הצבאי של "ידיעות אחרונות"
31. **פלד יוסי**, ליכוד, שר בלי תיק, לשעבר אלוף פיקוד הצפון
32. **פלטנר חיים**, לשעבר כתב וראש הדסק הכלכלי בערוץ 1
33. **קירשנבאום מוטי**, העורך הראשון של מבט לחדשות בערוץ 1, מנכ"ל רשות השידור לשעבר
34. **רגב מירי**, ח"כ מטעם הליכוד, לשעבר הצנזורית הצבאית הראשית ודוברת צה"ל
35. **רז מנשה**, עורך ומנחה 'מבט' בעבר, לשעבר כתב פוליטי וצבאי בערוץ 1
36. **רמון חיים**, לשעבר המשנה לראש הממשלה ושר בממשלות ישראל
37. **שי נחמן**, ח"כ מטעם קדימה, לשעבר: דובר צה"ל, מנכ"ל הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, יו"ר חברת החדשות של ערוץ 2, יו"ר רשות השידור
38. **שפיגלמן אלישע**, נציב קבילות הציבור ברשות השידור, לשעבר עורך מבט וכתב כלכלי
39. **שריד יוסי**, בעל טור דעה בעיתון "הארץ"; לשעבר שר החינוך, ח"כ, יו"ר מרצ
40. **תירוש רונית**, ח"כ מטעם קדימה

10. ביבליוגרפיה

עברית: ספרים

אבו-ריא, ע., אברהם, א., ו-וולפספלד ג. (1998), האוכלוסיה הערבית בעיתונות העברית: תקשורת ודה-לגיטימציה סוציו-פוליטית, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, המכון לחקר השלום: גבעת חביבה.

אברהם, א. (2000), התקשורת בישראל, מרכז ופריפריה, ירושלים: אקדמון.

אברהם, א. (2001), ישראל הסמויה מעיני התקשורת, ירושלים: אקדמון.

אגסי, י. (1984), בין דת ולאום: לקראת זהות לאומית וישראלית, תל אביב: פפירוס.

אזורנו, ו. ת., הורקהיימר, מ. (1993), אסכולת פרנקפורט, תל אביב: ספריית הפועלים.

אזרחי, י., גושן, ז., לשם, ש. (2003), בעלות צולבת - שליטה ותחרות בשוק התקשורת הישראלי, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אייזנשטדט, ש"י. (1989), החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים: מאגנס.

אינדיק, מ. (2009), שלום אמריקני: דוח מבפנים על הדיפלומטיה האמריקנית במזרח התיכון, תל אביב: עם עובד.

אלמוג, ע. (2004), פרידה משמוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, כרך א', חיפה: אוניברסיטת חיפה/זמורה ביתן.

אנדרסון, ב. (1999), קהילות מדומיינות, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

אקשטיין, ש., זילברברג, ב., רוזביץ, ש. (1998), הפרטות חברות בישראל ובעולם, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

אריאן, א. (1985), פוליטיקה ומשטר בישראל, תל אביב: זמורה ביתן.

אריאן, א. (1999), ביטחון בצל איום: דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום, תל אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.

בוביו, נ. (2003), עתיד הדמוקרטיה, ירושלים: מאגנס.

בורדייה, פ. (1999), על הטלוויזיה, תל אביב: הוצאת בבל.

ביילין, י. (1997), לגעת בשלום, תל אביב: ידיעות אחרונות.

ביכלר, ש., ניצן, י. (2001), מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום, ירושלים: כרמל.

בן-אליעזר, א. (1995), דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956, תל אביב: דביר.

בנימין, ע. (2007), איפה טעינו: עיתונאים מתבוננים על עצמם, מבחר מאמרים מגיליונות העין השביעית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

בן-עמי, ש. (2004), חזית ללא עורף: מסע אל גבולות תהליך השלום, תל אביב: ידיעות אחרונות.

ברזילי, ג. (1992), דמוקרטיה במלחמות, תל אביב: ספרית פועלים.

גולני, מ. (2002), מלחמות לא קורות מעצמן, מושב בן שמן: הוצאת מודן.

- גימאל, א. (2006), תרבות צריכת תקשורת בקרב מיעוטים לאומיים - הערבים בישראל, נצרת: אעלאם.
- גרץ, נ. (1995), שבויה בחלומות: מיתוסים בחברה הישראלית, ספרית אופקים, הוצאת עם עובד: תל אביב.
- דה-טוקויל, א. (1970), הדמוקרטיה באמריקה, ירושלים: מוסד ביאליק.
- דור, ד. (2001), עיתונות תחת השפעה, תל אביב: הוצאת בבל.
- דור, ד. (2003), מאחורי חומת מגן, תל אביב: הוצאת בבל.
- האייק, פ. (1998), הדרך לשעבוד, ירושלים: הוצאת שלם.
- הורוביץ, ד., ליסק, מ. (1977) מישוב למדינה, תל אביב: עם עובד.
- הורוביץ, ד., ליסק, מ. (1990), מצוקות באוטופיה, תל אביב: עם עובד.
- הכהן, ד. (1994), שיטת "הקליטה הישירה" והשלכותיה: קליטה חברתית-תרבותית של העולים מחבר המדינות (בראשית שנות התשעים), ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הראל, ע., יששכרוף, א. (2008), קורי עכביש: סיפורה של מלחמת לבנון השנייה, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- הרכבי, י. (1990), מלחמה ואסטרטגיה, תל-אביב: צה"ל - הוצאת "מערכות" / משרד הבטחון - ההוצאה לאור.
- הרצוג, ח. (1986), עדתיות פוליטית-דימוי מול מציאות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זנד, ש. (2002), הקולנוע כהיסטוריה: לדמיין ולביים את המאה העשרים, תל אביב: עם עובד.
- חומסקי, נ. (2000), אוטופיה לאדונים, מחשבות על טבע האדם והסדר החברתי, חיפה: פרדס.
- ידגר, י. (2004), הסיפור שלנו: הנרטיב הלאומי בעיתונות הישראלית, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- יונה, י. (2005), בזכות ההבדל, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- יניב, א. (1994), פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, תל אביב: ספרית הפועלים.
- יער, א., שביט, ז. (2001), מגמות בחברה הישראלית, כרך ב, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- יצבי, ג. (1999), החברה הסקטוריאלית, ירושלים: מוסד ביאליק.
- כהנא, ר., כנען, ש. (1973), התנהגות העתונות במצבי מתח בטחוני והשפעתה על תמיכת הציבור בממשל, ירושלים: מכון לוי אשכול, האוניברסיטה העברית.
- כספי, ד., לימור, י. (1992), המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, תל אביב: עם עובד.
- כץ, א., גורביץ, מ. (1973), תרבות הפנאי בישראל, תל אביב: עם עובד.
- כ"ץ, י. (1997), הפרטה בישראל ובעולם, תל אביב: הוצאת פקר.
- לוי, י. (2003), צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- לוי, י. (2007), מצב העם לצבא הפריפריות, ירושלים: כרמל.

- לוי, י. (2010), מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאות, ירושלים: מאגנס.
- ליבס, ת., קמה, ע., טלמון, מ. (2003), תקשורת כתרבות, כרך ב', תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ליימן-ווילציג, ש. (1992), מחאה ציבורית בישראל 1949-1992, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- לימור, י., מן, ר. (1997), עיתונאות, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ליסק, מ. (1999), העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלוננו של כור ההיתוך, ירושלים: מוסד ביאליק.
- מאקיאווולי, נ. (1988), הנסיך, תל אביב: זמורה ביתן.
- מורגנטאו, ה. י. (1968), פוליטיקה בין האומות, תל אביב: יחדיו.
- מיל, ג'. ס. (1966), על החירות, ירושלים: מאגנס.
- מרגלית, ד. (1997), ראיתי אותם, תל אביב: זמורה ביתן.
- מרקוזה, ה. (1969), האדם החד ממדי, תל אביב: ספריית הפועלים.
- מרקוס, י. (1979), קמפ דייויד: הפתח לשלום, ירושלים: שוקן.
- סבירסקי, ש. (1981), לא נחשלים אלא מנוחשלים, חיפה: מחברות למחקר ולבקורת.
- סגל, ז. (1996), חופש העיתונות - בין מיתוס למציאות, תל אביב: פפירוס.
- עציוני-הלוי, ח. (1993), קשר האליטות והדמוקרטיה בישראל, תל אביב: ספריית הפועלים.
- עציוני-הלוי, ח. (1997), מקום בצמרת: אליטות ואליטיזם בישראל, תל אביב: צ'ריקובר.
- פוקוימה, פ. (1993), קץ ההיסטוריה והאדם האחרון, תל אביב: אור-עם.
- פרידמן, מ. (1978), קפיטליזם וחופש, ירושלים: אדם.
- פרס, י., יער-יוכטמן, א. (1998), בין הסכמה למחלוקת: דמוקרטיה ביטחון ושלום בתודעה הישראלית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קורן, ד., שפירא, ב. (1997), קואליציות, תל אביב: זמורה ביתן.
- קיינס, ג'. מ. (2006), התאוריה הכלכלית של תעסוקה, ריבית וכסף, ירושלים: מאגנס.
- קימרלינג, ב. (2001א'), קץ שלטון האחסולים, ירושלים: כתר הוצאה לאור.
- קימרלינג, ב. (2004), מהגרים, מתיישבים, ילידים, תל אביב: עם עובד.
- קמה, ע. (2003א'), העיתון והארון: דפוסי תקשורת של הומואים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קנדי, פ. (1992), עלייתו ונפילתו של המעצמות הגדולות, תל אביב: דביר.
- רוס, ד. (2009), על מדינאות: מדיניות החוץ האמריקאית בעולם ובמזרח התיכון בעבר ובעתיד, תל אביב: מטר.
- רועה, י. (1994), אחרת על תקשורת, שבע פתיחות לעיון בתקשורת ובעיתונות, אבן יהודה: רכס הוצאה לאור.

רינהרט, ט. (2005), שקרים על שלום: מלחמת ברק ושרון בפלסטינים, תל אביב: ספרי תל אביב.

רם, א., יפתחאל, א. (1999), "אתנוקרטיה" ו"עולמקומיות": גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון.

שוהם, ג., ש. רהב, ג. (1983), אות קין, תל אביב: הוצאת שוקן.

שוהם, ג., ש. (2002), הדיאלוג בין המיתוס והכאוס, תל אביב: רמות - אוניברסיטת תל אביב.

שיף, ז., יערי, א. (1984), מלחמת שולל, ירושלים: הוצאת שוקן.

שלח, ע., לימור, י. (2007), שבויים בלבנון: האמת על מלחמת לבנון השנייה, תל אביב: ידיעות אחרונות.

שנהב, י. (2004), היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב: עם עובד.

שפירא, י. (1984), עלית ללא ממשכים, תל אביב: עם עובד.

שר, ג. (2001), במרחק נגיעה: המשא-ומתן לשלום 1999-2001: עדות, תל אביב: ידיעות אחרונות.

מאמרים

אברהם, א. (2003), "חצ'קון במורדות הגב הדרומי", פנים, מס' 26, עמ' 64-72.

אהרני, י. (2007), "אליטות עסקיות חדשות", בתוך בן-רפאל, א., שטרנברג, י. (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 80-113.

אויזנול, ג., שמיטר, פ. (1998), "הערעור של משטרים סמכותניים", בתוך נויברגר, ב., קופמן, א. (עורכים), דמוקרטיה ודמוקרטיזציה, כרך א', תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 359-390.

איזנשטדט, נ., ש. (1978), "תכונות יסוד של המדינה המודרנית", בתוך איזנשטדט, ש.נ., גוטמן, ע., עצמון, י. (עורכים), מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית, כרך א', תל אביב: עם עובד, עמ' 87-97.

אסיה, א. (2000), "מקל וגזר: העיתונים בישראל ויחסם לערביי המדינה במהלך האינתיפאדה", קשר, מס' 27, עמ' 30-40.

בן-אליעזר, א. (2000), "האם הגנרלים שולטים בישראל? החיבור הצבאי-הפוליטי והלגיטימציה למלחמה באומה-במדים", בתוך הרצוג, ח. (עורכת), חברה במראה, תל אביב: הוצאת רמות, עמ' 235-267.

בן-אליעזר, א. (2001), "מאומה-במדים לצבא פוסט-מודרני: פוליטיקה צבאית בישראל ביזמנים חדשים", תרבות דמוקרטית, 4-5, עמ' 55-97.

בן בסט, א. (2001), "מסלול המכשולים לכלכלת שוק בישראל", בתוך בן בסט, א. (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק - המשק הישראלי 1985-1998, תל אביב: עם עובד, עמ' 1-48.

בן-פורת, א. (2001), "אי-שוויון חברתי בישראל", בתוך יער, א., שביט, ז. (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, כרך א', תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 487-584.

ברזילי, ג. (1991), "תקשורת המונים ומלחמות", קשר, מס' 10, עמ' 25-32.

ברק, א., שפר, ג. (2008), "הרשת הבטחונית בישראל והשפעתה: גישה תיאורטית ואנליטית חדשה", בתוך שפר, ג., ברק, א., אורן, ע. (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל, ירושלים: כרמל, עמ' 16-44.

- בשארה, ע. (1993), "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל", תיאוריה וביקורת, מס' 3, עמ' 20-7.
- גביון, ר. (2000), "מדינה יהודית ודמוקרטיה?", בתוך גביון, ר., הקר, ד. (עורכות), השע
היהודי-ערבי בישראל: מקראה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 86-71.
- גורן, ד. (1989), "אמצעי התקשורת והדמוקרטיה בישראל", בתוך ברזילי, ג., ליבוביץ-אריאל, א.
(עורכים), היבטים ומימדים לפוליטיקה בישראל: אנתולוגיה, תל אביב: דיונון, עמ' 280-275.
- גל-נור, י. (1996), "המשבר במערכת הפוליטית הישראלית: המפלגות כגורם מרכזי", בתוך ליסק,
מ. וקני-פז, ב. (עורכים), ישראל לקראת שנות האלפיים: חברה, פוליטיקה ותרבות, ירושלים:
מאגנס, האוניברסיטה העברית, עמ' 173-144.
- גל-נור, י. (1998), "מפלגות, תקשורת והדמוקרטיה הישראלית", בתוך קורן, ד. (עורך), סצ
המפלגות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 214-195.
- גימאל, א. (2000), "המשטר של מדינת ישראל: מודל הדמוקרטיה האתנית וביקורת המציאות",
סוציולוגיה ישראלית, ב (2), עמ' 645-631.
- דורון, א. (2003), "משטר הרווחה במדינת ישראל: מגמות השינוי והשלכותיהן החברתיות",
סוציולוגיה ישראלית, ה (2), עמ' 434-417.
- דיויס, ק., מור, ו. א. (1973), "כמה עקרונות של ריבוד חברתי", בתוך ליסק, מ. (עורך), סוגיות
בסוציולוגיה: מבנה וריבוד חברתי, תל אביב: עם עובד, עמ' 111-99.
- הורוביץ, ד., ליסק, מ. (1989), "דמוקרטיה וביטחון לאומי בסכסוך מתמשך", בתוך ברזילי, ג.,
ליבוביץ-אריאל, א. (עורכים), היבטים ומימדים לפוליטיקה בישראל: אנתולוגיה, תל אביב:
דיונון, עמ' 271-252.
- הורוביץ, ת. לשם, א. (1998), "יוצאי ברית-המועצות במרחב התרבותי בישראל", בתוך סיקרון,
מ., לשם, א. (עורכים), דיוקנה של עלייה, תהליכי קליטתם של עולי ברית-המועצות לשעבר 1995-
1990, ירושלים: מאגנס, עמ' 333-291.
- הנטינגטון, ס. (1978), "התפתחות פוליטית וניווט פוליטי", בתוך אייזנשטדט, ש.ג., גוטמן, ע.,
עצמון, י. (עורכים), מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית, כרך ב', תל אביב: עם עובד, עמ'
338-317.
- וימן, ג. (2003), "עשר דילמות של עיתונות בימי טרור", פנים, מס' 23, עמ' 17-10.
- זוסמן, צ. (1998), "השפעת העלייה מברית-המועצות על מצבה הכלכלי של האוכלוסייה הוותיקה
בישראל", בתוך סיקרון, מ., לשם, א. (עורכים), דיוקנה של עלייה, תהליכי קליטתם של עולי
ברית-המועצות לשעבר 1995-1990, ירושלים: מאגנס, עמ' 206-182.
- זוסמן, צ. (2003), "שיקולים לקביעת הגודל הרצוי של המגזר הממשלתי", בתוך קופ, י. (עורך),
הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2003, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית
בישראל, עמ' 256-237.
- זוסמן, צ. (2004), "שחיקת השכר הנמוך ועוני גובר במשפחות עובדות: ישראל 1989-2002", בתוך
קופ, י. (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2004, ירושלים: מרכז טאוב לחקר
המדיניות החברתית בישראל, עמ' 249-233.
- יונה, י. (1998), "מדינת כל אזרחיה, מדינת-לאום או דמוקרטיה רב-תרבותית? ישראל וגבולות
הדמוקרטיה הליברלית", אלפיים, 16, עמ' 263-238.
- יסיף, ע. (1995), "לגלות את ישראל האחרת: העיתונאי כאתנוגרף וכמבקר תרבות", אלפיים, 11,
עמ' 209-185.

- יפתחאל, א. (2000), "אתנוקרטיה, גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של יהוד הארץ", אלפיים, 19, עמ' 78-105.
- ישי, י. (1999), "פוליטיקה ישנה לעומת חדשה בבחירות 1996", בתוך אריאן, א., שמיר, מ. (עורכים), הבחירות בישראל - 1996, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 171-202.
- כהן, ס. א., סולימן, א. (1995), "צה"ל: מצבא העם לצבא מקצועי", מערכות, 341, עמ' 2-17.
- כהן, י. (1998), "פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975-1995", סוציולוגיה ישראלית, א (1), עמ' 115-134.
- כספי, ד. (2007), "על האליטה בתקשורת", בתוך בן-רפאל, א., שטרנברג, י. (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 157-182.
- כספי, ד. (2008), "על פוליטיזציה ברשות השידור - מבט מבפנים", בתוך נייגר, מ., בלונדהיים, מ., ליבס, ת. (עורכים), סיקור כסיפור, ירושלים: מאגנס, עמ' 125-165.
- כרמי, ש., רוזנפלד, ה. (1993), "הכלכלה המדינית של הלאומיות המיליטריסטית בישראל", בתוך רם, א. (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: הוצאת ברירות, עמ' 275-327.
- לב, א. (2005), "עימות או תלות הדדית? יחסי ביטחון ותקשורת במלחמה ובשגרה: מסגרת עיונית", בתוך לב, א. (עורך), ביטחון ותקשורת: דינמיקה של יחסים, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 13-47.
- לב, א. (2008), "'ההתנתקות': ניסיון לחילופי אליטות בצה"ל ובחברה הישראלית?", בתוך משגב, ח., לב, א. (עורכים), בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר, ירושלים: כרמל, עמ' 207-232.
- לחמן-מסר, ד. (1997), "מפת התקשורת החדשה בישראל: תיאורו של תהליך, מאפיינים ותהיות", דברים אחרים, 1, עמ' 66-87.
- ליבס, ת. (1999), "מבנה השידור כמבנה החברה: מעיצוב תרבות למלחמת תרבות", קשר, מס' 25, עמ' 88-97.
- לימור, י. (1997), "'הנסיך הקטן' ו'האח הגדול', או: תעשיית התקשורת בישראל בעידן של תמורות", בתוך כספי, ד. (עורך), תקשורת ודמוקרטיה בישראל, ירושלים: מכון ון ליר, עמ' 29-46.
- ליסק, מ. (1978), "תחומי מגע וחפיפה בין הסקטור האזרחי למימסד הצבאי: צבא מתנדבים וצבא חובה", מדינה מימשל ויחסים בינלאומיים, מס' 12, עמ' 27-45.
- ליסק, מ. (1998), "שקיעת המפלגות והפריחה הסקטוריאלית", בתוך קורן, ד. (עורך), קצ המפלגות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 129-140.
- ליסק, מ. (2001), "האתוס הבטחוני והמיתוס של ישראל כחברה קפיטליסטית", תרבות דמוקרטית, כרך 4-5, עמ' 187-211.
- למיש, ד. (1997), "שוות ערך תקשורתי: מבט פמיניסטי על התקשורת הישראלית", בתוך כספי, ד. (עורך), תקשורת ודמוקרטיה בישראל, ירושלים: מכון ון ליר, עמ' 119-139.
- לשם, א. (1993), "האוכלוסייה הישראלית ויחסה לעולי שנות ה-90", בטחון סוציאלי, מס' 40, עמ' 54-73.
- מארקס, ק. (1965), "מתוך האידיאולוגיה הגרמנית", בתוך הנגבי, ד. (עורך), כתבי שחרות, תל אביב: ספרית הפועלים, עמ' 223-279.
- מיכאל, ק. (2008), "כשהסמכות מרכינה ראש בפני מקור הידע?", בתוך שפר, ג., ברק, א., אורן, ע. (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל, ירושלים: כרמל, עמ' 121-146.

נויבך, א. (1994), "החיים על פי אגף התקציבים", בתוך דרי, ד., שרון, ע. (מחברים), כלכלה ופוליטיקה בתקציב המדינה, תל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה; הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 15-26.

נוסק, נ., לימור, י. (1996), "הצנזורה הצבאית בישראל: פשרה זמנית מתמשכת בין ערכים מתנגשים", בתוך נויברגר, ב., בן-עמי, א. (עורכים), דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 415-448.

נוסק, נ., לימור, י. (2005), "צבא ותקשורת במאה העשרים ואחת: לקראת דגם חדש של יחסים", בתוך לבל, א. (עורך), ביטחון ותקשורת: דינמיקה של יחסים, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 69-100.

סעדי, א. (1997), "תרבות כמימד של התנהגות פוליטית: הפלסטינים אזרחי ישראל", תיאוריה וביקורת, מס' 10, עמ' 193-202.

סקוצ'פול, ת. (1993), "החזרתה של המדינה לתמונה: אסטרטגיות ניתוח במחקר העכשווי", בתוך זיסר, ב. (עורך), מדע המדינה לגונון, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 521-541.

פירסט, ע. (2001), "הטוב, הרע והנעדר", פנים, מס' 17, עמ' 86-94.

פלד, י. (1993), "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת, מס' 3, עמ' 21-35.

פלדמן, א. (1995), "המדינה הדמוקרטית מול המדינה היהודית: חלל ללא מקומות, זמן ללא המשכיות", עיוני משפט, י"ט (3), עמ' 717-727.

פרוש, פ., וולפספלד, ג. (2006), "אומה מדומיינת: שיח חדשותי, ייחוד לאומי וחברה אזרחית", בתוך ליבס, ת., פרוש, פ. (עורכים), כשהאויב נכנס אלי הביתה: טרור ותקשורת בעידן העכשווי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 110-144.

פרי, י. (1985), "דפוסי הזיקה של צה"ל למערכת הפוליטית בישראל", בתוך אלפר, י. (עורך), מלחמת ברירה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 31-55.

פרי, י. (1996), "האומנם החברה הישראלית מיליטריסטית?", זמנים, מס' 56, עמ' 94-112.

פרי, י. (2007), "אליטה צבאית חדשה", בתוך בן-רפאל, א., שטרנברג, י. (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 117-136.

פרייזר, נ. (2004), "מחלוקה להכרה? דילמות של צדק בעידן 'פוסט-סוציאליסטי'", בתוך פילק, ד., רם, א. (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 270-297.

צוקרמן, א. (2004), "שקיעתו של ערוץ 1: אנטומיה של בגידה", ארץ אחרת, מס' 21, עמ' 28-31.

צור, נ. (2008), "מי מפחד ממונחי ביטחון?", בתוך שפר, ג., ברק, א., אורן, ע. (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל, ירושלים: הוצאת כרמל, עמ' 92-120.

צפדיה, א. (2008), "האומנם נפרדים? צבא וחברה בראי אידיאולוגיות ופרקטיקות מרחביות", בתוך שפר, ג., ברק, א., אורן, ע. (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל, ירושלים: כרמל, עמ' 45-66.

קורן, א. (1994), "הכיסוי של יום האדמה (1976) בעיתונות הישראלית", פתח, מס' 2, עמ' 3-16.

קורן, ד. (1998), "דעיכת המפלגות ותפקוד הכנסת", בתוך קורן, ד. (עורך), קצ המפלגות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 251-262.

- קימרלינג, ב. (1993א'), "מיליטריזם בחברה הישראלית", תיאוריה וביקורת, מס' 4, עמ' 123-140.
- קימרלינג, ב. (1993ב'), "ייחסי מדינה-חברה בישראל", בתוך רס א. (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: הוצאת ברירות, עמ' 328-350.
- קימרלינג, ב. (1998), "הישראלים החדשים: ריבוי תרבויות ללא רב-תרבויות", אלפיים, 16, עמ' 264-308.
- קימרלינג, ב. (2001ב'), "ההבניה החברתית של מושג "הביטחון הלאומי" של ישראל", תרבות דמוקרטית, כרך 4-5, עמ' 267-301.
- קמה, ע. (2003ב'), "הקורבן האומלל ונכה העל", פנים, מס' 26, עמ' 73-84.
- רייטר, י. (1996), מעמדם האזרחי של הערבים בישראל בעידן השלום, נייר עמדה מספר 3, בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, עמ' 45-60.
- רס, א. (1999), "בין הנשק והמשק: ישראל בעידן העולמקומי", סוציולוגיה ישראלית, ב (1), עמ' 99-145.
- שיוו, ר. (2008), "כלכלה נכונה" בחסות שעת חירום: תכנית הייצוב הכלכלית 1985 כנקודת ציון במדיניות כלכלית חברתית בישראל", מפנה, כרך מס' 57-56, עמ' 24-28.
- שלו, מ. (1993), "עובדים, מדינה ומשבר: הכלכלה המדינית בישראל", בתוך רס, א. (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: הוצאת ברירות, עמ' 148-171.
- שנהר, ד. (2000), "וכל העם רואים את הקולות: הומוגניות וסקטוריאליזם בתקשורת", בתוך קופ, י. (עורך), פלורליזם בישראל: מכור היתוך ל"מעורב ירושלמי", ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 185-198.

זוחות, סקרים, דיסרטציות, מסמכים ופרסומים נוספים

- אברהם, א., פירסט, ע., אלפנט לפלר, נ. (2004), הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל, ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- אחדות, ל., כהן, ר., אנדבלד, מ. (2006), ממדי העוני והפערים בהכנסות 2005 - ממצאים עיקריים, המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון.
- אליאס, נ. (2003), מחבר העמים לישראל ולגרמניה: תפקידיה של תקשורת ההמונים בתהליך הקליטה החברתית והתרבותית של מהגרים, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", החוג לתקשורת, אוניברסיטת תל אביב.
- אריאן, א., הרמן, ת., אטמור, נ., הדר, י., לבל, י., צבן, ה. (2008), מדד הדמוקרטיה הישראלית 2008: בין המדינה לבין החברה האזרחית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרכז גוטמן.
- דו"ח ועדת אגרנט (1975), ועדת-החקירה - מלחמת יום הכיפורים, תל אביב: עם עובד.
- דין וחשבון חלקי (2007), הוועדה לבדיקת ארועי המערכה בלבנון 2006: ועדת וינוגרד, ירושלים.
- דין וחשבון סופי (2008), הוועדה לבדיקת ארועי המערכה בלבנון 2006: ועדת וינוגרד, ירושלים.
- הסכם ביניים ישראלי-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת עזה (1996), מסמך, ירושלים: שירות הפרסומים במרכז ההסברה, משרד החינוך התרבות והספורט.
- הצהרת עקרונות על הסדרי ביניים של ממשל עצמי (1993), מסמך, ירושלים: שירות הפרסומים, מרכז ההסברה.

וימן, ג. (2007), הביקורת הציבורית על התקשורת במלחמת לבנון 2006, חוברת מס' 1 בסדרת התקשורת במלחמת לבנון 2006, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

לוי, ש., לוינסון, ח., כ"ץ, א. (2002), יהודים ישראלים: דיוקן - אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000, ירושלים: מרכז גוטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מושיב, י. (עורכת ראשית) (2002), צה"ל והתקשורת בעתות לחימה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

נאוה, ר. (2006), ייצוגי עוני: ההבנייה החברתית של עוני ועניים בעיתונות הכתובה בישראל, עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך" בתקשורת, אוניברסיטת חיפה.

ניגר, מ., זנדברג, א. ואבו-ריא, ע. (2001), "תקשורת יהודית או תקשורת ישראלית? תפקוד כלי תקשורת בישראל בסיקור האירועים האלימים בין האזרחים הערביים למשטרה באוקטובר 2000", דו"ח קשב.

פרי, י., צפתי, י. (ינואר 2004), אמון הציבור לעומת אמון העיתונאים בתקשורת הישראלית, תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה.

צמרת העסקים של ישראל (2008), Dun's 100, תל אביב: דן אנד ברדסטריט.

רחמים, י. (2005), "אין עם מי לדבר": מבט ביקורתי על הקשר פוליטיקה-תקשורת, תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה.

רטנר, א. פישמן, ג. (1998), צדק לכל? יהודים וערבים במערכת המשפט בישראל, דו"ח מחקר מספר 1, אוניברסיטת חיפה.

שנתון סטטיסטי לישראל 2008, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מס' 59.

- Almond, G. & Verba, S. (1963), The Civic Culture, Princeton: Princeton University Press.
- Althusser, L. (1971), Lenin and Philosophy, London: New Left Books.
- Bagdikian, B. (1982), The Media Monopoly, Boston: Beacon Press.
- Barbalet, J. M. (1983), Marx's construction of social theory, London: Routledge & Kegan Paul.
- Baudrillard, J. (1995), The Gulf War did not take place, Bloomington: Indiana University Press.
- Ben Meir, Y. (1995), Civil-Military Relations in Israel, New York: Columbia University Press.
- Bennett, W., L. (1983), News, the politics of illusion, New York: Longman.
- Ben-Porat, A. (1993), The State and Capitalism in Israel, Westport, Conn: Greenwood Press.
- Berelson, B. (1971), Content analysis in communications research, New York: Hafner Publishing Company.
- Bernays, E. L. (1957), Public Relations, Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Billig, M. (1995), Banal Nationalism, London: Sage Publications.
- Blau, P. (1964), Exchange and Power in Social Life, New York: John Wiley.
- Blumler, J. G. and Gurevitch, M. (1995), The Crisis of public Communication, London : Routledge.
- Bottomore, T. B. (1968), Elites and Society, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Burnham, J. (1960), The Managerial Revolution, Bloomington ,Indianapolis: Indiana University Press.
- Campbell, C. P. (1995), Race, Myth and the News, California: Sage Publications.
- Caporaso, J. & Levine, D. (1992), Theories of Political Economy, New York: Cambridge University press.
- Carey, J. W. (1989), Communication as Culture: Essays on Media and Society, Boston: Unwin Hyman.

Carruthers, S. L. (2000), The Media at War: Communication and Conflict in the Twentieth Century, New York: St. Martin's Press.

Chomsky, N. (1999), Profit Over People: Neoliberalism and Global Order, New York: Seven Stories Press.

Christenson, R. M., Engel, A. S., Jacobs, D. N., Rejai, M., Waltzer, H. (1971), Ideologies and Modern Politics, New York: Dodd, Mead & Company.

Cockerell, M., Hennessy, P. & Walker, D. (1984), Sources Close to the Prime Minister, London: Macmillan.

Cohen, A. A., Adoni, H., Bantz, C. R. (1990), Social Conflict and Television News, Newbury Park, California: Sage Publications.

Cohen, B. C. (1963), The Press and the Foreign policy, Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Cohen, S. (1972), Folk devils and Moral Panics, London: MacGibbon and Kee.

Cohen, S. (2001), States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering, Cambridge: Polity Press.

Connolly, W. E. (1993), The Terms of Political Discourse, Oxford: Blackwell.

Cook, E., T. (1998), Governing with the news, Chicago: The University of Chicago Press.

Dahl, R. A. (1961), Who Governs: Democracy and Power in an American City, New Haven: Yale University press.

Dahl, R. A. (1982), Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control, New Haven: Yale University Press.

Dahl, R. A. (1998), On democracy, New Haven: Yale University Press.

Dahrendorf, R. (1968), Society and democracy in Germany, London: Lowe & Brydone Ltd.

Deacon, D. and Golding, P. (1994), Taxation and Representation: The Media, Political Communication ant the Poll Tax, London: John Libbey.

Dexter, L. A. (1970), Elite and specialized interviewing, Evanston: Northwestern University Press.

Domhoff, W. G. (1983), Who rules America Now? A View for the '80s, New Jersey: Prentice-Hall.

Dye, T. R. (1995), Understanding public policy, 8th ed., Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.

Dye, T. R. (2002), Who's running America? Institutional leadership in the United States, 7th ed., New York: Longman.

Epstein, J. E. (1973), News from nowhere, New York: Random House.

Ettema, J. S. and Glasser T. L. (1998), Custodians of Conscience: Investigative Journalism and Public Virtue, New York: Columbia University Press.

Ferguson, T. (1995), Golden Rule: The Investment Theory of Party Competition and the Logic of Money-Driven Political Systems, Chicago: University of Chicago Press.

Field, L. G., Higley, J. (1980), Elitism, London: Routledge.

Fishman, M. (1980), Manufacturing the News, Austin: University of Texas Press.

Foucault, M. (1978), The History of Sexuality, New York: Pantheon Books.

Foucault, M. (1980), Power/Knowledge, New York: Pantheon Books.

Gans, H. J. (1979), Deciding what's News, New York: Vintage Books.

George, A. L. and Smoke, R. (1974), Deterrence in American Foreign Policy: Theory and Practice, New York: Columbia University Press.

Gitlin, T. (1980), The Whole World Is Watching, Berkeley: University of California.

Gitlin, T. (1994), Inside Prime Time, London: Routledge.

Glasgow University Media Group, Bad News, London: Routledge & Kegan Paul.

Gramsci, A. (1971), Selection from the Prison Notebooks, New York: International Publishers.

Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J. and Roberts, B. (1978), Policing The Crisis: Mugging the State, and Low and Order, London: The Macmillan Press Ltd.

Hallin, D., C. (1986), The "uncensored War": The media and Vietnam, Los Angeles: University of California Press.

Hallin, D., C. (1994), We Keep America on Top of the World: Television Journalism and the Public Sphere, London: Routledge.

Herman, E., S., Chomsky, N. (1988), Manufacturing Consent, New York: Pantheon Books.

Hobbes, [1946 (1651)], Leviathan, Cambridge: Cambridge University Press.

Honig, B. (1993), Political theory and the displacement of politics, Ithaca, New York: Cornell University Press.

- Hooper, A. (1982), The Military and the Media, Aldershot, Hants: Gower.
- Horten, G. (2003), Radio Goes to War: The Cultural Politics of Propaganda During World War II, Berkeley: University of California Press.
- Hunter, F. (1953), Community Power Structure: A Study of Decision Makers, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Huntington, S. p. (1957), The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations, New York: Vintage Books.
- Iyengar, S. (1991), Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues, Chicago: University of Chicago Press.
- Jameson, F. (1981), The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Janowitz, M. (1971), The Professional Soldier: A Social and Political Portrait, New York: The Free Press.
- Johnstone, J. W. C., Slawski, E. J., Bowman, W. W. (1976), The News People: A Sociological Portrait of American Journalists and Their Work, Urbana: University of Illinois Press.
- Keller, S. (1979), Beyond the Ruling Class, New York: Arno Press.
- Kennedy, W. V. (1993), The Military and the Media, Westport, Connecticut: Praeger.
- Kimmerling, B. (1985), The Interrupted System: Israeli Civilians in War and Routine Times, New Brunswick: Transaction Books.
- King, R. (1986), The State in Modern Society, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.
- King, G., Keohane, R., O. and Verba, S. (1994), Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research, Princeton, N. J: Princeton University Press.
- Kornhauser, W. (1959), The politics of mass society, New York: The Free Press.
- Kretzmer, D. (1990), The Legal Status of the Arabs in Israel, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Krippendorff, K. (2004), Content Analysis: an introduction to its methodology, Thousand Oaks: Sage.
- Lang, G. E. and Lang, K. (1983), The Battle for Public Opinion: The President, the Press, and the Polls During Watergate, New York: Columbia University Press.
- Lasswell, H. D. and Kaplan A. (1950), Power and Society: A Framework for Political Inquiry, New Haven: Yale University Press.

- Lasswell, H. D. (1965), World Politics and Personal Insecurity, New York: The Free Press.
- Lawner, L. (1975), Letters from Prison, Antonio Gramsci, London: Jonathan Cape Ltd.
- Le Bon, G. (2002), The Crowd: A Study of the Popular Mind: New York: Dover Publications, Inc.
- Lehman, E. W. (1977), Political Society: A Macrosociology of Politics, New York: Columbia University Press.
- Liebes, T. (1997), Reporting the Arab-Israeli Conflict, London: Routledge.
- Linz, J., Stephan, A. (1996), Problems of Democratic Transition and Consolidation, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Lissak, M. (1976), Military Roles in Modernization: Civil-Military Relations in Thailand and Burma, Beverly Hills: Sage Publications.
- Lukes, S. (2005), Power: A Radical View, Second edition, New York: Palgrave Macmillan.
- MacArthur, J., R. (2004), Second Front: Censorship and Propaganda in the 1991 Gulf War, Berkeley: University of California Press.
- Manin, B. (1997), The Principles of Representative Government, Cambridge University Press.
- Mann, M. (1993), The sources of social power, Vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mannheim, K. (1956), Essays on The Sociology of Culture, London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Mannheim, K. (1968), Freedom, power & democratic planning, London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- McChesney, R. W. (1999), Rich Media, Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times, Urbana: University of Illinois Press.
- McChesney, R. W. (2004), The Problem of the Media: U.S. Communication Politics in the Twenty-First Century, New York: Monthly Review Press.
- McClosky, H., Zaller, J. (1984), The American Ethos: Public Attitudes toward Capitalism and Democracy, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- McNair, B. (1998), The Sociology of Journalism, London: Arnold.
- McQuail, D. (2000), Mass Communication Theory: An Introduction, London: Sage.

- Michels, R. [1962 (1915)], Political parties: a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy, New York: Collier Books.
- Miliband, R. (1969), The State in Capitalist Society, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Miller, A. D. (2008), The much too promised land: America's elusive search for Arab-Israeli peace, New York: Bantam Books.
- Mills, C. W. (1956), The Power Elite, New York: Oxford University Press.
- Morley, D. (2000), Home Territories: Media, mobility and identity, London: Routledge.
- Mosca, G. (1939), The ruling class, New York: McGraw-Hill Book.
- Mosco, V. (1996), The political economy of communication: Rethinking and renewal, London: Sage publications.
- Negrine, R. (1996), The Communication of Politics, London: Sage Publications.
- Neuendorf, K. A. (2002), The Content Analysis Guidebook, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Norris, P. (2000), A virtuous circle: Political communication in postindustrial societies, Cambridge: Cambridge university press.
- Nozick, R. (1974), Anarchy, State, and Utopia, Oxford: Basil Blackwell.
- Nye, J. S. (1991), Bound to lead :the changing nature of American power, S.I: Basic Books.
- Pareto, V. (1963), The Mind and Society: A Treatise on General Sociology, Vol. 2, New York: Dover.
- Pareto, V. (1966), Sociological Writings: Selected and Introduced by S. E. Finer, New York: F. A. Praeger.
- Parry, G. (2005), Political elites, Colchester: ECPR Press.
- Parsons, T. (1967), Sociological Theory and Modern Society, New York: The free press.
- Parsons T., Shils, E. A. (1967), Toward a General Theory of Action, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Peri, Y. (1983), Between battles and ballots: Israeli military in politics, London: Cambridge University Press.

- Peri, Y. (2006), Generals in the Cabinet Room, Washington: United States Institute of Peace Press.
- Perlmutter, A. (1969), Military and Politics in Israel: Nation-Building and Role Expansion, London: Frank Cass.
- Polsby, N. W. (1963), Community Power and Political Theory, New Haven: Yale University Press.
- Popkin, S. (1979), The rational peasant: the political economy of rural society in Vietnam, Berkeley: University of California Press.
- Porter, J. (1965), The Vertical Mosaic, Toronto: The University of Toronto Press.
- Poulantzas, N. (1980), State Power Socialism, Great Britain: Redwood Burn Ltd.
- Prewitt, K., Stone, A. (1973), The ruling Elites: Elite theory, Power, and American Democracy, New York: Harper & Row Publishers.
- Puette, W. J. (1992), Through Jaundiced eyes: How the Media View Organized Labor, Ithaca, New York: ILR Press
- Putnam, R. D. (1976), The comparative study of political elites, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Quandt, W. B. (1986), Camp David: Peacemaking and Politics, Washington, D.C.: Brookings Institution.
- Quray, A. (2006), From Oslo to Jerusalem: The Palestinian story of the secret negotiations, New York: I. B. Tauris.
- Rawls, J. (1999), A Theory of Justice, Revised edition, Oxford: Oxford University Press.
- Riesman, D. (1966), The Lonely Crowd, New Haven: Yale University Press.
- Rivers, W. L., Schramm, W., Christians, C. G. (1980), Responsibility in Mass Communication, 3d ed., New York: Harper & Row.
- Rose, R. (1964), Politics in England: An interpretation, Boston: Little, Brown and Company.
- Rose, A. M. (1967), The Power Structure: Political process in American society, New York: Oxford University Press.
- Rosenbaum, W. A. (1975), Political Culture, London: Thomas Nelson and sons Ltd.
- Russell, B. (1995), Power: A New Social Analysis, London: Routledge.
- Sartori, G. (1973), Democratic Theory, Westport, Connecticut: Greenwood Press.

- Sartori, G. (1987), The Theory of Democracy Revisited, Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers.
- Schattschneider, E. E. (1960), The Semisovereign People, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Schiller, H. I. (1989), Culture, Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression, New York: Oxford University Press.
- Schlesinger, P. and Tumber, H. (1994), Reporting crime: The Media Politics of Criminal Justice, Oxford: Clarendon Press.
- Schumpeter, J. A. (1966), Capitalism, socialism, and democracy, Fourth edition, London: Unwin University Books.
- Scott, J. C. (1976), The moral economy of the peasant, New Haven: Yale University Press.
- Shafir, G., Peled, Y. (2002), Being Israeli, The Dynamics of Multiple Citizenship, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shapiro, I. (1999), Democratic Justice, New Haven: Yale University Press.
- Shoemaker, P. J., Reese, S. D. (1996), Mediating the Message: Theories of Influences on Mass Media Content, New York: Longman Publishers.
- Siebert, F. S., Peterson, T., Schramm, W. (1956), Four Theories of the Press, Urbana: University of Illinois.
- Sigal, L. V. (1973), Reporters and officials: the organization and politics of newsmaking, Lexington, Mass.: D. C. Heath.
- Simmel, G. (1950), The Sociology of Georg Simmel, New York: The Free Press.
- Smooha, S. (1989), Arabs and Jews in Israel, Vol. 1, San Francisco: Westview Press.
- Stein, B. (1979), The View from Sunset Boulevard: New York: Basic Books.
- Thompson, J. B. (1990), Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication, Stanford, California: Stanford University Press.
- Truman, D. B. (1951), The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion, New York: A. A. Knopf.
- Tuchman, G. (1978), Making News, New York: The free press.
- Tumber, H., Palmer, J. (2004), The Media at War: The Iraq Crisis, London: Sage Publications.

- Van Dijk, T. A. (1988), News as discourse, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Van Dijk, T. A. (1993), Elite Discourse and Racism, California: Sage Publications.
- Van Zoonen, L. (1994), Feminist Media Studies, London: Sage Publications.
- Waters, M. (1995), Globalization, London: Routledge.
- Weaver, D. H. and Wilhoit, G. C. (1991), The American journalist: A Portrait of U.S. News People and Their Work, 2nd ed., Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Weber, M. (1978), Economy and society, Vol. 1, Berkeley: University of California Press.
- Webster, A. (1984), Introduction to the Sociology of Development, London: Macmillan.
- Welsh, W. A. (1979), Leaders and Elites, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Wimmer, R., D. and Dominick, J., R. (2000), Mass Media research, California: Wadsworth Publishing Company.
- Wolfsfeld, G. (1997), Media and Political Conflict, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolfsfeld, G. (2001), The News Media and Peace Processes: The Middle East and Northern Ireland, Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Wolfsfeld, G. (2004), Media and the Path to Peace, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wrong, D. H. (1988), Power: Its Forms, Bases, and Uses, Chicago: The University of Chicago.
- Wyatt, C., R (1995), Paper Soldiers: American Press and the Vietnam War, Chicago: University of Chicago Press.
- Yaniv, A. (1987), Dilemmas of Security: Politics, Strategy, and the Israeli Experience in Lebanon, New York: Oxford University Press.
- Young, p. and Jesser, P. (1997), The Media and the Military: From the Crimea to Desert Strike, New York: St. Martin's Press.
- Zaller, J. R. (1992), The Nature and Origins of Mass Opinion, Cambridge: Cambridge University Press.
- Zureik, E. (1979), The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism, London: Routledge and Kegan Paul.

- Ackerman, S. (2003), "The Great WMD Hunt: The media knew they were there - but where are they?", Extra!, July/August.
- Adcock, R., Collier, D. (2001), "Measurement Validity: A Shared Standard for Qualitative and Quantitative Research", American Political Science Review, Vol. 95, No. 3, pp. 529-546.
- Aharoni, Y. (1998), "The Changing Political Economy of Israel", The ANNALS of The American Academy of Political and Social science, Vol. 555, pp. 127-146.
- Allan, S. and Zelier, B. (2004), "Rules of Engagement", in Allan, S. and Zelier, B. (eds.), Reporting War: Journalism in Wartime, London: Routledge, pp. 3-21.
- Aron, R. (1950), "Social Structure and the Ruling Class", The British Journal of Sociology, Vol. 1, pp. 1-16, 126-143.
- Aron, R. (1966), "Social Class, Political Class, Ruling Class", in Bendix, R. and Lipset, M. S. (eds.), Class, status and power, New York: The Free Press, pp. 201-210.
- Avraham, E. (2002), "Social-political environment, journalism practice and coverage of minorities: the case of the marginal cities in Israel", Media, culture & Society, Vol. 24, pp. 69-86.
- Avraham, E. (2003), "Press, politics, and the coverage of minorities in divided societies: The case of Arab citizens in Israel", Harvard international journal of press/politics, Vol. 8, No. 4, pp. 7-26.
- Avraham, E., Wolfsfeld, G. and Aburaiya, I. (2000), "Dynamics in the News Coverage of Minorities: The Case of the Arab Citizens of Israel", Journal of Communication Inquiry, Vol. 24, No. 2, pp. 117-133.
- Bachrach, P., Baratz, M. S. (1962), "Two Faces of Power", American Political Science Review, Vol. 56, pp. 947-952.
- Bachrach, P., Baratz, M. S. (1963), "Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework", American Political Science Review, Vol. 57, No. 3, pp. 632-642.
- Bachrach, P. (1971), "Introduction", in Bachrach, P. (ed.), Elites in a Democracy, New York: Atherton Press, pp. 1-12.
- Barzilai, G., Inbar, E. (1996), "The Use of Force: Israeli Public Opinion on Military Options", Armed Forces & Society, Vol. 23, No. 1, pp. 49-80.
- Beaudoin, C., Thorson, E. (2005), "Credibility Perceptions of News coverage of Ethnic Groups: The Predictive Roles of Race and News Use", The Howard Journal of Communications, Vol. 16, No. 1, pp. 33-48.

- Ben-Meir, Y. (1993), "Civil-Military Relations in Israel", in Kyle, K. and Peters, J. (eds.), Whither Israel? The Domestic Challenges, London: Royal Institute of International Affairs in association with I. B. Tauris & Co Ltd, pp. 223-234.
- Bennett, L. W. (1990), "Toward a Theory of Press-State Relations in the United States", Journal of Communication, Vol. 40, No. 2, pp. 103-125.
- Benoist, Alain de. (1995), "End of the Left-Right Dichotomy: The French Case", Telos, Vol. 102, pp. 73-89.
- Benson, R. (2005), "American journalism and the politics of diversity", Media, Culture & Society, Vol. 27 (1), pp. 5-20.
- Berkowitz, D. (2000), "Doing double duty: Paradigm repair and the Princess Diana what-a-story", Journalism, Vol. 1, No. 2, pp. 125-143.
- Berman, S. (1997), "Civil society and the collapse of the Weimar Republic", World Politics, Vol. 49, No. 3, pp. 401-429.
- Bourdieu, P. (1999), "Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field", in Steinmetz, G. (ed.), State/Culture, State-Formation after the Cultural Turn, New York: Cornell University Press, pp. 53-75.
- Burton, M. G., Higley, J. (1987), "Invitation to Elite Theory: The Basic Contentions Reconsidered", in Domhoff, W. G., Dye, T. R. (eds.), Power Elites and Organizations, Newbury Park: Sage Publications, pp. 219-238.
- Converse, P. E. (1964), "The Nature of Belief Systems in Mass Publics", in Apter, D. E. (ed.), Ideology and Discontent, London: Free Press of Glencoe, pp. 206-261.
- Cook, T. E. (1994), "Domesticating a Crisis", in Bennett, L. W. and Paletz, D. L. (eds.), Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 105-130.
- Couldry, N., Downey, J. (2004), "War or Peace? Legitimation, dissent, and rhetorical closure in press coverage of the Iraq war build-up", in Allan, S. and Zelizer, B. (eds.), Reporting War: Journalism in Wartime, London: Routledge, pp. 266-282.
- Curran, J. (1982), "communications, power and social order", in Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J. and Woollacott, J. (eds.), Culture, society and the media, London: Routledge, pp. 202-235.
- Daalder, H. (1966), "Parties, Elites, and Political Developments in Western Europe", in LaPalombara, J. and Weiner, M. (eds.), Political Parties and Political Developments, New Jersey: Princeton University Press, pp. 43-77.
- Dahl, R. (1957), "The concept of power", Behavioral Science, Vol. 2, pp. 201-215.

Dahl, R. (1968), "Power", in Sills, D. L. (ed.), International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 12, New York: The Macmillan Company & The Free Press, pp. 405-415.

Davis, D. K. (1990), "News and Politics", in Nimmo, D. and Swanson, L., D. (eds.), New direction in political communication, California: Sage Publications, pp. 147-184.

Davis, A. (2003), "Whither mass media and power? Evidence for a critical elite theory alternative", Media, Culture & Society, Vol. 25, No. 5, pp. 669-690.

Domke, D., Watts, M. D, Shah, D. V. and Fan, D. P. (1999), "The Politics of Conservative Elites and the 'Liberal Media' Argument", Journal of Communication, Vol. 49, No. 4, pp. 35-58.

Eisenstadt, S. N. (1951), "The Place of Elites and Primary Groups in the Absorption of New Immigrants in Israel", The American Journal of Sociology, Vol. 57, No. 3, pp. 222-231.

Entman, R. M. (1990), "Modern Racism and Images of Blacks in Local Television News", Critical Studies in Mass Communication, Vol. 7, pp. 332-345.

Entman, R. M. (1991), "Framing U.S. Coverage of International News: Contrasts in Narratives of the KAL and Iran Air Incidents", Journal of Communication, Vol. 41, (4), pp. 6-27.

Ettema, J. S., Whitney, D. C. with Wackman, D. B. (1997), "Professional Mass Communicators", in Berkowitz, D. (ed.), Social Meanings of News, Thousand Oaks, California: Sage Publications, pp. 31-50.

Etzioni-Halevy, E. (1996), "Civil-Military Relations and Democracy: The Case of the Military-Political Elites Connection in Israel", Armed Forces & Society, Vol. 22, No. 3, pp. 401-417.

Feldman, S. (1988), "Structure and Consistency in Public Opinion: The Role of Core Beliefs and Values", American Journal of Political Science, Vol. 32, No. 2, pp. 416-440.

First, A. (1998), "Who is the enemy? The Portrayal of Arabs in Israeli Television News", Gazette, Vol. 60, (3), pp. 239-251.

First, A. and Avraham, E. (2003), "Changes in the political, social, and media environments and their impact on the coverage of conflict: The case of the Arab citizens of Israel", Conflict & Communication online, Vol. 2, No. 1, pp. 1-14.

Galtung, J. and Ruge, M., H. (1965), "The Structure of Foreign News", Journal of Peace Research, Vol. 2, No. 1, pp. 64-91.

Gamson, W. A., Croteau, D., Hoynes, W. and Sasson, T. (1992), "Media images and the social construction of reality", Annual Review of Sociology, 18, pp. 373-393.

Ghanem, A., Rouhana, N. and Yiftachel, O. (1998), "Questioning 'Ethnic Democracy': A Response to Sammy Smooha", Israel Studies, Vol. 3, No. 2, pp. 253-267.

Giddens, A. (1972), "Elites in the British class structure", The Sociological Review, Vol. 20, pp. 345-372.

Giddens, A. (1994), "Elites and Power", in Grusky, D. B. (ed), Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective, Boulder: Westview Press, pp. 170-174.

Gitlin, T. (1979), "Prime Time Ideology: The Hegemonic Process in Television Entertainment", Social Problems, Vol. 26, No. 3, pp. 251-266.

Gitlin, T. (1998), "Public sphere or public sphericules?", in Liebes, T., Curran, J. (eds), Media, ritual and identity, London and New York: Routledge, pp. 168-174.

Gold, D. (1975), "Recent Developments in Marxist of the State", Monthly Review, Vol. 27, No. 5, pp. 29-43.

Golding, P. and Murdock, G. (1991), "Culture, Communications, and Political Economy", in Curran, J. and Gurevitch, M. (eds.), Mass media and society, London: Edward Arnold, pp. 15-32.

Graber, D., McQuail, D., Norris, P. (1998), "Introduction: Political Communication in a Democracy", in Graber, D., McQuail, D., Norris, P. (eds.), The politics of news: the news of politics, Washington, D.C.: CQ Press, pp. 1-16.

Greenberg, B. S. and Brand. J. E. (1994), "Minorities and the Mass Media: 1970s to 1990s", in Bryant J. and Zillmann, D. (eds.), Media Effects Advances in Theory and Research, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc., pp. 273-314.

Greenfield, C. and Williams, P. (2007), "Financialization, finance rationality and the role of media in Australia", Media, Culture & Society, Vol. 29, No. 3, pp. 415-433.

Groseclose, T. and Milyo, J. (2005), "A Social-Science Perspective on Media Bias", Critical Review, Vol. 17, No. 3-4, pp. 305-314.

Gross, L. (1991), "Out of the Mainstream: Sexual Minorities and the Mass Media", in Wolf, M. and Kielwasser, A. (eds.), Gay People, Sex and the Media, New York: Harrington Park Press, pp. 19-46.

Gross, L. (1998), "Minorities, Majorities and the Media", in Liebes, T. and Curran, J. (eds.), Media, Ritual and Identity, London and New York: Routledge, pp. 87-102.

Habermas, J. (1996), "The Public Sphere", in Marris, P. and Thornham, S. (eds.), Media Studies: A Reader, Edinburgh University Press, pp. 55-59.

Hall, S. (1977), "Culture, the Media and the Ideological Effect", in Curran, J., Gurevitch, H. and Woollacott, J. (eds.), Mass Communication and Society, London: Open University Press, pp. 315-348.

Hall, S. (1984), "The state in question", in McLennan, G., Held, D. and Hall, S. (eds.), The Idea of The Modern State, Milton Keynes: Open University Press, pp. 1-28.

Hallin, D. C. and Gitlin, T. (1994), "The Gulf War as Popular Culture and Television Drama", in Bennett, L. W. and Paletz, D. L. (eds.), Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 149-163.

Hartmann, P., Husband, C. (1973), "The mass media and racial conflict", in Cohen, S. Young, J. (eds.), The Manufacture of News, London: The Anchor Press, pp. 270-283.

Herman, E. S. (1993), "The Media's Role in U.S. Foreign Policy", Journal of International Affairs, Vol. 47, No. 1, pp. 23-45.

Higley, J., Moore, G. (1981), "Elite Integration in the United States and Australia", The American Political Science Review, Vol. 75, No. 3, pp. 581-596.

Higley, J., Hoffmann-Lange, U., Kadushin, C. and Moore, G. (1991), "Elite integration in stable democracies: a reconsideration", European Sociological Review, Vol. 7, No. 1, pp. 35-53.

Higley, J., Pakulski, J. (2000), "Epilogue: Elite Theory versus Marxism - The Twentieth Century's Verdict", in Higley, J. and Lengyel, G. (eds), Elites after State Socialism, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., pp. 229-241.

Holsti, O. R. (1968), "Content Analysis", in Lindzey, G. and Aronson, E. (eds.), The handbook of social psychology, Vol. Two, London: Addison Wesley, pp. 596-692.

Horowitz, T. (1999), "Integration or Separation?", in Horowitz, T. (ed.), Children of Perestroika in Israel, New York: University Press of America, pp. 1-21.

Huntington, S. P. (1991), "Democracy's Third Wave", Journal of Democracy, Vol. 2, No. 2, pp. 12-34.

Hutcheson, J., Domke, D., Billeaudeau, A. and Garland, P. (2004), "U.S. National Identity, Political Elites, and a Patriotic Press Following September 11", Political Communication, Vol. 21, pp. 27-50.

Inbar, E. (1990), "Attitudes Toward War in The Israeli Political Elite", Middle East Journal, Vol. 44, No. 3, pp. 431-445.

Iyengar, S. (1997), "Framing Responsibility for Political Issues", in Iyengar S., Reeves, R. (eds.), Do The Media Govern?, Thousand Oaks, California: Sage Publications, pp. 276-282.

Janowitz, M. (1957), "Military elites and the study of war", Journal of Conflict Resolution, Vol. 1, No. 1, pp. 9-18.

Jessop, B. (1978), "Capitalism and Democracy: The Best Possible Political Shell?", in Littlejohn, G., Smart, B., Wakeford, J. and Yuval-Davis, N. (eds.), Power and the State, New York: St. Martin's Press, pp. 10-51.

Katz, E. (1980), "On Conceptualizing Media Effects", in McCormack, T. (ed.), Studies in Communications: A Research Annual, Vol. 1, pp. 119-141.

Katz, E. (1996), "And Deliver Us from Segmentation", The Annals of The American Academy of Political and Social Science, Vol. 546, pp. 22-33.

Katz, E., Hass, H. and Gurevitch, M. (1997), "20 Years of Television in Israel: Are There Long-run Effects on Values, Social Connectedness, and Cultural Practices?", Journal of Communication, Vol. 47, No. 2, pp. 3-20.

Kawai, Y. (2005), "Stereotyping Asian Americans: The Dialectic of the Model Minority and the Yellow Peril", The Howard Journal of Communication, Vol. 16, No. 2, pp. 109-130.

Kellner, D. (1995), "Cultural Studies, Multiculturalism and Media Culture", in Dines, G. and Humez, J. M. (eds.), Gender, Race and Class in Media: a text-reader, California: Sage Publications, pp. 9-20.

Knutsen, O. (1998), "Europeans move towards the Center: A Comparative Longitudinal Study of Left-Right Self-Placement in Western Europe", International Journal of Public Opinion Research, Vol. 10, No. 4. pp. 292-316.

Kornhauser, W. (1966), "'Power Elite' or 'Veto Groups'", in Bendix, R. and Lipset, M. S. (eds.), Class, status and power, New York: The Free Press, pp. 210-218.

Lahav, P., (1993), "The Press and National Security", in Yaniv, A. (ed.), National Security and Democracy in Israel, Boulder: Lynne Rienner, pp. 173-195.

Lambeth, E. B. (1995), "Global Media Philosophies", in Merrill, J. C. (ed.) Global Journalism, New York: Longman, pp. 3-18.

Lane, D. (1996), "The Gorbachev Revolution: the role of the Political Elite in Regime Disintegration", Political Studies, Vol. 44, No. 1, pp. 4-23.

Lasswell, H. D. (1941), "The Garrison State", The American Journal of Sociology, Vol. 46, No. 4, pp. 455-468.

Lasswell, H. D. (1960), "The Structure and Function of Communication in Society", in Schramm, W. (ed.), Mass Communications, Urbana: University of Illinois, pp. 117-130.

Lazarsfeld, P. E, Merton, R. K. (1957), "Mass Communications, Popular Taste and Organized Social Action", in Rosenberg, B., Manning, D. (eds.), Mass Culture, New York: Free press, pp. 457-473.

Lichty, L. W., Bailey, G. A. (1978), "Reading the Wind: Reflections on Content Analysis of Broadcast News", in Adams, W., Schreibman, F. (eds.), Television Network News: Issues in Content Research, Washington, DC: George Washington University, pp. 111-134.

Liebes, T. (1998), "Television's disaster marathons", in Liebes, T. and Curran, J. (eds.), Media, Ritual and Identity, London: Routledge, pp. 71-84.

Liebes, T. (2000), "Inside a News Item: A Dispute Over Framing", Political Communication, Vol. 17, No. 3, pp. 295-305.

Lijphart, A. (1969), "Consociational Democracy", World Politics, Vol. 21, No. 2, pp. 207-225.

Lijphart, A. (1977), "Majority Rule Versus Democracy in Deeply Divided Societies", Politikon, Vol. 4, No. 2, pp. 113-126.

Lijphart, A. (2004), "Constitution Design for Divided Societies", Journal of Democracy, Vol. 15, No. 2, pp. 96-109.

Lipset, S. M. (1967), "Values, Education and Entrepreneurship", in Lipset, S. M. and Solari A. (eds.), Elites in Latin America, London: Oxford University Press, pp. 3-60.

Lissak, M. (1983), "Paradoxes of Israeli Civil-Military Relations: An Introduction", The Journal of Strategic Studies, Vol. 6, No. 3, pp. 1-12.

Malley, R. and Agha, H. (2001), "Camp David: The Tragedy of Errors", The New York Review of Books, Vol. 48, No. 13, pp. 59-65.

Maman, D. and Lissak, M. (1996), "Military-Civilian Elite Networks in Israel: A Case Study in Boundary Structure", in Frankel, B. (ed.), A Restless Mind: Essays in Honor of Amos Perlmutter, London: Frank Cass, pp. 49-79.

March, J. G. (1955), "An Introduction to the Theory and Measurement of Influence", The American Political Science Review, Vol. 49, No. 2, pp. 431-451.

Mayer, W. G. (2005), "What Conservative Media? The Unproven Case for Conservative Media Bias", Critical Review, Vol. 17, No. 3-4, pp. 315-338.

Mazzoleni, G. and Schultz, W. (1999), "'Mediatization' of Politics: A Challenge for Democracy?", Political Communication, Vol. 16, No. 3, pp. 247-261.

McQuail, D. (1995), "Western European media: The mixed model under threat", in Downing, J., Mohammadi, A. and Sreberny-Mohammadi, A. (eds.), Questioning the media, (2nd edition), California: Sage Publications, pp. 147-164.

Molotch, H. and Lester, M. (1974), "News as Purposive Behavior: On the Strategic Use of Routine Events, Accidents and Scandals", American Sociological Review, Vol. 39, No. 1, pp. 101-112.

Moskos, C. C. (1986), "Institutional/Occupational Trends in Armed Forces: An Update", Armed Forces & Society, Vol. 12, No. 3, pp. 377-382.

Moyser, G. and Wagstaffe, M. (1987), "Studying elites: theoretical and methodological issues", in Moyser, G. and Wagstaffe, M. (eds.), Research Methods for Elite Studies, London: Allen & Unwin, pp. 1-24.

Munck, G. L. (2004), "Tools for Qualitative Research", in Brady, H. E. and Collier, D. (eds.), Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards, Lanham: Rowman & Littlefield, pp. 105-121.

Munshi, S. (2004), "Television in the United States from 9/11 and the US's continuing 'War on Terror'" in Van Der Veer, P. and Munshi, S. (eds.) Media, War and Terrorism: Responses from the Middle East and Asia, London Routledge Curzon, pp. 46-60.

Murdock, G. and Golding, P. (1977), "Capitalism, communication and class relations", in Curran, J., Gurevitch, M., Marriott, J., Roberts, C. (eds.), Mass Communication and Society, Beverly Hills: Sage, pp. 12-43.

Murdock, G. (1982), "Large corporations and the control of the communications industries", in Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J. and Woollacott, J. (eds.), Culture, society and the media, London: Routledge, pp. 118-150.

Nir, R., Roeh, I. (1992), "Intifada coverage in the Israeli press: Popular and quality papers assume a rhetoric of conformity", Discourse & Society, Vol. 3, No. 1, pp. 47-60.

Noelle-Neumann, E. (1974), "The spiral of Silence: A Theory of Public Opinion", Journal of Communication, Vol. 24, (2), pp. 43-51.

Offe, C. (1972), "Advanced Capitalism and the Welfare State", Politics and Society, Vol. 2, No. 4, pp. 479-488.

Page, B. I., Shapiro, R. Y. (1983), "Effects of Public Opinion on Policy" ,The American Political Science Review, Vol. 77, No. 1, pp. 175-190.

Pareto, V. (1970), "Elites and Force", in Olsen, M. E. (ed.), Power in societies, New York: Macmillan Publishing, pp. 114-122.

Parsons, T. (1957), "The Distribution of Power in American Society", World Politics, Vol. 10, No. 1, pp. 123-143.

Partridge, P. H. (1963), "Some notes of the concept of power", Political Studies, Vol. 11, No. 2, pp. 107-125.

Pedatzur, R. (1998), "Ben Gurion's Enduring Legacy", In Bar-Tal, D., Jacobson, D. and Klieman, A. (eds.), Security Concerns, Insights from the Israeli experience, Stanford, Co. and London: JAI Press, pp. 139-164.

Peri, Y. (1977), "Ideological Portrait of the Israeli Military Elite", The Jerusalem Quarterly, No. 3, pp. 28-41.

Peri, Y. (1998), "The Changed Security Discourse in the Israeli Media", In Bar-Tal, D., Jacobson, D. and Klieman, A. (eds.), Security Concerns, Insights from the Israeli experience, Stanford, Co. and London: JAI Press, pp. 215-240.

Perkins, T. E. (1979) "Rethinking Stereotypes", in Barrett, M., Corrigan, P., Kuhn, A. and Wolff, J. (eds.), Ideology and Cultural Production, London: Croom Helm, pp. 135-59.

Pfetsch, B. (1998), "Government News Management", in Garber, D., McQuail, D. & Norris, P. (eds.), The politics of news: The news of politics, Washington, DC: Congressional Quarterly, pp. 70-93.

Polsby, N. W. (1959), "The Sociology of community power: A Reassessment", Social Forces, Vol. 37, Mo. 3, pp. 232-236.

Polsby, N. W. (1960), "How to Study Community Power: The Pluralist Alternative", The Journal of Politics, Vol. 22, pp. 474-484.

Poulantzas, N. (1978), "Towards a Democratic Socialism", New Left Review, No. 109, pp. 75-87.

Rapoport, D. C. (1962), "A Comparative Theory of Military and Political Types", in Huntington, S. P. (ed.), Changing Patterns of Military Politics, New York: The Free Press of Glencoe, pp. 71-101.

Rendall, S. and Broughel, T. (2003), "Amplifying Officials, Squelching Dissent: FAIR study finds democracy poorly served by war", Extra!, May/June.

Roeh, I. and Cohen, A. A. (1992), "One of the bloodiest days: A comparative analysis of open and closed television news", Journal of Communication, Vol. 42, No. 2, pp. 42-55.

Rojecki, A. (2005), "Media Discourse on Globalization and Terror", Political Communication, Vol. 22, No. 1, pp. 63-81.

Rokeach, M. (1979), "From individual to Institutional Values: With Special Reference to the Values of Science", in Rokeach, M. (ed.), Understanding Human Values: Individual and Societal, New York: Free Press, pp. 47-70.

Rokeach, M. and Ball-Rokeach, S. J. (1989), "Stability and Change in American Value Priorities, 1968-1981", American Psychologist, Vol. 44, No.5, pp. 775-784.

- Sarkesian, S. C. (1981), "Military Professionalism and Civil-Military Relations in the West", International Political Science Review, Vol. 2, No. 3, pp. 283-297.
- Scheufele, D. (1999), "Framing as a Theory of Media Effects", Journal of Communication, Vol. 49, No. 1, pp. 103-122.
- Schiff, R. L. (1995), "Civil-Military Relations Reconsidered: A Theory of Concordance", Armed Forces & Society, Vol. 22, No. 1, pp. 7-24.
- Schlesinger, P. (1990), "Changing Media Processes: Politics and Power", in Ferguson, M. (ed.), Public Communication: The New Imperatives Future Directions for Media Research, London: Sage Publications, pp. 61-83.
- Schudson, M. (1989), "The sociology of news production", Media, Culture and Society, Vol. 11, pp. 263-282.
- Schudson, M. (2001), "The objectivity norm in American journalism", Journalism, Vol. 2, No. 2, pp. 149-170.
- Schudson, M. (2002), "What's unusual about covering politics as usual", in Zelizer, B. and Allan, S. (eds.), Journalism after September 11, London: Routledge, pp. 36-47.
- Sezgin, D., Wall, M. A. (2005), "Constructing the Kurds in the Turkish press: a case study of Hurriyet newspaper", Media, Culture & Society, Vol. 27, No. 5, pp. 787-798.
- Sheafer, T., & Weimann, G. (2005), "Agenda-Building, Agenda-Setting, Priming, Individual Voting Intentions and the Aggregate Results: An Analysis of Four Israeli Elections", Journal of Communication, Vol. 55, No. 2, pp. 347-365.
- Sheafer, T. (2007), "How to Evaluate It The Role of Story-Evaluative Tone in Agenda Setting and Priming", Journal of Communication, Vol. 57, No. 1, pp. 21-39.
- Smootha, S. (1990), "Minority status in an ethnic democracy: the status of the Arab minority in Israel", Ethnic and Racial Studies, Vol. 13, pp. 389-413.
- Tehrani, M. (2002), "Peace Journalism: Negotiating Global Media Ethics", The Harvard International Journal of Press/Politics, Vol. 7, No. 2, pp. 58-83.
- Truetschler, W. (1998), "The internet: A new mass media?", in McQuail, d. and Siune, K. (eds.), Media Policy: Convergence, concentration and commerce, London: Sage publications, pp. 75-94.
- Tuchman, G. (1973), "Making News by Doing Work: Routinizing the Unexpected", American Journal of Sociology, Vol. 79, pp. 110-131.
- Tuchman, G. (1978), "Intruduction: The symbolic annihilation of women by the mass media", In Tuchman, G., Daniels, A. K. & Benet, J. (eds.), Hearth and home: Images of women in the mass media, New York: Oxford University Press, pp. 3-38.
- Turow, J. (1991), "The Challenge of Inference in Interinstitutional Research on Mass Communication", Communication Research, Vol. 12, No. 2, pp. 222-239.

Walker, J. L. (1966), "A Critique of the Elitist Theory of Democracy", The American Political Science Review, Vol. LX, No. 2, pp. 285-295.

Wolfsfeld, G. (1993), "Introduction Framing Political Conflict", In Cohen, A. A. and Wolfsfeld, G. (eds.), Framing the Intifada, New Jersey: Ablex Publishing Corporation, pp. xiii-xxviii.

Wolfsfeld, G. (1998), "Promoting peace through the news media: Some initial lessons from the Oslo peace process", in Liebes, T. and Curran, J. (eds.), Media, Ritual, and Identity, London : Routledge, pp. 219-233.

Wolfsfeld, G., Avraham, E. and Aburaiya, I. (2000), "When Prophecy Always Fails: Israeli Press Coverage of the Arab Minority's Land Day Protests", Political Communication, Vol. 17, pp. 115-131.

Wright, R., C. (1960), "Functional Analysis and Mass Communication", Public Opinion Quarterly, Vol. 24 pp. 605-620.

Wu, W., Weaver, D., and Johnson, O. V. (1996), "Professional Roles of Russian and U.S. Journalists: A Comparative Study", Journalism & Mass Communication Quarterly, Vol. 73, No. 3, pp. 534-548.

Zaller, J. (1994), "Elite Leadership of Mass Opinion: New Evidence from the Gulf War", in Bennett, L. W. and Paletz, D. L. (eds.), Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 186-209.

Zandberg, E., Neiger, M. (2005), "Between the nation and the profession: journalists as members of contradicting communities", Media, Culture & Society, Vol. 21, No. 1, pp. 131-141.

Zelizer, B. (1993), "Journalists as Interpretive Communities", Critical Studies in Mass Communication, Vol. 10, No. 3, pp. 219-237.

Zelizer, B. (2002), "Photography, Journalism, and Trauma", in Zelizer, B. and Allan, S. (eds.) Journalism After September 11. London: Routledge, pp. 48-68.